✧ प्रेरणास्थान ✧

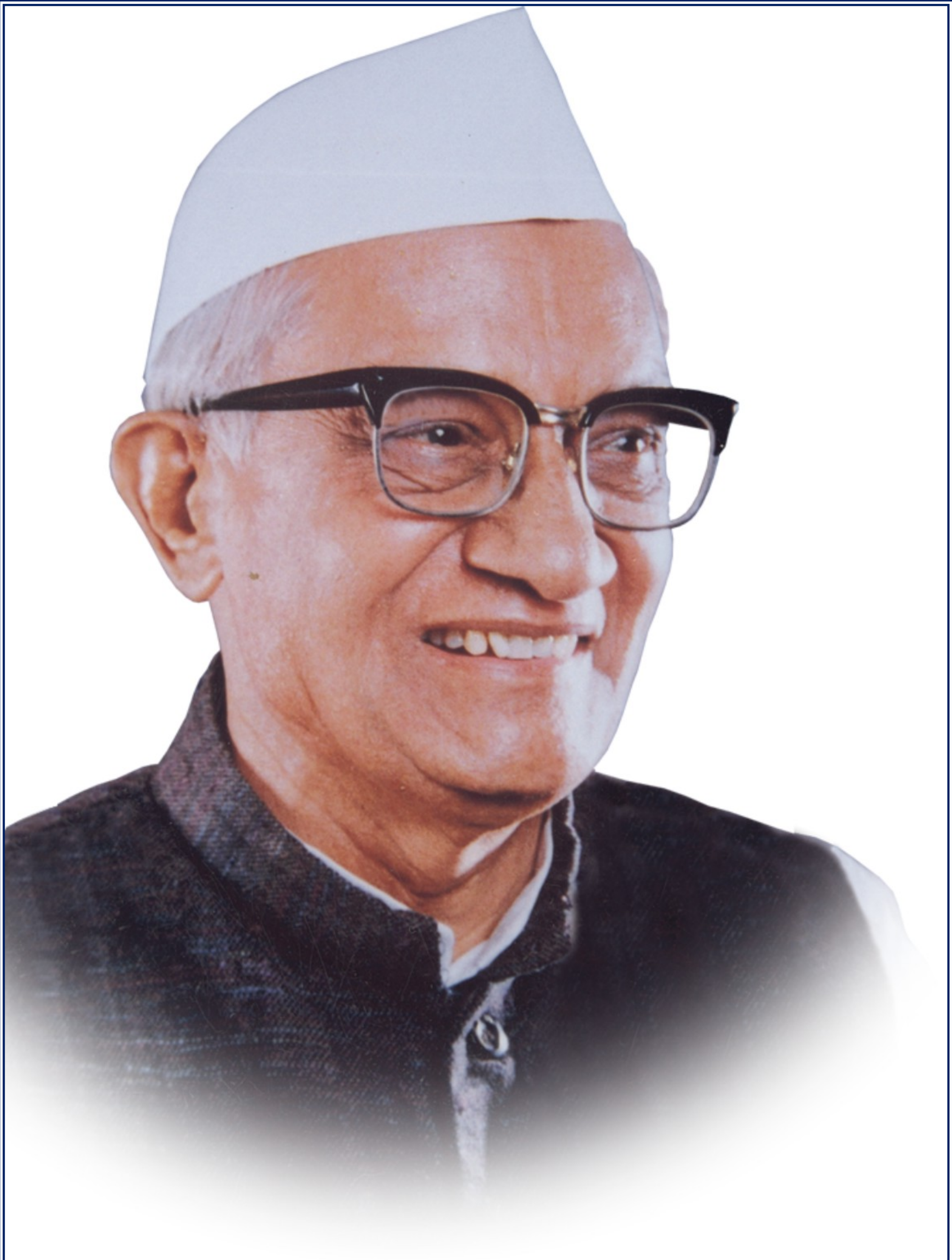

कै. लोकसेवक मधुकरराव धनाजी चौधरी

माजी शिक्षणमंत्री व माजी विधानसभा अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य, मुंबई

✧ आधारस्तंभ ✧

मा. श्री. शिरिष मधुकरराव चौधरी

आमदार - रावेर-यावल मतदारसंघ

अध्यक्ष - जनता शिक्षण मंडळ, खिरोदा

JSM's Sane Guruji Vidya Prabodhini,

Comprehensive College of Education,

Khiroda Dist. Jalgaon (M.S)

Organized By
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

ONE DAY NATIONAL SEMINAR (ONLINE)

On

"Towards a Holistic and Multidisciplinary Education NEP 2020"

13th April 2023

Chief Editor
Dr. Lata Subhash More

Principal,

JSM's, Sane Guruji Vidya Prabodhini,

Comprehensive College of Education,

Khiroda Dist. Jalgaon (M.S)

Published by :

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)

Peer Reviewed Refereed Journal, {Bi-Monthly}

Impact Factor : IIFS : 6.125

Volume – XII, Special Issue – II, April 2023.

Publish Date : 13th April 2023

ISSN : 2278 - 5639

© JSM's Sane Guruji Vidya Prabodhini,
Comprehensive College of Education,
Khiroda, Dist. Jalgaon (M.S)

PRINTING : Satvik Publication, Nashik Road.
(9922444833)

Disclaimer :
The views expressed herein are those of the authors. The editors, publishers and printers do not guarantee the correctness of facts, and do not accept any liability with respect to the matter published in the book. However editors and publishers can be informed about any error or omission for the sake of improvement. All rights reserved.
No part of the publication be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording and or otherwise without the prior written permission of the publisher and authors.

JSM's Sane Guruji Vidya Prabodhini,

Comprehensive College of Education,

Khiroda Dist. Jalgaon (M.S)

Organized By
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)

ONE DAY NATIONAL SEMINAR (ONLINE)

On

"Towards a Holistic and Multidisciplinary Education NEP 2020"

13th April 2023

Seminar Director & Convener
Principal, Dr. Lata Subhash More

Co - Convener
Prof. Dr. S.T. Bhukan

Co-Ordinator
Dr. P. D. Suryawanshi

Organizing Secretary
Dr. N. N. Landge

Organizing Committee

Dr. B.J. Mundhe
Shri. A. S. Sonawane
Shri. Girish R. Mahajan
Shri. N. Y. Jaykar
Dr.S. R. Ratkalle
Shri. S. K. Chaudhari
Shri. Lalit Chaudhari
Shri. Nilesh Chaudhari

Review Committee

Dr. A. P. Dongre,
(Dean, Faculty of Commerce & Management, KBCNMU, Jalgaon)

Dr. A. P. Khairnar
(Dean, Faculty of Humanities , KBCNMU, Jalgaon)

Dr. L.P Deshmukh, Jalgaon

Dr. Ashok R. Rane,
(Former Dean, Faculty of Interdisciplinary Studies, KBCNMU, Jalgaon)

Dr. B. Y. Reddy, Jalgaon

Dr. B. P. Marje, Sangali

Dr. Gajanan Gulhane, Amaravati

Dr. Sulabha Natraj, Gujarat

Dr. Rachana Verma, New Delhi

Dr. Sunita Magare, Mumbai

Dr. Lebaka Reddy, Telangana

Dr. Rahul Saner, Shirpur

Dr. Rakesh Ramraje, Mumbai

ISSN: 2278 – 5639

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal

(GOEIIRJ)

Peer Reviewed Refereed Journal

{Bi-Monthly}

IIFS Impact Factor : 6.125

Volume – XII

Special Issue – II

April - 2023

www.goeiirj.com

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)

ADVISORY BOARD

Dr. Meena P. Kute Principal/Director SSR memorial trust's SSR College of Education, Sayli, Silvassa, UT of Dadra and Nagar Haveli.	Dr. Vidya Jadhav Associate Professor Ad. Vitthalaro Hande College of Education, Nashik, Maharashtra
Dr. Dhananjay S. Wadmare Assistant Professor, Vasanatrao Naik College of Education, Old Jalna. Maharashtra	Prof. Dr. Lata Subhash More (Surwade) Former Acting Dean (Interdisicipilnary Studies) Kavyitri Bahinabai Chudhari North Maharashtra University , Jalgaon, Maharashtra

EDITORIAL BOARD

Dr. Sanjay Shedmake Associate Professor P.V.D.T. College Of Education For Women, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai. Maharashtra	Dr. Kirtikumar R. Pimpliskar Assistant Professor Anjuman-I-Islam's Akbar Peerbhoy College of Commerce and Economics, Grant Road, Mumbai, Maharashtra
Dr. Tukaram V. Powale Assistant Professor, Dept. Of Economics Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri, Dist. Nanded, Maharashtra	Dr. K. V. Deore Associate Professor P.V.D.T. College Of Education For Women, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai. Maharashtra
Dr. Vinod S. Jadhav Assistant Professor, Department Of Hindi M.S.S. Arts, Science, Commerce College, Ambad, Dist. Jalna, Maharashtra.	Dr. Bhupendra Bansod Associate Professor, Library And Information Technology P.V.D.T. College Of Education For Women, SNDT Women's University, Churchgate, Mumbai. Maharashtra
Dr. Kalpeshkumar K. Tandel Assistant Professor, Shri Rang Shikshan Mahavidyalaya, College Campus, Morarji Desai Road, Bilimora, Antalia, Tal. Gandevi, Navsari, Gujrat	Dr. Amar U. Sontakke Assistant Professor of English. NSS College Of Commerce And Economics, Tardeo, Mumbai, Maharashtra
Ms. Poonam Assistant Professor, Economics Mahila Mahavidyalaya, Jhojhu Kalan, Haryana, Uttar Pradesh	

ONLINE PUBLISHED BY

GOEIIRJ

Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)

www.goeiirj.com

MESSAGE FROM CHIEF PATRONS

Hon'ble Shirish M. Chaudhari

It is a great pleasure to know that the Janata Shikshan Mnadal's Sane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education, Khiroda, is organizing ***One Day National Seminar (Online) On "Towards a Holistic and Multidisciplinary Education NEP 2020".***As we all know that Holistic and Multidisciplinary Education is the part and parcel of National Education Policy 2020 and education. Therefore, it is encouraging to see that our college is creating awareness on this important issue by using technology i.e. Online Mode.

The participation of a large number of eminent scholars, thinkers, educationalists on this event would have a meaningful impact on the partakers and would also be an important contribution in the direction of empowerment of Multidisciplinary aspects of education.

I take this opportunity to complement the Academic and Administrative Staff on this ***One Day National Level Seminar (Online) On "Towards a Holistic and Multidisciplinary Education NEP 2020"****and convey my best wishes to them for the future.*

Hon'ble Shirish M. Chaudhari
(Member of the Legislative Assembly, Maharashtra State) &
President, Janata Shikshan Mandal, Khiroda.

MESSAGE FROM SECRETARY

Hon’ble Prabhat R. Chaudhari

I am very happy to know that, the Online National Level Seminar, **“Towards a Holistic and Multidisciplinary Education-NEP 2020”** has organized by **Janata Shikshan Mandal’sSane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education, Khiroda and going to publish the Souvenir.**

The Online National Seminar was organized with the intension to create awareness regarding **Holistic and Multidisciplinary Education** among the participants, teachers, researchers and students as they are the part and parcel of education system.

The topic **Holistic and Multidisciplinary Education** is focused in **NEP 2020**, which is on the doorsteps of our educational institutes. Therefore, it is expected that understanding of the concept thoroughly is helpful in effective implementation of NEP-2020. I hope, the research papers included in the Souvenir would helpful as a reference in the endeavor of imparting higher education.

Here I am very glad to say that, Sane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education, Khiroda is actively engaged in organizing various workshops, seminars, lecture series on current topics. It is the part of its regular activities.

Quality is Our Motto! I am very sure that in future also SGVPCCOEK will organize the program to sustain the quality in education.

I cordially wish this event a grand success!

Hon’ble Prabhat R. Chaudhari
Secretary, Janata Shikshan Mandal, Khiroda.

PRINCIPAL DESK

It gives me immense pleasure to handover the souvenir of the ***National Level Seminar (Online) On "Towards a Holistic and Multidisciplinary Education NEP 2020"*** held in this college though online mode. Our college was established 53 years back in 1970 and lead the foundation of Teacher Education in Rural Area belonging to Jalgaon District of North Maharashtra region. The staff of our college is always making sincere efforts to deliver the best possible education in teacher training. I assure on behalf of all my staff members that, high standard of quality education will be maintained in future also. cx

"We are committed to inculcate and strengthen humanity, love and wisdom through teaching, research and extension."A Holistic and Multidisciplinary Education would aim to develop all capacities of human beings- Intellectual, aesthetic, social, physical, emotional and moral in an integrated manner. NEP 2020 believes that such education will help to develop the all- round personalities of the individuals. Development of these capacities is the requirement of 21st century education. The capacities include the fields of education: arts, humanities, languages, sciences and professional, technical, and vocational fields; an ethic of social engagement, soft skills such as communication, discussion and debate etc.

Actually, the origin of A holistic and Multidisciplinary Education is the Ancient Indian Culture! India has a long tradition of Holistic and Multidisciplinary Education from the world-famous universities such as **Takshshila and Nalanda.** The great literary work **"Kadambari" by Banabhatta is a source of 64 Kalaas or Arts.**

The Online National Seminar was organized with the intension to create awareness regarding Holistic and Multidisciplinary Education among the participants, teachers, researchers and students as they are the part and parcel of society. The idea is also to preserve the great Cultural and Educational Heritage of Indian Universities- Takshshila and Nalanda.

The topic **Holistic and Multidisciplinary Education** is focused in **NEP 2020**, which is on the doorsteps of our educational institutes. Therefore, it is expected that the thoughts and views of subject experts, educationalists should be listened by the Teacher Educators, Teachers, Researchers and would-be teachers and get through the knowledge of it.

In all 100+ participants who have participated in the online seminar had the opinion that, the issue of Holistic and Multidisciplinary Education is more important and that is the priority of NEP 2020.

I think the eminent scholars in the field of higher education such as Hon. Vice Chancellor of AKS University Satna, MP,Prof. Dr. B. A. Chopade, Prof. Dr. Rachna Verma Mohan, Delhi, Principal Dr. B. P. Marje , Dr. Sadanand Bhilegaonkar, Principal Dr. Ashok Rane, enlightened us I wholeheartedly express my sincere gratitude towards all of them. All paper presenters, participants who made their valuable contribution for this seminar, I express my gratitude towards all of them. I also thankful to all my colleagues who have worked hard for the success of the seminar.

I express my sincere gratitude to our Janata Shikshan Mandal's President Hon. Shirishdada Chaudhari, Vice- President Hon. Kashinath Chaudhari, Secretary Hon. Prabhatdada Chaudhari, Joint Secretory Princ. Dr. Sau. Arunatai Chaudhari, Shri. T. G. Borole , Shri. Dhananjaydada Chaudhari and all the directors of our JSM for their inspiration.

My thanks go to Satvik Publication, Nashik Road who provided the printed copy of Online Seminar in time.

Once again, I take this opportunity to mention that it is a very happy moment for me to offer a souvenir having the collection of enriched thoughts and studied papers of experts and participants over the subject ***"Towards a Holistic and Multidisciplinary Education NEP 2020".***

Dr. Lata Subhash More
Seminar Director, Convener
Principal
Janata Shikshan Mandal's
Sane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education,
Khiroda

MESSAGE FROM CO- CONVENER

Dear Friends,

It is my privilege and honor to welcome you all to the One Day National Level Seminar, **"Towards a Holistic and Multidisciplinary Education -NEP 2020"** is being organized by the **Sane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education, Khiroda (SGVPCCOEK) Tal. Raver Dist. Jalgaon, Maharashtra, on 13th April 2023.**

From the very first day of registration of the **National Seminar, "Towards a Holistic and Multidisciplinary Education-NEP 2020" (THME-NEP2020)** through online mode in 2023 have been attracted several academics, researchers, students and participants with more than 100+ participants in the field of Education.

Major cornerstone is 3 key speakers, who have been the top Educationist in their field deliver their valuable thoughts on **Holistic and Multidisciplinary Education -NEP 2020,** applications along with the discussions. There are many researchers who have been attending the seminars several times, but for this seminar they registered themselves and send the research paper for publication, which itself is an indication that they are getting respectable inputs from the seminar for their research work.

I wish that THME-NEP2020 will keep on growing in coming years with more impact on the national and international research community.

I am confident that you will enjoy a motivating seminar in Khiroda and I know that your presence and participation will add to the fervor surrounding the subject and improve discussions, fostering new ideas and knowledge in the field of Education.

Best wishes,

Prof. Dr. S.T. Bhukan

Janata Shikshan Mandal's

Sane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education,

Khiroda

ACKNOWLEDGEMENT OF THE CO-ORDINATOR

It gives me immense pleasure that our JSM's Sane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education, Khiroda is going to publish souvenir of one day Online National Seminar on "Towards a Holistic and Multidisciplinary Education – NEP2020". The main theme of this seminar is that to aware the target group about the important aspect of education i.e.**a Holistic and Multidisciplinary Education.** So the seminar is planned to be organized considering the need of an hour. Which would be helpful to the researchers, teacher educators, teachers, research scholars and other people who are willing to enrich their knowledge.

I express my gratitude to Hon'ble Prof. Dr. B. A. Chopade. Former Vice chancellor of BAMU, Aurgangabad and Vice Chancellor of AKS University, Satna, Madhya Pradesh Prof. Dr. Rachana Varma Mohan. Lal Bahadur Shatri National Sanskrit University, New Delhi., Dr. B.P. Marje. Principal, Smt. Putalaben Shah College Of Education, Sangali.Prof. Dr. Sadanand Bhilegaonkar, the expert for Plenary Session.

From the designing of the plan of online National seminar to its last phase, who encouraged, guided, motivated, facilitated, is Hon. Shirish M. Chaudhari. President JSM& Prabhat Dada Chaudhari, Secretary JSM, I express my deep gratitude toward them.

We are also thankful towards all the members of Advisory committee for their proper advice in the organization of seminar.

I thank our Principal Prof. Dr. Lata S. More for her expertise, able guidance. It is needless to say that organization of the online seminar would not have been such a grand success without continuous supervision and monitoring of her.

I shall be failing in my duty if I don't express my gratitude towards every member of Organizing Committee, Supporting Staff, Technical Staff who contributed their share to make the National Seminar successful. We are happy to mention our obligation towards all the delegates, B,Ed. Student teachers and Ph.D. Research Scholars, for their active participation who joined from different part of country to make this seminar successful. We are also thankful to editorial committee for the gigantic task of publishing the proceeding successfully on this occasion.

Our special thanks go to Satvik Publication, Nashik Road, who completed this very difficult task to prepare beautiful proceedings in the book form in a very few days.

At last, we are highly thankful to of all those who rendered their valuable services directly and indirectly to succeed this Online National Seminar.

Dr. Pratibha D. Suryawasnhi
Janata Shikshan Mandal's
Sane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education, Khiroda

ORGANIZING SECRETARY

It is a great pleasure that our Sane Guruji Vidya Prabodhini, Comprehensive College of Education, Khiroda , has organized **One Day Multidisciplinary National Seminar(Online) on" Towards a Holistic and Multidisciplinary Education –NEP-2020.** This National Seminar provides the research area for Teacher, Trainee teachers, Research Scholars Researchers, Academicians, Thinkers, etc. The Experts in the field of higher education have been express and discussed their expertise on Holistic and Multidisciplinary Education and its facete as, implementation of NEP 2020,, Role of Teacher, Teacher Education institutions, Policy makers in the field of Higher Education, The Role of Indian Linguistic and Cultural Diversity to strengthen the Holistic and Multidisciplinary Education. Innovative Practices and challenge in India in respect with achievement regarding the Holistic and Multidisciplinary Higher Education as concern to National Education Policy 2020.

I think this Seminar will definitely be beneficial to the researchers across over different areas of country. This seminar also definitely provides the platform for the delegates to interact with each other virtually to exchange their views on Holistic and Multidisciplinary Education.

We express our gratitude to the Board of Management of the Janata Shikshan Mandals, Khiroda, President Hon`ble Shirish Madhukarrao Chaudhari (M L A), Secretory Hon`ble Prabhat Rambhau Chaudhari also thankful toChief Guest Hon`ble Dr. B. A. Chopde, Dr. Rachana Verma-Mohan, Princ. Dr. Ashok Rane, Princ. Dr. B. P. Marje, Dr. Sadanand Bhilegaonkar, Princ. Dr. Lata More, SGVP Comprehensive College of Education, Khiroda, who give the opportunity and the financial aid to conduct this Seminar. We are thankful to the Organising Committee and Supporting Staff.

Dr. N. N. Landge,
Janata Shikshan Mandal's Sane Guruji Vidya Prabodhini Comprehensive College of Education, Khiroda.

INDEX

Sr. No.	Author Name	Title	Page No.
1	डॉ. प्रतिभा तुकाराम बोरोले	परिपूर्ण आणि बहुशाखीय शिक्षणाचे केंद्र प्राचीन भारतीयविद्यापीठे - नालंदा आणि तक्षशीला	01
2	Dr. Sunita Anil Nemade	SWAYAM and DIKSHA - Technological Platforms for Holistic and Multidisciplinary Education	04
3	Prof. Dr. Ranjana Rajesh Sonawane	A Comparative Study of Ancient and Present Education System-Review article	08
4	नरेंद्रकुमार भिमराव बोरसे पाटील प्रा. डॉ. साहेबराव त्र्यंबकराव भुकन	नालंदा आणि तक्षशीला – आमचा समग्र बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचा वारसा	15
5	Prof. Dr. Lata More (Surwade)	Higher Education Aiming Towards a Holistic and Multidisciplinary Education	25
6	Dr. Jayashri Madhusudan Nemade	Study Of Multidisciplinary Approach Of NEP 2020	29
7	श्री.अमरदीप अशोक रामराजे डॉ. लता सुभाष मोरे (सुरवाडे)	बी.एड् विद्यार्थ्यासाठी मोबाईल ॲपचे विकसन व त्याच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास	32
8	Mrs. Tapaswini Mohapatra Prof. (Dr.) Dharmendra Singh	Effectiveness Of Foundational Literacy And Numeracy Training Through Diksha On Elementary Teachers: An Evaluative Study	37
9	Dr.Patil Sujata Sajikrao	NEP 2020 and Challenges in implementing School Education	44
10	Dr. Anita Ramesh Wankhede	Nolanda and takshasheela our heritage of holistic multidisciplinary Education	47
11	संतोष यादव कोळी	छात्र अध्यापकांच्यासामाजिक समायोजन वअध्यापन क्षमता यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास	49
12	डॉ. सुभाष भिमराव दोंदे	नई शिक्षा नीति के परिप्रेक्ष्य में परिणाम - आधारित शिक्षा : एक विहंगावलोकन	54
13	निलिमा चौधरी	बी.एड महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षकांच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक स्वयं आणि दिक्षा या ऑनलाईन पोर्टलविषयी जाणिव जागृतीचा अभ्यास	57

14	Vandana R. Patil Lata S. More	The Role Of Teacher Education Institutions To Straighten Multi Disciplinary Education	64
15	Dr. Jayashri Baliram Patil	The multidisciplinary Education and National Education Policy 2020	68
16	प्रा.डा.गोकुल शामराव डामरे	समावेशित शिक्षण	72
17	प्रा. डॉ. वंदना शिंदे	बहुविद्याशाखीय शिक्षणात शिक्षकांची भूमिका – NEP 2020	75
18	Dr. Sangita Raghupatrao Bihade	The Role Of Teacher Education Institutions Tostrengthen Multidisciplinary Education	82
19	डॉ. प्रतिभा दीपक सूर्यवंशी	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : बहुशाखीय शिक्षण	89
20	डॉ. रत्नाकर बाजीराव म्हस्के	स्वयंम (SWAYAM) : एक शैक्षणिक ओळख	93
21	श्री. प्रविण दामोदर कोल्हे	स्क्वॅटथ्रस्ट या व्यायाम प्रकाराचा १० ते १२ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या लवचिकता या शारीरिक क्षमतेवर होणार परिणाम	97
22	Mr. Pranav Ramesh Patil Dr. Lata More	The role of Teacher Education institutions to strengthen Multidisciplinary Education	103
23	Dr. Kangade Sandhya Prakash	Multidisciplinary Approach : A Dynamic Change In Teacher Education Institutions	108
24	Mr. Priyabrata Priyadarshi Behera Prof. (Dr.) Dharmendra Singh	Impact Of Nishtha (4.0) Ecce Training Through Diksha On Diet Faculties For Early Grade Learners' Holistic Development In Odisha	112
25	Mr. Dinesh P. Chandra Dr. Lata S. More	A study on awareness and usage of E-resource portals among prospective teachers	119
26	प्रा. अर्चना तुळशीराम सुर्यवंशी प्रा. डॉ. नगीन मधुसुदन पटेल	संशोधन क्षेत्रातील वांशिक संशोधन पद्धतीची मनोवैज्ञानिक उपयोगिता आणि वाढते महत्व	134
27	Suvarna Rajendra Patil Prof. (Dr.) J. N. Choube	A Multidisciplinary Approch To Education	140
28	गणेश रघुनाथ राऊत डॉ. केतन पी चौधरी	'स्वयंम' व 'दिक्षा' या तांत्रिक व्यासपीठांची समग्र आणि बहुशाखीय शिक्षणातील भूमिका	143
29	डॉ. विशाल ज्ञानेश्वर कांबळे	सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षण योजना आणि NEP 2020	148
30	Dr. Mali Kailas Pandurang	Role of Teacher- Educators in Teacher Education	152

31	श्रीमती घुले आशा शिवराम प्रा.डॉ. साहेबराव त्र्यंबकराव भुकन	दीक्षा - समग्र आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचे एक तंत्रज्ञान व्यासपीठ	155
32	Dr. Pratibha Tukaram Patil	Multidisciplinary Approach in Education: NPE-2020	159
33	लीना जोशी प्रा. डॉ. नगीन पटेल	गतिमंद आणि अध्ययन अक्षमता असणारया विद्यार्थ्यांमधील साम्य- भेद- नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० ची अपेक्षा	164
34	कु. देवकी बी. अवधड	ज्ञानरचनावाद आणि मूल्यमापन	168
35	डा. नाना नारायण लांडगे	बहुशाखीय शिक्षण मजबूत करण्यासाठी शिक्षक शिक्षण संस्थाची भूमिका आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020	172
36	Aruna Sukdev Sawkare Dr. Pramod Atmaram Ahire	Developing Holistic Techniques of Teaching Mathematics - A Vision of New Education Policy – 2020	176
37	श्री विनोद कुमार विक्रम पांडे प्रा. डॉ. एन. एन. लांडगे	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार गुणवत्ता संपादणूकसाठी सहशालेय उपक्रमांची भूमिका	181
38	Mrs. Hemangi Tushar Chaudhari	Art Integrated Learning: New Teaching Approach In Nep 2020	184
39	डॉ. स्वाती वसंतराव चव्हाण	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि बदलते शिक्षण	188
40	राठोड प्रदीप एकनाथ	तक्षशिला विश्वविद्यालय समग्र आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचे केंद्र	192
41	शितल दिलीपराव देशमुख	बहुविद्याशाखीय शिक्षणात दीक्षा - तंत्रज्ञान एक समग्र व्यासपीठ	195
42	संभाजी भिमराव जमधडे	संपूर्ण आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी तंत्रज्ञानावर आधारित एक आधुनिक साधन – स्वयंम आणि दिक्षा	197
43	श्रीमती रंजना हनुमंत डोलारे डॉ. विष्णु पांडुरंग शिखरे	नालंदा आणि तक्षशिला हा आमचा समग्र बहु - विषय शिक्षणाचा वारसा आहे	199
44	डॉ. दीपा अनिल पाटील	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक आयोग 2020 आणि 1986 चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण यांचा तुलनात्मक अभ्यास	202
45	पाटील अक्षय कैलास	नालंदा विश्वविद्यापीठ एक समग्र आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचे प्राचीन केंद्र	206

46	प्रा. शशिकांत त्र्यंबक निकम डॉ. अविंत शिवाजी पाटील	बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकारणात शिक्षक-प्रशिक्षण महाविद्यालयाच्या भूमिकेचा अभ्यास	210
47	प्रा. विश्वास दौलतराव मोगरे	समावेशित शिक्षण उपक्रमांतर्गत दिव्यांग विद्यार्थ्यांना मिळणारे लाभ	219
48	अमृता संजय पाटील	स्वयं/दिक्षा : समग्र आणि बहुआयामी शिक्षणासाठी तांत्रिक प्लॅटफार्म	222
49	कु. स्नेहलकुमारी ज्ञानबा बोरकर	शिक्षणातील प्रेरणेची भूमिका	226
50	कु. प्रांजली चंद्रशेखर टेंभेकर	स्मृतीकक्षा व शैक्षणिक संपादन	229
51	कु. अंजली अनिल अंजनकर	संगीत शिक्षणकाळाची गरज	233
52	गरिमा कृष्णा त्रिपाठी	नालदा विश्वविद्यायल लहुविधि शिक्षण पयति	237
53	Dr. Kshirsagar O. M.	Nalanda and Takshasheela: Ancient Marvels of Multidisciplinary Education	241
54	श्री. सुरज वामन नगराळे डॉ. लता सुभाष मोरे (सुरवाडे)	नविन राष्ट्रिय शैक्षणिक धोरण 2020 एक संधी आणि आव्हाणे	245
55	प्रा. माधुरी देवीदास पाटील	बहुशाखीय शिक्षणासाठी शिक्षक शिक्षण संस्थांची भूमिका आणि आव्हाने	251
56	प्रा. डॉ. एन. जी. वसावे	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मधील प्रमुख तरतुदीं - एक अभ्यास	255
57	Dr. Kailas Santosh Chaudhari	Role of SWAYAM in Providing Holistic and Multidisciplinary Education Expected in NEP-2020	260
58	प्रा. बिजली श्रीपाल दडपे	सांस्कृतिक विविधता आणि वैश्विक ऐक्य	264
59	प्रा. डॉ. निलिमा अरविंद मोरे	आजचा शिक्षक वर्गातील बहुभाषीक विद्यार्थ्यांना हाताळणारा	267

परिपूर्ण आणि बहुशाखीय शिक्षणाचे केंद्र प्राचीन भारतीयविद्यापीठे - नालंदा आणि तक्षशीला

डॉ. प्रतिभा तुकाराम बोरोले
अध्यापक विद्यालय, खिरोदा, ता. रावेर जि. जळगाव

आज आपण स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव साजरा करतोय, म्हणजे स्वातंत्र्य मिळून आज ७५ वर्षे झाली तरीही शिक्षणव्यवस्थेचा म्हणावा तसा विकास झाला नाही. स्वातंत्र्यापासून तर आजपर्यंत अगदी पूर्व प्राथमिक शिक्षणापासून तर उच्च शिक्षणाचा विकास व्हावा आणि देशाचा जीडीपी वाढवा याकरिता अनेक आयोग आणि समित्यांची स्थापना करण्यात आली. या प्रत्येक आयोग आणि समित्यांनी तत्कालीन परिस्थितीचा विचार करून शिफारशी केल्या. त्यांची अंमलबजावणीही झाली.

आजचे युग हे आधुनिक तंत्रज्ञानाचे युग आहे त्यामुळे देशाच्या शास्वत विकासासाठी शिक्षण प्रणालीची नव्याने रचना करणे आवश्यक आहे. तरच शास्वत उद्दिष्ट्य साध्य करता येऊ शकेल. ज्ञानाच्या बाबतीत जगामध्ये वेगाने बदल होत आहेत. बिग डेटा, मशीन लर्निंग, कृत्रिम बुद्धीमत्ता यांसारख्या विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रामध्ये जगामध्ये झपाट्याने बदल होत आहेत, त्यामुळे जगभरातील बहुतेक क्षेत्रातील कामे आता मशीन करू लागली आहे. त्याचवेळी गणित, विज्ञान, संगणकज्ञान आणि विशेषत: डेटा विज्ञान , सामाजिक शास्त्रे आणि मानव्यशास्त्रे यातील बहुशाखीय क्षमता असणाऱ्या कुशल कारागिरांची मागणी अधिक असेल. नव्याने उदयास येणारे साथीचे रोग बहुशाखीय शिक्षणाची गरज अधोरेखित करतात. हा सर्व विचार केला असता आपली प्राचीन भारतीय संस्कृती किती आधुनिक विचारसरणीची होती याची महती पटते. कारण याच प्राचीन भारतीय संस्कृतीमध्ये बहुशाखीय शिक्षण देऊन समाजाच्या गरजा भागविणारे कुशल तंत्रज्ञ, कारागीर निर्माण करून गावातील निधी गावातच खर्च करण्याचे शिक्षण देणारे जगप्रसिद्ध विद्यापीठे- नालंदा आणि तक्षशीला कार्यरत होती. या विद्यापीठांच्या कार्यशैलीविषयी आणि बहुशाखीय अभ्यासक्रमाची ओळख करून घेणे हा या संशोधन अभ्यासाचा मूळ उद्देश आहे.

तक्षशीला विद्यापीठ बहुशाखीय अभ्यासक्रमाचे उगमस्थान:-

प्राचीन भारतातील एक प्रसिध्द विद्यापीठ असलेली तक्षशीला ही नागरी प्राचीन गांधार आणि आताचे कंदाहार या देशाची राजधानी होती. पूर्वी भारतात असलेले हे ठिकाण सध्या पाकिस्तानातील रावलपिंडी पासून वायव्येला सराईकल या रेल्वे स्थानकाजवळ आहे. कैकेयीपुत्र भरताने एक नगर बसविले व त्याला आपल्या मुलाच्या नावावरून तक्ष नाव दिले तेच तक्षशीला असे मानले जाते.

`प्राचीन भारतामध्ये तक्षशीला ही संपूर्ण भारतखंडाची बौद्धिक राजधानी होती. तिची ख्याती ऐकूनच चाणक्यासारखी अत्यंत बुद्धिमान व्यक्ती मगध- बिहार येथून या विद्यापीठात आली होती. इ.सन ५०० वर्षापूर्वी, जेव्हा चिकित्सा शास्त्राचे नाव ही जगाला माहित नव्हते त्यावेळी तक्षशीला विद्यापीठात चिकित्सा शास्त्र हा स्वतंत्र विषय म्हणून शिकविला जात होता. त्यावेळी तक्षशीला विद्यापीठातशिल्पकला आणि स्थापत्यकला यांचे दिले जाणारे शिक्षणहे आजच्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयात दिल्या जाणाऱ्या विषयांशी मिळते-जुळते होते. येथे ६० हून अधिक विषय शिकविले जात होते त्यामुळे बनारस, राजगृह, मिथीला, उज्जयिनी या नगरातून तसेच कुरु, कोसल या राज्यातून विद्यर्थी शिक्षणासाठी येत असत आणि आपापल्या अभिरुचीनुसार आणि क्षमतेनुसार विशिष्ठ विषयाचा अभ्यासक्रम पूर्ण करून आत्मनिर्भर बनत असत. एकावेळी अनेक विद्यार्थ्यांना शिकण्याची सोय होती. कोसल राज्याचा राजा प्रसेनजीत याने येथेच आपले शिक्षण घेतले. संस्कृत भाषेचा गाढा अभ्यासक आणि संस्कृत भाषेच्या व्याकरणाचा जनक पाणिनी, अर्थशास्त्राचा जनक असलेला आर्य चाणक्य आणि आपल्या कुटनीतीमुळे अग्रेसर असलेला कौटिल्य यांनी

ही याच विद्यापीठात विद्यार्जन केले. अध्यापकांची उज्ज्वल परंपरा सांगणारे धौम्य ऋषी, मगध राज्याचा राजवैद्य म्हणून सन्मान मिळविणारे चिकित्सा शास्त्राचे जनक आयुर्वेदाचार्य जीवक ऋषी हे याच विद्यापीठामध्ये आपापल्या विषयामध्ये शिष्यांना निपुण बनवून समाजाच्या सेवेसाठी तयार करत असत. येथे फक्त उच्च शिक्षणाची सोय असली हिती. वैद्यक शास्त्र, धनुर्विद्या, वेदत्रयी, व्याकरण, तत्वज्ञान, वास्तुशास्त्र हे प्रमुख विषय तर शल्यक्रिया, युद्धतंत्र, ज्योतिष, कृषीविज्ञान, फलज्योतिष,वाणिज्य, सांख्यिकी, विज्ञान, लेखाशास्त्र, संगीत, नृत्य, चित्रकला असे जीवनोपयोगी बहुशाखीय विषय अध्यापन करून स्वयंपूर्ण असे नागरिक निर्माण केले जात असत.

हजारो वर्षे शिक्षणाचे कार्य अव्याहतपणे करणारे हे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे विद्यापीठ होते. अनेक दुर्लभ आणि दुर्मिळ ग्रंथांचा प्रचंड मोठा संग्रह असणारे प्राचीन भारतीय बहुशाखीय अभ्यासक्रमाचे केंद्र म्हणून तक्षशीला नावारूपाला आलेले होते. परंतु हून आक्रमकांनी ज्या काळात आक्रमण करून भारतीय ज्ञानाची ही उज्ज्वल परंपरा खंडित करण्यासाठी विद्यापीठ उध्वस्त केले त्याचवेळी मगध साम्राज्यात नालंदा विद्यापीठाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली.

नालंदाविद्यापीठ बहुशाखीय अभ्यासक्रमाचे दुसरे उगमस्थान:-

प्राचीन भारतातील एक आदर्श विद्यापीठ बिहार राज्यातील राजगीरच्या उत्तरेस असून, त्याची स्थापना इ. सनाच्या पाचव्या शतकाच्या सुरुवातीस झाली असावी असे संशोधनावरून लक्षात येते. नालंदा विद्यापीठाच्या स्थापनेचे व संवर्धनाचे श्रेय गुप्तवंशाच्या सहा राजांकडे जाते. काही अभ्यासकांच्या मते, बौध्द आचार्य नागार्जुन यांचा शिष्य आर्यदेव यांनी या विद्यापीठाची स्थापना केलेली आहे असे मानतात. तसे पुरावे ही उत्खननातून मिळालेले आहेत. उत्खननात सापडलेल्या मुद्रेवर,"श्रीनालंदा महाविहार- आर्य भिक्षुसंघस्य" असे लिहिलेले असून तिच्या दोन्ही बाजूंवर सारनाथचे धम्मचक्र आहे.

सुमारे दीड किमी लांबी आणि पाऊण किमी रुंदी असलेल्या अशा विस्तीर्ण क्षेत्रात विद्यापीठाची इमारत उभारलेली होती. त्यामध्ये निवसासाठी चार चार हजार व अभ्यासासाठी दहा हजार खोल्या होत्या. तक्षशीला विद्यापीठात केवळ अध्ययन करण्यासाठी खोल्या होत्या, अध्ययनार्थ्यांना अध्ययन पूर्ण होईपर्यंत गुरूगृही राहावे लागत असे. ती उणीव नालंदा विद्यापीठात भरून निघाली होती. निवास व भोजनाची व्यवस्था विनामुल्य केली जात असल्यामुळे या विस्तीर्ण विद्यापीठामध्ये आठ्हजार पाचशे विद्यार्थी तर पंधराशे अध्यापक होते. विद्येच्या या दालनात सुसज्ज अशा ग्रंथालयासाठी “रत्नसागर” , “रात्नोदय” व “रत्नरंजक” अशा तीन इमारती होत्या यावरून येथील बौद्धिक संपदेचा अंदाज येतो.

नालंदा विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमाचा आढावा घेतला तर असे लक्षात येते की, इथला अभ्यासक्रम अतिशय प्रगत, उदार आणि बहुव्यापक व बहुशाखीय होता. त्यामध्ये साम्प्रदायीकतेला स्थान नव्हते. बौद्ध धर्माचे विविध संप्रदाय, जैन धर्म, बहामनी धर्म व इतर धर्म यांचा अभ्यास त्याच बरोबर योगविद्या, व्याकरण, साहित्य, तर्कशास्त्र, शब्दविद्या, चीकीत्साविद्या, गणित, ज्योतिष, चित्रकला, शिल्पशास्त्र, मंत्रविद्या, दंडनीती, वेदविद्या असे वैविध्यपूर्ण विषय शिकविले जात होते. विद्यापीठाच्या कीर्तीमुळे देश-परदेशाच्या काना-कोपऱ्यातून विद्यार्थी येथे अध्ययन करण्यासाठी येत असत.

आता वैद्यकशास्त्र,स्थापत्यशास्त्र, शिक्षणशास्त्र अशा विविध विषयांसाठी प्रवेश परीक्षा घेतली जाते अगदी तशाच प्रकारची प्रवेश परीक्षा अत्यंत शिस्तबद्धरीतीने या विद्यापीठात घेतली जात होती. त्यामुळे प्रवेशाला इच्छुक असणाऱ्या २० ते ३० % विद्यार्थ्यांनाच प्रवेश मिळत असे. विद्यापीठाची गुणवत्ता आणि शिस्त यामुळे चीन, कोरिया आणि तिबेट येथील विद्यार्थी ही या विद्यापीठात विद्यार्जनासाठी दाखल होत असत.

तक्षशीला विद्यापीठाप्रमाणे नालंदा विद्यापीठातही श्रेष्ठ अशी गुरु परंपरा लाभलेली होती. आर्यदेव, सिलभद्र, कर्णमती, स्थिरमती, गुणमती, बुद्धकीर्ती, शांतरक्षित, कमलशील असे अनेक प्रज्ञावंत विद्वान या विद्यापीठाची देणगी आहे. भारतीय न्यायशास्त्र ही अत्यंत अनमोल अशी देणगी नालंदा विद्यापीठाने देशाला दिलेली आहे. भारतातील अध्ययन- अध्यापनाच्या श्रेष्ठ परंपरेला समृद्धी मिळवून देणारे नालंदा विद्यापीठ हे प्राचीन भारतातील बहुशाखीय उच्च शिक्षणाचा उत्तम नमुना होते.

प्राचीन भारतीय ज्ञान आणि विचारांची समृध्द परंपरा जतन करण्यासाठी आणि देशातील प्रत्येक युवकाला आत्मनिर्भर बनविण्यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये संपूर्ण बहुशाखीय उच्च शिक्षणाचा आग्रह धरलेला आहे. भारतीय संस्कृती आणि तत्वज्ञान यांचा नेहमीच जगावर फार मोठा प्रभाव राहिला आहे. येणाऱ्या भविष्यातील पिढ्यांसाठी जागतिकदृष्ट्या महत्वाच्या असलेल्या या वारशाचे केवळ जतन आणि संवर्धनच नव्हे तर, त्यात वाढ करणे, संशोधन करणे, आणि आपल्या नवीन शिक्षणव्यवस्थेत त्याचा नव्याने उपयोग करण्यासाठी समग्र आणि बहुशाखीय शिक्षण आवश्यक आहे.

भारताच्या समृध्द आणि वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक ठेव्याचे जतन करून देशाच्या स्थानिक व वैश्विक गरजा लक्षात घेऊन युवकांना त्यांच्या क्षमतेनुसार कला-कौशल्याचे शिक्षण दिल्यास हि सांस्कृतिक समृद्धता पिढी दर पिढी संक्रमित करता येऊ शकेन याकरिता मात्र नियोजनबद्ध कृतीची आवश्यकता आहे. देशातील युवकांना भारत देशाविषयी आपुलकी, प्रेम, आस्था, निर्माण करणे तसेच देशातील कला, भाषिक परंपरा आणि ज्ञान याविषयीचा राष्ट्रीय अभिमान, परस्पर स्नेह/ प्रेम, आत्मियता निर्माण करून लोकशाहीला मजबूत करण्यासाठी बहुशाखीय शिक्षण नक्कीच महत्वपूर्ण भूमिका बजावेल आणि पुन्हा एकदा भारत देश सुजलाम, सुफलाम होऊन जगावर राज्य करू शकेन.

संदर्भ:

१. डॉ. डी. एच.जैन, डॉ,टी. वाय. चांदवडकर आणि इतर. राष्ट्रीय "शैक्षणिक धोरण २०२० ची अंमलबजावणी - बहुविद्याशाखीय शिक्षण" (२०२३), जळगाव, अथर्व पब्लिकेशन
२. नालंदा विद्यापीठ अधिनियान २०१०. पीडीएफ.
३. AICTE. (2006).Ancient Universities of India. New Delhi. Bharat Sarkar.
४. Bibhuti Bikramaditya (2007). "Nalanda International University: A Great Initiative." Patana. Patna Daily Press.
५. New Education Policy- 2020. (2021). New Delhi. Education Ministry Indian Government.
६. Sir John Marshall. (1918). "A Guide to Taxila". Calcutta, Archaeology Department of India. Superintendent Government Printing, India
७. Takshsheela university: Vikaspedia. 08 April 2023.

SWAYAM and DIKSHA - Technological Platforms for Holistic and Multidisciplinary Education

Dr. Sunita Anil Nemade
Assistant Prof.
K.C.E.S's Collge of Education & Physical Education, Jalgaon.

Abstract:

SWAYAM and DIKSHA are two technological platforms launched by the Government of India to provide access to holistic and multidisciplinary education to learners across the country. These are two technological platforms that promote holistic and multidisciplinary education. These platforms offer access to high-quality courses and resources from multiple subject areas, catering to learners' diverse learning needs and styles. SWAYAM and DIKSHA'S multidisciplinary approach to education promotes interdisciplinary learning, which helps learners develop a holistic understanding of complex issues and prepares them for the multidisciplinary challenges of the 21st century. By leveraging technology, SWAYAM and DIKSHA have made quality education accessible to learners across the country, promoting lifelong learning and skill development.

SWAYAM:

SWAYAM is an acronym for "Study Webs of Active-Learning for Young Aspiring Minds." It is a massive open online course (MOOC) platform that provides free access to online courses and resources from various institutions and faculty members. The courses offered on SWAYAM cover a wide range of subjects, including science, engineering, humanities, management, and law, among others.

SWAYAM's primary objective is to provide access to high-quality education to all learners, irrespective of their geographic location, age, or background. The platform offers courses in multiple languages, making it accessible to learners from diverse linguistic backgrounds. SWAYAM also offers various types of courses, including self-paced courses, live online courses, and blended courses.

SWAYAM's platform is accessible to learners from diverse linguistic backgrounds. The platform offers courses in multiple languages, including English, Hindi, and several regional languages. The platform also provides learners with the option to take courses in multiple languages, allowing them to learn in their preferred language.

To ensure the quality of courses offered on the platform, SWAYAM has a rigorous quality assurance mechanism. The courses are designed and developed by subject matter experts from various institutions, and the content is reviewed by a team of experts before being made available to learners.

Challenges of the 21st century. SWAYAM's self-paced courses, live online courses, and blended courses provide learners with the flexibility to learn at their own pace and interact with

instructors and other learners. SWAYAM is an excellent example of leveraging technology to make quality education accessible to learners across the country, promoting lifelong learning and skill development.

SWAYAM's multidisciplinary approach to education is reflected in its course offerings. The platform promotes interdisciplinary learning by offering courses that integrate multiple subjects and skill sets. For example, SWAYAM offers courses that combine engineering and management, law and economics, and science and humanities, among others. This approach to learning helps learners develop a holistic understanding of complex issues and prepares them for the multidisciplinary challenges of the 21st century.

Overall, SWAYAM is a technological platform that promotes holistic and multidisciplinary education by providing access to high-quality courses and resources from various subject areas. The platform's multidisciplinary approach to education promotes interdisciplinary learning, which helps learners develop a holistic understanding of complex issues and prepares them for the multidisciplinary

DIKSHA:

DIKSHA is a technological platform for holistic and multidisciplinary education launched by the Government of India. It is an online learning platform that provides digital resources and learning material for K-12 students and teachers. DIKSHA's primary objective is to provide a comprehensive and unified platform for digital learning resources for all learners, irrespective of their geographic location, age, or background.. The platform provides e-books, videos, audio books, lesson plans, and interactive modules for students from K-12 in multiple languages.

DIKSHA promotes holistic education by providing a range of resources that cater to learners' diverse learning needs and styles. The platform offers resources that cater to learners with different abilities, including those with disabilities, and those from different socioeconomic backgrounds.

The platform offers a wide range of digital resources such as videos, textbooks, and interactive multimedia content. These resources are developed by various educational institutions and subject matter experts from across the country. DIKSHA's multidisciplinary approach to education is reflected in its content offerings. The platform offers resources in various subject areas, including science, mathematics, social studies, languages, and arts, among others.

DIKSHA also offers various features and tools to facilitate personalized and adaptive learning. The platform has a recommendation engine that suggests learning resources based on a learner's performance and learning history. DIKSHA also offers assessments and quizzes to test a learner's knowledge and provide feedback to help them improve.

In addition to providing digital resources for learners, DIKSHA also supports teachers in their professional development. The platform offers training programs and courses for teachers to enhance their teaching skills and keep up with the latest trends and practices in education.

DIKSHA's multidisciplinary approach to education is reflected in its resources. The platform offers

resources that integrate multiple subjects and skill sets, promoting interdisciplinary learning. For example, DIKSHA offers resources that combine science and social studies, mathematics and arts, and language and technology, among others. This approach to learning helps learners develop a holistic understanding of complex issues and prepares them for the multidisciplinary challenges of the 21st century.

Overall, DIKSHA is a technological platform that promotes holistic and multidisciplinary education by providing access to digital resources and learning material for K-12 students and teachers. The platform's multidisciplinary approach to education promotes interdisciplinary learning, which helps learners develop a holistic understanding of complex issues and prepares them for the multidisciplinary challenges of the 21st century. DIKSHA's personalized and adaptive learning features, along with its support for teachers' professional development, makes it an excellent example of leveraging technology to improve the quality of education and enhance learning outcomes.

The Roles of DIKSHA and SWAYAM in promoting Holistic and Multidisciplinary Education:

1. The roles of DIKSHA and SWAYAM in promoting holistic and multidisciplinary education are quite significant. Both platforms are designed to provide digital resources and learning material to learners and teachers, irrespective of their geographic location or background.
2. DIKSHA, as mentioned earlier, is a platform that offers digital resources and learning material for K-12 students and teachers. Its multidisciplinary approach to education provides learners with access to resources in various subject areas, including science, mathematics, social studies, languages, and arts, among others. DIKSHA's personalized and adaptive learning features help learners to learn at their own pace and in their preferred language. Teachers also benefit from DIKSHA's training programs and courses, which enhance their teaching skills and keep them up-to-date with the latest trends and practices in education.
3. SWAYAM, on the other hand, is a massive open online course (MOOC) platform that offers courses in various subjects, including engineering, management, humanities, and sciences, among others. The courses offered on SWAYAM are developed by faculty from premier institutions in India and are available for learners at all levels of education. SWAYAM's multidisciplinary approach to education helps learners to develop a broad understanding of complex issues and prepares them for the multidisciplinary challenges of the 21st century.

Conclusion:

Both DIKSHA and SWAYAM promote holistic and multidisciplinary education by providing learners with access to high-quality digital resources and learning material. They leverage technology to enhance learning outcomes and enable learners to learn at their own pace

and in their preferred language. The platforms also support teachers' professional development, which, in turn, enhances the quality of education in India. By promoting interdisciplinary learning and providing learners with the skills needed to solve complex problems, DIKSHA and SWAYAM contribute significantly to the development of a skilled workforce in India.

References :

- Ministry of Education. (2021). Diksha: Digital Infrastructure for Knowledge Sharing. Retrieved from https://diksha.gov.in/
- Ministry of Education. (2021). Swayam: Free Online Education. Retrieved from https://swayam.gov.in/
- Sahoo, S. K., & Parida, R. K. (2018). A Study on E-Learning Platforms in India: With Special Reference to SWAYAM and DIKSHA. International Journal of Computer Applications, 181(41), 23-28.
- Chaudhary, R., & Singh, G. (2021). Digital Learning Platforms in India: A Comparative Study of DIKSHA and SWAYAM. International Journal of Emerging Technologies in Learning, 16(5), 176-191.
- Singh, S., & Sharma, S. (2020). Analyzing DIKSHA as a Digital Learning Platform for Teacher Education in India. Journal of Education and Practice, 11(26), 10-15.
- Joshi, V., & Singh, N. (2019). Massive Open Online Courses in India: An Overview of SWAYAM. Journal of Education and Practice, 10(1), 90-97.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – II** **April – 2023**

A Comparative Study of Ancient and Present Education System-Review article

Prof. Dr. Ranjana Rajesh Sonawane
K.C.E.S.s. College of education &
Physical education, Jalgaon.

ABSTRACT

Education system of Nalanda and Takshasheela is oldest Universities and Simply put, holistic development is the social, emotional, physical, mental, and intellectual growth of a person The goal of the ancient Hindu education is two –fold; to prepare one to do his duty in his life, and to enable one to achieve release from the illusion of this life through realization of the identity of Atman (Individual soul) and Brahma (Universal soul).the Teacher or Guru, is the Pivot of the ancient period educational system designed to achieved this ends. The Holistic education in ancient India system focused on the moral, physical, spiritual and intellectual aspects of life Many changes of present Education System we have seen but its demand of Society. Today's goal of Education is not simply imparting knowledge in a particular faculty or subject or making one fit for securing jobs or fair well in exams, but at the same time is also a training in logical thinking which helps the coming generations adjust to the ever-changing environment. It also means opening the doors of the mind, cleansing the soul and realization of the self. The quality of education greatly influences the quality of manpower for the societal benefits. This paper presents comparison between the ancient and present education system. It highlights the basic structure of ancient education which contributed quality manpower imbibing moral, social and civic values to the society. The present education system is weighed down by several reasons as a result of which the outcome is becoming self centric. This calls for several reforms in present education system which can be implemented from ancient education for overall development of students as a human being.

KEYWORDS: Education system, ancient, present, spirituality, values, development, society, veda. Multidisciplinary and holistic educatio

Introduction

Multidisciplinary and holistic education aims to develop diverse capacities of human beings including intellectual, aesthetic, social, physical, emotional, interpersonal, humanistic and moral capacities in an integrated manner. Communication, teamwork, conflict resolution, celebrating diversity and finding a common goal were identified as key determinants of successful multidisciplinary teams. These are the characteristics of multidisciplinary. The Holistic education in ancient India system focused on the moral, physical, spiritual and intellectual aspects of life. It emphasized on values such as humility, truthfulness, discipline, self-reliance and respect for all creations. Students were taught to appreciate the balance between human beings and nature. An approach to curriculum integration which focuses primarily on the different disciplines and the diverse perspectives they bring to illustrate a topic, theme or issue. A multidisciplinary curriculum

is one in which the same topic is studied from the viewpoint of more than one discipline. All students at Nalanda studied Mahayana, as well as the texts of the eighteen (Hinayana) sects of Buddhism. Their curriculum also included other subjects, such as the Vedas, logic, Sanskrit grammar, medicine, and Samkhya. This is education system of Nalanda University. Most importantly, it's about establishing the child's overall wellbeing. This is holistic education in simple words. the main focus of ancient education in India was on imparting ethics like humility, truthfulness, discipline, self-reliance, and respecting all creations to the students. The education was mostly imparted in ashrams, Gurukuls, temples, houses. Sometimes pujaris of the temples used to teach students. Teaching topics related to Buddhism, contemporary texts and philosophies, logic, grammar, science, and medicine, these subjects were taught in Nalanda University. Takshasheela was considered to be amongst the world's earliest Buddhist University. Takshasheela was one of the leading seats of higher learning in ancient India. The ancient education system in India had explicitly recognized that the supreme goal of life is self realization and hence it claimed to be unique in the world in several aspects like the society did not in any way interfered with the curriculum of studies or regulating the payment of fees or hours of instruction.

ANCIENT INDIAN EDUCATION SYSTEM

There is greater urgency to think about ancient education system in India. We knew mathematics, we derived theorems, we discovered planets, we calculated distance of sun to earth thousands of years ago and also distance between earth and many other planets, yeah many more such facts and figures are there. But how could India was so great? How it was possible to gain such knowledge? The research reveals that our solid education system was the reason for that. Ancient Education system was a meaningful education system; the idea of education has been very grand, noble and high in ancient India. It aim was "training for completeness of life" and the molding of character of men and women for the battle of life. As quoted by Swami Vivekananda education was for "Man Making and Character Building". But what were the methodologies of that education? What was so different about it? Below are few of methodologies of that great education system.

1. Complete Brahmacharya Student will initiate his Brahmacharya phase through Upanayana. A student will be self discipline and self controlled. All sort of pleasure will be avoided and he must do all the work given by a Guru. Two methods of teaching were being practiced during the Vedic period. The first method was Oral and the second was based on Chintan i.e. thinking. In the oral method the students were to memorize the Mantras (Vedic hymns) and Richayas (verses of Rigveda) in order that they might not be changed wrongly and they might remain preserved in their original forms. According to the ancient Indian theory of education, the training of the mind and the process of thinking, are essential for the acquisition of knowledge. So, the pupil had mainly to educate himself and achieve his own mental growth.

2. Three processes of Education Education was concentrated to the three processes of Sravana, Manana and Niddhyaasana. Sravana-Means listen and understand. One should understand

that it was not just hearing, hearing was different and listening was different. Sravana is listening to the truths as they fell from the lips of the teacher. Knowledge is technically called Sruti or what the ear heard and not what is seen in writing. Mañana- The second process of knowledge called Manana implies that the pupil has to think out for himself the meaning of the lessons imparted to him orally by his teacher so that they may assimilate fully. Manana is reflecting the things we listened (Shravana). It is discussing the truth of opinions. In this especially Guru will raise the questions, students will answer and the point will be discussed in group. Nidhyaasana- The third step known as Niddhyasana means complete comprehension by the pupil of the truth that is taught so that he may live the truth and not merely explain it by word. It is the realization of truth. Ancient days Manan (reflection) was a method especially for highly intelligent students. The guru imparted the knowledge of everything such as religion, sanskrit, scriptures, medicine, philosophy, literature, warfare, statecraft, astrology, history and many more. The learning was not only to read books but correlating it with the nature and life. Every student used to lead a very simple life in ashrama. The discipline, rules and regulations were rooted in morality and religion. Any violation of rules was treated as a sin and subject to punishment.

3. Learning of Vedas Vedas plays an important role in ancient education system, there are four Vedas. Rigveda contains 1028 hymns and contains 10,522 verses. It teaches stages of life like family life, forest life and renunciation. Yajurveda teaches how to perform sacrifices in life and it has 1,984 verses. Samaveda is study of music, it has 1,875 verses. Atharvaveda is the study of medical sciences and has 5,977 verses. Vedas plays an important role in ancient education system Vedas teach our culture, the meaning of life, how we should live, what is right and what is wrong. Ultimately it is learning of Karma, learning of dedication. Vedas are the roots of Hindu Religion.The education was based on Vedas, rules of sacrifice, grammar and derivation, understanding secrets of nature, logical reasoning, science and skills necessary for an occupation.

4. Personality Development The foremost aim of ancient education system was to develop the overall personality and character. The moral strengths were induced that helped the society to be together. This was because the education started and ended with religious rituals with the sense of whole heartedly devotion for the cause of learning. The formal and informal education were given due importance. The pursuit of knowledge was pursuit of religious values. The personality traits such as self esteem and self confidence were tried to inculcate in pupils through education. The other aim of ancient Indian education included preservation and enrichment of culture, character and personality development and cultivation of noble idea. It being completely residential hence student had to live in the guru's house and learn from him not only what was taught but also observe how his teacher responded in different situations arising in daily life and learn from it. Education was absolutely free Each student used to meet the teacher separately and learn from him through separate instructions and guidance. Even student aiming highest philosophical knowledge was duty bound to do some manual labour daily such as collecting fuel, tending cattle etc. The quality of education was beyond compare. The pupils from well to do families such as princes used to pay Guru Dakshina. It had perfect self-sufficiency. There was no involvement of external

beneficiaries. Access to good education was independent of wealth but the emphasis was on the learn ability. Financial position was never a barrier to get the best education. It enhanced originality of thinking among them. The varna was based on karma. One could choose his profession and accordingly, his varna was determined. Perfect Teaching Learning Atmosphere The classes were held in either open space on the bank of a river or in a jungle in quiet, calm and peaceful environment. Temple colleges were known for all the amenities such as hostels, classrooms, laboratories and residential quarters for teachers. Personal Attention to Every Student The gurus were spiritual father. They used to nurse, feed and clothe. The students were taught based on his learning ability. Teachers never assumed themselves in the position of authority but were very gentle and sweet while dealing with the students. Teachers commanded full respect in society and honoured even by kings. Low Student Teacher Ratio Due to low student teacher ratio, the individual attention could be given. The number of students on roll was limited. Development of Civic Responsibilities and Social Values The inculcation of civic virtues and social values was equally important objective of education in India. The Brahmachari after his education in the gurukulas went back to the society to serve the rich and the poor, to relieve the diseased and the distressed. He was required to be hospitable to the guests and charitable to the needy. Everyone had a responsibility to preserve the national culture and act as a transmission medium to spread the knowledge.

PRESENT EDUCATION SYSTEM-

Modernization, industrialization, urbanization, privatization, globalization as well as influence of western culture accompanied many problems and evils in Indian society that cause declining ethical values in Indian education system. This system has definitely increase literacy rate but not helps in creating educated persons in the society and as a result it does not produce ideal citizens in the country. The main objective of Indian students has remained how to take degree, to earn money and to be careerist without consideration of ethical values and national spirit in their life Today the Indian society is bound to encounter new and perpetual problems. We see uncontrolled corruption and decrease in ethical values, unlawful activities, inhuman behavior, Indiscipline, violation of rules, no self realization and immoral consumption, which is slowly breaking the structure of Indian society, nation and the world. It is high time to identify the Aim of Education and major causes of declining Social, moral values and spiritual strengthening in Indian education system.

- Need to transform in present Education- Rabindranath Tagore had assessed it long back that the Indian education system needs to change. We live in a society where child spends his parent’s earnings and still not getting the standard education and struggling to get the desired employment. The increased competition in education sector sometimes crushes the creativity of millions of students and drives them to commit suicide. Education is treated as a means of achieving wealth. There is a need to think again about & Redefine our education system. There has been a tremendous improvement in quality of life with the

advances in technology the young generation must realize how to use this technology for spreading knowledge and culture. The education should be imparted in peaceful, clean and natural environment far away from towns and villages. The present education prepares the students for their future career as it used to be in ancient times. The vocational subjects have to be included in curriculum but much is needed to be done to achieve the desired aim. In the race of completing the curriculum, the practical aspects are missed many a times.

- Skill Based Education- The modern education system is tested on the basis of examinations conducted by boards and universities. The method of teaching is mostly one way but it has to be ensured "Are they learning?" If not, which method of teaching suits an individual has to be focused upon? This requires identification of skills in individual and moulds them into their direction of interest .It is same as "Give a man a fish and you feed him one day, teach him how to catch fishes and you feed him for a lifetime." Similarly, if you teach a skill, you enable him for a lifetime.
- Recruitment of Competent Teachers Teaching is an honorable profession and hence it has to be preserved. Few teachers blame students for their performance but hardly introspect what and where is it going wrong? They feel it as a safe, well paid, low pressure and unaffected by recession. It is time to recruit competent and superstar teachers. The teaching community needs leaders, self motivated and entrepreneurs in teaching position.
- Interactive Classroom An interactive classroom intellectually engages the students as active participant with teacher as an engagement trigger that captures and maintain students' attention. The teacher allows the students to apply what they have learnt and give them a context for upcoming lecture material. The teacher feels enriched with students' participation and thinks upon the blend of interactive techniques for next class.
- Students' Participation Socratic Method substitutes self-directed learning opportunities instead of classical lecturing practices. The teachers are encouraged not to teach the content but to teach the students how to learn. Because learning is a process of actively exploring information and validating with previously acquired knowledge and experience and creating new knowledge or reevaluating existing knowledge.
- Focus on Moral Education- A good teacher forms strong relationship with his/ her students and show that he/ she cares about students as individual. The substance of Socratic enquiry is the belief and values the participants. The Professor is a participant in dialogue and is always open to learn something new and does not seek difference to his/ her authority.
- Re-evaluate the objective of Education our education system is still a colonial education system geared towards generating babus and pen-pushers under the newly acquired skin of modernity. We may have the greatest number of graduates in the world, but that certainly has not translated into much innovation here. Rather, we are busy running the call centers of rest of the world – that is where our graduate skills end. The purpose of our new education system should be to emphasis on body, heart, mind, cleaning the soul and

realization of the self. With the help of these methods we would be able to create Philosopher, scientists, entrepreneurs, innovators, artists, thinkers and writers. we need to establish the foundation of knowledge based on economy, Quality manpower imbibing moral, social & civic values to the society.

CONCLUSION –

The best practices of ancient education system can be implemented in modern education system. The aim of modern education is also building character, spiritualism and philosophy rather than wealth and leads a simple life. However, the cordial relationship between a teacher and student is missing due to numerous problems that educational environment has encountered. The study of Sanskrit language, spiritual and religious aspects needs to be given due care to preserve it because it is enriched by the sense of peace, humanity, brotherhood. India was the country of innovation. First quality of Indians is to know about their culture, their own heroes, Kalidasa was greatest poet ever in the world but our children are not aware about him. They should study about contemporary Indian philosophy. Greatest books like - foundation of Indian culture, the lives devine, syntheses of yoga should be the part of our curriculum. So, children could aware about their roots about their history, literature, & Indian heroes. Indian spirituality & Meditation are very valuable tools of knowledge should be incorporated in Indian education system. These are unique in the world so should be taught in school from kindergarten onwards. Abundant opportunities should be provided to the pupil for the development of his personality. The current educational system tries to achieve a pronounced success in connection with character formation, development of personality, and contribution to knowledge in all branches of learning as well as social wellbeing and material prosperity. The present Indian curriculum must evolve a special form of education whereby harmony will be established between materialism and Spiritualism; and human life so that headed towards greater perfection.

References

Altekar, Anant Sadashiv (1965). Education in Ancient India (6th ed.). Nand Kishore.

Ambiladharma (2023-02-23). "Takshashila -Oldest university in the world". Retrieved 2023-04-

Agarwal, P. 2006. Higher Education in India. Indian Council for Research on International Economic Relations.

Batchelor, Stephen (2010). Confession of a Buddhist Atheist. Random House Publishing Group. pp. 255–256. ISBN 9781588369840.

Batchelor, Stephen (2010). Confession of a Buddhist Atheist. Random House Publishing Group. p. 255. ISBN 9781588369840.

Chaube, S.P. History and Problems of Indian Education, Agra: Vinod Pustak Mandir

Cheney, G.R., Ruzzi, B.B., Muralidharan, K. 2005. A profile of the Indian Education System",paper presented in New Commission on the Skills of the American Workforce.

Frazier,Jessica; Flood, Gavin (2011-06-30). The Continuum Companion to Hindu Studies. A&C Black. p. 34. ISBN 978-0-8264-9966-0

Georges, I. 2000. The Universal History of Numbers: From Prehistory to the Invention of the Computer, John Wiley & Sons.

Kulke, Hermann; Rothermund, Dietmar (2004). A History of India (4th ed.). New York: Routledge. ISBN 978-0-415-32919-4.

Kumar, V.S. The Education System in India. Marshall, John (1951). Taxila: Structural remains – Volume 1. University Press.

Marshall, John (2013). A Guide to Taxila. Cambridge University Press. pp. 23–24. ISBN 9781107615441.

"Nalanda" (2001). Columbia Encyclopedia

Nimje, A.A., Dubey, K.T. 2013. The Socratic Lecture Model: An Effective Teaching Pedagogy in Changing Educational Scenario. IOSR Journal of Humanities and Social Science, 14 (6), 117-121.

Schlichtmann, Klaus (2016). A Peace History of India: From Ashoka Maurya to Mahatma Gandhi. Vij Books India Pvt Ltd. p. 29. ISBN 9789385563522

"Taxila". Encyclopædia Britannica. 2007. Archived from the original on 22 December 2007:

"Nalanda" (2007). Encarta

Urmila Yadav,(2018) School of Law, Sharda University, Greater Noida, India Education, Sustainability And Society (ESS) DOI http://doi.org/10.26480/ess.

https://www.gnu.org/education/edu-system-india.html

http://www.ijarse.com/images/fullpdf/1426573415_815.pdf

नालंदा आणि तक्षशीला – आमचा समग्र बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचा वारसा

संशोधक
नरेंद्रकुमार भिमराव बोरसे पाटील
PHD - 2021-OD50TE

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. साहेबराव त्र्यंबकराव भुकन
साने गुरूजी विद्याप्रबोधिनी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खिरोदा

गोषवारा

वैदिक काळापासून भारतामध्ये शिक्षणाला खूप महत्त्व देण्यात आले आहे. यामुळे त्याकाळापासूनच गुरुकुल आणि आश्रमांच्या रुपात शिक्षण केंद्रस्थापित केले जात होते. वैदिक काळानंतर ज्याप्रमाणे काळ बदलत गेला त्याप्रमाणे भारताची शिक्षण पद्धती ही अधिकच पल्लवित होत गेली. गुरुकुल आणि आश्रमांपासून सुरु झालेला शिक्षणाचा हा मार्ग उन्नती करत विद्यापीठांमध्ये रुपांतरीत झाला. प्राचीन काळी संपूर्ण भारतात १३ भव्य विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली. तक्षशिला विद्यापीठ, नालंदा विद्यापीठ, उदांतपुरी, सोमपुरा, जगददला, नागार्जुनकोंडा, विक्रमशिला विद्यापीठ, वल्लभी, वाराणसी, कांचीपुरम, मणिखेत, शारदापीठ, पुष्पगिरी या सर्व विद्यापीठांमध्ये त्याकाळी सुद्धा बहुआयामी–बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षणाची सोय करण्यात आलेली होती व त्याच्या यशस्वीतेचा, प्रचाराचा पूर्ण जगाने त्यावेळेस शिक्षणासाठी भारतात येऊन अनुभव घेतलेला होता.'विद्यापीठ' ही संकल्पना भारतानेच जगाला सर्व प्रथम दिली. आज तोच भारत पाश्चात्त्य इंग्रजाळलेल्या निरुपयोगी शिक्षणपद्धतीच्या विळख्यात संपूर्ण अडकलेला आहे. परंतु संपूर्ण जगाने मान्य केलेल्या प्राचीन भारतीय बहुविद्याशाखीय शिक्षण पद्धतीला खऱ्या अर्थाने गतवैभव प्राप्त करून द्यायचे असेल तर नालंदा आणि तक्षशीला या आमच्या समग्र बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचा वारसा चालवण्यासाठी भारतात फार वर्षांनंतर पदवी ते पदव्युत्तर अभ्यासक्रमा पर्यंतच्या शिक्षण व्यवस्थेची पुनर्रचना करणाऱ्या आणि बहुआयामी–बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षणाची नांदी घेऊन येणाऱ्या या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची वर उल्लेख केल्याप्रमाणे अनेक अंगांनी उपयुक्तता आहे.मात्र असे असले तरी धोरणाची अंमलबजावणी करताना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागणार आहे हे विसरून चालणार नाही.म्हणून अशा आव्हानांची भाकिते आजच करावी लागतील आणि त्या अनुषंगाने नियोजन देखील करावे लागेल.

प्रस्तावना :–

'' शिक्षण हा मानवाचा तिसरा डोळा आहे ही प्राचीन भारतीयांची समज होती. स्वदेश पुज्यते राजा विद्वान सर्वत्र पुज्यते राजाला स्वदेशातच मान–सन्मान असतो, स्वतःच्या राज्याबाहेर त्याला कोणी विचारत नाही, मात्र विद्वानाला सर्वत्र मान–सन्मान मिळतो. म्हणून भारतीयांनी शिक्षणाला चांगले महत्व दिले होते

ज्या प्राचीन भारताच्या लखलखत्या, वैभवशाली खजिन्या विषयी आपण बोलतोय, तो ज्ञानाचा खजिना नेमका गेला कुठे..? हे अत्यंत अमूल्य असे प्राचीन ज्ञान कुठे हरवले..? अनेक गोष्टी आपण भारतीयांनी सर्वप्रथम शोधल्या असे आपण म्हणतो, त्या गोष्टी नेमक्या कुठे विखरून गेल्या? त्या शोधकर्त्यांनी कुठे ठेवल्या ? व ते शोधकर्ते कोण होते .. ? असे प्रश्न अनेक जण विचारतात . असे प्रश्न समोर येणे स्वाभाविकच आहे. एके काळी अत्यंत समृध्द असलेला आपला देश इतका गरीब कसा

काय झाला..? त्या प्राचीन ज्ञानाचा काहीच उपयोग झाला नाही का..? असेही प्रश्न समोर येतात. काही जण तर खवचटपणे असेही म्हणतात की, जगात एखादा नवीन शोध लागला की प्राचीन भारताची ही अभिमानी मंडळी ताबडतोब उसळी मारून समोर येतात आणि म्हणतात की हा शोध तर भारतीयांनी फार आधीच लावला होता...! असे अनेक प्रश्न आणि अनेक आरोप...मग खरी वस्तुस्थिती काय आहे..?

पहिली गोष्ट ही की त्या काळात आपला देश हा संपत्तीने आणि संस्कृतीने सर्वात समृध्द असलेला देश होता म्हणून जगभर माहिती होती आणि म्हणूनच जगज्जेत्या प्रत्येकाला भारतावर सत्ता करायची होती. थोडक्यात, आपल्या सारख्या समृध्द देशाबद्दल जगाचे कुतूहल असणे स्वाभाविकच होते समृद्वी हि आपण आपल्या ज्ञानाच्या बळावर मिळवलेली होती. हे ज्ञान कश्या स्वरूपात आपल्या देशात जतन करून ठेवलं होतं..? त्या काळात छपाई चे तंत्रज्ञान अवगत नसल्याने ग्रंथ नकलून घेऊन ते ग्रंथ लिहिणे, अर्थात नकलून घेणे, हा एक सोहळाच असायचा ग्रंथ नकलून घेण्यास महिनोन महिने लागत. अगदी व्युत्पन्न शास्त्र्यांच्या घरी ही फारसे ग्रंथ किंवा पोथ्या नसत. हे ग्रंथ किंवा पोथ्या ठेवण्याच्या जागा म्हणजे विद्यापीठं, गुरुकुल आश्रम, मठं, देवस्थानं आणि मंदिर या ठिकाणी हे ग्रंथ अगदी भक्ती भावाने आणि व्यवस्थित ठेवलेले असायचे

प्राचीन भारतीयांनी उत्कृष्ट वाङःमय निर्माण केले होते हा प्राचीन भारतीय शिक्षण पध्दतीचा पुरावा आहे. या देशात पुर्वी ऋषीमुनी होऊन गेलेत त्यांनी शिक्षणाचाच पाठपुरावा केला. ज्ञानसाधना हेच त्यांचे जीवन होते. यामध्ये स्त्रीयाही मागे नव्हत्या. गार्गी, मैत्रेयी, लोपामुद्रा, विश्ववरा, सिकाता, निवावरी, गोधा, घोषा, अदिती अशा अनेक स्त्रीया शिक्षणात विद्ववान पंडित होऊन गेल्या.

यासाठी जगभरातून तक्षशिला विद्यापीठ, नालंदा विद्यापीठ, येथे शिक्षण घेण्यासाठी हजारो विद्यार्थी येत असत व त्यांचे ज्या शाखेत अथवा कला आवड असायची ते विषय व इतर विषय अशा सर्वांगीण बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाची सुरुवात त्याकाळी भारतीयांना अवगत होती व जगाने सर्व मान्य अशी शिक्षण पध्दती म्हणून सर्वांगीण बहुविद्याशाखीय शिक्षण पध्दती हा आपला वारसा म्हणून वर उल्लेख केल्याप्रमाणे अनेक अंगांनी उपयुक्तता पाहून या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० तयार करताना सर्वप्रथम धोरणात तक्षशिला विद्यापीठ, नालंदा विद्यापीठ यांची नावे व त्याच्या धोरणाचा वारसा म्हणून केली आहे.

प्राचीन भारतातील शिक्षण पध्दती व विद्यापीठे

सध्याच्या काळातील अधिक लोकांना यामधील केवळ २ नालंदा आणि तक्षशिला या प्राचीन विद्यापीठांची माहिती आहे. हे दोन्ही विद्यापीठ खूप प्रसिद्ध होते. यामुळे आज ही सामान्यतः लोकांना याच २ विद्यापीठांची माहिती आहे. याव्यतिरिक्त आणखी ११ विद्यापीठ असे आहेत, जे त्या काळी शिक्षणासाठी प्रसिद्ध होते.

अखंड भारताच्या कानाकोपऱ्यात शिक्षणाची असंख्य केंद्रे वसलेली होती. अगदी लहान–लहान विद्या केंद्रे तर किती होती, त्याची गणतीच नाही. यातील बहुतांशी विद्या केंद्रे आसुरी वृत्तीच्या तत्कालीन मुसलमान आक्रमकांनी उद्ध्वस्त करून टाकली. ज्ञानकेंद्रांच्या या अपरिमितहानीचे दुष्परिणाम आपण आज ही पदोपदी भोगत आहोत. प्राचीन भारत हा शिक्षण क्षेत्रात अग्रेसर होता. भारतीय शिक्षण पद्धत जगमान्य होती. आज सारखी तरुण पिढी तेव्हा उच्च–शिक्षण घेण्यास विदेशात तर जात नव्हतीच, उलट विदेशातून असंख्य जिज्ञासू ज्ञानार्जन करण्यासाठी भारतीय विद्यापिठांत येत.

प्राचीन शिक्षण व्यवस्था :–

१) शिक्षणाचा हेतू :–

भारतीयांनी आपल्या शिक्षणाचे ध्येय, ज्ञानसाधना, शील, व्यक्तीमत्व विकास, व सामाजिक वारशाचे संरक्षण असे चर्तुविध कार्य ठेवले होते. यामध्ये याला अनुसरुन शिक्षण पध्दती निर्माण झाली होती. विद्याहीन मनुष्य पशू आहे. विद्या ही कल्याणाची गुरुकिल्ली आहे व कामपूर्ती करणारी कल्पकता आहे असा विद्येचा गौरव केला आहे. शिक्षणामुळे देवऋण, गुरुऋण आणि पितृऋण या तीन ऋणा पैकी गुरुऋण हे सतत ज्ञानोपासना करुन फेडता येते. शिक्षणामुळे नम्रता, सहनशीलता व संयमीवृत्ती निर्माण होते. व्यक्ती चारित्र्य संपन्न निर्माण होण्यासाठी मदत मिळते.

२) अभ्यासक्रम :–

आश्रमात वेदांचे मोठया प्रमाणात शिक्षण दिले जात होते. वेदांचा अर्थ लावण्याची पद्वत त्या त्या गुरुवरती अवलंबून होती. वेदा नंतर सहा वेदांगे म्हणजेच व्याकरण, छंदशास्त्र, निरुक्त, ज्योतिष, शिक्षा, कल्प शिकवले जात होते. याच बरोबर काव्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, बिजगणित, भूमीती, चौसष्टकला, धनुर्विद्या, भूतविद्या, देवविद्या, विषविद्या, राशीविद्या इत्यादी विषयांचे शिक्षण दिले जात होते. तसेच शास्त्रीय विद्यामध्ये वैद्यकशास्त्र, अर्थशास्त्र, खगोलशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, राजनिती, युध्दशास्त्र, दंडशास्त्र, नितीशास्त्र यासारखे विषय शिकवले जात असे. सर्वांना शिक्षण मोफत राहत असे. शिक्षण देतांना गरीब श्रीमंत असा भेदभाव केला जात नसे. शिक्षण संपल्यावर समावर्तनाचा समारंभ होत असे. दुसऱ्या आश्रमातील ऋषी येवून विद्यार्थ्यांची परिक्षा घेत असे. विद्यार्थी उत्तीर्ण झाल्यावर त्याला पदवी देण्याचा समारंभ होत असे. त्यालाच समावर्तन संस्कार असे म्हणत होते. याकाळी सुद्धा सर्वांगीण बहुविद्याशाखीय शिक्षण पध्दती होती.

3) शिक्षण पध्दती :–

प्राचीन भारतीय शिक्षण पध्दतीचे वैशिष्टे म्हणजे विद्यार्थ्याची विचारशक्ती जागृत करणे हे होय. गुरु विद्यार्थ्याला प्रश्न विचारीत आणि मुळ प्रश्नातून उपप्रश्न निर्माण करीत होते. त्या साऱ्या प्रश्नांची उत्तरे विद्यार्थ्याला द्यावी लागत होती. त्यामुळे आपोआपच विद्यार्थ्यांची आकलनशक्ती व विचारशक्ती जागृत होत असे. त्यातून विद्यार्थ्याला स्वतंत्रपणे विचार करण्याची क्षमता निर्माण होत असे.

4) प्राचीन भारतातील विद्यापिठे :

प्राचीन भारतात अनेक विद्यापीठे स्थापन झाली होती. विद्यापीठांमध्ये शिक्षणाचास्तर अतिशय उच्च दर्जाचा होता. याचे पुरावे म्हणून चिनी प्रवाशांच्या प्रवास वर्णना वरून दिसून येते. त्याकाळातील विद्यापीठे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

प्राचीन काळी संपूर्ण भारतात १३ भव्य विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली.

- तक्षशिला विद्यापीठ & हे ठिकाण सध्या पाकिस्तानात रावळपिंडी पासून वायव्येस सु. ३५ किमी. अंतरावर स्थित आहे.
- नालंदा विद्यापीठ & आधुनिक बिहारची राजधानी पटनापासून ५५ किमी दक्षिण–पूर्व (४५० इ.स.पू पासून ११६३ इ. स.)
- उदांतपुरी & बिहार मध्ये (५५० इ. स. पू दृ१०४०)
- सोमपुरा & आता बांगलादेशात
- जगददला & पश्चिम बंगाल मध्ये (पाल राजवंशा पासून भारतात अरबी लोकांच्या आगमना पर्यंत)

- नागार्जुनकोंडा & आंध्रप्रदेश मध्ये
- विक्रमशिला विद्यापीठ & बिहार मध्ये (८०० इ. स. पू दृ१०४०)
- वल्लभी & गुजरात मध्ये
- वाराणसी & उत्तरप्रदेश मध्ये (आठव्या शतका पासून आठवीं आधुनिक काळापर्यंत)
- कांचीपुरम & तामिळनाडू मध्ये
- मणिखेत & कर्नाटक मध्ये
- शारदापीठ & काश्मीर मध्ये
- पुष्पगिरी & ओडिशा मध्ये

१) **तक्षशिला विद्यापीठ भारताची बौद्धिक राजधानी** !

भारतात प्राचीन काळा पासून पुष्कळ मोठी विद्यापिठे अस्तित्वात होती. त्यात अनेक प्रसिद्ध विद्यापिठे होती. यांपैकी तक्षशिला विद्यापीठ हे कालक्रमानुसार हे सर्वांत प्राचीन विद्यापीठ आहे. खिस्ताब्द पूर्व ८००ते खिस्ताब्द पूर्व ४०० या काळात तक्षशिला हे शहर सध्याच्या पाकिस्तान मधील रावळपिंडी शहरापासून पश्चिमेला २० मैलावर वसले होते. या विद्यापिठाचा उल्लेख रामायण, महाभारत यासारख्या ग्रंथात आहे. तक्षशिला ही गांधार देशाची राजधानी होती. या विद्यापीठात अनेक पांरगत विदवान आचार्य ज्ञानदानाचे कार्य करत होते. या ठिकाणी परदेशातील अनेक विद्यार्थी शिक्षणासाठी येत होते.

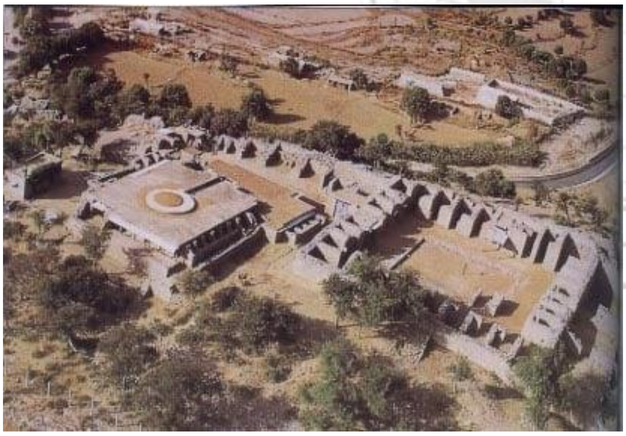
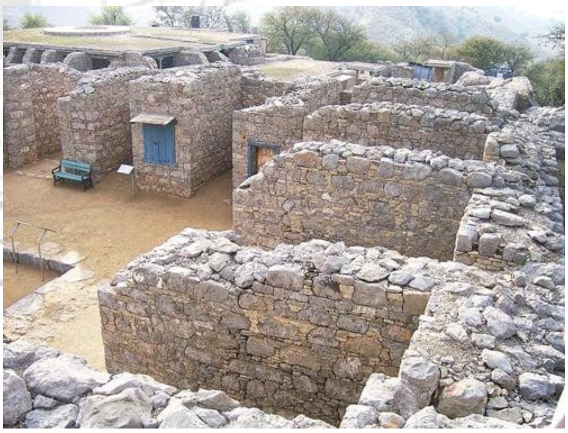

प्राचीन गंधारचे, म्हणजे सध्याच्या अफगाणिस्तानचे ते राजधानीचे शहर आहे. अरायन या ग्रीक इतिहास काराच्या मतानुसार सिकंदरच्या वेळी हे शहर जास्त भरभराटीला आले होते. विद्यापिठाचा परिसर अतिशय भव्य, निसर्गरम्य होता. मोठ मोठ्या इमारतींत १० सहस्र विद्यार्थी शिक्षण घेऊ शकतील, एवढी व्यवस्था होती. शैक्षणिक क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय कीर्ती मिळवलेल्या या विद्यापिठात प्रवेश मिळवण्याकरता विद्यार्थ्यांची रीघ लागलेली असे.या विद्यार्थ्यांमध्ये भारतातील, तसेच पूर्वेकडे इंडोनेशिया, व्हिएतनाम, चीन, जपान, तर पश्चिमेकडे इराण, इराक ते ग्रीक आणि रोम पर्यंतचे विद्यार्थी येत असत आणि येथे ८ ते १० वर्षे राहून शिक्षण घेत. येथील अभ्यासक्रमात १८ शास्त्रे आणि १८ कलांचा अंतर्भाव होता. धर्म आणि तत्त्वज्ञान हे त्याकाळचे महत्त्वाचे विषय होते. शिल्पकला आणि स्थापत्यकला यांचे तक्षशिलेत दिले जाणारे शिक्षण आजच्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयात दिल्या जाणाऱ्या विषयांशी मिळते–जुळते होते. तक्षशिलेला एवढे मोठे स्थान प्राप्त होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे या विद्यापिठाला लाभलेले विद्वान, निरलस आणि ऋषीतुल्य शिक्षक. याशिक्षकांची प्रशंसा तत्कालीन सिसरो, प्लिनी

सारख्या पाश्चात्त्य पंडितांनी केलेली आहे. याविद्यापिठाला नावारूपास आणण्याचे काम चाणक्य ऊर्फ कौटिल्य यांनी केले होते. या विद्याकेंद्रावर इराणी, ग्रीक, शक, कुशाण, हूण यांसारख्या परकियांनी सतत आघात करून खिस्ताब्द ५०० च्यासुमारास हे विद्यापीठ नष्ट केले.

विद्यार्थ्यांची राहण्याची व जेवणाची व्यवस्था विद्यापीठातच केलेली होती. हे विद्यापीठ राजनिती व शस्त्र विद्येसाठी प्रसिध्द होते. आयुर्वेद व व्यायामशास्त्राचे विशेष शिक्षण येथे दिले जात होते. अनेक प्रसिध्द महापुरुष या विद्यापीठात शिक्षण घेत होते. त्यामध्ये प्रसिध्द व्याकरणकर्ता पाणिनी गौतमबुध्दांच्या समकालीन कोसलचा राजा प्रसेनजीत, मल्ल सरदार बंधूल, लिच्छवी घराण्यातील महाली, आर्य चाणक्य विद्यार्थी व शिक्षक याच विद्यापीठात होते. येथील विद्यापीठात वेद, वेदांगे, व्याकरण, वैद्यक, स्थापत्य, हत्तीयुध्द, धनुर्विद्या शिकार आणि राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र इत्यादी १८ मुख्य विषय शिकवले जात होते. गरीब विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण दिले जात होते. आयुर्वेद, शल्यक्रिया, कायदा आणि घटना इ. विषयाचा स्वतंत्र अभ्यासक्रम होता.त्याशिवाय या विद्यापीठात आर्यचाणक्य इ.स.पूर्व ३४०, हा इथे प्राध्यापक होता आणि त्याने आपले अर्थशास्त्र इथे शिकविताना लिहिले. पाणिनी ज्याच्यामुळे व्याकरण आले तो पण इथे प्राध्यापक होता.तक्षशिला विद्यापीठ हे oxford प्रमाणे बऱ्याच मोठ्या परिसरात होते जिथे वेगवेगळी गावे वेगवेगळ्या विषयाची महाविद्यालय चालवत होते.बहुतेक सर्व प्राध्यापक आपला स्वतःचे संशोधन करत असत. विद्यार्थ्याला त्याच्या आवडी प्रमाणे कोणता ही विषय घेता येत होता.

तक्षशिला विद्यापिठातील चिकित्साशास्त्राचे प्रगत केंद्र

इ.स.वी सनाच्या ५०० वर्षांपूर्वी, जेव्हा चिकित्साशास्त्राचे नाव ही जगात कुठेच नव्हते, तेव्हा तक्षशिला विद्यापीठ हे चिकित्साशास्त्राचे फार मोठे केंद्र मानले जात होते. येथे ६० हून अधिक विषय शिकवले जात होते. एकाच वेळी १०५०० विद्यार्थ्यांना शिकण्याची सोय होती.

हे विद्यापीठ इ.स. पुर्व ८०० ते इ.स. ४०० याकालखंडात होते. या विद्यापीठाने अहोरात्र ज्ञानदान केले. या विद्यापीठाचा नाश भारता बाहेरील रानटी टोळयांनी केला.

2) नालंदा विद्यापीठाचा इतिहास

भारताच्या बिहार मधील नालंदा येथे हे जग प्रसिद्ध नालंदा विद्यापीठ होते. नालंदा विद्यापीठ, हे प्राचीन भारतातील प्रमुख शिक्षणाचे केंद्र होते. नालंदा विद्यापीठ केवळ भारतातीलच नव्हे तर संपूर्ण जगातील सर्वात मोठे शिक्षण केंद्रही होते. नालंदा हे प्रामुख्याने बौद्धधर्माच्या अभ्यासाचे शिक्षण केंद्र होते. नालंदा विद्यापीठाला जागतिक वारसा स्थानांच्या यादीत स्थान मिळालेले आहे.

नालंदा हे जगप्रसिद्ध शहर बिहार मधील आजच्या पाटणा या शहरापासून सुमारे ४० की.मी. लांब तर राजगीर तत्कालीन राजगृह पासून उत्तरेस २७ की.मी. लांब होते. त्याच ठिकाणी या जगप्रसिद्ध विद्यापीठाची वास्तू होती. याठिकाणी उत्खनन केले असताना नालंदा विद्यापीठ हे प्राचीन भारतातील प्रमुख शिक्षणाचे केंद्र किती वैभवशाली होते याचा प्रत्यय येतो.

प्राचीन साहित्यात नल, नालक, नालकग्राम आणि नालंद, नलविहार अशी नावे नालंदासाठी प्रचलित होती. भारतात आलेले परकीय प्रवासी फाहियान, ह्यूएनत्संग आणि इत्सिंग यांनी या जगप्रसिद्ध नालंदा विद्यापीठाबद्दल भरपूर प्रमाणात माहिती आपल्या प्रवास वर्णनात लिहून ठेवलेली आहे . प्राचीन साहित्यांच्या आधारे नालंदा विद्यापीठाचा इतिहास महान मौर्यसम्राट अशोकाच्या काळापर्यंत जातो . गुप्त सम्राटांच्या काळात नालंदा हे एक विश्वविद्यालय म्हणून समोर आले. गुप्त सम्राट समुद्रगुप्त आणि पहिला कुमार गुप्त यांनी या नालंदा विद्यापीठाला मदत केली. पण खऱ्या अर्थाने हे जगप्रसिद्ध विद्यापीठ भरभराटीला आले ते सम्राट हर्षवर्धन याच्या काळात. सम्राट हर्षवर्धन याने विद्यापीठाच्या

खर्चासाठी शंभर खेडी दान केली होती. या खेड्यातील लोक विद्यापीठाच्या दैनंदिन जीवनातील गरजा पूर्ण करीत होते.

या जगप्रसिद्ध नालंदा विद्यापीठाचा परिसर हा खूप विस्तीर्ण होता. विद्यापीठाच्या परिसरात भव्य इमारती होत्या. तेथे जवळपास ३०० खोल्यांचे वसतिगृह व सभागृह होते. अध्यापना करिता जवळ पास १०० कक्ष होते. खगोलशास्त्राचा अभ्यास त्याठिकाणी केला जात होता. त्याकरिता उंच मनोरे ही त्याठिकाणी होते. नालंदा विद्यापीठाची इमारत विस्तृत व भव्य होती. हयुएनत्संगाच्या प्रवास वर्णनात नालंदा विद्यापीठाचे व त्याच्या इमारतींचे वर्णन केलेले आहे. विद्यापीठाच्या सभोवताली विटांचा परकोट होता. परकोटाला प्रवेशद्वार असून आत अनेक इमारती होत्या. इमारतींचे सुदंर स्तंभ होते. विद्यापीठात अनेक महाविद्यालये होती. त्यांच्या वेगवेगळया इमारती होत्या. इमारती चार चार मजली होत्या. त्या सुविधानी परिपुर्ण होत्या. पुरोहित व आचार्यासाठी खास निवासाची व्यवस्था होती. इमारतींच्या भिंती, स्तंभ इत्यादी अंलकृत असून उत्तम रीतीने सजविलेल्या होत्या. इमारतींच्या छपरांवर रंगीबेरंगी कौले बसवून विविध रंगी प्रकाश योजना केलेली होती. विद्यापीठाच्या आवारात सुसज्जीत चबूतरे, सुंदर उद्याने, स्नानगृहे क्रिडांगणे इत्यादींची व्यवस्था केलेली होती. परिसरातच बाग, उपवने, तलाव पण होते.

नालंदा विद्यापीठाचे ग्रंथालय :

जगातील प्राचीन नालंदा विद्यापीठाचे ग्रंथालय हे बहुमजली होते. ग्रंथालयास धर्ममाया योग हे नाव होते. ग्रंथालयात उपविभाग देखील होते. रत्नोदधी, रत्नसागर आणि रत्नरंजक अशी नावे दिली होती. याग्रंथालयात हजारो हस्तलिखित ग्रंथ होते.

अध्ययन, अध्यापनाचे विषय :

नालंदा विद्यापीठात त्याकाळी जवळपास १० हजार विद्यार्थी अध्यापन करीत होते. वसतिगृहात राहणाÚया विद्यार्थ्यांची संख्या जवळ पास तीन हजार होती. बाहेर देशातील विद्यार्थी ही या ठिकाणी शिक्षण घेण्यासाठी येत असत. प्रामुख्याने यामध्ये चीन, तिबेट आणि कोरिया यादेशातील विद्यार्थी असत. विद्यापीठात प्रवेश घेण्यासाठी त्यांची अगोदर पात्रता परीक्षा घेतली जात असे. नालंदा विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात प्रामुख्याने ही नयान आणि महायान पंथाच्या तत्वज्ञानाचे अध्यापन होत असे. त्यासोबतच वेद, अध्यात्म, आयुर्वेद, सांख्यदर्शन, धर्मशास्त्र, ज्योतिष, पणीनिसुत्रे. त्रिपिटके, बौध्दग्रंथ, साहित्य, तर्कशास्त्र, वेदांगे, जातकग्रंथ, योगविद्या, जैन धर्माचे तत्वज्ञान, चित्रकला, शिल्पशास्त्र, मंत्रविद्या, दंडनिती, गणित, वैद्यक आणि खगोलशास्त्र इत्यादी अशा अनेक प्रकारच्या विषयाचे अध्ययन व अध्यापन केले जात होते.

नालंदा विद्यापीठाचे तत्कालीन मुख्य आचार्य म्हणजे कुलगुरू शीलभद्र हे होते. तेथे अनेक तज्ञ

मंडळी होती. धर्मपाल, जिनमित्र, प्रभामित्र, चंद्रपाल, शांतरक्षित, आतिश, आर्यदेव, ज्ञानचंद्र आणि वसुबंधू हे प्रमुख अध्यापक यामध्ये होते. या विद्यापीठात जवळपास १५७० अध्यापक होते. म्हणजेच ६ विद्यार्थ्यांमागे १ शिक्षक असे प्रमाण दिसून येते. विद्यापीठात अध्यापनेंतर्गत वादविवाद, परिसंवाद, चर्चासत्रे आणि प्रश्नोत्तरे होत असत. नालंदा विद्यापीठात निरनिराळया देशातून अध्ययनासाठी आलेले विद्यार्थी शिक्षण पुर्ण झाल्यावर येथेच अध्यापन कार्ये करत असत.

नालंदा विद्यापीठ हे श्रेष्ठ दर्जाचे विद्यापीठ होते. या विद्यापीठात प्रवेश देण्यापुर्वी स्पर्धायुक्त परीक्षा घेण्यात येत होती. या परिक्षेत केवळ २० टक्केच विद्यार्थी उत्तीर्ण होत होते. त्यांनाच फक्त प्रवेश मिळत होता. विशेष म्हणजे पदव्युत्तर वर्गाचे विद्यार्थी आपल्या पंसतीचा विषय पांरगत होण्यासाठी येथे येत होते. वादविवादात पराभूत झालेले विदवान आणि शीघ्र प्रसिध्दी मिळवणारे विभिन्न प्रदेशाचे व शहराचे विदवान आपले अपुर्ण ज्ञान पुर्ण करण्यासाठी नालंदा विद्यापीठात प्रवेश मिळवत होते.

परंतु आता आपल्याला 'नालंदा' या नावावरून अभ्यासकांच्या डोळ्यासमोर उभी राहते ती, भारतातील विद्यापीठीय शिक्षणाची ऐतिहासिक परंपरा. याच परंपरेला पुनरुज्जीवित करण्याचे काम नालंदा विद्यापीठाच्या उभारणीच्या माध्यमातून सुरू झाले आहे. आंतरराष्ट्रीय सहकार्यातून सुरू झालेले आणि आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोनाला चालना देणारे अभ्यासक्रम, संशोधनावर भर देणारे पदव्युत्तर शिक्षण, केंद्र सरकारने दिलेला 'इन्स्टिटयूशन ऑफ नॅशलन इम्पॉर्टन्स'चा दर्जा अशा वैशिष्टय़ांसह हे विद्यापीठ सुरू झाले आहे. देशातील केंद्रीय विद्यापीठांच्या यादीमध्ये ते तुलनेने अगदी नवे विद्यापीठ म्हणावे लागते. मात्र, विद्यापीठाच्या नावामागचे ऐतिहासिक महत्त्व आणि जवळपास १७ देशांच्या सहकार्याने प्रादेशिक पातळीवरील विद्यापीठाची होत असलेली उभारणी पाहता, देशातील शैक्षणिक क्षेत्रातील एक अभिनव प्रयोग म्हणूनच बिहार मधील हे विद्यापीठ स्वतःची एक नवी ओळख निर्माण करत आहे. https://www.nalandauniv.edu.in हे संकेतस्थळ सध्या या विद्यापीठाची जगाला ओळख करून देऊ पाहात आहे.

भारताचे माजी राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांनी २००६ साली बिहार विधिमंडळामध्ये मार्गदर्शन करताना नालंदा विद्यापीठाची गौरवशाली परंपरा पुन्हा नव्याने सुरू करण्याचा मुद्दा मांडला होता. ऐतिहासिक नालंदा विद्यापीठाचे महत्त्व आणि वारसा विचारात घेत, त्याच दर्जाचे जागतिक पातळीवरील एक शैक्षणिक केंद्र म्हणून विद्यापीठ स्थापन व्हावे, त्यासाठी व्यापक प्रयत्न करावेत, असे आवाहन डॉ. कलाम यांनी केले होते. तदनंतरच्या काळामध्ये बिहार सरकारने विद्यापीठ स्थापनेसाठी सुरू केलेल्या प्रयत्नांना आता मूर्तस्वरूप येऊ लागले आहे. केंद्र सरकारने २०१० साली नालंदा विद्यापीठाच्या स्थापनेसाठीचा कायदा केला. या कायद्याच्या आधारे स्थापन झालेल्या विद्यापीठामार्फत सप्टेंबर २०१४ पासून बिहारमधील राजगीर येथून प्रत्यक्ष शैक्षणिक कार्याला सुरुवात झाली. केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या नव्हे, तर परराष्ट्रसंबंध मंत्रालयाच्या मार्गदर्शनाखाली चालणारा या विद्यापीठाचा कारभार हे या विद्यापीठाचे इतर केंद्रीय विद्यापीठांच्या तुलनेमध्ये असणारे महत्त्वाचे वेगळेपण ठरते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०

आपल्याला सद्यस्थित शिक्षणातील बदलते प्रवाह आणि आव्हाने बघत असताना त्यापूर्वी आपल्या देशातील प्राचीन शिक्षण प्रणाली आणि तिचा इतिहास थोडक्यात बघितलेला आहे. आपल्या भारतात काळानुसार शिक्षण पद्धती जसे शिक्षण देण्याच्या व घेण्याच्या पध्दती हा प्राचीन काळापासून

परिस्थितीनुसार बदल करण्यात आलेला आहे. आपली भारतीय संस्कृती जशी प्राचीन आहे तशीच आपली शिक्षण प्रणाली सुद्धा प्राचीन कालखंडा पासून प्रचलित आहे. प्राचीन काळापासून आजतागायत ज्ञान संपादन, चारित्र्यनिर्मिती, सामाजिक बांधिलकी, राष्ट्रीय भावना व राष्ट्रप्रेम निर्मिती, नैतिक मूल्यांची जोपासना हिच शिक्षणाची महत्त्वाची उद्दिष्टे राहिली आहेत. पण एकविसाव्या शतकात सत्ता, संपत्ती, रोजगार यांच्या प्राप्तीसाठी शिक्षणास महत्त्व आल्याने वरील उद्दिष्टे शिक्षणात मागे पडत चालली आहेत. नोकरी मिळवणे, निर्वाह चालवणे, करिअर घडवणे, व्यक्तिगत महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करणे इत्यादी उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी शिक्षण घेतले जात आहे. परीक्षेतील गुणांना शैक्षणिक गुणवत्ता मानले जात आहे. पूर्वी शिक्षण प्रसारासाठी तळमळीने झटणाऱ्या शिक्षण महर्षींची जागा आज भरमसाठ शिक्षण शुल्क व देणग्या घेणाऱ्या शिक्षण सम्राटांनी घेतली असून त्यांनी शिक्षणाचा बाजार मांडला आहे. या सर्व वातावरणात सर्वसामान्य विद्यार्थी उच्च शिक्षणापासून वंचित राहण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे. शिक्षण सर्वच पातळ्यांवर, विविध स्तरावर, विविध क्षेत्रातून बदलत चालले आहे. काळाप्रमाणे जसा समाजात सामाजिक, सांस्कृतिक बदल होत असतो तसा शिक्षणातही बदल घडून येत असतो. तो शिक्षण घेण्याच्या पद्धतीत तसेच देण्याच्या पद्धतीतही होत असतो. त्यासाठी आता नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० येत असून त्यात प्रामुख्याने सर्व प्रथम आपल्या प्राचीन शिक्षण प्रणालीतील बहुविद्याशाखीय शिक्षण पध्दती महत्व दिले आहे.

बहुविद्याशाखीय शिक्षण पध्दती

बहुविद्याशाखीय आणि सर्वांगीण शिक्षणाचा उद्देश बौद्धिक, सौंदर्यात्मक, सामाजिक, शारीरिक, भावनिक, परस्पर, मानवतावादी आणि नैतिक क्षमतांसह मानवाच्या विविध क्षमतांचा एकात्मिक पद्धतीने विकास करणे आहे.

बहुविद्याशाखीय अभ्यासक्रम म्हणजे एकाच विषयाचा एकापेक्षा जास्त विषयांच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे. याला क्रॉस–डिसिप्लिनरी देखील म्हणतात जे शिस्तांमधील सीमा ओलांडण्याचे उद्दिष्ट दर्शवते. बहुविद्याशाखीय दृष्टीकोन ही अभ्यासक्रमाच्या एकत्रीकरणाची एक पद्धत आहे जी थीम, विषय किंवा समस्या स्पष्ट करण्यासाठी विविध विषय आणू शकतील अशा विविध दृष्टीकोनांवर प्रकाश टाकते. बहुविद्याशाखीय अभ्यासक्रमात, एकाच विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक विषयांचा वापर केला जातो. शिक्षणातील एक बहुविद्याशाखीय दृष्टीकोन हा शिकण्याचा एक मार्ग आहे जो थीम, संकल्पना किंवा कोणतीही समस्या स्पष्ट करण्यासाठी विविध दृष्टीकोन आणि शिकण्याच्या विविध विषयांवर मुख्य लक्ष केंद्रित करतो. हे एक आहे ज्यामध्ये एकापेक्षा जास्त विषयांच्या अनेक दृष्टिकोनातून समान संकल्पना शिकली जाते. हे विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या प्रकारे दृष्टीकोन आणि ज्ञान प्राप्त करण्यास मदत करते. म्हणूनच आजच्या अति–स्पर्धात्मक जगात, अमर्याद शिक्षण, विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीचे पालन करण्यास मदत करण्यासाठी बहु–अनुशासनात्मक दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देणारी एक अद्वितीय शैक्षणिक प्रणाली महत्त्वपूर्ण आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 (NEP 2020) ने संस्थांना त्याकडे लक्ष देण्यास सांगितले

या धोरणात व्यापक आधारभूत, बहु–शाखीय, लवचिक अभ्यासक्रमासह सर्वसमावेशक पदवी शिक्षण अभ्यासक्रम विषयांचे सर्जनशील संयोजन, व्यावसायिक शिक्षणाचे एकात्मीकरण आणि योग्य प्रमाणीकरणासह बहू प्रवेश आणि निर्गम टप्प्यांची कल्पना केली आहे. पदवी शिक्षण 3 किंवा 4 वर्षांचे असू शकते आणि या कालावधीत अनेक निर्गमन पर्याय आणि योग्य प्रमाणीकरण असू शकतात उदारणार्थ 1 वर्षा नंतर प्रमाणपत्र, 2 वर्षानंतर प्रगत पदविका, 3 वर्षांनंतर बॅचलर डिग्री आणि 4

वर्षानंतर बॅचलर विथ रिसर्च वेगवेगळ्या उच्च शिक्षण संस्थांकडून मिळवलेल्या शैक्षणिक उपलब्धी डिजिटली संग्रहित करण्यासाठी अकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिटची स्थापना केली जाईल जेणेकरून माहिती हस्तांतरित करता येईल आणि अंतिम पदवी मिळवल्यावर त्याची गणना केली जाईल.

बहुशाखीय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठांची स्थापना (MERU)– ही आयआयटी, आयआयएमच्या तोडीची देशातील जागतिक दर्जाच्या सर्वोत्कृष्ट बहुशाखीय शिक्षणासाठी आदर्शवत म्हणून स्थापित केली जातील.

नॅशनल रिसर्च फाऊंडेशनची स्थापना केली जाईल, या सर्वोच्च संस्थेच्या माध्यमातून प्रबळ संशोधन संस्कृती आणि उच्च शिक्षणामध्ये संशोधन क्षमता वृद्धींगत करण्यात येईल. नियमन भारतीय उच्च शिक्षण आयोगाची (HECI) स्थापना करण्यात येईल, वैद्यकीय आणि कायदेशीर शिक्षण वगळता उच्च शिक्षणाशी संबंधित एकमेव उच्च संस्था असेल नियमनासाठी एचईसीआयचे स्वतंत्र घटक असतील राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियामक परिषद (एनएचईआरसी), दर्जात्मक व्यवस्थेसाठी प्रशिक्षण मिळावे वंचित घटकांना शैक्षणिक सुविधा जास्तीत जास्त मिळाव्यात आणि शैक्षणिक नियोजन प्रशासन तसेच व्यवस्थापन सुनियोजित पद्धतीने व्हावे यासाठी सर्व स्तरावरच्या शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये तंत्रज्ञानाचे एकात्मिक केले जाईल.

समारोप :–

प्राचीन काळी शैक्षणिक धोरण कसे होते याविषयी काही फारशी माहिती उपलब्ध नाही. पण आर्यांनी मात्र शैक्षणिक धोरणामध्ये स्पष्टता आणली आणि स्थानिक लोकांना या धोरणाचे पालन करणे बंधनकारक केले. वैदिक काळामध्ये विद्या प्राप्त करण्याला महत्त्व होते. विद्या प्राप्त केलेल्या माणसाला मान व आदर मिळत असे. (ऋषी, महर्षी, ब्रह्मर्षी) त्यानंतर मौर्यसारखी राजघराणी समाजाचे राहणीमान उंचावण्यासाठी उच्च शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊ लागले. म्हणूनच नालंदा, तक्षशिला यांसारखी विद्यापीठे तयार झाली.

तक्षशीला आणि नालंदासारख्या विद्यापीठांपासून ते विविध क्षेत्रातील विषय एकत्रपणे मांडलेल्या भारतातील विस्तृत साहित्यापर्यंत, भारताला सर्वांगीण आणि बहुशाखीय शिक्षणाची प्रदीर्घ परंपरा लाभली आहे. बाणभट्टाच्या कादंबरी सारख्या प्राचीन भारतीय साहित्यामध्ये चांगल्या शिक्षणाचे वर्णन म्हणजे 64 कलांचे ज्ञान असणे असे केले आहे आणि या 64 'कलां यांमध्ये केवळ गायन व चित्रकला असे विषय नव्हते, तर रसायनशास्त्र आणि गणित यांसारखी वैज्ञानिक क्षेत्रे, सुतारकाम आणि वस्त्रनिर्मिती यांसारखी 'व्यवसाय क्षेत्रे, वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकी यांसारखी' व्यावसायिक' क्षेत्रे, तसेच संवाद, चर्चा आणि वादविवाद यांसारखी व्यवहार कौशल्ये (सॉफ्ट स्किल्स) असेही विषय होते. गणित, विज्ञान, व्यवसाय विषय, व्यावसायिक विषय आणि व्यवहार कौशल्ये यांसह कल्पक मानवी प्रयत्नांच्या सर्व शाखांना 'कला' मानले पाहिजे, या कल्पनेचा उदयच मुळात निःसंदिग्धपणे भारतीय आहे. अनेक कलांचे ज्ञान या किंवा आधुनिक काळात ज्याला सामान्यपणे लिबरल आर्ट्स असे म्हटले जाते (म्हणजेच कलांची उदारमतवादी कल्पना) ही कल्पना भारतीय शिक्षणामध्ये परत आणलीच पाहिजे, कारण 21 व्या शतकामध्ये नेमके याच प्रकारचे शिक्षण आवश्यक असणार आहे.

प्राचीन भारतीय विद्यापीठातून विद्यार्थ्यांना जे शिक्षण मिळत होते ते आदर्शवत होते. शिक्षणातून मानवाला मानव म्हणून कसे जगावे याचा बोध मिळत होता. आदर्श मानव निर्माण करणे हे या प्राचीन विद्यापीठांचे ध्येय होते. साधी राहणी व उच्च विचार सरणी हे याशिक्षण पध्दतीचे वैशिष्टे होते.

परदेशातून अनेक विद्यार्थी या विद्यापीठात शिक्षण घेण्यासाठी येत होते आणि ज्ञान घेवून ते स्वदेशात परत जात होते. हे या प्राचीन विद्यापीठांचे योगदान होते. प्राचीन विद्यापीठातून धार्मिक शिक्षणा ऐवजी राजनिती, लष्करी, स्थापत्य, आर्थिक, संगीत, व्यायाम इतर अनेक विषयाचे एकत्र ज्ञान या प्राचीन विद्यापीठातून दिले जात होते. ज्याला ज्या विषयात रुची असेल त्या विषयात त्याला पुर्ण ज्ञान मिळत होते. त्यामुळे व्यक्ती विकासाला पुर्ण वाव मिळत होता. बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षणाची नांदी घेऊन येणाऱ्या या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० नवीन नसून हा आपला वारसा आहे व हा वारसा संपूर्ण जगात भारतानेच पोहचवलेला होता व आजही बहुविद्याशाखीय शिक्षण पद्धतीने शिक्षण लागू केले असता त्याचा परिणाम स्वयंपूर्ण भारत होण्यास व विदेशात शिक्षण घ्यायला जात असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या ऐवजी विदेशातून आपल्या भारत देशात विदेशी शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या वाढेल.

भारतात फार वर्षांनंतर पदवी ते पदव्युत्तर अभ्यासक्रमापर्यंतच्या शिक्षण व्यवस्थेची पुनर्रचना करणाऱ्या आणि बहुआयामी–बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षणाची नांदी घेऊन येणाऱ्या या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची वर उल्लेख केल्याप्रमाणे अनेक अंगांनी उपयुक्तता आहे. मात्र असे असले तरी धोरणाची अंमलबजावणी करताना अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागणार आहे हे विसरून चालणार नाही. म्हणून अशा आव्हानांची भाकिते आजच करावी लागतील आणि त्या अनुषंगाने नियोजन देखील करावे लागेल.

संदर्भ :–

१) बंगळूरु मधील प्रीयुनिव्हर्सिटी एज्युकेशन विभागा मधील डॉ. एस. मंजुनाथ तसेच आणखी काही तज्ञांनी लिहिलेला शोध निबंध
२) शासकीय वेबसाईट वरील राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची पी.डी.एफ. डाउनलोड
३) विकिपीडिया मधील नालंदा व तक्षशिला यातील लेख
४) देशमुख मा.म. प्राचीन भारताचा इतिहास, विश्वभारती प्रकाशन नागपूर
५) विविध वृत्तपत्रातील लेख

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – II April – 2023

Higher Education Aiming Towards a Holistic and Multidisciplinary Education

Prof. Dr. Lata More (Surwade)
Principal,
Sane Guruji Vidya Prabodhini
Comprehensive College of Education, Khiroda PR. Raver Dist. Jalgaon

Abstract:

The object of this article is mainly to clarify the concept of a Holistic and Multidisciplinary Education which is the aim of Higher Education as expected in NEP 2020. It enlists the interest of the students in their own education in the deeper sense of the word. No activity, whether mechanical or mental, can acquire real appeal and significance unless its purpose is fully appreciated by the worker concerned. A Holistic Education would aim to develop all capacities- intellectual, aesthetic, social, emotional in an integrated way- of students. To achieve this goal the curriculum should be provided.

Key Words: Holistic, Multidisciplinary, Capacities, STEM, multiple entry and exit.

Introduction:

The origin of A holistic and Multidisciplinary Education is the Ancient Indian Culture! India has a long tradition of Holistic and Multidisciplinary Education from the world-famous universities such as **Takshshila and Nalanda.** The great literary work **"Kadambari" by Banabhatta is a source of 64 Kalaas or Arts.** These 64 arts were not merely subjects such as singing and painting but also **'Scientific Fields'** like Chemistry and Mathematics, **'Vocational Fields'** like Carpentry and Cloth0making, **'Professional Fields'** like Medicine and Engineering as well as **'Soft Skills'** such as Communication, Discussion and Debates. The very idea that all branches of creative human endeavour, including Mathematics, Science, Vocational Subjects, Professional Subjects and Soft Skills should be considered "Arts" has distinctly Indian origin. It's our Pride which leading the country into the 21st Century Education.

Aim of A Holistic and Multidisciplinary Education:

A Holistic and Multidisciplinary Education would aim to develop all capacities of human beings- Intellectual, aesthetic, social, physical, emotional and moral in an integrated manner. NEP 2020 believes that such education will help to develop the all- round personalities of the individuals. Development of these capacities is the requirement of 21st century education. The capacities include the fields of education: arts, humanities, languages, sciences and professional, technical, and vocational fields; an ethic of social engagement, soft skills such as communication, discussion and debate etc. Such a Holistic Education shall be, in the long term, the approach of all undergraduate programs including those in professional. Technical and vocational disciplines.

A Holistic and Multidisciplinary Education: The Integral part of Higher Education:

What is the supreme objective of our education? Training in the art of living with zest and grace and decency so that one may equipped to work, in cooperation with others, for the cause of

good life. If we overlook the syllabus of all the different arts, sciences, the classical and modern disciplines, the skills and the techniques are the part of curriculum leading the 'good life'.

Imaginative and flexible curriculum structures will enable creative combinations of disciplines for study and would offer multiple entry and exit points thus removing currently prevalent rigid boundaries and creating new possibilities for lifelong learning. The Multidisciplinary Curriculum will also cover areas like Community Engagement and Services, Environmental Education and Value-based Education as expected in NEP 2020. As if we overview of the assessment of Educational Approaches in undergraduate education that integrates Humanities, Arts with Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) and have consistently showed positive learning outcomes, including increasing creativity and innovation, critical thinking, team work and better communication skills. Research is also improved and enhanced through Holistic and Multidisciplinary Approach. How? Just take the example of Ph. D. Scholar enrolled in the discipline of Interdisciplinary Studies- Education, who wants to assess the Scientific Temper of School going students, for accomplishing his objectives he needs to construct and standardize a test or scale. As the research subject is belong to Psychology, he has to take guidance of the Teacher of Psychology, for validating the items of Scientific Temper Scale he needs the expertise from the Science Stream. For Population and Sample selection he needs the help from Research or Statistics department, to elaborate the objectives he needs the person from language or humanities. It clearly indicates that though the researcher is working under the department of Education, has to take help from Science, Psychology, Statistics, Language or Humanities, all these integrate the research into Multidisciplinary Approach.

Measures Adopting to Improve the Quality of Higher Education:

Various measures are being adopted to improve the quality of education but there are so many material and psychological difficulties. One such measure is the introduction of the scheme of Multidisciplinary Education in the Universities and Colleges under which an attempt is made to break down the narrow specialism which divides Humanities from Sciences, and Sciences from Social Sciences, Fine Arts and Music from both. In present Education System the students have a little understanding of their field of specialization but are practically illiterate in others related fields. The impact of it is they have been deprived of Values. it also seems that in the case of students irrespective of schools and colleges, the information is usually acquired because it is necessary to pass examinations and it is painfully stored in the memory but not assimilated in the mind.

As a part of Holistic Development students will be provided an opportunity for internship with local industry, business for a longer exposure so that they may actively engage with practical side of their learning and as a bye product further improves their employability. The students know their subject of specialization, little Chemistry, Physics, History, Literature, Engineering or Medicine but have failed to see its relationship to life, its meaning and purpose. This is a tragedy of our Education that it fails to train students in their inter-relationships of different subjects and experiences and their bearing on life's purpose. Education also failed to strengthen the social

concern and collective welfare.

Education should be so oriented that it will give the students a balanced and synoptic view of the world in which they live and inculcate ideals, values and standard of efficiency. It will help in tackling successfully its difficult and growing problems. So many times, it happens that, a technologist or professional worker starts with high ideals and social awareness but the whole environment- Social and Professional- is so saturated with misconceptions, wrong values and attitudes which demoralize him. it's a bitter truth to say that education all over the world, and particularly in our country, is not performing the function of inculcate the values and skills among the students to tackle with the difficulties and problems arise in life.

Awarding Multidisciplinary Qualifications:

The NEP 2020 speaks emphatically about preparing learners for 21st century skills when it states, "Education thus must move towards less content, and more towards learning about how to think critically and solve problems, how to be creative and multidisciplinary, and how to innovate, adapt, and absorb new material in novel and changing fields". (NEP 2020) Education is seen not just about knowledge of one discipline but about the transferable skills that are gained through Multidisciplinary Education. These include skills such as critical thinking, analysis, reasoning, logical thinking, problem solving as well as adaptability, communication and flexibility. It is well accepted that employers today are keenly looking for such skills in their potential employees and learners with such portfolios are viewed as being more versatile and adaptable and hence more employable. So, it is a challenging work to the educational institutions that how to prepare, equip and assess their learners, who are studying perhaps in isolation.

Conclusion:

The 21st Century skills like creative thinking, problem solving, research and creativity can be fostered and enhanced by integration of Multidisciplinary approach in Education. Universities and colleges are increasingly trying to expose students to varied disciplines and numerous courses so as to ensure all-round development of their graduates. The challenge now lies in expanding programs to make them more accessible and attractive for new learners and thereby meeting the challenges of the 21st Century. Building greater flexibility by offering Multidisciplinary programmers would a move that would help the varsity to significantly widen its access. Conducting research for development along with the healthy relationship arising out of extension would help communities and society. Thus, by taking forward the roadmap provided by NEP 2020, the Education Institutions would make a lasting contribution to the development of a sustainable and dynamic knowledge society.

References:

1. Aithal, P.S., and Aithal S (2020). Analysis of the Indian National Education Policy, 2020 towards Achieving its objectives. *International Journal of Management, Technology, and Social Sciences (IJMTS), 5 (2), 19-41.*

2. Geer Mohammad Ishaq. (2023). Unifying Knowledge through Multidisciplinary and Holistic Education. Kashmir: Department of Pharmaceutical Science.
3. GOI (2020). *National Education Policy,* New Delhi: Ministry of Human Resource Development (MHRD), Government of India.
4. Kumar, K., Prakash. A., and Singh, K. (2020). How National Education Policy, 2020 can be a lodestar to transform future generation in India. *Journal of Public Affairs, e2500.*
5. Showkat Rashid Wani. (2023). NEP 2020 National Education Policy of India- Holistic and Multidisciplinary Education. *Shikshan. org: Education in India.*

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – II** **April – 2023**

Study Of Multidisciplinary Approach Of NEP 2020

Dr. Jayashri Madhusudan Nemade
Principal,
Arunoday Dnyan Prasarak Mandal's Women's College Jalgaon

Introduction :

The National Education Policy (NEP) 2020 is an ambitious policy document aiming to revolutionize the education system in India. One of the key aspects of the policy is the emphasis on a multidisciplinary approach in education.

The policy indicates a considerable shift towards competence-based learning that helps students to further improve their core skills, instead of following a rigid course selection process. It is expected that professionals should develop both hard and soft skill sets to make them stronger applicants and performers in the world of work. The attitudes and values of hard work, integrity, discipline, cooperation, adaptability, compassion and communication enable them to develop healthy interpersonal relationships which in turn facilitate their maximum growth on the job.It can be safely concluded that multidisciplinary learning is not simply a theory of education; it is a practical way of seeing the world. It is worth mentioning that the Indian way of learning, acquiring knowledge has always been liberal and multidisciplinary. This integrated approach to education has been India's contribution to the world. Education in India has a legacy of being pragmatic, achievable and complementary to life. NEP 2020 will play a significant role in shaping the future of higher education in the country through holistic and multidisciplinary education.

The need to inculcate a multidisciplinary approach in education has been felt for quite some time now, but the basic idea has so far remained confined to theories and discussions. But lately, there has been an upsurge in its application in the classroom. The National Education Policy (NEP) 2020 aims at bringing about a multidisciplinary approach in education – firstly in schools and then eventually in colleges as well.

Multidisciplinary education is a form of educational strategy that brings together multiple disciplines to create a holistic learning experience. It is designed to foster an understanding of the interconnectedness of various fields and how they can be integrated for better problem-solving. Multidisciplinary education, if implemented in schools and colleges, allows students to gain a deeper understanding of the subject matter through the lens of different disciplines. This approach encourages creative thinking, critical analysis, collaboration, and communication skills.

The NEP 2020 emphasizes the need to incorporate this educational approach into the curriculum from an early age. By giving students exposure to multiple disciplines, we can help them understand their chosen field better and also develop an appreciation for diverse knowledge systems. This will enable them to become more well-rounded citizens and prepare them for the future.

A study of Multidisciplinary Approach

Educating the mind without educating the heart is no education at all - Aristotle National Education Policy 2020 is a progressive and futuristic document aimed to transform higher education by making it more inclusive, holistic, and multidisciplinary in nature. A holistic and multidisciplinary learning is a unique educational approach that allows pupils to learn and explore different courses or curricula from different areas of study. Learning does not remain confined to the boundaries of a particular discipline. It is to be realized that quality of education should not be considered in fragmented terms but in a more holistic and expanded manner. A holistic and multidisciplinary approach in education is indispensible for developing well-rounded individuals that possess multifaceted functional capacities. A well identified set of skills and values is needed to develop holistic individuals at different stages of learning to meet the emerging challenges and needs of the modern era. In this regard, NEP 2020 rightly remarks that education is fundamental for achieving full human potential. A quality higher education must prepare the students for more productive and satisfying lives.

With the recently announced National Education Policy 2020, India has taken a giant leap forward in its journey of modernizing its education system. This type of education aims to promote an individual's holistic development by exploring various facets of knowledge.The NEP 2020 embraces this concept and seeks to strengthen it at all levels. To this end, the NEP outlines several measures that will help facilitate a multidisciplinary approach in education.

- Firstly, it promotes interdisciplinary studies across different educational institutions. This includes collaboration between universities, colleges, research institutions, and other organizations.
- Secondly, it encourages the integration of traditional Indian knowledge systems into modern curricula. This helps enrich the learning experience by providing students with a more holistic view of different topics.
- Finally, the NEP encourages the development of courses and programs that cover diverse disciplines like mathematics, science, arts, technology, and humanities.

Multidisciplinary education is a vital part of India’s modern education system. By embracing this concept, the NEP 2020 seeks to give students access to a wider knowledge base and skills and prepare them for a rapidly changing world.

Multidisciplinary education is an approach to learning that takes into account different disciplines, subjects, and perspectives. It encourages students to broaden their learning beyond traditional boundaries, explore multiple perspectives, and cultivate new skills. This type of learning allows students to develop a more comprehensive understanding of any given topic and to integrate knowledge from different fields better.By providing a wider range of learning opportunities, we can provide students with greater flexibility and choice in their studies. For example, a student studying history can choose to pursue a minor in economics or political science, or a student studying math can choose to focus on coding or data analysis. This approach can help them gain new skills and knowledge that they may not have encountered

otherwise.In addition, a multidisciplinary approach in education enables students to explore topics from different angles, allowing them to form their own opinions and views. The NEP 2020 aims to make multidisciplinary education the norm across all levels of education in India. By making it part of the mainstream curriculum, this approach to learning will be accessible to more students and can help create a new generation of thinkers and innovators.

Important things in Implementing a Multidisciplinary Approach in Education :

Schools need to equip themselves with experienced staff who are capable of delivering such an approach and ensure they have the necessary resources.Additionally, there needs to be greater collaboration between different departments and institutions to ensure successful implementation.Lastly, many school systems lack the infrastructure and support needed to successfully integrate multidisciplinary learning.In order to make multidisciplinary education a success, it is essential that we focus on improving the quality of instruction and making sure students are engaged with their studies. Students should be given the freedom to explore different topics, develop critical thinking skills and gain a deeper understanding of how different subjects interact with each other. With the right support and resources, multidisciplinary education can revolutionize the Indian education system and provide students with the tools they need to thrive in the modern world.

Conclusion

Multidisciplinary education is a concept that has been embraced by the Indian government through the new National Education Policy (NEP) 2020. This approach to learning looks at how different disciplines can interact and overlap with each other to create a comprehensive understanding of a subject. A multidisciplinary approach in education is often seen as the ideal way to tackle complex problems and will be essential for India's continued success in the global economy. With the NEP 2020, India is well positioned to build on its current educational system and move towards a more multidisciplinary approach.Teacher helps schools envision a future where their students are equipped with 21st-century skills. With our advanced learning management system, you can improve the teaching-learning experience. Our offerings like education erp, admission management system, fee management system, and others conveniently digitize educational institutions.

Ref.

1. Ankush bansal , CS Professional Learner Guide For Multidisciplinary June 2023
2. Hasan Arslan Geogeta Rata, Multidisciplinary Perspectives on Education Cambridge Scholars Publishing 2014
3. New Education Policy 2020 - Government of India
4. Sudhanshu Bhushan, Multidisciplinary Approach In Higher Education, Commonwealth Educational Media for Asia (CEMCA)2020

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – II** **April – 2023**

बी.एड् विद्यार्थ्यासाठी मोबाईल ॲपचे विकसन व त्याच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास

मार्गदर्शक

संशोधक
श्री.अमरदीप अशोक रामराजे
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगांव, महाराष्ट्र

डॉ. लता सुभाष मोरे (सुरवाडे)
प्राचार्य,
साने गुरुजी विद्याप्रबोधिनी सर्वसमावेशक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खिरोदा, ता. रावेर, जि. जळगाव, महाराष्ट्र

सारांश

आजचे युग माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे युग म्हणून ओळखले जाते. लहान मुलांपासुन मोठया व्यक्तींपर्यंत प्रत्येकजण मोबाईल या तंत्रज्ञानाचा वापर करतांना दिसतोय. याचा फायदा म्हणजे जगाच्या कोणत्याही कानाकोपऱ्यात असणारा व्यक्ती एकमेकांच्या जवळ आला आणि विचारांची देवाण घेवान करु लागला यामध्ये शिक्षण या क्षेत्राचा समावेश होतांना दिसतोय.

जेव्हा कोरोणा या महामारीने जग थांबले होते तिथे याच मोबाईल तंत्रज्ञानाचा वापर करुन शिक्षणाचे कार्य चालु होते. प्रस्तुत संशोधन हे याच मोबाईल तंत्रज्ञानाशी संबंधित आहे. या संशोधनात मोबाईल ॲप तयार करुन बी.एड् व्दितीय वर्षातील विद्यार्थ्यांना अध्यापन आणि अध्ययनाचे कार्य करण्यास केले व त्याची परीणामकारकता अभ्यासली. यासाठी 50 विद्यार्थ्यांची निवड करण्यात आली त्यांचे समान गट करण्यात आले. प्रायोगिक गटाला मोबाईल ॲपव्दारे अध्यापन तर नियंत्रित गटाला पारंपारिक पध्दतीने अध्यापन केले. पूर्व चाचणी घेवून निष्कर्ष काढले. यासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन व 't' मूल्य हे संख्याशास्त्रीय साधने वापरली.

1.1 प्रस्तावना

आजच्या स्पर्धात्मक युगात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाने मोठ्या प्रमाणात प्रगती केली आहे प्रत्येक क्षणाला यामध्ये प्रगतीशील बदल होतांना दिसतोय. आज अध्यापन–अध्ययन प्रक्रियेत या माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा चांगल्या प्रकारे वापर होत आहे. विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाची कक्षा वृंदावत आहेत आणि यासाठी पारंपारिक अध्यापन पद्धतीला तंत्रज्ञानाची जोड देणे गरजेचे ठरत आहे तसेच विविध तज्ञ, व्याख्याते यांच्या ज्ञानाचा फायदा विद्यार्थ्यांना होण्यासाठी या माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर मदतीचा ठरतोय.

आज भारत सरकारने भारतीय विद्यार्थ्यासाठी केंद्रीय स्तरावर दीक्षा या तंत्रज्ञानात्मक व्यासपीठाची निर्मिती केली आहे. दीक्षा हे तंत्रज्ञानात्मक असे व्यासपीठ आहे जे सर्व वयोगटातील विद्यार्थ्यांसाठी डिजिटल संसाधनांच्या सहाय्याने अध्ययन अनुभूती, सामग्री पुरवितात. दीक्षा हे असे संसाधन आहे जिथे विद्यार्थी आणि शिक्षक या दोघांचाही समावेश होतो यामध्ये प्रामुख्याने व्हिडिओ, ऑडिओ सामग्री, ई–पुस्तके, प्रश्नावली उपलब्ध केलेली आहे. सदर दीक्षा हे व्यासपीठ मोबाईल ॲपमध्येपण विकसित करण्यात आलेले आहे.

कारण आज मोठया प्रमाणात मोबाईलचा वापर सर्वत्र होतांना दिसतोय. आज लहान मुलांपासुन मोठया व्यक्तींपर्यंत सहजपणे या मोबाईल उपकरणाचा वापर केला जातो. आज जगाच्या कोणत्याही

कानाकोप–यात या मोबाईलव्दारे लोक एकमेकांशी सहजतेने संवाद साधत असतात. त्यामुळे विचारांची देवाण घेवाण होवून ज्ञानात भर पडत असते. कोरोणा या महामारीत संपूर्ण जग थांबलेले असतांनासुध्दा या मोबाईलव्दारे विविध माहिती प्रत्येक व्यक्तीपर्यत पोहोचवली गेली तसेच अध्यापन – अध्ययन प्रक्रिया सुरु ठेवण्यास मदत झाली.

1.2 संबोधनाची गरज

बी.एड् चे विद्यार्थी भावी शिक्षक होण्यासाठी सेवापूर्व प्रशिक्षण घेत असतात. या सेवापूर्व प्रशिक्षणात विद्यार्थी–शिक्षकांना विविध विषयांचे अध्ययन करावे लागते, त्याच सोबत विविध प्रात्यक्षिक कार्य पूर्ण करावे लागतात. त्यामुळे मिळालेला वेळ हा अध्ययनासाठी कुठेतरी कमी पडतांना दिसतोय तसेच काही वेळेस विषयातील घटक विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययनासाठी द्यावे लागतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांपर्यंत त्या विषयांसंबंधी परिपूर्ण माहिती पुरविणे अशक्य ठरते.

विषयांचे परिपूर्ण ज्ञान पोहचविण्यासाठी तंत्रज्ञानाची मदत घेणे गरजेचे ठरते. आज सर्वजण मोबाईल या तंत्रज्ञानात्मक उपकरणाचा वापर करतात. त्यामुळे या उपकरणाद्वारे विद्यार्थ्यांपर्यत माहिती पोहोचविणे सोपे जाते. यासाठी मोबाईल ॲप हे सॉफ्टवेअर विकसित केले असता यामार्फत विद्यार्थ्यांमध्ये आवश्यक अशी माहिती पोहोचवता येते आणि याला काळ, स्थळ यांचे कोणतेही बंधन नसते.

1.3 संशोधनाचे महत्त्व

बी.एड् विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात योग्य अशी भर पडली तर साहजीकच तो भविष्यात चांगल्या प्रकारे अध्यापनाचे कार्य करु शकतो. यासाठी त्याला आवश्यक असे विषयांचे व अध्यापनाचे ज्ञान आत्मसात करणे आवश्यक आहे. यासाठी त्याला फक्त वर्गातील पारंपारिक अध्यापन – अध्ययन प्रक्रियेवर अवलंबुन न राहता तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने ज्ञान मिळविणे गरजेचे ठरते. बी.एड् महाविद्यालयात वर्गअध्यापनात विषयाचा संपूर्ण पाठयक्रम पूर्ण होईलच असे होत नाही यासाठी विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययनासाठी काही आशय द्यावा लागतो. हा आशय मोबाईल ॲपव्दारे जर विद्यार्थ्यांना दिला तर विद्यार्थी आपापल्या वेळे नुसार अध्ययनाचे कार्य पूर्ण करेल तसेच याला विशिष्ट अशा स्थळाची आवश्यकता नाही. वारंवार आशयाची उजळणी करु शकेल व ज्ञानात भर पाडु शकेल संकल्पनांचे दृढीकरण होण्यास मदत होईल. त्याचसोबत आशयाचे आकलन चांगले होईल.

1.4 समस्या विधान

बी.एड विद्यार्थ्यासाठी मोबाईल ॲपचे विकसन व त्याच्या परिणामकारकतेचा अभ्यास.

1.5 संशोधनाची उद्दिष्टे

1. बी.एड विद्यार्थ्यासाठी मोबाईल ॲपचे विकसन करणे.
2. बी.एड विद्यार्थ्याच्या अध्ययनासाठी मोबाईल ॲपची अंमलबजावणी करणे.
3. मोबाईल ॲपची परिणामकारकता अभ्यासणे.

1.6 परिकल्पना

धन परिकल्पना

मोबाईल ॲपच्या वापरामुळे बीएड विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात सार्थ फरक पडतो.

शून्य परिकल्पना

मोबाईल ॲपच्या वापरामुळे बीएड विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात सार्थ फरक पडत नाही.

1.7 गृहितके

1. बी.एड कॉलेजमध्ये पारंपारिक पद्धतीने अध्यापनाचे कार्य केले जाते.
2. बी.एड विद्यार्थी–शिक्षक विषयांची माहिती मिळवण्यासाठी विविध अध्ययन स्रोतांचा वापर करतात.

1.8 कार्यात्मक व्याख्या

1. बी.एड विद्यार्थी – भावी शिक्षक होण्यासाठी सेवापूर्व शिक्षण घेणारे बी.एड्चे विद्यार्थी.
2. मोबाईल ॲप – मोबाईल ॲप हे असे सॉफ्टवेअर आहे की त्यात शाळा व समावेशक शाळा या विषयातील आशयाची माहिती ई–पुस्तके, व्हीडीओ स्वरुपात देण्यात आले आहे.
3. परिणामकारकता – मोबाईल ॲप या साधनाच्या सहाय्याने अध्ययन केले असता आकलनात सकारात्मक बदल म्हणजे परिणामकारकता.

1.9 व्याप्ती आणि मर्यादा

व्याप्ती

1. नाशिक जिल्हयात एकूण 22 बी.एड कॉलेज आहेत.
2. नाशिक जिल्हयातील एकूण 22 बी.एड कॉलेजमधील 1500 विद्यार्थी अध्ययनाचे कार्य करतात.
3. मोबाईल ॲप हे 1500 विद्यार्थ्यांशी संबंधित आहे.

मर्यादा

1. सदर संशोधन हे नाशिक जिल्हयातील ग्रामिण भागापुरताच मर्यादित आहे
2. सदर संशोधन हे विश्वसत्य शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, ओझर मिग, ता. निफाड पुरताच मर्यादित आहे.
3. सदर संशोधनासाठी द्वितीय वर्ष बी.एड अभ्यासक्रमातील 'शाळा व समावेशक शाळा ' या विषयाचा विचार करण्यात आलेला आहे.
4. सदर संशोधन हे शैक्षणिक वर्ष 2022–2023 पुरताच मर्यादित आहे.

1.10 चल

स्वाश्रयी चल – मोबाईल ॲपद्वारे अध्यापन.

आश्रयी चल – अध्ययनात झालेला बदल.

1.11 संशोधन पद्धती

संशोधनाच्या अभ्यासात मोबाईल ॲपचे विकसन करून त्याची परिणामकारकता अभ्यासायची असल्याने संशोधकाने प्रायोगिक पद्धतीची निवड केलेली आहे.

1.12 नमुना

संशोधनासाठी विश्वसत्य शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील द्वितीय वर्ष बी.एड च्या 50 विद्यार्थ्यांची नमुना म्हणून निवड करण्यात आली आहे. यासाठी संशोधकाने सहेतुक नमुना निवड पद्धतीचा वापर केलेला आहे.

1.13 अभिकल्प

संशोधकाने विश्वसत्य शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील द्वितीय वर्ष बी.एडचे 50 विद्यार्थी निवडलेले आहेत. या विद्यार्थ्यांचे समान असे प्रत्येकी 25 प्रमाणे दोन गट केलेले आहे. यासाठी संशोधकाने समान गट अभिकल्प निवडलेला आहे. एका गटाला मोबाईल ॲपद्वारे अध्यापन व दुसऱ्या गटाला पारंपारिक पध्दतीने अध्यापन केलेले आहे.

1.14 माहिती संकलनाची साधने

संशोधकाने पूर्व चाचणी व उत्तर चाचणीसाठी स्वनिर्मित प्रश्नपत्रिका तयार केलेली आहे. सुरुवातीला संशोधकाने पूर्व चाचणी विद्यार्थ्यांना दिली व मिळालेल्या माहितीनुसार तिचे विश्लेषण करून एक नियंत्रित गट व दुसरा प्रायोगिक गट तयार केला. प्रायोगिक गटाला मोबाईल ॲपद्वारे अध्यापन केले तर नियंत्रित गटाला पारंपारिक पद्धतीने अध्यापन केले. यानंतर संशोधकाने उत्तर चाचणी घेतली सदर उत्तर चाचणीसाठी स्वनिर्मित प्रश्नपत्रिका तयार केली. मिळवलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी मध्यमान, प्रमाण विचलन व 't'परीक्षेचा वापर केलेला आहे.

1.15 माहितीचे विश्लेषण

चाचणी प्रकार	विद्यार्थी संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	't' मूल्य	स्वाधिनता मात्रा	सार्थकता स्तर
पूर्व चाचणी	50	14.52	1.85	12.35	48	0.01
उत्तर चाचणी	50	18.78	1.74			

वरील तक्त्यामध्ये पूर्व चाचणी आणि उत्तर चाचणीमधून मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले. पूर्व चाचणीचे मध्यमान 14.52 आणि प्रमाण विचलन 1.85 आहे. उत्तर चाचणीचे मध्यमान 18.78 आणि प्रमाण विचलन 1.74 आहे. त्यांचे 't' मूल्य 12.35 आहे व स्वाधिनता मात्रा 48 असुन सार्थकता स्तर 0.01 आहे.

त्यामुळे धन परीकल्पना, ' मोबाईल ॲपच्या वापरामुळे बीएड विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात सार्थ फरक पडतो.' स्विकारली जाते व शून्य परिकल्पना ' मोबाईल ॲपच्या वापरामुळे बी.एड विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनात सार्थक फरक पडत नाही.' तीचा त्याग करण्यात येतो.

1.16 निष्कर्ष

1. मोबाईल ॲपव्दारे अध्ययन केले असता विषयातील अवघड संकल्पना समजणे सोपे जाते.
2. मोबाईल ॲपव्दारे अध्ययन कार्य करतांना स्थळ व काळाची मर्यादा येत नाही.
3. मोबाईल ॲपव्दारे अध्ययन केल्याने विद्यार्थ्यांना स्वयंअध्ययनाची सवय लागली.
4. विद्यार्थी त्यांच्या गरजेनुसार वारंवार आशय समजुन घेवू शकला.
5. मोबाईल ॲपव्दारे विद्यार्थ्यांना स्वसंकल्पना निर्मिती करण्यास मदत झाली.
6. अध्ययन कार्य गतीशील होण्यास मदत झाली.

संदर्भसूची

1. दाणे, हेमंत आणि सपकाळे आरती (2011), शैक्षणिक तंत्रविज्ञान, नागपुर : पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स
2. दामले, सिमा आणि भागवत सूवर्णा (2016), प्रगत अध्यापनशास्त्र व माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे उपयोजन, पुणे : सुविचार प्रकाशन
3. ढाके, सुनिता आणि राणे, अशोक (2015), अध्ययनाचे स्त्रोत, जळगाव : प्रशांत पब्लिकेशन्स

Website

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Mobile_app
2. https://www.researchgate.net/publication/308022297_Mobile_application_and_its_global_impact

Effectiveness Of Foundational Literacy And Numeracy Training Through Diksha On Elementary Teachers: An Evaluative Study

Mrs. Tapaswini Mohapatra
Research Scholar
Mangalayatan University, Beswan
Aligarh, Uttar Pradesh

Prof. (Dr.) Dharmendra Singh,
Supervisor

ABSTRACT:

The National Education Policy (NEP) of 2020 in India has led to a new paradigm shift in the educational culture. One of the initiatives launched under NEP is the NIPUN Bharat mission, which aims to ensure that all children acquire foundational literacy and numeracy (FLN) skills by 2026-2027. To support this mission, the government has launched the DIKSHA portal, a digital platform that provides teachers with access to high-quality training and resources. However, there is a lack of empirical research on the effectiveness of DIKSHA and other digital platforms in improving teacher training and professional development.To address this gap, a study was conducted in Jagatsinghpur district of Odisha state, with a sample of 100 elementary school teachers. This study aimed to assess the effectiveness of DIKSHA's FLN training for teachers using self-administered questionnaires and classroom observation schedules. It also evaluated teachers' awareness aboutboth information and components of FLN through DIKSHA for which it used a descriptive survey method. The findings indicate that the FLN training program on DIKSHA has a positive effect on the development of foundational literacy and numeracy skills of FLN grade students. Moreover, the teachers who received the training program demonstrated a statistically significant improvement in their pedagogical process adopted during classroom transactions.Overall, the study suggests that DIKSHA platform has the potential to improve teacher training and professional development, and could be an effective tool to support the NIPUN Bharat mission.

KEY WORDS: Foundational Literacy, Foundational Numeracy, DIKSHA, Learning Competency, NIPUN Bharat

INTRODUCTION:

FLN skills are crucial for children's academic success and future prospects in India. Despite some progress, many struggle with basic literacy and numeracy. Teacher training is recognized as key to improving quality primary education.

This study will provide a comprehensive review of the literature on teacher training programs and the potential of digital platforms like DIKSHA for delivering such training.For example, UNESCO found in a study made in 2020 that the platform had increased teachers' access to resources and training opportunities, but suggested improving user-friendliness for better effectiveness.Review of literature on various research studies by Bhatia, K. (2010) on Four

fundamental skills of numeracy, Prakash, K. &Shrama, P. (2010) of MLL attainment in mathematics,Roul, K. &Barik, N. (2011) on impact of Multigrade teachers' training on teachers' performance and learners' achievement , Jha, K.K. &Bhutia, Y. (2012) on study habits and achievement of students in mathematics, French, G. (2013) on early literacy and numeracy, Panda, D. and Raul, K.(2014) on impact of pedagogical programme of SSA , Suprabha, K. and Subramonian, G. (2015) on awareness of teachers towards RTE Act 2009, KPMG Report (2019) on enhancing quality of education in India by 2030,Grotluschen, A., Desjardins, R. & Liu, H. (2020) on literacy and numeracy: global and comparative perspectives, Ghosh, L. (2021) on foundational literacy and numeracy in West Bengal, Sanwal, S. (2022) on foundational literacy and numeracy: A pre-requisite to learning and ECCE,clearly indicate that there is no study is being conducted in recent past on the effectiveness of FLN training through DIKSHA on elementary teachers. In this context the present study is an attempt to study the same.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1. To study the Awareness Level of Teachers regarding information aswell as major components of Foundational Literacy and Numeracy Training through DIKSHA.
2. To study the Opinion of Teachers towards both pedagogical processand Implementation of Online Foundational Literacy and Numeracy Trainingthrough DIKSHA
3. To study the Quality Status of Foundational Literacy and Numeracy Trainingthrough DIKSHA on teachers' classroom competencies andclassroom transactional process.

RESEARCH QUESTIONS:

1. What is the level of awareness among elementary teachers regarding the information and major components of Foundational Literacy and Numeracy Training through DIKSHA?
2. How do elementary teachers perceive the pedagogical process and implementation of online Foundational Literacy and Numeracy Training through DIKSHA?
3. How does Foundational Literacy and Numeracy Training through DIKSHA impact the classroom competencies and transactional process of elementary teachers in terms of quality?

DELIMITATIONS:

Following are the delimitations of the study.

(i) The present study is confined to Jagatsinghpur District of Odisha.

(ii) The study is delimited to 100 Elementary Teachers of 20 Government schools.

(iii) The study is delimited to Teacher's Competency and Classroom TransactionProcess.

METHODOLOGY:

Descriptive survey method is adopted for the present study. This is an evaluative study of descriptive nature made on the basis of data gathered through field investigation. So the method, to be more exact, followed in this study is said to be the descriptive survey.

POPULATION AND SAMPLE:

The population of the present study comprised of all the elementary teachers of government schools ofJagatsinghpur, Odisha and the sample of the present study comprised of 100 elementary

teachers of 20 Government schools. It may be mentioned here that 100 elementary teachers (5 No) from each school (20 No) were included in the sample.

TOOLS USED:

1. Questionnaire for Teachers
2. Classroom Observation Schedule.

STATISTICAL TECHNIQUES USED:

The data were tabulated and analysed keeping in view the objectives spelt out. The statistical technique of percentage and mean analysis were employed to analyse the data.

THE RESULT AND DISCUSSION:

The major purpose of the study was to assess the effectiveness of FLN Training through DIKSHA on elementary teachers of Jagatsinghpur district of Odisha for which 100 numbers of elementary teachers were taken into account from 20 Government schools as sample. Such data were tabulated and analysed by employing percentage and mean technique and the obtained result have been discussed in the following;

Table-1 shows information relating to awareness about Foundational Literacy & Numeracy programme.

Table-1
Information related to Awareness of FLN Programme

Sl. No.	FLN Programme related Statement	No. of Teacher said "Yes" out of 100	Percentage
1.	Promoting Foundational Literacy & Numeracy	100	100.00
2.	Enhancement of language and mathematical subject	75	75.00
3.	Making learners competent in doing meaningful reading, writing and calculating	88	88.00
4.	Developing the basic understanding of literacy & numeracy	95	95.00
5.	Developing skill among the learners outside the school	82	82.00
6.	Pedagogy through play way and experimental activities	89	89.00
7.	Integration of literacy and numeracy	70	70.00
8.	Achieving Universal FLN by 2026-2027	84	84.00
Mean Value			**85.00**

The analysis of Table-1 reveals that almost 85% of teachers opined positively about their awareness on implementation of foundational literacy and numeracy programme.

Table-2 shows the awareness level of Teachers regarding various components of FLN.

Table-2

Awareness of Teachers aboutMajor Components of Foundational Literacy& Numeracy

Sl. No.	Components of Foundational Literacy and Numeracy	No. of Teachers said "Yes" out of 100	Percentage
1.	Decoding is the ability to take letter sound knowledge and to make words	90	90.00
2.	Reading with comprehension&Listening and Speaking with comprehension	85	85.00
3.	Oral language development&Writing for various purposes	94	94.00
4.	Fluency in reading ,Phonic and word recognition	91	91.00
5.	Perform, understand and use of addition, subtraction, multiplication and division in number up to 3 digit	93	93.00
6.	Identify and extend of simple pattern. Starting from repeating shapes to patterns with Understanding of space and spatial objects	92	92.00
7.	Mathematical communication&Learn vocabulary of relational words	91	91.00
8.	Learn conventions needed for mastery of mathematical techniques	90	90.00
Mean Value			**91.00**

FromTable-2 it is found that a majority of elementary teachers were aware of the basic components of Foundational Literacy and Numeracy Training through DIKSHA, which is about 91%.

Table-3 depicts about thepedagogical process followed by the teachers for enhancing foundational literacy and numeracy of FLN grade students.

Table-3

Teachers followed Pedagogical Processes for Enhancing Foundational Literacy & Numeracy

Sl. No.	Pedagogical Process	No. of Teachers said "Yes" out of 100	Percentage
1.	Creating a print rich environmentReading aloud, Listening, Telling and Writing stories and poems	90	91.00
2.	Song, Rhymes&Sharing experiences in Mother Language	91	91.00
3.	Drama, Role play, Picture Reading Talk and Shared Reading	89	89.00

4.	Activities based on reading and writing corners, Use of Classroom wall, Experience based writing&other Resource materials	93	93.00
5.	Learner centric pedagogy and Providing scope for exploration and mathematical	93	93.00
6.	Mathematics with daily life, Integrating mathematics with other subjects&Use of manipulative / Toy pedagogy	88	88.00
7.	Collaborative learning &Giving space to alternate strategies supporting problem solving	93	93.00
8.	Joyful Learning in Mathematics and Space for errors in child's room	92	92.00
Mean Value			**90.00**

The analysis of Table-3 clearly revealed that 90% of Teacherswere using various types of pedagogical processes during transacting foundational literacy & numeracy to FLN grade students.

Table-4 showed the status of FLN based classroom transaction. The table contains five dimensions of classroom process such as FLN based Learning activities, Conducive classroom environment, Teaching learning materials, Instructional strategies and Assessment and feedback. The necessary data were collected through classroom observation with the help of Classroom Observation Schedule. There are five dimensions in Classroom Observation Schedule and each dimension contains 10 indicators. So as a whole there are 50 indicators / items in the Classroom Observation Schedule. The Classroom Observation Schedule was used in 20 sample schools to observe the FLN classroom. According to five point rating scale the observed value of 20 sample schools in order is 100 (20 x 5), 80 (20 x 4), 60 (20 x 3), 40 (20 x 2), 20 (20 x 1). Moreover the maximum average and minimum observed value of 20 classes of FLN are 100, 80, 60, 40, and 20. Similarly the measuring value of 20 schools of each indicators of 10 items include1000 (100 x 10), 800 (80 x 10), 600 (60 x 10), 400 (40 x 10), 200 (20 x 10). Hence the calculation of total mean value of each dimensions is total observed value divided by 200 (20 x 10).

Table-4

Quality Status of FLN based classroom transaction of Foundational Literacy & Numeracy

Sl. No.	Dimensions of Classroom Process	Observed Value	Mean Value
1.	Foundational Literacy & Numeracy based Learning Activities	868	04.34
2.	Conducive Classroom Environment	803	04.01
3.	Teaching Leaning Materials	758	03.79
4.	Instructional Strategies	742	03.70
5.	Assessment & Feedback	704	03.52

It is revealed from the Table-4 that observed value of Classroom Observation was above

the average value i.e. more than 600 which showed that FLN Training through DIKSHA had a positive impact on the classroom competencies and transactional process of elementary teachers in terms of quality.

MAJOR FINDINGS OF THE STUDY:

The major findings of the study are as follows;

1. Almost 85% of teachers responded positively regarding their awareness on implementation of FLN Training through DIKSHA.
2. More than 91% of teachers are having awareness about various components of FLNTraining programme in both Foundational Literacy and Numeracy.
3. In average maximum teachers were using different pedagogical interventions during classroom process for the enhancement of both foundational literacy and numeracy of FLN grade. The result showed that 90% of elementary teachers of Jagatsinghpur district had a positive opinion of the pedagogical process and implementation of online Foundational Literacy and Numeracy Training through DIKSHA.
4. The study found that Foundational Literacy and Numeracy Training through DIKSHA had a positive impact on the classroom competencies and transactional process of elementary teachers in terms of quality. Specifically, teachers reported feeling more confident in their ability to implement effective teaching strategies and create a supportive learning environment for students.

EDUCATIONAL IMPLICATIONS:

The following implications may be derived on the basis of the findings of the study.

1. The findings of the study will be relevant to policymakers, educators, and researchers interested in improving elementary education of India in general as well as Odisha in particular.
2. The results of the study will help to inform policy decisions regarding teacher training and professional development and will provide insights into the potential of digital platforms for delivering such training.
3. The study's findings may also have implications for other developing countries facing similar challenges in improving the quality of education.
4. Creating awareness among the administrators and policy makers about the problems faced by the teachers in attending online training programmes.
5. Conducting studies to identify training needs of In-service teachers.

REFERENCES:

French, G., (2013), Early literacy and numeracy matters. From Journal of early childhood studies, OMEP, Vol. 7 April

Ghosh, L. (2021). Foundational Literacy and Numeracy in West Bengal. Economic and Political Weekly, 56(16), 12-14.

Grotlüschen, A., Desjardins, R. & Liu, H. (2020) Literacy and numeracy: Global and comparative perspectives. *Int Rev Educ* 66, 127–137

https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED490621.pdf

https://www.academia.edu/44878867/Assessment_of_the_three_R_skills_among_primary_school_students

https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nipun_bharat_eng1.pdf

https://www.education.gov.in/shikshakparv/docs/Foundational_Literacy_Numeracy_background_note.pdf

MoE (2021), *National Initiative for Proficiency in Reading with Understanding and Numeracy -2021*, Department of school education and literacy ,Govt. of India, New Delhi.

OSEPA (2019), Samagra Shiksha, Odisha Annual Report, Bhubaneswar.

Panda, D. & Roul, K. (2014), Impact of Pedagogical Programme of Sarva Sikhya Abhiyan (SSA) on Development of girls Education in Odisha, Journal of Teacher Education and Research, Vol.9, No.1

Radiowala, A. (2022), Webinar on National Policy of Education (NEP)-2020, Theme, "Impact of National Policy-2020", Edutracks, Hyderabad, Vol.21, No.5, January, P.23-25.

Rajput, A.K. (2022), Foundational Literacy and Numeracy, Department of Elementary Education, NCERT, New Delhi.

Sharma, R. (2022), NIPUN Bharat Mission Primary Learning, Yojana, February, New Delhi.

Singh, A.K. (2022), NEP-2020 Vision and Pathways, Reforming Education, Yojana, February, New Delhi.

Suprabha, K., & Subramanian, G. (2015). Awareness of teachers towards Right to Education Act 2009 in Kerala. *Edutracks*, *15*(1), 43-46.

NEP 2020 and Challenges in implementing School Education

Dr. Patil Sujata Sajikrao
Asst.Prof.Smt Kashibai Navalecollege of Education, Kamlapur, Sangola

Abstract:-

The National Education Policy-2020 envisions an India-centred education system that contributes directly to transforming our nation sustainability into an equitable and vibrant knowledge society by providing high-quality education to all. It is focused on Access, Equity, Quality, Affordability, and Accountability of the education system of the country the Committee for Draft National Education Policy, chaired by Dr. K. Kasturirangan.

Key Words:- NEP, School Education.challenges

Introduction :-

The Draft National Education Policy 2020 ,NEP 2020 is the changes required in the educational structure. The report also proposes renaming MHRD to Ministry of Education. It is focused on Access, Equity, Quality, Affordability, and Accountability of the education system of the country. Starting with the early years and school education, the policy talks about the curriculum of the Early Childhood Care and Education or ECCE which concerns the pre-schoolers .NEP suggests the extension of the Right to Education or RTE to cover all children from 3 to 18 years of age. At present it covers students till the age of 14 years.The Committee for Draft National Education Policy, chaired by Dr. K. Kasturirangan, submitted its report on May 31, 2019. The draft was prepared by the 11-member committee headed by eminent scientist Dr. K. Kasturirangan through consultation with various stakeholders for almost two years.

Main features of NEP 2020:-

The draft policy is divided into four parts namely, School Education, Higher Education, Additional Areas (technology, vocation, adult & language education) and Transforming Education (Rashtriya Shiksha Ayog).The policy focus on the children aged 3 - 8 years to a flexible, multilevel, play-based and activity-based education.Restructuring school curriculum and pedagogy in a new 5+3+3+4 design in which 5 years of the Foundation Stage + 3 years of pre-primary school and Grades 1, 2 + 3 years of the Preparatory Stage Grades 3, 4, 5+ 3 years of the Middle (or Upper Primary) Stage,Grades 6, 7, 8+4 years of the High or Secondary Stage, Grades 9, 10, 11, 12.Students will be given increased flexibility and choice of subjects to study across the arts, humanities, sciences, sports, and vocational subjects; no hard separation between ‘arts’ and ‘science’ streams, or between ‘academic’ and ‘vocational’ stream. Special Education Zones will be set up in disadvantaged regions across the country.

Higher education will happen in multidisciplinary institutions with teaching programme across disciplines and fields to ensure optimism resources, integration across disciplines and vibrant, large education communities.The mandate of the NCERT will be expanded to include the

development of a Curricular and Pedagogical Framework for Early Childhood Education.

Challenges in implementing School Education :-

Early childhood education: The Policy emphasizes the critical of the early years and aims to ensure quality early childhood care and education for all children between 3-
6 years by 2025 with significantly increased investment and new in it. The Challenges in implementing School Education are as Follows-

1. Foundation literacy and numeracy: There will be special attention paid to early language and mathematics in Grades 1-5. The Policy aims to ensure that every student in Grade 5 and beyond must achieve foundation literacy and numeracy by 2025.

2. Curriculum and pedagogy: A new developmentally appropriate curriculum and pedagogical structure for school education based on principles of brain development and learning has been developed based on a 5 + 3 + 3 + 4 design. There will be equal emphasis on all subjects science, social sciences, art, languages, sports, mathematics
- with integration of vocational and academic streams in school.

3 Universal access: The Policy aims to achieve 100% Gross Enrolment Ratio for all school education by 2030 through various measures.

4. Equitable and inclusive education: The Policy has several concerted initiatives to ensure that no child loses any opportunity to learn and excel because of the circumstances of birth or background. Special education zones will also be set up to focus on this.

5. Teachers: Teachers will be recruited through robust, transparent processes, promotions will be merit-based, multi-purpose periodic performance appraisals will happen and progression paths to become educational administrators or teacher educators will be available.

6. School Governance: Schools will be organized into school complexes (cluster of 10-20 public schools) - this will be the basic unit of governance and administration that will ensure availability of all resources - infrastructure, academic e.g. libraries and people e.g. art and music teachers, along with a strong professional teacher community.

7. Regulation of Schools: Regulation and operations of schools will be carried out by separate bodies to eliminate conflicts of interest. There will be clear, separate systems for policy making, regulation, operations and academic matters.

8. High quality textbooks will be made available in local languages as needed and feasible, and materials will be developed for students with disability.

9. The three-language formula will be implemented in spirit throughout the country; special measures will be taken to develop and recruit language teachers.

10. Vocational skills and crafts :- Vocational exposure will begin early with all students taking a year-long survey course on vocational skills and crafts in Grades 6-
8. In Grades 9-12, children will have access to vocational courses along with more traditional academic courses, with students having choice to 'mix and match'.

11. Assessment:- It will be transformed to support student development. All examinations including Board examinations will test core concepts and skills, assessment at middle school level

and above will be through adaptive computerized testing. From 2020/2021 onwards, the autonomous National Testing Agency will administer aptitude tests and tests in various subjects, which can be taken on multiple occasions during the year.

12..The grouping of schools into school complexes will enable sharing of resources across schools including subject teachers, sports, music and art teachers, counsellors and social workers. It will also entail a well-organized sharing of physical resources such as laboratories, libraries, ICT equipment, musical instruments, sports equipment, sports fields, etc. leading to optimum utilization of public resources.

Conclusion:-

The Policy outlines key actions led by various bodies, along with time lines and a plan for review, to ensure that the Policy is implemented in its spirit and intent, through coherence in planning and synergy across all bodies involved in education. Draft proposes restructuring of schools into school complexes. Notably, a move in this direction has already been initiated by CBSE from this year.No hard separation of learning areas in terms of curricular, co-curricular or extra-curricular areas.Massive focus on Teacher Education and improvement of the quality of the educators. The committee has proposed multiple multidisciplinary programs for teachers which would in included into large universities. Proposal of a four-year integrated stage-specific B.Ed programme has also been presented. This has already been proposed by the HRD Ministry.A restructure of technical and medical educationin the country is also proposed in the draft along with the exit examination formedical professionals. The proposal of continuing with the three language formula has also been reinforced in the National Education Policy. The NEP 2020 has recreated its commitment to provide a renewed focus on the Indian langugaes.

References:-

1. Draft of NEP 20202.Lokmantra.com 3.online ppt
4. Dr.Joseph K.Thomus,Indias New Education Policy 2020
5. Agarwal J. C. (1993), Landmarks in the history of Modern Indian Education, Vikas Publishing House, New Dheli.

Nolanda and takshasheela our heritage of holistic multidisciplinary Education

Dr. Anita Ramesh Wankhede
(Acting Principal)
Sadguru College of Education Jalgaon

Abstract :-

The Indian education system has a vast, rich & organized history with its starting form ancient gurukul system followed by British empire fill its freedom. This paper highlights the concept , Role of teacher and community, and compare into present context about university of Nalanda & Takshishila how these universities adopting interdisciplinary approach in transforming higher education system. The new NPE has brought to the forefront historical reference to our ancient universities & education system & bringing it back to Indian education is the claimed scaffold for the objectives of education. both universities had a rich heritage to fall back on Nalanda & Takshila the universities that attracted student form different parts of the country . They provided education to thousands of students from different countries way back in the early 5th century. In other words internationalization of universities began in centuries in India.

Just a thousand year ago, India was dotted with gurukulas , universities & varieties of educational institutes where students gathered to gain credentials in advanced education most of the people today have heard of only takshashila & Nanlanda . India who believed that holistic learning could only be obtained in the midst of nature under the close supervision of a parent like guru. Ancient Indians were deeply invested in gaining perspectives about the materials & the moral, the physical & the spiritual , the perishable & the permanent during the process of gaining perspective , they made important discoveries in sciences , mathematics & applied medicine.

Nalanda was renowned university in ancient India considered by historians to be the worlds first residential university. It player a vital role in promoting the patronage of arts & academics during the 5th & 6 th century . It was established during the Gupta empire era & was supported . It taught six major Buddhist school & philosophies such as Yogachara & sar vastivchal grammar, medicine, logic, mathematics.

Nalanda is an ancient center of higher learning in bihar India. It was one of the oldest universities of the world & unison declared the as world heritage site. It was centre of higher learning.

Role of Community :-

At that time, knowledge was considered sacred & no fees was charge contribution to wards education were considered the highest from of donation all members of society contributed in some form or other Financial support came from rich merchants .wealthy parents & society besides gift of building land

Role of The Teachers :-

Teachers had complete autonomy in all aspects form selection of students to designing their syllabus when the teacher was satisfied with the performance of the students the course concluded he would admit as many students as he liked taught what his students were taken to learn debates discussions were the primary method of teaching teacher were assisted in by there advanced level students .

Takshshilla became also famous as place of learning due to its teachers expertise among the noted pupils were the legendary Indian grammarian paninhe was an expert in language & grammar & authored one of the greediest work on grammar called Ashtangyog

India during ancient times, had an important place in the international is at on of higher education Nanda University had some 10,000 students 2,000 teachers from china, Indonesia , korea, Japan m, Persia ,Turkey & other parts of the word.

The ancient system of education in India emphasized on holistic development of learners by introducing students developing critical thinking , challenge prejudices , preparing them to earn a livelihood & develop value systems to produce human.

Nalanda and Takshaila both universities , that the curriculum must have been exhaustive is evident from the array of courses offered by these universities . We are today taking multidisciplinary courses & learning in one campus. There were centre that offered courses apart from the Vedas the Upanishads to courses in Religion , law medicine , astronomy, science theology grammar & others comparative study , research and innovation took place then in the older centuries without technology as we read as we redid about how scholars study diff subject

Conclusion:-

India is progressing in the filed of higher education with many shortcoming in ancient India global universities like nalands and Takshashila play important Role in higher education these universities should be encouraged to acquire various skills, subject etc. It always took ride in the humanistic and personality development oriented education with close proximity to the guru in learning & living . The major universities specialized in a particular discipline . The main subjects of teaching in ancient India were religion philosophy, astrology medicine & war fare.

Reference :-

- The educational heritage of ancient India by sahana Singh
- Atomistic learning in higher education in situations in India Rajita Kulkarni eassay No.24 Aug 11, 2021
- Mittal et al (2020) measuring Access , Quality & Relevance in higher education , economic & political weekly , june 13 vo lv no.24

छात्र अध्यापकांच्या सामाजिक समायोजन वअध्यापन क्षमता यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास

संतोष यादव कोळी
संशोधक विद्यार्थी - क.ब.चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव
सहा. प्राध्यापक - नानासाहेब डॉ. उत्तमराव महाजन शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
करगाव ता. चाळीसगाव जि. जळगाव

प्रस्तावना -

एकविसाव्या शतकात शिक्षणाकडे मूलभूत गरज म्हणून पाहिले जात आहे आणि शिक्षण हे मूल्यधिष्टीत व कौशल्यावर अधिक भर दिले जाणारे असावे ही आजची काळाची गरज ओळखून21 व्या शतकातले भारतातले पहिले नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये सर्वांना समान संधी, नि:पक्षपात, मूल्यधिष्टीत व कौशल्यावर आधारीत दर्जेदार शिक्षण मिळावे यासाठी आवश्यक ते बदल करून राबविले जात आहे.

देशाची उत्पादकता व जिम्मेदार नागरिक घडविण्यासाठी देशाची आदर्श अशी शिक्षण व्यवस्था व प्रणाली हे मोलाचे कार्य करत असते. स्वामी विवेकानंद यांच्या मतानुसार, शिक्षणाने चारित्र्य निर्मिती घडवून आणणे हे शिक्षणाचे कार्य असते." शिक्षक आणि शिक्षण यांना एकमेकांपासून वेगळे करता येणार नाही. हे दोन्ही घटक एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. भारतात तर शिक्षकांना पुरातन काळापासून फार अन्यन्यसाधारण महत्त्व आहे व त्याचबरोबर आदर्श व्यक्तिमत्त्व मानले गेले आहे. आजही शिक्षकांशिवाय विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधला जाऊ शकत नाही. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे 'कोविड 19' मध्ये शिक्षकाचे महत्त्व संपूर्ण भारतालाच नव्हे तर संपूर्ण जगाला जाणवले होते. संत कबिर यांनी त्यांच्या दोहात शिक्षकाची महती अथवा गुरुचे महत्त्व विशद करतांना म्हणतात - "गुरू गोविंद दोऊ खडे, काके लागू पाय। बलिहारी गुरू आपने, गोविंद दियो बताय ॥"

संशोधनाची पार्श्वभूमी -

शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयात देशाचे भावी शिक्षक घडत असतात. शिक्षणाशिवाय देशाचा विकास होऊ शकत नाही तर शिक्षकांशिवाय विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास व शिक्षण पूर्ण होऊ शकत नाही. शिक्षकांना शिक्षण व्यवस्थेचा कणा किंवा आत्मा समजण्यात येते. ही महत्त्वपूर्ण गरज लक्षात घेता व शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयात भावी शिक्षकांना घडविण्यासाठी विविध उपक्रम राबविले जातात.विविध सामाजिक उपक्रमांच्या अनुषंगाने व पथनाट्याच्या साहाय्याने समाजात जनजागृती व सामाजिक उपक्रम राबविले जातात. अशा उपक्रमांच्या साहाय्याने छात्र अध्यापकांमध्ये सामाजिक समायोजन घडून येण्यास मदत होत असते. शिक्षकांचे महत्त्वाचे कार्य हे अध्यापन करणे हे असते. प्रभावी अध्यापनासाठी शिक्षकांमध्ये अध्यापन क्षमता असणे आवश्यक असते. शिक्षक प्रशिक्षण कालावधीत हे अध्यापन कौशल्य आत्मसात केले जात असते व कालांतराने अध्यापन कौशल्याचा व क्षमातंचा विकास ही होत असतो. समाजात योग्य दिशेने बदल घडवून आणायाचा असेल तर शिक्षकांमध्ये व भावी शिक्षकांमध्ये सामाजिक समायोजन व अध्यापन कौशल्य व क्षमता आत्मसात करणे गरजेचे आहे.

संशोधनाची गरज -

शिक्षण प्रक्रियेतील अत्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणजे म्हणजे शिक्षक, आणि शिक्षकाचे महत्त्वाचे कार्य असते ते म्हणजे अध्यापन व शिक्षणाचे उद्दिष्टे साध्य करणे होय. डॉ. कोठारी यांच्या मतानुसार, "शिक्षणाची पुन:रचना करून ईप्सित ध्येय साध्य करण्यासाठी शिक्षणप्रक्रियेतील अत्यंत महत्त्वाचा घटक म्हणजे शिक्षक!"

शिक्षक हा समाजात बदल घडवून आणणारा प्रभावी घटक मानला जातो. कारण शाळा आणि समाज यांचा खूपच घनिष्ठ संबंध आहे. शाळेतील मुले ही भावी नागरिक असतात तसेच भावी सुजान समाजाचे व देशाचे घटक असतात. प्रभावी सामाजिक समायोजन साधणारा शिक्षक हा प्रभावी अध्यापनाचे कार्य करण्यास सक्षम असू शकतो. प्रभावी अध्यापन कौशल्य व क्षमता असणा-या शिक्षकांमध्ये समाजात योग्य दिशेने बदल व विकास घडवून यावा ही प्रगल्भ भावना असते. तसेच व्यक्तीचे सामाजिक समायोजन जेवढे अधिक असेल त्याप्रमणात शिक्षकांचा स्वत:चा व्यावसायिक विकास घडून येण्यास मदत होऊ शकते.

शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयात शिक्षण घेणारे छात्र अध्यापक हे देशाचे भावी शिक्षक म्हणून कार्यरत होतील यासाठी त्यांच्यात सामाजिक समायोजन व प्रभावी अध्यापन कौशल्य व क्षमता आत्मसात करणे महत्त्वाचे वाटते. तसेच सामाजिक समायोजन असणा-या छात्र अध्यापकांमध्ये प्रभावी संप्रेषणाची कला अवगत असते व सामाजिक समायोजनाचा व अध्यापन क्षमतेचा सहसंबं आहे का ? हे या प्रस्तूत संशोधनातून अभ्यासले जाणार आहे.

संशोधनाचे महत्त्व -

प्रस्तूत संशोधनात छात्र अध्यापकांच्या सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करून याबाबत अर्थनिर्वेचन व विश्लेषण करून निष्कर्ष मांडण्यात येणार आहेत.

संशोधन समस्या -

छात्र अध्यापकांच्या सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास

संशोधनाची उद्दिष्टे -

1. छात्र अध्यापकांच्या सामाजिक समायोजनाचा अभ्यास करणे.
2. छात्र अध्यापकांच्या अध्यापन क्षमतांचा अभ्यास करणे.
3. छात्र अध्यापकांच्या सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

संशोधनाच्या परिकल्पना -

1. छात्र अध्यापकांच्या (मुले) सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता यात सार्थक सहसंबंध आढळून येत नाही.
2. छात्र अध्यापिकांच्या सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता यात सार्थक सहसंबंध आढळून येत नाही.
3. छात्र अध्यापकांच्या सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता यात सार्थक सहसंबंध आढळून येत नाही.

संशोधनाच्या कार्यात्मक व्याख्या -

1. छात्र अध्यापक - चाळीसगाव शहरातील शैक्षणिक वर्ष 2022 - 23 मध्ये शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयात प्रवेशीत असलेले विद्यार्थी.
2. सामाजिक समायोजन - डॉ. रोमा पाल यांनी प्रमाणीत केलेली सामाजिक समायोजन शोधिका (Social Adjustment Inventory) चाचणीतील गुणांक हे सामाजिक समायोजन दर्शवितात.
3. अध्यापन क्षमता - आर. पी. सिंग आणि एस. एन. शर्मा यांनी प्रमाणीत केलेली अध्यापन क्षमता शोधिका (Teaching Aptitude Inventory) चाचणीतील गुणांक हे अध्यापन क्षमता दर्शवितात.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा -

1. प्रस्तूत संशोधनाची व्याप्ती ही चाळीसगाव शहरातील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालया पुरतेचआहे.
2. प्रस्तूत संशोधन हे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील शैक्षणिक वर्ष 2022- 23 या वर्षातील

शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील छात्र अध्यापकांपुरतेच मर्यादीत आहे.

संशोधनाची कार्यपध्दती -

प्रस्तूत संशोधनामध्ये संशोधकाने सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधन जनसंख्या -

प्रस्तूत संशोधनासाठी संशोधकाने चाळीसगाव शहरातीलशिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील द्वितीय वर्षासाठी प्रवेशीत असलेले 152 छात्र अध्यापकांची संख्या ही जनसंख्या होय.

संशोधन न्यादर्श -

प्रस्तूत संशोधन विषयासाठी प्रासंगिक नमुना निवड पध्दतीचा वापर करण्यात आला आहे. त्यानुसार नानासाहेब डॉ. उत्तमराव महाजन शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, करगाव ता. चाळीसगाव जि. जळगाव शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील द्वितीय वर्षातील 25 छात्र अध्यापक व 25 छात्र अध्यापिका असे एकूण 50 छात्र अध्यापक न्यादर्श म्हणून निवडण्यात आला आहे.

संशोधनाची साधने -

1. सामाजिक समायोजन शोधिका (Social Adjustment Inventory) -

प्रस्तूत संशोधनात डॉ. रोमा पाल यांनी विकसीत केलेली सामाजिक समायोजन शोधिका (Social Adjustment Inventory) वापरण्यात आली आहे. शोधिकेत 50 विधान असून प्रत्येक विधानाला दोन पर्याय देण्यात आलेले आहेत. यात 36 विधान हे सकारात्मक व 24 विधान हे नकारात्मक आहेत. सकारात्मक विधानासाठी 01 गुण व नकारात्मक विधानासाठी 0 गुण देण्यात आलेले आहेत.

2. अध्यापन क्षमता शोधिका (Teaching Aptitude Inventory) -

प्रस्तूत संशोधनात आर. पी. सिंग आणि एस. एन. शर्मा यांनी प्रमाणीत केलेली अध्यापन क्षमताशोधिका (Teaching Aptitude Test Battery) वापरण्यातआली आहे.शोधिकेत 120 प्रश्न असून प्रत्येक प्रश्नाला दोन पर्याय दिलेले आहेत. बरोबर उत्तराला 01 गुण व चुकीच्या उत्तराला 0 गुण देण्यात आलेले आहेत.

संकलीत माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन -

संकलीत माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी केंद्रीय प्रवृत्तीचे परिमाण मध्यमान, विचलनशीलतेचे परिमाण प्रमाण विचलन आणि अनुमानात्मक विश्लेषणात शून्य परिकल्पनेचे परीक्षण करण्यासाठी सहसंब गुणक पिअरसन परिघात परिगुणन पध्दतीचा (Product Moment Method) उपयोग करण्यात आलेला आहे.

परिकल्पना क्रमांक 01 -

छात्र अध्यापकांच्या (मुले) सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता यात सार्थक सहसंबंध आढळून येत नाही.

छात्र अध्यापक (मुले)	नमुना	मध्यमान	प्रमाण विचलन	स्वाधीनता मात्रा	नमुना r	प्राप्त r	त्याग / स्वीकार
सामाजिक समायोजन	25	35.88	4.25	23	0.396	0.417	त्याग
अध्यापन क्षमता		78.56	9.50				

परिकल्पना क्रमांक 01 पिअरसन परिघात परिगुणन पध्दतीचा (Product Moment Method) उपयोग करून 0.05 स्तरावर परिकल्पना परीक्षण केली असता प्राप्त r 0.417 मिळाला आणि नमुना r 0.396 आहे. यावरून सदरील परिकल्पनेचा त्याग करण्यात आलाआहे.

Peer Reviewed Refereed Journal ISSN : 2278 – 5639
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – II April – 2023

परिकल्पना क्रमांक 02 -

छात्र अध्यापिकांच्या सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता यात सार्थक सहसंबंध आढळून येत नाही.

छात्र अध्यापिका	नमुना	मध्यमान	प्रमाण विचलन	स्वाधीनता मात्रा	नमुना r	प्राप्त r	त्याग / स्वीकार
सामाजिक समायोजन	25	37.16	3.95	23	0.396	0.421	त्याग
अध्यापन क्षमता		78.72	9.59				

परिकल्पना क्रमांक 02 पिअरसन परिघात परिगुणन पध्दतीचा (Product Moment Method) उपयोग करून 0.05 स्तरावर परिकल्पना परीक्षण केली असता प्राप्त r 0.421 मिळाला आणि नमुना r 0.396 आहे. यावरून सदरील परिकल्पनेचा त्याग करण्यात आला आहे.

परिकल्पना क्रमांक 03 -

छात्र अध्यापकांच्या सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता यात सार्थक सहसंबंध आढळून येत नाही.

छात्र अध्यापक	नमुना	मध्यमान	प्रमाण विचलन	स्वाधीनता मात्रा	नमुना r	प्राप्त r	त्याग / स्वीकार
सामाजिक समायोजन	50	36.52	4.11	48	0.279	0.414	त्याग
अध्यापन क्षमता		78.64	9.45				

परिकल्पना क्रमांक 03 पिअरसन परिघात परिगुणन पध्दतीचा (Product Moment Method) उपयोग करून 0.05 स्तरावर परिकल्पना परीक्षण केली असता प्राप्त r 0.414 मिळाला आणि नमुना r 0.279 आहे. यावरून सदरील परिकल्पनेचा त्याग करण्यात आला आहे.

संशोधनाचे निष्कर्ष -

1. छात्र अध्यापकांच्या (मुले) सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता यात सार्थक व मध्यम प्रतिचा धनात्मक सहसंबंध आढळून येतो.
2. छात्र अध्यापिकांच्या सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता यात सार्थक व मध्यम प्रतिचा धनात्मकसहसंबंध आढळून येतो.
3. छात्र अध्यापकांच्या सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता यात सार्थक व मध्यम प्रतिचा धनात्मक सहसंबंध आढळून येतो.

शिफारशी -

छात्र अध्यापकांच्या सामाजिक समायोजन व अध्यापन क्षमता या मध्यम प्रतिचा सहसंबंध आढळून येत असल्याकारणाने छात्र अध्यापकांची अध्यापन क्षमता प्रभावी होण्यासाठी व वाढविण्यासाठी छात्र अध्यापकांमध्ये सामाजिक समायोजन वाढीसाठी शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयाने महाविद्यालयीन स्तरावर विविध सामाजिक उपक्रम आयोजीत करावेत जेणेकरून त्यांच्यात सामाजिक समायोजनात वृध्दी होईल व अध्यापन क्षमता विकसनासाठी मदत होईल.

सारांश -

छात्र अध्यापकांमध्ये अध्यापन क्षमता विकसीत करायचे असेल शिक्षणशास्त्र अभ्यासक्रम व अध्यापन कौशल्याच्या अध्यापनाबरोबरच छात्र अध्यापकांमध्ये सामाजिक समायोजन साधणे देखील महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची -

1. कदम चा. प. (1989). शैक्षणिक संख्याशास्त्र. नूतन प्रकाशन, पुणे.
2. करंदीकर सुरेश (2009). अध्ययन अध्यापनाचे मानसशास्त्र. फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
3. दांडेकर वा. ना. (2007). शैक्षणिक मूल्यमापन व संख्याशास्त्र. श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
4. देशपांडे चंद्रशेखर, सिन्हारॉय माधवी आणि वैद्य अल्पना (2001). सामाजिक मानसशास्त्र - भाग 1. उमा प्रकाशन, पुणे.
5. पंडीत बन्सी बिहारी (2010). शिक्षणातील संशोधन. नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे.
6. पंडीत बिहारी बन्सी, मोरे लता आणि पठाण यूसूस (2009). उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षक. पिंपळापुरे अॅड पब्लिशर्स, नागपूर.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – II** **April – 2023**

नई शिक्षा नीति के परिप्रेक्ष्य में परिणाम - आधारित शिक्षा : एक विहंगावलोकन

डॉ. सुभाष भिमराव दोंदे
डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, पुणे संलग्न
किर्ती कॉलेज (स्वायत्त), दादर (प.) मुंबई -400 028.

नई शिक्षा नीति के तहत उच्च शिक्षा सुधारों की दिशा में शिक्षा संस्थानों की शैक्षिक स्वायत्तता को बढ़ावा देना यह एक महत्वपूर्ण कदम है। जिन महाविद्यालयों को स्वायत्तता का दर्जा दिया गया है, उन्हें अध्ययन और पाठ्यविवरण के अपने स्वयं के पाठ्यक्रम (कोर्स) निर्धारित करने और स्थानीय आवश्यकताओं के अनुरूप पाठ्यक्रमों को पुनर्गठित या पुनर्रचित करने, इसे कौशल आधारित बनाने; छात्रों के प्रदर्शन के परिणाम-आधारित मूल्यांकन के तरीके विकसित करने, प्रसंगोचित क्षेत्रों में अनुसंधान को बढ़ावा देने और शिक्षार्थी केंद्रित शैक्षिक प्रौद्योगिकी के आधुनिक उपकरणों का उपयोग करने की स्वतंत्रता है।

दुनिया तीव्र गति से कई बदलावों का सामना कर रही है, चाहे वह शिक्षा में हो या निगमित (कॉर्पोरेट) क्षेत्र में। ऐसे अस्थिर समय में, आकार के कौशल वाले मानव संसाधन की मांग बहुत अधिक है। कार्यबल में व्यक्तियों की क्षमताओं का वर्णन करने के लिए नौकरी भर्ती में T-आकार का मॉडल अनिवार्य रूप से एक रूपक है। T अक्षर पर खड़ी पट्टी एक ही क्षेत्र में ज्ञान और विशेषज्ञता की गहराई का प्रतिनिधित्व करती है, जबकि क्षैतिज पट्टी में विषयों में सहयोग करने और विशेषज्ञता के समानांतर क्षेत्रों में ज्ञान को लागू करने की क्षमता शामिल होती है। संक्षिप्त में यह उन गुणों का संदर्भ है जो मानव संसाधन को मूल्यवान बनाते हैं; उनके पास विशिष्ट क्षेत्रों में गहराई से उत्कृष्ट ज्ञान एवं कौशल हैं और वे दूसरों के सहयोगी बनकर काम करने में अच्छे होते हैं।

इस वर्तमान परिदृश्य में जब हम सामाजिक-सांस्कृतिक, आर्थिक और जनसांख्यिकीय परिवर्तनों से जूझ रहे है, संस्थाओं को मानव संसाधनों में सुधार करके अपनी प्रतिस्पर्धात्मकता बढ़ानी चाहिए। परिणाम-आधारित शिक्षा पाठ्यक्रम में क्रांतिकारी परिवर्तन के माध्यम से गतिशील और क्रॉस-सेक्शनल क्षमताओं के साथ अति-विशिष्ट ज्ञान को जोड़कर स्नातकों को इस अंत तक तैयार करने में मदद करती है।परिवर्तन या अनित्यता ही आज एकमात्र स्थिर या नित्य है, और इसके साथ, शिक्षा प्रणालियों को अपने दृष्टिकोण या जोखिम को पूरी तरह से अप्रचलित या गतकालिक होने के से पहले सामयिक बनाने (अद्यतन) और अनुकूलित करने की आवश्यकता आती है। परिणाम-आधारित शिक्षा एक शैक्षणिक मॉडल है जो पाठ्यक्रम, शिक्षा-विज्ञान (पेडागॉजी) और मूल्यांकन प्रथाओं के पुनर्गठन या पुन:संरचना पर जोर देता है ताकि उच्च स्तरकी शिक्षा की उपलब्धि को प्रतिबिंबित किया जा सके, जो पाठ्यक्रम (कोर्स) क्रेडिट के मात्र संचय के विपरीत है।

जबकि पारंपरिक शिक्षक केंद्रित शिक्षा प्रणाली इस बात पर ध्यान केंद्रित करती है कि क्या सिखाया जाता है, इसके ठीक विपरीत शिक्षार्थी केंद्रित एवं परिणाम-आधारित शिक्षा प्रणाली क्या सीखा है? उस पर जोर देता है और यह अंतर बहुत महत्वपूर्ण है। यह एक छात्र-केंद्रित प्रतिदर्श (मॉडल) है जो वास्तविक दुनिया के परिदृश्यों को मिश्रण में शामिल करता है। किसी अध्ययन या पाठ्यक्रम के अंत में छात्रों को जो ज्ञान, कौशल और विशेषताएँ मिलती हैं, वे क्या, या कैसे, कुछ सिखाया जाता है, की तुलना में अधिक मूल्यवान हैं।एक पारंपरिक शिक्षक-केंद्रित शिक्षा प्रणाली मानकीकृत प्रक्रियाओं पर बहुत अधिक निर्भर रहती है, जिसमें शिक्षक द्वारा निर्देश दिए जाने के लिए छात्र एक विशेष समय पर एक छत के नीचे इकट्ठा होते

हैं। एक व्याख्यान के पूरा होने के बाद, शिक्षार्थी सहाध्यायी या शिक्षक के साथ बातचीत और विचारविमर्श से शंकाओं को दूर करते हैं। इसका मतलब है, शिक्षा प्रणाली की प्रभावशीलता काफी हद तक शिक्षक की गुण-कारिता और साथियों के ज्ञान के आधार पर निर्भर करती है।

दूसरी ओर, शिक्षार्थी केंद्रित शिक्षा विशिष्ट परिणामों पर निर्मित एक शिक्षा प्रणाली है। यह उन कौशल सेटों पर केंद्रित है जो छात्रों को अपनी पढ़ाई पूरी करने के बाद हासिल करने के लिए तैयार करते हैं। सीखने की गतिविधियों को कक्षा की चार दिवारों के अंदर या बाहर इस तरह से डिज़ाइन किया जाता है; कि छात्रों को इन परिणामों को प्राप्त करने में मदद मिल सके।परिणाम-आधारित शिक्षा के सबसे गहन लाभों में से एक स्पष्टता की भावना है जो इससे बढ़ती है। छात्र, अपने माता-पिता के साथ, स्पष्ट रूप से निर्धारित सीखने के उद्देश्यों के आधार पर एक संस्थान, शैक्षिक उपाधि या डिग्री (प्रोग्राम) और पाठ्यक्रम (कोर्स) चुन सकते हैं। कोर्स आउटकम (CO), प्रोग्राम आउटकम (PO), कार्यक्रम विनिर्दिष्ट परिणाम या प्रोग्राम स्पेसिफिक आउटकम (PSO) और कार्यक्रम शैक्षिक उद्देश्य या प्रोग्राम एजुकेशनल ऑब्जेक्टिव (PEO) निर्धारित करते हैं कि छात्रों से उनके पाठ्यक्रम (कोर्स) या शैक्षिक उपाधि (प्रोग्राम) के बाद क्रमश: क्या हासिल करने की उम्मीद की जाती है? यह स्पष्टता सभी प्रभागों और विभागों में शिक्षण और वितरण की गुणवत्ता में प्रतिबिंबित होती है, जहाँ संकाय (फैकल्टी) अधिक समुचित तौर से अपना ध्यान केंद्रित कर सकते हैं।

इस प्रक्रिया में, शिक्षक एक सह-शिक्षार्थी और सहयोगी होता है और एक अनुभवी परामर्शदाता और समन्वयक की भूमिका निभाता है। आलोचनात्मक सोच के लिए छात्रों को सक्षम करने के अवसर पैदा करने के लिए उनकी एक चुनौतीपूर्ण भूमिका है ताकि संप्रयोग, विश्लेषण और संश्लेषण के उच्च क्रम सीखने को बढ़ावा देने के लिए अनुप्रयोग और समस्या को सुलझाने के कौशल विकसित किए जा सकें।अगला लाभ, और शायद सबसे स्पष्ट, -लचीलापन है। परिणाम-आधारित शिक्षा छात्रों को वे क्या पढ़ना चाहते हैं? और कैसे पढ़ना चाहते हैं? यह चुनने का अधिकार देता है। यह न केवल एक शिक्षार्थी की ताकत और कमजोरियों के अनुकूल होता है, बल्कि यह विषय वस्तु में निपुणता और प्रवाह प्राप्त करने के लिए पर्याप्त समय भी प्रदान करता है।इसके अतिरिक्त, मॉडल शिक्षार्थियों को अपने क्रेडिट स्थानांतरित करने और परिणाम-आधारित शिक्षा पाठ्यक्रम से मान्यता प्राप्त किसी अन्य संस्थान में आगे की शिक्षा जारी रखने की अनुमति देता है। संस्थानों को मान्यता दी जाती है, बेंचमार्क किया जाता है, और इस प्रत्यायन के आधार पर आसानी से एक दूसरे के साथ तुलना की जा सकती है। इस तरह प्रत्येक हितग्राही परिणाम- आधारित शिक्षा ढांचे से लाभान्वित होता है।

परिणाम-आधारित शिक्षा के लिए, 'सीखने के उद्देश्यों' को समझना और 'सीखने के उद्देश्यों' और 'सीखने-परिणामों' के बीच अंतर करना प्राथमिक है। 'सीखने का उद्देश्य' पाठ्यक्रम बनाने और पढ़ाने के लिए शिक्षक का उद्देश्य है। ये विशिष्ट प्रश्न हैं जो शिक्षक चाहते हैं कि यह पाठ्यक्रम (इनपुट के रूप में) उठाए। इसकी तुलना में, 'सीखने के परिणाम' उन प्रश्नों के (आउटपुट के रूप में) उत्तर हैं। ये विशिष्ट, मापने योग्य ज्ञान और कौशल हैं जो शिक्षार्थी इस पाठ्यक्रम को लेने से प्राप्त करेंगे।पाठ्यक्रम परिणाम (CO) विनिर्दिष्ट(अच्छी तरह से परिभाषित), प्राप्त करने योग्य (यथार्थवादी), और मापने योग्य (विश्लेषण, संश्लेषण) होने चाहिए। इसलिए अध्ययन बोर्ड के सदस्यों को इन बिंदुओं पर विचार करना चाहिए जो तदनुसार पाठ्यक्रम सामग्री और सीखने के परिणामों को ड्राफ्ट तैयार करने में मददगार साबित होंगे।पाठ्यक्रम (कोर्स) या शैक्षिक उपाधि या डिग्री (प्रोग्राम) के लिए सीखने के परिणाम भविष्य काल में लिखे जाने चाहिए -जैसे छात्र सक्षम होगा और भाषा को सरल होना चाहिए ताकि शिक्षार्थी इसे आसानी से समझ सके।

अधिकांश शैक्षणिक प्रतिदर्शों या मॉडलों की तरह, परिणाम-आधारित शिक्षा अपनी हिस्से की चुनौतियों के साथ आता है।सीखने के परिणामों की रचना करना कठिन होने के साथ-साथ समय लेने वाला भी हो सकता है। यह हमें अगली कमी पर लाता है। परिणाम-आधारित शिक्षा कला एवं मानविकी शाखा के मुकाबले इंजीनियरिंग और विज्ञान जैसी व्यावसायिक शिक्षा धाराओं के साथ अच्छी तरह से काम करता है। साहित्य, भाषाएँ और दर्शन जैसे मानविकी शाखाओं के विषयों के लिए अधिक मुक्त-प्रवाह संरचना की आवश्यकता होती है। लेकिन शायद सबसे बड़ा दोष या त्रुटि मूल्यांकन के पहलू से संबंधित है।आशय को रटकर पेपर-पेंसिल की परीक्षा का परिणाम-आधारित शिक्षा में कनिष्ठ स्थान हैं। हां, इसके लिए ग्रुप प्रोजेक्ट से लेकर प्रश्नोत्तरी (क्विज़) जैसी अनौपचारिक परीक्षा तक विविध प्रकार के मूल्यांकन की आवश्यकता होती है। इसके अलावा, आभासी परिदृश्य के भीतर परिणाम-आधारित शिक्षा का मूल्यांकन करना कठिन है। आखिरकार, कमियों और खामियों से निपटने की युक्ति यह है कि जो अपेक्षित है और जो यथार्थवादी है, उसके बीच संतुलन बनाना है।

एनईपी-2020 शिक्षा-विज्ञान (पेडागॉजी) को विकसित करने और अपनाने की वकालत करता है; जो सीखने वाले या शिक्षार्थियों के समग्र विकास पर जोर देता है जैसे कि अनुभवात्मक शिक्षा, चर्चा-आधारित शिक्षा, कला-एकीकृत शिक्षा, फ्लिप्ड क्लासरूम यामिश्रित (ब्लेंडेड) शिक्षा आदि।विशिष्ट लक्ष्यों को हासिल करने और अपने व्यक्तित्व में प्रतिबिंबित करने के लिए अपनाई गई शिक्षाशास्त्र और उपयोग किए गए मूल्यांकन के तरीके महत्वपूर्ण हैं क्योंकि परिणाम-आधारित शिक्षा केवल क्रेडिट का संचय नहीं है बल्कि उच्च-क्रम की शिक्षा अभ्याप्ति करना है।परिणाम-आधारित शिक्षा शिक्षक से केवल अर्ध-वार्षिक पाठ्यक्रम (सेमेस्टर) की शुरुआत में विषयों की सूची के बजाय सेमेस्टर के अंत में छात्रों से क्या करने की उम्मीद की जाती है इसके बारे में संवाद करने के लिए कहती है।

यह सुनियोजित अनुसंधान और क्षेत्र अध्ययन के माध्यम से स्थापित किया गया है, की सेमेस्टर की शुरुआत में पाठ्यक्रम परिणाम (CO) को छात्रों के साथ संवाद करने से छात्रों के प्रदर्शन में महत्वपूर्ण फर्क आता है।परीक्षा में अच्छे अंक प्राप्त कर करने के एकमात्र उद्देश्य से शिक्षा की पारंपरिक प्रणाली में, शिक्षक शिक्षार्थियों को विषय के पाठ्यक्रम को पढ़ाते थे। इस पद्धति के कारण छात्र सेमेस्टर के अंत तक पर्याप्त कुशल और ज्ञानपूर्ण या सुविज्ञ नहीं होते थे। उद्योग की आवश्यकताओं और पाठ्यक्रम के बीच की खाई ने देश में बेरोजगारी की समस्या को बढ़ा दिया।

नई शिक्षा नीति की तहत शिक्षार्थी केन्द्री परिणाम-आधारित शिक्षाशिक्षकों और छात्रों के बीच स्पष्टता लायेगी। प्रत्येक छात्र के पास अपने तरीकों से सीखने की लचीलापन और स्वतंत्रता होगी। उनके पास सीखने की एक से अधिक विधियाँ और तरीके होंगे। छात्रों के बीच तुलना कम होगी क्योंकि हर किसी का लक्ष्य अलग होगा और शिक्षार्थी पूरी तरह से अपने लक्ष्यों की जिम्मेदारी लेंगे। इसके बावजूद भारत जैसे सामाजिक-आर्थिक, धार्मिक और भाषिक असमानता या विषमता व्याप्त समाज मे परिणाम-आधारित शिक्षा कितनी कारगर साबित होगी यह आनेवाला समय ही बताएगा।

सन्दर्भसूची

1. **Puranik Ashish** (13th Nov; 2022) Course outcomes and Program outcomes in syllabii framing. An orientation talk organized by IQAC, Kirti College (Autonomous), Mumbai.https://www.youtube.com/watch?v=DkZeXxTYyLE
2. **Shah Ubaid-ullah** (7th Nov; 2022) Outcome Based Education in light of NEP-2020. https://www.google.com/amp/s/www.greaterkashmir.com/amp/story/todays-paper/op-ed/outcome-based-education-in-light-of-nep-2020

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – II** **April – 2023**

बी.एड महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षकांच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक स्वयं आणि दिक्षा या ऑनलाईन पोर्टलविषयी जाणिव जागृतीचा अभ्यास

निलिमा चौधरी
सहाय्यक प्राध्यापिका, मातोश्री शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, एकलहरे, नाशिक

सारांश:
राष्टीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे एकविसाव्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण आहे. शिक्षणव्यवस्था आणि त्याचबरोबर स्वतंत्र संस्था या दोन्हींना मार्गदर्शन करणारे मुलभूत सिद्धांत या धोरणात दिलेले आहेत. प्रस्तुत संशोधनात संशोधीकेने बी.एड. महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षकांच्या बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक स्वयं आणि दीक्षा या ऑनलाईन पोर्टलविषयी जाणिव जागृतीचा अभ्यास केला आहे. कारण दीक्षा आणि स्वयम हे पोर्टल ऑनलाईन शिक्षण घेण्यासाठी अतिशय उपयुक्त आहे. यामध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये सांगितल्याप्रमाणे बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचा विचार केला आहे.यामध्ये AICTE ने बरेच चांगले कोर्सेस मुलांना उपलब्ध करून दिलेले आहेत.स्वयं अध्ययन पद्धतीने पूर्ण करता येतील असे अनेक व्यावसायिक उपक्रम या पोर्टल वर चालवले जातात, आणि उद्याचे भावी नागरिक घडविणाऱ्या विद्यार्थी-शिक्षकांना या गोष्टींची माहिती असणे गरजेचे आहे, यासाठी त्यांच्या जाणिव जागृतीचा अभ्यास प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आलेला आहे.

कठीण शब्द : बहुविद्याशाखीय शिक्षण, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, स्वयं आणि दीक्षा.

प्रस्तावना: जुलै २०२० मध्ये भारताने २१ व्या शतकातील पहिले व सर्वात व्यापक धोरण जाहीर केले. पहिल्यांदाच असे शैक्षणिक धोरण जाहीर करण्यात आलेले आहे. या धोरणामध्ये भारताच्या शिक्षणव्यवस्थेला भेडसावणाऱ्या विविध आव्हानांवर उपाय सुचविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. (निरंजन शाहू: ७ डिसेंबर २०२१, ORF-OBSERVER RESEARCH RESEARCH FOUNDATION)

माहिती व संचार तंत्रज्ञान आणि इतर अत्याधुनिक क्षेत्रांमध्ये भारत मोहिमेमुळे संपूर्ण राष्ट्राचे एका डिजिटलदृष्ट्या सक्षम आणि तंत्रज्ञानावर आधारित अर्थव्यवस्थेमध्ये रुपांतर व्हायला मदत होत आहे.या रुपांतरामध्ये शिक्षण हा एक महत्वपूर्ण भूमिका बजावेल पण, शैक्षणिक प्रक्रिया आणि निष्पत्ती यामध्ये सुधारणा करण्यामागे तंत्रज्ञानाचा मोठा हात असेल. अश्या प्रकारे तंत्रज्ञान आणि शिक्षणामधील संबंध सर्व स्तरांवर दोन्ही बाजूनी काम करतील अशी शिफारस राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये करण्यात आलेली आहे. स्वयं आणि दीक्षा हे एक प्रकारचे ऑनलाइन अध्ययन करण्यासाठीचे एक महत्वाचे पोर्टल आहे.

शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीवर नजर ठेवण्यासाठी सोप्या, समृध्द सहाय्यक साधनांचा संच प्रदान करण्यासाठी स्वयं आणि दीक्षा अश्या समर्पक विद्यमान इ-अध्ययन प्लॉटफोर्मचा विस्तार केला जाईल. अशी शिफारस राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये करण्यात आलेली आहे. आणि बी.एड महाविद्यालयातील विद्यार्थी म्हणजे उद्याचे भावी शिक्षक, त्यामुळे त्यांना विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीवर नजर ठेवण्यासाठी किवा स्वतःच्या कार्याचे मूल्यमापन बहुविद्याशाखीय दृष्टीने करण्यसाठी स्वयं आणि दीक्षा या ऑनलाईन पोर्टलविषयी जाणिव जागृती

संशोधीकेने प्रस्तुत संशोधन हाती घेतले आहे.

बहुविद्याशाखीय अभ्यासक्रम/ शिक्षण म्हणजे एकाच विषयाचा एकापेक्षा जास्त विषयांच्या दृष्टीकोनातून अभ्यास करणे, याला क्रोस डीसिप्लीनरी देखीळ म्हणतात. यात एकाच विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक हे विद्यार्थ्यांना वेगवेगळया प्रकारे ,जाते विषयांच्या अनेक दृष्टीकोनातून समान संकल्पना शिकविलीदृष्टीकोन आणि ज्ञान प्राप्त करण्यास मदत करते, त्यात व्यावहारिकता आणि लवचिकता असते.

गरज आणि महत्व:

दीक्षा आणि स्वयं हे शालेय शिक्षणाचे राष्ट्रीय व्यासपीठ आहे, राष्ट्रीय शिक्षण, संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषदेचा पुढाकार आहे. हे शिक्षकांना प्रशिक्षण सामग्री, वर्गातील सहाय्य,मुल्यांकन सहाय्य आणि शिक्षक समुदायाशी संपर्क साधण्यास मदत करेल आणि ही सामग्री अनेक भारतीय भाषांमध्ये उपलब्ध आहे , म्हणजे बहुभाषीय दृष्टीकोनाचा देखील विचार केला गेलेला आहे. या सर्व गोष्टींची माहिती उद्याच्या भावी शिक्षकांना ज्ञात असणे गरजेचे आहे, त्यासाठी त्यांच्या स्वयं आणि दीक्षा या पोर्टलविषयी जाणिव जागृतीचा अभ्यास संशोधीकेने केलेला आहे.

संशोधन समस्या विधान:

बी.एड महाविद्यालयातील विद्यार्थी शिक्षकांच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक स्वयं आणि दिक्षा या ऑनलाईन पोर्टलविषयी जाणिव जागृतीचा अभ्यास करणे.

संकल्पनात्मक व्याख्या:

१) **बी.एड.:** बी.एड ही शाळांमध्ये अध्यापनाला व्यवसाय म्हणून घेण्याची पदवी आहे, हि एक व्यावसायिक पदवी आहे, हा दोन वर्षे कालावधीचा व्यावसायिक अभ्यासक्रम आहे, जो पदवीनंतर शाळांमध्ये शिक्षक म्हणून काम करण्यासाठी दिला जातो. (https://marathibana.in, 25/06/2022)

२) **बहुविद्याशाखीय शिक्षण:** शिक्षणातील एक बहुविद्याशाखीय शिक्षण हा शिकण्याचा एक मार्ग आहे जो थीम, संकल्पना किंवा कोणतीही समस्या स्पष्ट करण्यासाठी विविध दृष्टीकोन आणि शिकण्याच्या विविध विषयांवर मुख्य लक्ष केंद्रित करतो. हे एक अश्या प्रकारचे शिक्षण आहे ज्यामध्ये एकापेक्षा जास्त विषयांच्या अनेक दृष्टिकोनातून समान संकल्पना शिकली जाते. (https://www.iitms.co.in/blog/multi-disciplinary-education)

३) **राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण:** भारतीय नागरिकांमध्ये शिक्षणाचा पुरस्कार करण्यासाठी भारत सरकारने आखलेले धोरण, ज्यात भारतातील ग्रामीण व नागरी भागातील प्राथमिक ते महाविद्यालयीन शिक्षण कसे असावे याचा आराखडा असतो. (सुधीर मोंडकर, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, मराठी विश्वकोश, २५/०१/२०१९)

४) **स्वयं आणि दीक्षा:** स्वयं हे एक भारत सरकारने प्रस्तुत केलेले open source – या संकल्पनेवर आधारित स्व-अध्ययन संकेत स्थळ आहे. दीक्षा म्हणजे ज्ञान सामाईकरण्यासाठी डिजिटल Infrastructure होय. यामध्ये शिक्षक, विद्यार्थी आणि पालक विहित शालेय अभ्यासक्रमाशी संबंधित शिक्षण सामग्री प्रदान करतात. (इनमराठी .नेट, inmarathi.net by Rahul)

संशोधनाची उद्दिष्टे:

बी.एड.महाविद्यालयातील विद्यार्थी-शिक्षकांच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक स्वयम या पोर्टलविषयक जाणिव जागृतीचा अभ्यास करणे.

१) बी.एड.महाविद्यालयातील विद्यार्थी-शिक्षकांच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक दीक्षा या पोर्टलविषयक जाणिव जागृतीचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके:

१) शिक्षण व्यवस्थेतील मुलभूत सुधारणांच्या केंद्रस्थानी शिक्षक असला पाहिजे. (राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२०, शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार, पेज-६)

२) भारताला २१ व्या शतकात आणि चौथ्या औद्योगिक क्रांतीकडे नेण्यासाठी भारताच्या इतिहासात सुंदररीत्या वर्णन केल्याप्रमाणे, एक सर्वांगीण आणि बहुशाखीय शिक्षण भारतातील शिक्षणासाठी खरोखरच आवश्यक आहे. (राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२०, शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार, पेज-४८)

३) शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीवर नजर ठेवण्यासाठी, संरचित वापरण्यास सोप्या, समृध्द सहाय्यक साधनांचा संच प्रदान करण्यासाठी स्वयं आणि दीक्षा अश्या समर्पक विद्यमान ई-अध्ययन प्लॉटफोर्मचा अभ्यास केला जाईल. (राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२०, शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार, पेज-८०)

४) मोठे बहुशाखीय विद्यापीठे आणि महाविद्यालये उच्च दर्जाच्या सर्वांगीण आणि बहुशाखीय शिक्षणाकडे जाण्याची सुविधा उपलब्ध करतील. (राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२०, शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार, पेज-४९)

संशोधनाची व्याप्ती,मर्यादा, परीमार्यादा:

१) प्रस्तुत संशोधन हे केवळ बी.एड. महाविद्यालयातील विद्यार्थी-शिक्षकांशी संबंधित आहे.

२) प्रस्तुत शैक्षणिक संशोधन हे केवळ राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० मधील बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक स्वयं आणि दीक्षा या ओनलाईन पोर्टलविषयक जाणिव जागृतीशी संबंधित आहे.

३) प्रस्तुत शैक्षणिक संशोधन हे केवळ नाशिक जिल्ह्यातील बी.एड महाविद्यालयातील मराठी माध्यमाच्या विद्यार्थी शिक्षकांशी संबंधित आहे.

संशोधनाची कार्यपद्धती:

प्रस्तुत शैक्षणिक संशोधनासाठी संशोधिकेने **सर्वेक्षण** पद्धतीचा वापर केला आहे.

उद्दिष्ट क्र.	उद्दिष्ट	संशोधन पद्धती	संशोधनाचे साधन	संख्याशास्त्रीय परिमाण	नमुना
1	बीशिक्षकांच्या -महाविद्यालयातील विद्यार्थी.एड. मधील २०२० राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक स्वयम या पोर्टलविषयक जाणिव जागृतीचा अभ्यास करणे.	सर्वेक्षण पद्धती	बी एड विद्यार्थी शिक्षकांसाठी प्रश्नावली	शेकडेवारी	मातोश्री शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील अध्ययन करणारे ६० विद्यार्थी शिक्षक-शिक्षिका
2	बी शिक्षकांच्या-महाविद्यालयातील विद्यार्थी.एड. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक दीक्षा या पोर्टलविषयक जाणिव जागृतीचा अभ्यास करणे. अभ्यास करणे.	सर्वेक्षण पद्धती	बी एड विद्यार्थी शिक्षकांसाठी प्रश्नावली	शेकडेवारी	

संशोधनाची जनसंख्या:

प्रस्तुत संशोधनाची जनसंख्या नाशिक शहरातील मराठी माध्यमाच्या बी.एड.शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील अध्ययन करणारे विद्यार्थी होती.

Peer Reviewed Refereed Journal ISSN : 2278 – 5639
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – II April – 2023

संशोधनाचा नमुना:

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधीकेने मातोश्री शिक्षणशास्त्र महाविद्यालयातील ६० विद्यार्थी शिक्षकांची निवाड हि असम्भाव्यतेवर आधारित सहेतुक नमुना निवड पद्धतीने करण्यात आली.

संशोधनाची साधने

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधिकेने माहिती संकलनासाठी स्वनिर्मित प्रश्नावली या साधनाचा वापर केला.

माहिती विश्लेषणाची साधने :

प्रस्तुत शैक्षणिक संशोधनासाठी संशोधिकेने माहिती विश्लेषणासाठी शेकडेवारी आणि पाय चार्ट या संख्याशास्त्रीय परिमाणाचा उपयोग केला.

माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन:

बी.एड. महाविद्यालयातील विद्यार्थी-शिक्षकांच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक स्वयं आणि दीक्षा या पोर्टलविषयक जाणिव जागृती दर्शविणारे कोष्टक:

अ.क्र.	वर्गीकरण	टक्केवारी	विद्यार्थी -शिक्षकांची संख्या
1	बीशिक्षकांच्या राष्ट्रीय -महाविद्यालयातील विद्यार्थी.एड. मधील बहुविद्याशाखीय २०२० शैक्षणिक धोरण शिक्षणविषयक स्वयं आणि दीक्षा या पोर्टलविषयक**खूपच कमी** जागरूकता	५०	३०
2	बीशिक्षकांच्या राष्ट्रीय -महाविद्यालयातील विद्यार्थी.एड. मधील बहुविद्याशाखीय २०२० शैक्षणिक धोरण शिक्षणविषयक स्वयं आणि दीक्षा या पोर्टलविषयक**मध्यम प्रमाणात** जागरूकता	२५	१५
3	बीशिक्षकांच्या राष्ट्रीय -महाविद्यालयातील विद्यार्थी.एड. मधील बह २०२० शैक्षणिक धोरणुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक स्वयं आणि दीक्षा या पोर्टलविषयक **बहुतांश** प्रमाणात जागरूकता	२५	१५
	एकूण	१००	६०

बीमधील बहुविद्याशाखीय २०२० शिक्षकांच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-महाविद्यालयातील विद्यार्थी.एड. शिक्षणविषयक स्वयं आणि दीक्षा या पोर्टलविषयक जाणिवजागृती दर्शविणारा पाय चार्ट.

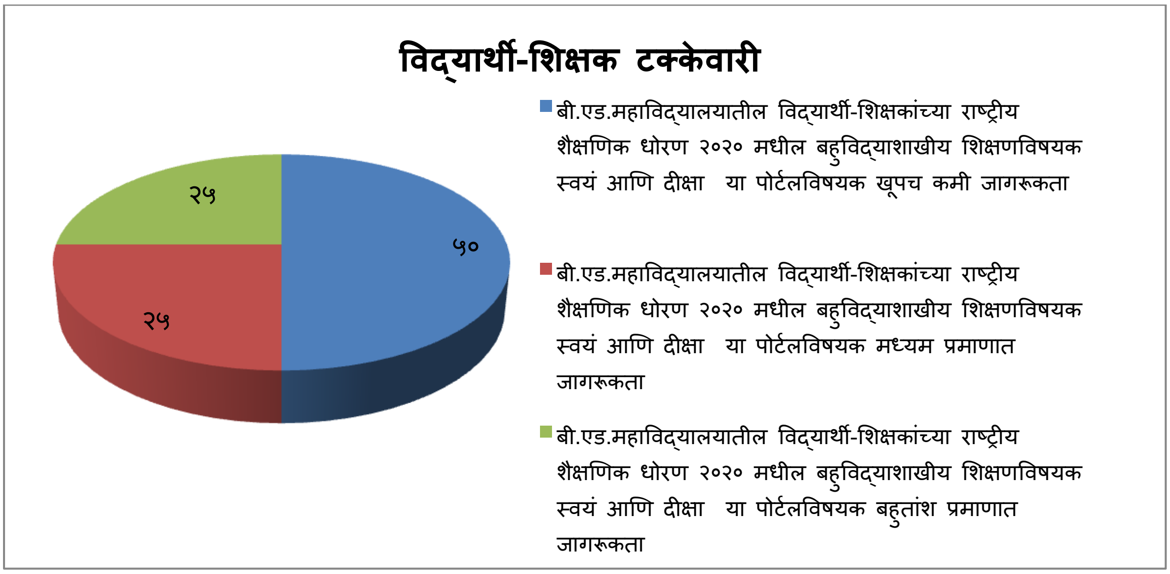

अर्थनिर्वचन :

1) बी.एड.महाविद्यालयातील विद्यार्थी-शिक्षकांच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक स्वयं आणि दीक्षा या पोर्टलविषयक वरील टेबलवरून असे लक्षात येते की ५० टक्के विद्यार्थी शिक्षक फारच कमी जागरूक आहेत.

2) 2) बी.एड.महाविद्यालयातील विद्यार्थी-शिक्षकांच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक स्वयं आणि दीक्षा या पोर्टलविषयक वरील टेबलवरून असे लक्षात येते की २५ टक्के विद्यार्थी शिक्षक मध्यम प्रमाणात जागरूक आहेत.

3) 3) बी.एड.महाविद्यालयातील विद्यार्थी-शिक्षकांच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० मधील बहुविद्याशाखीय शिक्षणविषयक स्वयं आणि दीक्षा या पोर्टलविषयक वरील टेबलवरून असे लक्षात येते की २५ टक्के विद्यार्थी शिक्षक बहुतांश प्रमाणात जागरूक आहेत

माहितीच्या आधारे निष्कर्ष:

1) शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीवर नजर ठेवण्यासाठी, संरचित वापरण्यास सोप्या, समृद्ध सहाय्यक साधनांचा संच प्रदान करण्यसाठी स्वयम आणि दीक्षा या दोन विद्यमान ई-प्लाटफोर्मचा विस्तार केला जाईल, अशी शिफारस NEP-२०२० या धोरणात केली गेली असा योग्य प्रतिसाद ६० पैकी १६ शिक्षकांनीच दिला आहे म्हणजेच केवळ २६.६६ टक्के शिक्षकांनीच योग्य प्रतिसाद नोंदविला आहे.

2) केंद्र सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाकडून स्वयम या उपक्रमअंतर्गत तयार करण्यात आलेलेया पदव्युत्तर ऑनलाईन मातृभाषेत समजून घेता येणाऱ्या अभ्यासक्रमांची संख्या २५ आहे, असा योग्य प्रतिसाद ६०पैकी २० शिक्षकांनीच दिला आहे म्हणजेच केवळ ३३.३३ टक्के शिक्षकांनीच योग्य प्रतिसाद नोंदविला आहे.

3) बहुशाखीय शिक्षणासाठी IIT,IIM इत्यादी संस्थांच्या दर्जाची आदर्श सरकारी विद्यापीठे मेरू या नावाने स्थापित केली जातील असा योग्य प्रतिसाद ६०पैकी ३० शिक्षकांनीच दिला आहे म्हणजेच फक्त ५० टक्के शिक्षकांनीच योग्य प्रतिसाद नोंदविला आहे.

4) दीक्षा चा फुल फोर्म Dijital Infrastructure For Knowledge Shairng असा आहे असा योग्य प्रतिसाद असा योग्य प्रतिसाद ६० पैकी ३४ शिक्षकांनीच दिला आहे म्हणजेच फक्त ५६.६६ टक्के शिक्षकांनीच योग्य प्रतिसाद नोंदविला आहे.

5) स्वयम या पोर्टल ची स्थापना ९ जुलै २०१७ या वर्षी झाली असा योग्य प्रतिसाद ६०पैकी ५२ शिक्षकांनीच दिला आहे म्हणजेच ८६.६६ टक्के शिक्षकांनीच योग्य प्रतिसाद नोंदविला आहे.

6) स्वयम चा लोंग फोर्म Study webs of Active Learning For Young and Aspiring Minds असा आहे असा योग्य प्रतिसाद ६०पैकी २६ शिक्षकांनीच दिला आहे म्हणजेच केवळ ४३.३३ टक्के शिक्षकांनीच योग्य प्रतिसाद नोंदविला आहे.

7) Epg-Pathshala on Inflibnet portal हा MOOC चा प्लाटफोर्म नाही असा योग्य प्रतिसाद ६०पैकी १४ शिक्षकांनीच दिला आहे म्हणजेच केवळ २३.३३ टक्के शिक्षकांनीच योग्य्‍ प्रतिसाद नोंदविला आहे.५ सप्टेंबर २०१७ रोजी भारताचे उपराष्ट्रपती व्यंकय्या नायडू यांनी दीक्षा अप खुले केले असा योग्य

प्रतिसाद ६०पैकी १८ शिक्षकांनीच दिला आहे म्हणजेच **केवळ** ३०टक्के शिक्षकांनीच योग्य प्रतिसाद नोंदविला आहे.

4) दिक्षाची निर्मिती असा ,सनबर्ड या नावाच्या मुक्त स्रोत प्रणाली द्वारे करण्यात आली आहे प्रमाणित MIT ६० योग्य प्रतिसादपैकी १४ शिक्षकांनीच दिला आहे म्हणजेच **केवळ** २३ ३३.टक्के शिक्षकांनीच योग्य प्रतिसाद नोंदविला आहे.

5) स्वयम या पोर्टल वर शालेय शिक्षणसाठी NIOS आणि NCERT यांची निर्मिती केली आहेअसा योग्य , ६० प्रतिसादपैकी ५६ शिक्षकांनीच दिला आहे म्हणजेच ८५ टक्के शिक्षकांनीच योग्य प्रतिसाद नोंदविला आहे.

सर्वसाधारण निष्कर्ष

1) बी.एड.महाविद्यालयातील खूपच कमी विद्यार्थी-शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीवर नजर ठेवण्यासाठी, संरचित वापरण्यास सोप्या, समृद्ध सहाय्यक साधनांचा संच प्रदान करण्यसाठी स्वयम आणि दीक्षा या दोन विद्यमान ई-प्लाटफोर्मचा विस्तार केला जाईल, अशी शिफारस NEP-२०२० या धोरणात केली गेली याविषयी जाणिव आहे.

2) बी.एड.महाविद्यालयातील खूपच कमी विद्यार्थी-शिक्षकांना केंद्र सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाकडून स्वयम या उपक्रमअंतर्गत तयार करण्यात आलेलेया पदव्युत्तर ऑनलाईन मातृभाषेत समजून घेता येणाऱ्या अभ्यासक्रमांची संख्या २५ आहे,याविषयी जाणिव आहे.

3) बी.एड.महाविद्यालयातील मध्यम प्रमाणात विद्यार्थी-शिक्षकांना बहुशाखीय शिक्षणासाठी IIT,IIM इत्यादी संस्थांच्या दर्जाची आदर्श सरकारी विद्यापीठे मेरू या नावाने स्थापित केली जातील, याविषयी जाणिव आहे.

4) बी.एड.महाविद्यालयातील मध्यम प्रमाणात विद्यार्थी-शिक्षकांना दीक्षा चा फुल फोर्म Dijital Infrastructure For Knowledge Shairng असा आहे, याविषयी जाणिव आहे.

5) बी.एड.महाविद्यालयातील बहुतांश प्रमाणात विद्यार्थी शिक्षकांना स्वयम या पोर्टल ची स्थापना ९ जुलै २०१७ या वर्षी झाली याविषयी जाणिव आहे.

6) बी.एड.महाविद्यालयातील खूपच कमी विद्यार्थी-शिक्षकांना स्वयम चा लोंग फोर्म Study webs of Active Learning For Young and Aspiring Minds असा आहे याविषयी जाणिव आहे.

7) बी.एड.महाविद्यालयातील खूपच कमी विद्यार्थी-शिक्षकांना Epg-Pathshala on Inflibnet portal हा MOOC चा प्लाटफोर्म नाही, याविषयी जाणिव आहे.

8) बी.एड.महाविद्यालयातील खूपच कमी विद्यार्थी-शिक्षकांना ५ सप्टेंबर २०१७ रोजी भारताचे उपराष्ट्रपती व्यंकय्या नायडू यांनी दीक्षा अप खुले केले, याविषयी जाणिव आहे.

9) बी.एड.महाविद्यालयातील खूपच कमी विद्यार्थी-शिक्षकांना, दिक्षाची निर्मिती MIT प्रमाणित सनबर्ड या नावाच्या मुक्त स्रोत प्रणाली द्वारे करण्यात आली आहे, याविषयी जाणिव आहे.

10) बी.एड.महाविद्यालयातील बहुतांश प्रमाणात विद्यार्थी शिक्षकांना, स्वयम या पोर्टल वर शालेय शिक्षणसाठी NIOS आणि NCERT यांची निर्मिती केली आहे.

संदर्भ सूची

अंजुम कुरेशी, (10 नोव्हेंबर 2022) **राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : संशोधन आणि नवोपक्रमाला प्रोत्साहन,** चंद्रपूर. Mrstayfeatured.com/post/

भिंताडे, वि.रा. (2004) : **शैक्षणिक संशोधन पद्धती,** पुणे : नूतन प्रकाशन

चव्हाण, ग. (5 सप्टेंबर 2022) **शिक्षकांच्या गुणवत्तेसाठी आता राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 कडून आशा.** लोकसत्ता.

चव्हाण वि., मुळे, सं. (2013) : **शैक्षणिक संशोधनाचा आढावा,** द्वितीय आवृत्ती, नाशिक : इनसाईट पब्लिकेशन.

चित्ते, हे. (2015) : **शैक्षणिक संशोधन मांडणी व दिशा,** नाशिक : सात्विक प्रकाशन

जोशी, स, महाले सं. (1999) : **मुक्त विद्यापीठ संशोधन,** पुष्प पहिले, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

जैन ,वाय.चांदवडकर बी ,एच.जी,**राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणची अंबलबजावणी २०२०-, बहुविद्याशाखीय शिक्षण ,** अथर्व पब्लिकेशन.

लोणारकर२०२२ सप्टेंबर-५) प्र ,) **आता आव्हान बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षणाचे** लोकमत,

मोडकर, सु. (25 जानेवारी 2020) **राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण,** मराठी विश्वकोश.

मुळे, रा.शं. व उमाठे, वि.तु. (1998) **शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्त्वे,** तृतीय आवृत्ती, औरंगाबाद. महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ.

नरेंद्र पाठक (5 सप्टेंबर 2020) **राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण अंतरंग 2020.**

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मसुदा 2020

इंग्रजी संदर्भसूची

Aithal P.S. Aithal Shubrajyotsna (Aug.2020) Analytic of the Indian National Education Policy 2020 towards, Achieving its objective Manglore.

M . Karthick

Dr . K . Raj

M . Karthick

Dr . K . Raj

M.Karthik, K. Raju,(March-2023) Multidisciplinary Approaches in Teacher Education and Digital Library in the Perspective of Education , Duraigo Publication,Chennai.

Mahendraprabhu, Mani Mookkiah (March 2021) A Study on the awareness of new education policy (2020) among the primary School teachers in dindigul District, Universe International Journal of Interdisciplinary Research uIJIR/ISSN(0) Issue 10.

R. Saraswathy, T. Nayavalli, Awareness of teachers, and college students on National Education Policy (2020) Tamilnadu, https:/ssrn.com/abstract 37/8304.

Saroj Mallik (2021), National Education Policy 2020 and it’s comparative analysis with RTE, American Research Journal and Humanities and social science’s volume 7, issue 1.

Shobha M., A Study on Awareness of NEP 2020 among Secondary School teachers Mysore Karnataka.

The Role Of Teacher Education Institutions To Straighten Multi Disciplinary Education

Vandana R. Patil
KSKW College, Cidco, Nashik

Lata S. More
SGVP CCOE, Khiroda

Abstract:

The research article is about the role of teacher education Institutions to strengthen the multi disciplinary education. In the present paper the concepts like teacher, teacher training, teacher training institutes, academic disciplines, multi disciplinary approach are discussed along with their general significance.Then the fact about Curriculum Formation i.e. philosophical, socio-cultural and psychological by their Nature and Scope are elaborated. The curriculum administered by teacher educators; so their contribution to strengthen the multi disciplinary education among the student teachers will be remarkable. Then, the paper concludes that while the experiences provided to the 'would be teachers' by means of the theoretical as well as by means of practical courses an insight about the multi-disciplinary education can be developed by the honest and efficient teacher educators.

Keywords : teacher education, academic discipline, teacher educators, multi-disciplinary approach, would be teachers.

Introduction:

A Teacher:A teacher can be defined today as an educated and dedicated professional who teaches and nurtures the whole child or adolescent. An effective teacher is one that can effectively teach students of varying abilities and meet their academic as well as social and emotional needs so that the students become socially responsible. A great way to do this is through having students learning based on their passions and talents. A teacher who can do this while reinforcing mutual respect within the classroom encourages all learners to grow and thrive and feel that their learning is important and valued.

The following are the activities done by a good teacher frequently as a part of his job.

1. Sharing Knowledge
2. Drawing Real-life Connections
3. Making Learning A Fun Activity
4. Encouraging Students
5. Changing the Scenario of life
6. Tracking Improvement and Setting Performance Goals
7. An External Parent
8. Provide Right Guidance
9. Change Lives for the better
10. Role Models

The above mentioned tasks are habitual and part of the daily routine of a teacher.

All these activities should be done by a teacher effortlessly. This requires proper training as a professional to the teachers, which is provided by Teacher Training program. The program should include all the four domain of personality development.

The word “domain” refers to specific aspects of growth and change. The major domains of development are physical, cognitive, linguistic and social emotional domain. Teacher Training program focus to enhance all these parts of development of an individual to create a professional of teaching.

Teacher education or teacher training:

Itrefers to programs, policies, procedures, and provision designed to equip (prospective) teachers with the knowledge, attitudes, behaviors, approaches, methodologies and skills they require to perform their tasks effectively in the classroom, school, and wider community. (Wikipedia)

A teacher training program is a program that equips teachers with techniques and modern pedagogy strategies that helps them to better connect with, manage, and teach to their students in a manner which ensures that all students are learning and benefitting.Teacher's personality as a professional is itself based on multi-disciplinary knowledge and skills to prove oneself a good teacher, a better teacher. So the teacher training program based on this theory to create such professionals, ought to be multi-disciplinary.

A discipline:

Academic discipline is formulated for the professional training of researchers, academics and specialists.

It is a branch of knowledge that is taught and researched as part of higher education.Examples for Academic disciplines are: Anthropology, Space Science, Psychology, SociologyArchaeology, Education etc.

Multi-disciplinary Education :

A multidisciplinary curriculum means studying the same topic from the viewpoint of more than one discipline. It is also called cross-disciplinary which indicates the aim to cross boundaries between disciplines.Multidisciplinary approach is a method of curriculum integration that highlights the diverse perspectives that different disciplines can bring to illustrate a theme, subject or issue. In a multidisciplinary curriculum, multiple disciplines are used to study the same topic.

"Your brain has a capacity for learning that is virtually limitless, which makes every human a potential genius.” Michael J. Gelb

The role of Teacher Educationto strengthen the multi-disciplinary Education :

The role should be described on both thegrounds of training program: theoretical and practical ground.

1. Philosophical foundation:

“Philosophy is a critical approach to the human life, all objective events and to all scientific

knowledge, which is the essence of all knowledge, sciences and the human life".

It means, philosophy itself is a multi-disciplinary approach towards humanity. Teacher Training programincludes philosophical foundation to develop the personalities of the would be teachers as a theory subject.It provides a philosophical and intellectual base about the noble profession of teaching.It includes the whole humanity, which is itself multi-disciplinary in all sense as it discusses thoughts of number of eminent philosophers and educationalists about life, education, aims and objectives of education, duties and responsibilities of teacher, the multi faceted role of Teacher.

2. Socio-Cultural foundation :

Generally, socio-cultural foundation helps in understanding the cultural, economic, social and political trends in relation to formal and informal agencies of education. Educational Sociology aims to develop a curriculum that will adequately socialize each individual students. The social and cultural foundations program addresses fundamental questions about the meaning purpose and significance of education in society. It Explorer education from the perspective of the humanity and Liberal Arts and fill as from the perspectives of different stakeholders in society using tools of analysis best in history and philosophy. Schools are the subject of frequent and passionate debate. Citizens, tax payers, and parents, teachers and administrators debate not only what should be taught but whom and with water methods but how school should be organised and funded the class in classrooms and decision making and what principles and the standards school should be given. In social, cultural, foundation students examin these debates and explore the significance of foundation in society.

Indian society and culture is itself multi-coloured, multi-flavoured and multi-faceted.Here one can found a unique combination and integration of a variety of different languages; these languages carry their own cultures with them. In Indian institutions of teacher education included the sociocultural foundation in their curriculum; it naturally aught to follow the multi- disciplinary approach.

3. Psychological foundation :

Teacher training program is fully concern with the two activities of human behaviour that is learning and teaching. These two activities include a variety of other activities related to them. Psychological foundations of education also deals with the personality of the teacher which aims the personality which AIMS to build the personalities of students. There are several various types of content that is growth and development intelligence various theories of teaching and learning social interactions which expected to be happen in the classroom as well as in school environment and so on. Educational psychology is also related with different kinds of disciplines like physiology sociology education guidance and counselling et cetera. The integration of all such disciplines the psychological Foundation is true to teacher education to have an inside to justify his or her profession full stop here the role of teacher educator matters much the teacher educators should be able to elaborate the psychological researches and studies behind the teaching learning strategies that are expected to follow by the would be teachers. His to build up the psychological

Foundation among student teachers the teacher educator educators duty and responsibility should be multi disciplinary.

The psychological foundation also includes the following dimensions of the personality development of the student-teachers.

1. Attitude and interestformation
2. Approaches and Teachingmethods
3. Teaching-learning practices
4. Administration practice
5. Evaluation and Assessment schemes
6. Interactive practices.

Teacher training curriculum designed by various Universities to construct the personalities of common individuals to teachers, which requires to provide proper theoretical, experimental, practical, communicative experiences to them; then only the common individuals can get success to build up their own personalities as teachers.A teacher aught to perform various roles as a professional too. So it becomes inevitable to provide multi- disciplinary training experiences in teacher education centres.

Discussion:

The research paper elaborates about the role of teacher education institutions in order to strengthenthe multidisciplinary education. The curriculum for teacher education is generally designed in such a way that can strengthen the multi disciplinary thinking process, over philosophical, socio-cultural and psychological basis among the student teachers. For that the general concepts like teacher, teachers' education, disciplines, multi-disciplinary approach are discussed in this paper.But the scope of teacher education is ultimately depends in the hand of the training experience providers i.e. teacher educators. The paper concludes that : only the efficient teacher educators when perform their duties and responsibilities honestly they got success to create the required insight among the 'would be teachers'. for strengthening the proper attitude towards the multi disciplinary education.

References :

1. Philosophical foundation of education YCMOU
2. Sociological foundation of education YCMOU
3. Psychological foundation of education YCMOU
4. https://www.digitalclassworld.com/blog/role-of-teacher/
5. https://education.uw.edu/programs/graduate/equity-studies/social-cultural-foundations
6. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Aptitude
7. https://writing.wisc.edu/handbook/assignments/writing-an-abstract-for-your-research-paper/
8. https://specialeducationnotes.co.in/IDDPAPER7UNIT2.htm
9. https://www.iitms.co.in/blog/multi-disciplinary-education-advantages-and-disadvantages.html#:~:text=What%20is%20Multi%2Ddisciplinary%20Education,to%20cross%20boundaries%20between%20disciplines

The multidisciplinary Education and National Education Policy 2020

Dr. Jayashri Baliram Patil
Associate Prof., KCES's College of Education & Physical Education Jalgaon

Abstract

The new NEP 2020 advocates for a multidisciplinary approach to education, allowing students to choose subjects from different streams and combining them into a flexible curriculum. It also proposes the creation of a credit-based system, where students can earn credits for courses taken across disciplines. The NEP 2020 emphasizes the need to incorporate this educational approach into the curriculum from an early age. By giving students exposure to multiple disciplines, we can help them understand their chosen field better and also develop an appreciation for diverse knowledge systems. This will enable them to become more well-rounded citizens and prepare them for the future. A multidisciplinary approach in education is often seen as the ideal way to tackle complex problems and will be essential for India's continued success in the global economy. With the NEP 2020, India is well positioned to build on its current educational system and move towards a more multidisciplinary approach.

Introduction –

The need to inculcate a multidisciplinary approach in education has been felt for quite some time now, but the basic idea has so far remained confined to theories and discussions. But lately, there has been an upsurge in its application in the classroom. The National Education Policy (NEP) 2020 aims at bringing about a multidisciplinary approach in education – firstly in schools and then eventually in colleges as well.

Multidisciplinary Education – Multidisciplinary education is a form of educational strategy that brings together multiple disciplines to create a holistic learning experience. It is designed to foster an understanding of the interconnectedness of various fields and how they can be integrated for better problem-solving. Multidisciplinary education, if implemented in schools and colleges, allows students to gain a deeper understanding of the subject matter through the lens of different disciplines. This approach encourages creative thinking, critical analysis, collaboration, and communication skills. Multidisciplinary education is a vital part of India's modern education system. By embracing this concept, the NEP 2020 seeks to give students access to a wider knowledge base and skills and prepare them for a rapidly changing world. Multidisciplinary education is an approach to learning that takes into account different disciplines, subjects, and perspectives. It encourages students to broaden their learning beyond traditional boundaries, explore multiple perspectives, and cultivate new skills. This type of learning allows students to develop a more comprehensive understanding of any given topic and to integrate knowledge from different fields better. By providing a wider range of learning opportunities, we can provide students with greater flexibility and choice in their studies. For example, a student studying history can choose to pursue a minor in economics or political science, or a student studying math can

choose to focus on coding or data analysis. This approach can help them gain new skills and knowledge that they may not have encountered otherwise.

Multidisciplinary approach and National Education Policy 2020:-

The new NEP advocates for a multidisciplinary approach to education, allowing students to choose subjects from different streams and combining them into a flexible curriculum. It also proposes the creation of a credit-based system, where students can earn credits for courses taken across disciplines. The NEP 2020 emphasizes the need to incorporate this educational approach into the curriculum from an early age. By giving students exposure to multiple disciplines, we can help them understand their chosen field better and also develop an appreciation for diverse knowledge systems. This will enable them to become more well-rounded citizens and prepare them for the future. The NEP 2020 embraces this concept and seeks to strengthen it at all levels. To this end, the NEP outlines several measures that will help facilitate a multidisciplinary approach in education.

Firstly, it promotes interdisciplinary studies across different educational institutions. This includes collaboration between universities, colleges, research institutions, and other organizations. Secondly, it encourages the integration of traditional Indian knowledge systems into modern curricula. This helps enrich the learning experience by providing students with a more holistic view of different topics.

Finally, the NEP encourages the development of courses and programs that cover diverse disciplines like mathematics, science, arts, technology, and humanities.

In addition, a multidisciplinary approach in education enables students to explore topics from different angles, allowing them to form their own opinions and views. The NEP 2020 aims to make multidisciplinary education the norm across all levels of education in India. By making it part of the mainstream curriculum, this approach to learning will be accessible to more students and can help create a new generation of thinkers and innovators.

Multidisciplinary Approach in Teacher education: -

Teachers are encouraged to adopt a multidisciplinary approach to teaching that integrates different subjects and promotes a deeper understanding of concepts As teacher education requires multidisciplinary inputs and education in high-quality content as well as pedagogy, all teacher education programmes must be conducted within composite multidisciplinary institutions. To this end, all multidisciplinary universities and colleges - will aim to establish, education departments which, besides carrying out cutting-edge research in various aspects of education, will also run B.Ed. programmes, in collaboration with other departments such as psychology, philosophy, sociology, neuroscience, Indian languages, arts, music, history, literature, physical education, science and mathematics. Moreover, all stand-alone TEIs will be required to convert to multidisciplinary institutions by 2030, since they will have to offer the 4-year integrated teacher preparation programme.

The 4-year integrated B.Ed. offered by such multidisciplinary HEIs will, by 2030, become the minimal degree qualification for school teachers. The 4-year integrated B.Ed. will be a dual-

major holistic Bachelor's degree, in Education as well as a specialized subject such as a language, history, music, mathematics, computer science, chemistry, economics, art, physical education, etc. Beyond the teaching of cutting-edge pedagogy, the teacher education will include grounding in sociology, history, science, psychology, early childhood care and education, foundational literacy and numeracy, knowledge of India and its values/ethos/art/traditions, and more. The HEI offering the 4-year integrated B.Ed. may also run a 2-year B.Ed., for students who have already received a Bachelor's degree in a specialized subject. A 1-year B.Ed. may also be offered for candidates who have received a 4-year undergraduate degree in a specialized subject. Scholarships for meritorious students will be established for the purpose of attracting outstanding candidates to the 4-year, 2-year, and 1-year B.Ed. programmes.

Multidisciplinary & holistic education

"Ensuring Unity and integrity of all knowledge", is one of the most important notions put forward by NEP 2020. Through multidisciplinary, students will be able to gain a wide variety of skills that are necessary to succeed in life. Education is not just about textbook knowledge and NEP 2020 ensures to constrain this issue which has been prevalent in our education system for a very long time.

The Challenges of Implementing a Multidisciplinary Approach in Education

As India looks to usher in a new era of education with the National Education Policy 2020, one of its central tenets is the implementation of a multidisciplinary approach. But what is multidisciplinary education?

Essentially, a multidisciplinary approach in education requires significant changes in the way curriculum is designed and taught.

- Schools need to equip themselves with experienced staff who are capable of delivering such an approach and ensure they have the necessary resources.
- Additionally, there needs to be greater collaboration between different departments and institutions to ensure successful implementation.
- Lastly, many school systems lack the infrastructure and support needed to successfully integrate multidisciplinary learning.

In order to make multidisciplinary education a success, it is essential that we focus on improving the quality of instruction and making sure students are engaged with their studies. Students should be given the freedom to explore different topics, develop critical thinking skills and gain a deeper understanding of how different subjects interact with each other. With the right support and resources, multidisciplinary education can revolutionize the Indian education system and provide students with the tools they need to thrive in the modern world.

Conclusion

Multidisciplinary education is a concept that has been embraced by the Indian government through the new National Education Policy (NEP) 2020. This approach to learning looks at how different disciplines can interact and overlap with each other to create a comprehensive understanding of a subject. A multidisciplinary approach in education is often seen as the ideal

way to tackle complex problems and will be essential for India's continued success in the global economy. With the NEP 2020, India is well positioned to build on its current educational system and move towards a more multidisciplinary approach.

References

1) Aithal, P. S.; Aithal, Shubhrajyotsna (2019). "Analysis of Higher Education in Indian National Education Policy Proposal 2019 and Its Implementation Challenges". International Journal of Applied Engineering and Management Letters. 3 (2): 1–35. SSRN 3417517.
2) Nandini, ed. (29 July 2020). "New Education Policy 2020 Highlights: School and higher education to see major changes". Hindustan Times.
3) Jebaraj, Priscilla (2 August 2020). "The Hindu Explains | What has the National Education Policy 2020 proposed?". The Hindu. ISSN 0971-751X
4) Chopra, Ritika (2 August 2020). "Explained: Reading the new National Education Policy 2020". The Indian Express.
5) Rohatgi, Anubha, ed. (7 August 2020). "Highlights | NEP will play role in reducing gap between research and education in India: PM Modi". Hindustan Times.
6) Muskan Sha, (2020), "National Education Policy 2020", International journal of research.
7) https://indianexpress.com/article/explained/reading-new-educationpolicy-india-schools-colleges-6531603/.
8) https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_En glish_0.pdf.
9) https://www.hindustantimes.com/education/nep-2020- implementation-of- new-education-policy-in-our-education system/ story-bw4OiekFCamI7NPoNkgAoJ.html.

समावेशित शिक्षण

प्रा. डा. गोकुल शामराव डामरे
स्व.उत्तमराव देशमुख अध्यापक महाविद्यालय, शेगांव

सारांश
भिन्न क्षमता असूनही विशेष गरजा असलेल्या बालकांना सामान्य बालकांसमवेत एकाच वर्गात शिकण्याची समान संधी ज्या शिक्षणात दिली जाते, त्यास समावेशक शिक्षण म्हणतात. हे शिक्षण 'समान संधी' तत्त्वावर आधारलेले असून या शिक्षणपद्धतीच्या मुख्य प्रवाहात सर्वांचा स्वीकार केला जातो.१९६० मध्ये 'सर्वांसाठी शिक्षण' (Education for all) ही संकल्पना जगातील अनेक देशांत अस्तित्वात आली होती. या संकल्पनेस हळूहळू चालना मिळून तिचा १९८१ च्या काळात प्रसार होऊ लागला. १९९० मध्ये सर्वांसाठी शिक्षण या संकल्पनेतून 'समावेशक शिक्षण' या संकल्पनेचा उदय झाला. १९९४ मध्ये भारतासह एकूण ९२ देशांनी आणि २५ शैक्षणिक संघटनांनी संकल्पनेस मान्यता दिली व स्वीकारली आहे. १९९९ मध्ये युनेस्को (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization : UNESCO) या संस्थेने नियमित शाळेतील भिन्न मुलांच्या गरजांनुसार सर्वांसाठी अध्यापन कार्यनीती विकसीत करावी, असे सूचविले. युनेस्कोच्या मते, 'वंचित बालके, युवक व प्रौढ यांच्या अध्ययन गरजांचा शोध घेत लक्ष केंद्रित करणारा विकासात्मक उपागम म्हणजे समावेशक शिक्षण'.

संशोधन निबंधाचे शीर्षक : समावेशित शिक्षण

संशोधन निबंधाचे उद्दिष्ट्ये

1. सर्वसमावेशक शिक्षणाची संकल्पना समजून घेणे.
2. सर्वसमावेशक शिक्षणाची वैशिट्ये समजून घेणे.
3. समावेशित शिक्षण पारंपरिक शिक्षणाच्या पेक्षा कसे वेगळे आहे हे माहिती समजावून घेणे **समावेशक शिक्षण**

समावेशक शिक्षण या व्यवस्थेत 'विशेष खोली योजना' आणि 'फिरता शिक्षक योजना' (Mobile Teacher) अपेक्षित असतात. विशेष खोली योजनेनुसार बालकांच्या विशेष गरजांप्रमाणे खास शिक्षण साहित्य विशेष खोलीत उपलब्ध असते. फिरता शिक्षक योजनेत नियुक्त फिरत्या शिक्षकाने अनेक समावेशक शाळांना भेटी देऊन साधने व उपकरणे यांची ने-आण करणे, वेळापत्रक आखणी करणे, विशेष गरजांनुसार नियमित शिक्षकांशी व शाळेच्या प्रमुखांशी विचार विनिमय करणे, कार्यक्रमाचे नियोजन करणे इत्यादी अपेक्षित असते. सर्व तऱ्हेच्या मुलांना भेदभावरहित शिक्षणाची समान संधी, सर्वांना दर्जेदार शिक्षण या तत्त्वांवर समावेशक शिक्षण चालते. १९९४ मध्ये समावेशक शिक्षणास विधीवत मान्यता, कार्यक्रम मुल्यमापन, विशेष मुलांच्या पालकांची संघटना, अशा किशोरांचे व्यावसायिक प्रशिक्षण, संशोधन व विकास इत्यादी मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार समावेशक शिक्षणाची कार्यवाही व्हावी, असे ठरले.

वैशिष्ट्ये :

1. समावेशक शिक्षणाची पुढील वैशिष्ट्ये ही समावेशक शिक्षकास आपली अध्यापननीती ठरविण्यास मदत करतात : सामूहिक कृतींमुळे विद्यार्थ्यास सहकार्यात्मक अध्ययन प्रभावी वाटते.
2. गटबांधणी, नेतृत्व विकास सहभाग, आंतरक्रिया इत्यादी सामाजिक कौशल्ये सहकार्यात्मक अध्ययनामुळे विकसीत होऊन समावेशक शिक्षणाचे बलस्थान ठरते. परस्पर सहकार्याने शैक्षणिक विकासात मदत करणे, सार्वांची प्रगती होणे हेच गटाचे यश या कार्यनीतीच्या वैशिष्ट्यांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना पटवून त्यांच्या अंगवळणी ती कशी पडतील, हे शिक्षकाने पाहावे.

3. वर्गशिक्षकाने सर्वप्रकारच्या मुलांना विषय ज्ञान देताना त्यांच्यामध्ये अध्यापन कुशलतेची आवश्यकता असते. तो अध्यापन करीत असताना दुसऱ्या शिक्षकांकडून जरूर तेव्हा त्यास आधार देऊन अध्यापनातील उणीव भरून काढली जाते. अशा वेळी उभय शिक्षकांमधील संबंध लवचिक आणि संपर्क प्रभावी असणे आवश्यक आहे.

4. आपल्या वर्गातील वा खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना एखाद्या विद्यार्थ्याने शिकविल्यास त्या विद्यार्थ्यांमध्ये स्वप्रतिष्ठा, आत्मविश्वास बळावेल आणि त्या वर्गातील विद्यार्थ्यांमध्ये विषय समज वाढेल.उच्चार, भाषा, शरीर, व्यवसाय यांसंबंधित त्रुटी विशेष मुले व सामान्य मुले यांच्यातून दूर होण्यासाठी संबंधित उपचारतज्ज्ञ गरजनिहाय उपचार करतात.

5. दोन्ही तऱ्हेच्या मुलांच्या शैक्षणिक, भावनिक, सामाजिक इत्यादी गरजा लक्षात घेऊन अभ्याक्रमात वेळो वेळी सुधारणा केल्या जातात.

फायदे :

समावेशक शिक्षण हे महत्त्वाची शिक्षणपद्धती असून तिचे फायदे

1. सर्वसामान्य मुले आणि अपंग मुले यांचा एकमेकांशी संबंध येत असल्यामुळे वातावरणात ते एकमेकांना मदत करायला शिकतात; एकमेकांपासून ते संवाद व आंतरक्रियात्मक कौशल्ये शिकतात; आंतरक्रियांपासून ते मैत्री, आपुलकी, परस्परसंबंध, वर्ग सभासद म्हणजे काय इत्यादी शिकतात. उभय प्रकारची मुले परस्परांशी सकारात्मक वागतात. परिणामी भावी नागरीक म्हणून सामान्य मुलांना विशेष गरजा असलेल्या नागरीकांची कसे वागावे, हे उमजते.

2. सर्वसामान्य मुले आणि अपंग मुले एकत्र शिकल्याने सरकारचा शैक्षणिक खर्चाचा बोजा कमी होण्यास मदत होतो.

3. समावेशक शिक्षणामुळे ७५ टक्के अपंग असलेल्या विद्यार्थ्यांना सर्वसामान्य शाळेत प्रवेश मिळाल्याने विशेष शाळेच्या मर्यादित वातावरणापेक्षा सर्वांबरोबर शिक्षणाची संधी मिळेल. तसेच प्रार्थना, कला, क्रिडा, मधल्या सुट्टीत डबा खाणे, स्पर्धा इत्यादींबाबत विशेष मुलांना वर्गातील सामान्य मुलांशी समायोजन कसे करायचे हे समजते. कठपुतळी, चित्रपट, व्याख्यान, आदर्श वाचन, आदर्श वर्तन यांसारख्या कार्यक्रमांतून उभय मुलांच्या जाणीवा रुंदावल्यामुळे त्यांच्यामध्ये अपेक्षित जाणीव निर्माण होते.

मर्यादा :

वर्गात विशेष व सामान्य अशी दोन्ही प्रकारचे विद्यार्थी असतात. त्यामुळे शिक्षक दोन्ही प्रकारच्या विद्यार्थ्यांचा विचार करून ज्या पद्धतीने व गतीने वर्गात अध्यापन करतो, ते अध्यापन सामान्य मुलांच्या दृष्टीने संथ असते. परिणामी सामान्य विद्यार्थी कंटाळण्याची शक्यता असते.

विशेष मुलांच्या गरजांकडे अपेक्षित विशेष लक्ष देण्यास शिक्षकास सवड मिळत नाही.

मूल्यमापन :

समावेशक शिक्षणाची उद्दिष्टे कितपत साध्य झाली, हे जाणून घेण्यासाठी तपासणी वा पुर्नतपासणी करणे म्हणजे अशा शिक्षणाचे मूल्यमापन होय. विद्यार्थ्यांच्या मनोकायिक प्रगतीची, अध्ययन कृतींची तपासाणी यात केली जाते. त्यांच्या समस्या कमी करून कमाल उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जातो. सातत्यपूर्ण मूल्यमापनामुळे शिक्षक आपल्या अध्यापनातील उणिवा दूर करून त्यात सुधारणा करतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या वर्तन बदलात फरक पडल्याने अध्यापकास त्याप्रमाणे पालकांना मार्गदर्शन करता येते.

पद्धती :

साधने व तंत्रे ही मूल्यमापन पद्धतीला पूरक व संवादी असावी. औपचारिक पद्धतीने मूल्यमापन करताना लेखी, तोंडी व प्रात्यक्षिक परीक्षा, मानसशास्त्रीय कसोट्या, चिकीत्सापद्धती यांचा आवश्यकतेप्रमाणे वापर केला

जातो. अनौपचारिक पद्धतीने मूल्यमापन करताना, निरीक्षण, मुलाखत, व्यक्ति-अभ्यास, संकलित नोंद पत्रिका या साधनतंत्रांचा सोयीप्रमाणे वापर केला जातो.

अध्यापक भूमिका :

अशा मूल्यमापनात विशेषबालकांची शैक्षणिक प्रगतीची तपासणी करताना प्रश्नपत्रिकेचे स्वरूप, शिक्षक वर्तन, विशेष गरजा, अध्यापन वेळ यांबाबतीत शिक्षकाने लवचिक असावे. वस्तुनिष्ठ व तोंडी प्रश्न यांवर अध्यापकांनी भर द्यावा. विशेष मुलांना सर्वांगीण मदत करताना अध्यापकाने हुशार विद्यार्थ्यांच्या साहयाने विशेष मुलांना उत्तेजन देऊन त्यांना उद्दिष्टाप्रत न्यावे. विद्यार्थ्यांच्या प्रतिसादानुसार गुण द्यावे. पालक चर्चेनंतर मुलांच्या आगामी प्रगतीबाबत धोरण आखावे.

निष्कर्ष व शिफारशी

1. ज्या शाळांकडे सर्व प्रकारच्या अध्ययनाच्या सुविधा असतात, त्या शाळांमध्ये सर्व प्रकारच्या मुलांना प्रवेश देऊन शिक्षक व शिक्षणसंस्था त्यांचे स्वागत करतात.
2. वर्गामध्ये जास्त विद्यार्थी असले, तरी शिक्षक मुलांकडे वैयक्तिक लक्ष देऊन सर्व उपक्रमांमध्ये त्यांना सहभागी करतात व त्यांची प्रगती करतात.
3. सर्व मुलांना सामाजिक कार्याची माहिती दिली जाते.मुलांच्या शैक्षणिक व इतर समस्या सोडविण्याकरिता सर्व शिक्षक विचारविनिमय करतात.
4. गरजू मुले शिक्षणापासून वंचित राहात नाही.अमेरिका व न्युझिलंड या देशांमध्ये समावेशक कार्यक्रम यशस्वी झाला आहे. १९९७ मध्ये ६ ते १४ या वयोगटातील सर्व बालकांना शिक्षणाच्या मुख्यप्रवाहात आणून त्यांचा क्षमताविकास साधण्यासाठी दर्जेदार व व्यवहारोपयोगी शिक्षण एकत्र देण्याचे ठरले. अंती त्यालाच समावेशक शिक्षणाचे रूप लाभले.
5. विद्यार्थ्यांना एखाद्या विद्यार्थ्याने शिकविल्यास त्या विद्यार्थ्यांमध्ये स्वप्रतिष्ठा, आत्मविश्वास बळावेल आणि त्या वर्गातील विद्यार्थ्यांमध्ये विषय समज वाढेल.उच्चार, भाषा, शरीर, व्यवसाय यांसंबंधित त्रुटी विशेष मुले व सामान्य मुले यांच्यातून दूर होण्यासाठी संबंधित उपचारतज्ज्ञ गरजनिहाय उपचार करतात.

संदर्भ सूची.

1. गुळवणी, एम., मार्गदर्शन आणि समुपदेशन, पुणे, २०११.
2. जगताप, एच. एन., शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र, २००९.
3. दुनाखे, ए., शैक्षणिक व व्यावसायिक मार्गदर्शन आणि समुपदेशन, पुणे, २००९.
4. सोहोनी-शिरोडे, समावेशक शिक्षण, पुणे, २०१६.

बहुविद्याशाखीय शिक्षणात शिक्षकांची भूमिका – NEP 2020

प्रा. डॉ. वंदना शिंदे
ज्ञानसाधना महाविद्यालय, ठाणे

शिक्षक ख–या अर्थाने आपल्या मुलाचे भवितव्य घडवितात आणि म्हणून आपल्या राष्ट्राचेही भवितव्य घडवितात. शिक्षकांच्या उदात्त योगदानामुळेच भारतीय समाजात शिक्षक हे सर्वाधिक आदरास पात्र होतात. सर्वोत्कृष्ट आणि सर्वाधिक शिकलेल्या व्यक्तीच केवळ शिक्षक बनत असत, शिक्षक किंवा गुरुंना त्यांचे ज्ञान कौशल्ये आणि मूल्ये विद्यार्थ्यांना चांगल्या प्रकारे शिकविण्यासाठी जे काही आवश्यक असेल ते समाज त्यांना पुरवीत असे, शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाची गुणवत्ता, भरती, नेमणूक, सेवेच्या अटी आणि शिक्षकांचे सक्षमीकरण या बाबी जशा असायला हव्यात तशा नाहीत आणि यामुळे शिक्षकांची गुणवत्ता व प्रेरणा अपेक्षित निकषांपर्यंत पोहोचत नाही, शिक्षकांबद्दलचा उच्च आदर आणि शिक्षकी पेशाचा उच्च दर्जा पूर्ववत व्हायला हवा जेणेकरुन सर्वोत्कृष्ट व्यक्तींना शिक्षक बनण्याची प्रेरणा मिळेल. आपल्या मुलांचे आणि आपल्या देशाचे सर्वोत्तम भविष्य सुनिश्चित करण्यासाठी शिक्षकांना प्रेरित करणे त्यांचे सक्षमीकरण करण्यासाठीची योजना NEP मध्ये करण्यात आली आहे. बहुविद्याशाखीय शिक्षणात शिक्षकांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

NEP शिक्षक भरती आणि नेमणूक :

विशेषतः ग्रामीण भागातील, शिक्षकी व्यवसायात प्रवेश घेतील. 4 वर्षाच्या दर्जेदार एकात्मिका B.Ed. कार्यक्रमांचा अभ्यास करण्यासाठी देशभरात मोठ्या प्रमाणात गुणवत्ता आधारित शिष्यवृत्त्या सुरु करणार. ग्रामीण भागात खास गुणवत्ता–आधारित शिष्टवृत्त्यांची स्थापना केली जाईल, ज्यामध्ये B.Ed. कार्यक्रम यशस्वीरीत्या पूर्ण केल्यावर विद्यार्थ्यांना त्यांच्या स्थानिक क्षेत्रात प्राधान्याने नोकरी देण्याचादेखील समावेश असेल. स्थानिक विद्यार्थ्यांना स्थानिक नोकरीच्या संधी उपलब्ध करुन देतील, विशेषतः महिला विद्यार्थ्यांना, जेणेकरुन हे विद्यार्थी स्थानिक भागातील रोल मॉडेल म्हणून आणि स्थानिक भाषा बोलणारे उच्च पात्रताधारक शिक्षक म्हणून काम करतील. शिक्षकांच्या वारंवार बदल्या करण्याची हानिकारक प्रथा थांबविली जाईल. अध्यापनाच्या दृष्टीने अधिक चांगले चाचणी साहित्य बिंबविण्यासाठी शिक्षक पात्रता चाचण्या (टीचर्स एलिजीबिलिटी टेस्ट – TET) सशक्त केल्या जाणार, शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवरील (मूलभूत, पूर्वाध्ययन, पूर्वमाध्यमिक, माध्यमिक) शिक्षकांनाही मध्ये समाविष्ट करण्यात येईल. विषय शिक्षकांसाठी, संबंधित विषयांमधील योग्य TET किंवा NTA चाचणी गुणदेखील भरतीसाठी विचारात घेतले जातील.

शिक्षकांना सध्या शिक्षणेतर उपक्रमांवर मोठ्या प्रमाणावर वेळ घालवावा लागतो हे थांबविण्यासाठी शिक्षकांना यापुढे शिक्षणाशी संबंधित नसलेली कामे करायला सांगितले जाणार नाही. विशेषतः शिक्षक खडतर प्रशासकीय कामांमध्ये आणि तर्कसंगत किमान वेळेपेक्षा अधिक वेळ

माध्यान्ह भोजनाशी संबंधित कामात गुंतवले जाणार नाहीत. जेणेकरुन ते त्यांच्या शिकणा–शिकविण्याच्या कर्तव्यावर पूर्णपणे लक्ष केंद्रित करु शकतील. शाळांमध्ये शिक्षणाचे सकारात्मक वातावरण असेल हे सुनिश्चित करण्यासाठी, प्रभावीपणे शिकण्यासाठी आणि सर्व हितसंबंधींच्या फायद्यासाठी प्राचार्यांनी आणि शिक्षकांनी त्यांच्या शाळांमध्ये काळजी घेणारी आणि सर्वसमावेशक संस्कृती विकसित करणे हे त्यांच्या भुमिकेत स्पष्टपणे समाविष्ट असेल. शिक्षकांना अध्यापनशास्त्राचे पैलू निवडण्यात अधिक स्वायत्तता देण्यात येईल. जेणेकरुन ते त्यांच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांसाठी त्यांना सर्वात प्रभावी वाटेल अशा पद्धतीने शिकवतील. कोणत्याही विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचा एक महत्त्वपूर्ण पैलू असलेल्या सामाजिक – भावनिक शिक्षणावरदेखील शिक्षक लक्ष केंद्रित करतील. अध्ययन निष्पत्तींमध्ये सुधारणा करण्यासाठी वर्गात नावीन्यपूर्ण पद्धतींचा अवलंब करणा–या शिक्षकांचा सन्मान केला जाईल. स्वतःमध्ये सुधारणा करण्यासाठी आणि अपल्या व्यवसायाशी निगडित नवीनतम उपक्रम आणि प्रगती याविषयी जाणून घेण्यासाठी शिक्षकांना सतत संधी दिल्या जातील. स्थानिक, प्रादेशिक, राज्यस्तरीय, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय कार्यशाळा तसेच ऑनलाईन शिक्षक विकास मोड्युल्सचा समावेश असेल. प्रत्येक शिक्षकाने आपल्या व्यावसायिक विकासासाठी दर वर्षी किमान 50 तासांसाठी CPD च्या संधीमध्ये स्वेच्छेने सहभागी होणे अपेक्षित आहे.

शिक्षकांचे करिअर व्यवस्थापन आणि प्रगती (CMP) :

- नवीन शैक्षणिक धोरणात उत्कृष्ट कामगिरी करणा–या शिक्षकांचे कौतुक केले जाईल आणि त्यांना पदोन्नती दिली जाईल. तसेच उत्तम कामगिरी करण्याकरिता प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांना पगार वाढ दिली जाईल. शिक्षकांच्या प्रत्येक टप्प्यावर एकाहून अधिक स्तर असलेली आणि उत्कृष्ट शिक्षकांना प्रोत्साहित आणि सन्मानित करणारी तसेच गुणवत्तेवर आधारित सशक्त व्यवस्था विकसित केली जाईल याकरिता कामगिरीचे योग्य मूल्यांकन करण्यासाठी अनेक मापदंडांची/पॅरामीटर्सची यंत्रणा राज्य/केंद्रशासित प्रदेशांच्या शासनाद्वारे विकसित केली जाईल. याकरिता कामगिरीचे योग्य मूल्यांकन करण्यासाठी अनेक मापदंडांची/पॅरामीटर्सची यंत्रणा राज्य/केंद्रशासित प्रदेशांच्या शासनाद्वारे विकसित केली जाईल.
- शिक्षकांची गुणवत्तेवर आधारित वरच्या स्तरावर बढती होणे (व्हर्टिकल मोबिलिटी) अतिशय महत्त्वाचे आहे. नेतृत्वगुण आणि व्यवस्थापन कौशल्य दाखवणा–या उत्कृष्ट शिक्षकांना कालांतराने प्रशिक्षण दिले जाईल म्हणजे त्यांना शाळा, शाळेचे संकुल, BRC, CRC, BITE, DIET तसेच, संबंधित सरकारी विभागांमध्ये शिक्षणक्षेत्रात नेतृत्व करता येईल.

NEP नुसार शिक्षकाची भूमिका :

- अध्ययन – अध्यापनात शिक्षकाचा रोल महत्त्वपूर्ण आहे. तो वेगवेगळ्या भूमिका बनवतो.

- शिक्षक – नियोजक : शिक्षक–प्रशासक; शिक्षक–मार्गदर्शक; शिक्षक–प्रदाता, शिक्षक–रोगनिदानतज्ञ, शिक्षक–अध्ययनार्थी, शिक्षक–सुलभक, शिक्षक–निर्माता अशा सर्व भूमिका तो बजावत असतो.
- शिक्षकाने पाठाचे नियोजन करताना विद्यार्थी केंद्रबिंदू समजून करावे.
- विद्यार्थी शिकतो कसा पाहून अध्यापन पद्धती ठरवावी.
- विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतंत्र विचार पद्धती, संप्रेशन कौशल्य सर्जनशीलता सहयोगाची भावना निर्माण करावी.
- अध्ययन हे सर्वांगीण, एकात्मिक, आनंदायी आणि आकर्षक हवे.
- शिक्षकाने स्वतःमध्ये बदल घडवून, सर्वसमावेश पद्धतीचा वापर करावा.

अध्ययन अध्यापन पद्धतीचा विचार :

अध्ययन अध्यापन पद्धतीचा विचार पाहता नव्या शिक्षण पध्दतीमध्ये शिक्षक व विद्यार्थी यांची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे. एकविसाव्या शतकात जून्या पद्धतीने शिकविणे अपेक्षित आहे. आपल्या पारंपारिक अध्यापनाच्या पद्धती बदलून नव्या बदलाचा स्विकार करुन, शिक्षणाच्या बदलत्या उद्दिष्ठानुसार आणि विषयातील आशयातील नव्या ज्ञानानुसार शिक्षकाने बदल करणे अपेक्षित आहे. शिक्षकाचे आपल्या व विद्यार्थ्यानींही आपल्या भूमिका नीट समजून घ्यायला हव्या. बहुआयापी असायला हवे. तसेच स्वतःमध्ये आवश्यक कौशल्यांचा विकास करुन नव्या तंत्रज्ञानाचा व ज्ञानाला आत्मसात करायला हवे. शैक्षणिक उद्दिष्टांनुसार शिक्षकांनी आपल्या अध्यापनात व विद्यार्थ्यांनी अध्यनातील शैलीत योग्य तो बदल घडवून आणायला हवा. यामूळे शिक्षणाची प्रक्रिया अर्थपूर्ण आणि परिपूर्ण बनेल.

समुपदेश म्हणून शिक्षकाची भूमिका –

'समुपदेशक' म्हणून शिक्षकाची भूमिका ही जा पर्यंत शाळेत, किंवा महाविद्यालयात प्रशिक्षित मार्गदशक आणि समुपदेशक उपलब्ध होत नाहीत तोपर्यंत शिक्षकानांच ती भूमिका बजावावी लागते. विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने मार्गदर्शनात शिक्षकाची भूमिका ही महत्त्वाची आहे.

समुपदेशकाच्या कार्यात शिक्षक मदत करतो/करणे. विद्यार्थ्यांबाबत त्याची कौटुंबिक पार्श्वभूमी, त्याचे पालक, त्यांचा सामाजिक, आर्थिक दर्जा तसेच विद्यार्थ्यांचे आरोग्य यांची माहिती शिक्षकास संकलित करावी लागते. विद्यार्थ्यांच्या मार्गदर्शनासंबंधी आवश्यकतेचा शोध घेणे. समस्या प्रधान विद्यार्थ्यांचा शोध घेणे. समुदेशकास समस्याप्रधान विद्यार्थ्यांची माहिती पुरविणे. विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक माहिती पुरविणे, विद्यार्थ्यांच्या सुप्त गुणांचा शोध घेणे, अभ्यासाच्या योग्य सवयी रुजवणे, योग्य वाचन व लेखन क्षमतांचा विकास करणे, सहशालेय, कोकरिक्युलर कार्यक्रमाचे महत्त्व पटवून देऊन त्यांना सहभाग घेण्यास प्रेरित करावे, शारिरिक आरोग्यसंबंधी आजार उपचार यांचा आलेख ठेवणे, शारीरिक स्वच्छतेविषयी, शिस्तीविषयी मार्गदर्शन करणे. विद्यार्थ्यांच्या काही

कमतरता असतील तर त्यासंबंधी जाणिव जागृत करुन व त्यात सुधारणा करण्याचा प्रयत्न करावा. विद्यार्थ्यांना, वाचनालयाचा पूरेपूर लाभ घेण्यासाठी तसेच NCC, NSS व इतर शारिरिक खेळास सहभाग घेण्याचे मार्गदर्शन व समुपदेशन करणे. अशाप्रकारे शिक्षकांना समूपदेशकाची भूमिका पार पाडावी लागते.

शिक्षकांचे शिक्षणः

पुढच्या पिढीला आकार देणा—या शालेय शिक्षकांचा संघ तयार करण्याकरता शिक्षकांचे शिक्षण महत्त्वाचे आहे. शिक्षक तयार करण्याच्या कामासाठी बहुशाखीय दृष्टिकोन आणि ज्ञान, प्रवृत्ती आणि मूल्ये तयार होणे आणि सर्वोत्तम मार्गदर्शकांच्या मार्गदर्शनाखाली सराव विकसित करणे आवश्यक असते. शिक्षकांमध्ये शिक्षण आणि अध्यापनशास्त्रातील सर्वांत नवीन प्रगतीबरोबरच भारतीय मूल्ये, भाषा, ज्ञान, लोकस्वभाव, आणि आदिवासी परंपरांसह परंपरा रुजलेल्या असणे आवश्यक आहे.

शिक्षकांची पूर्वतयारी :

शिक्षक शिक्षण प्रणालीमध्ये आमूलाग्र बदल करुन बहुशाखीय महाविद्यालयांमध्ये व विद्यापीठांमध्ये शिक्षक शिक्षण प्रणाली राबवून आणि सर्व शालेय शिक्षकांसाठी चार वर्षाचा एकीकृत केलेला बॅचलर पदवी अभ्यासक्रम अस्तित्वात आणून शिक्षकांना साहित्य, अध्यापनशास्त्र व सराव यांमध्ये सर्वोच्च दर्जाचे प्रशिक्षण दिले जात असल्याची दक्षता घेतली जाईल.

अ) शिक्षकांच्या तयारीसाठी 4 वर्षाचा एकीकृत केलेला बॅचलर ऑफ एज्युकेशन कार्यक्रम बहुशाखीय संस्थामध्ये पदवीपूर्त अभ्यासक्रमाद्वारे प्रदान करण्यात येईल. सदर अभ्यासक्रमामध्ये शैक्षणिक विषय व शिक्षक तयारी अभ्यास या दोहोंचा समावेश असेल. स्तरनिहा व विषयनिहाय असलेला हा अभ्यासक्रम शालेयपूर्व (प्री—स्कूल) पासून माध्यमिक स्तर (इयत्ता बारावी) या इयत्तासाठी आवश्यक असलेल्या कला व क्रीडा यांच्यासह सर्व विषयांसाठी शिक्षकांची पूर्वतयारी करुन घेईल. व्यवसायिक शिक्षण किंवा विशेष शिक्षण यांचाही या अभ्यासक्रमात समावेश असेल.

आ) 4 वर्षाचा बी.एड अभ्यासक्रम इतर पदवीपूर्व पदवीसमान असेल आणि 4 वर्षाचा बी.एड अभ्यासक्रम पूर्ण करणारे विद्यार्थी पदव्युत्तर (मास्टर पदवी) अभ्यासक्रमासाठी प्रवेश घेण्यास पात्र राहतील.

इ) सध्याचा 2 वर्षाचा बी.एड् अभ्यासक्रम इतर पदवीपूर्व पदवीसमान असेल आणि 4 वर्षाचा बी. एड् अभ्यासक्रम प्रदान करणा—या संस्थानाच 2 वर्षाचा अभ्यासक्रम प्रदान करता येईल. कोणतीही एखादी पदवी प्राप्त केलेल्या विद्यार्थ्यांना सदर अभ्यासक्रम प्रदान करण्यात येतील.

ई) सन 2030 नंतर इतर कोणत्याही प्रकारचे पूर्व सेवा शिक्षक तयारी अभ्यासक्रम प्रदान करण्यात येणार नाहीत.

- शिक्षकांच्या सक्षमीकरणाचा विचारही महत्त्वाचा आहे. आपल्याला विद्यार्थ्यांचा प्रवास जर

उत्तमतेच्या दिशेने घेऊन जायचा असेल तर शिक्षक अधिक सक्षम असायला हवेत त्या दृष्टीने दरवर्षी घड्याळी पन्नास तास ऑनलाईन प्रशिक्षण सक्तीचे करण्यात आले आहे. शिक्षण प्रणालीची अखंडता आणि पारदर्शकता यांचाही विचार करण्यात आला आहे. शिक्षक भरती प्रक्रिया पारदर्शक व गुणवत्तेच्या आधारे करण्यात येणार आहे. सेवेतील वातावरण आणि कार्यसंस्कृतीचा देखील विचार करण्यात आला आहे. त्याचबरोबर शिक्षकांसाठी अखंड व्यावसायिक विकासाची प्रक्रिया करण्यात येईल. व्यवस्थापन व शैक्षणिक गुणवत्तेचे विकासासाठी नेतृत्वगुण यांचाही विचार करण्यात आला आहे. शिक्षकांसाठी व्यवसायिक मानके तयार करण्याची घोषणा महत्त्वपूर्ण आहे. तसेच शिक्षक शिक्षणाच्या संदर्भाने गुणवत्ता उंचावण्यासाठी विचार करण्यात आलेला आहे. एकूणच शैक्षणिक धोरणात शैक्षणिक गुणवत्तेच्या अंगाने अधिक सखोल व विस्तृतपणे विचार करण्यात आला आहे. शिक्षक शिक्षणासाठी बहुशाखीय इनपुट्स आवश्यक असल्यामुळे, आणि उच्च दर्जा असलेली अध्यापनाची सामग्री तसेच अध्यापनशास्त्राचे शिक्षण देणे आवश्यक असल्यामुळे, सर्व शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम संयुक्त बहुशाखीय संस्थामध्येच राबवले जावेत. त्यासाठी सर्व बहुशाखीय विद्यापीठे आणि महाविद्यालये, शिक्षण विभाग स्थापन करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतील. हे विभाग शिक्षणाच्या विविध पैलूंबद्दल आधुनिक संशोधन करण्याबरोबरच, मानसशास्त्र, तत्वज्ञान, समाजशास्त्र, न्युरोसायन्स, भारतीय भाषा अशा इतर विभागांच्या सहयोगाने B.Ed. कार्यक्रमासुद्धा राबवतील. त्याशिवाय स्वतंत्र TEIs ना 2030 पर्यंत बहुशाखीय संस्थामध्ये रुपांतरीत व्हावे लागेल.

- शिक्षक शिक्षणासाठी मानके एकसमान राखण्यासाठी, पूर्व–सेवा शिक्षक तयारी कार्यक्रमासाठी दिला जाणारा प्रवेश, राष्ट्रीय चाचणी एजन्सी/नॅशनल टेस्टिंग एजन्सीद्वारे घेतल्या जाणा–या योग्य विषयांच्या आणि योग्यता चाचण्यांच्या माध्यमातून दिला जाईल. शिक्षण विभागातील अध्यापकांच्या प्रोफाईलमध्ये वैविध्य असणे आवश्यक मानले जाईल आणि अध्यापन/क्षेत्र/संशोधनातील अनुभवाला अतिशय महत्त्व दिले जाईल. MHRD आणि राज्यांकडून नियुक्त केलेल्या गटाद्वारे, प्रत्येक कृतीसाठी निश्चित केलेल्या लक्ष्यांनुसार, योजनेच्या अंमलबजावणीच्या प्रगतीचे एकत्रितपणे वार्षिक परीक्षण केले जाईल आणि CABE ला परीक्षणाची माहिती कळवली जाईल. 2030–40 च्या दशकामध्ये संपूर्ण धोरण कार्यान्वित झाले असेल आणि त्यानंतर अजून एक व्यापक परीक्षण केले जाईल या करिता शिक्षकांनी मानसिक तयारी करणे गरजेचे आहे.

सक्षम अध्यापकांसाठी NEP ची योजना

उद्देश : उच्च सक्षमता व दृढ बांधिलकी असलले आणि अध्यापन व संशोधनामध्ये सर्वोत्कृष्टता प्राप्त करण्यासाठी उत्साही असलेले सबळ अध्यापक वर्ग निर्माण करणे. उच्च शिक्षण संस्थांच्या यशामधील सर्वात महत्त्वाचा व निर्णायक पैलू म्हणजे अध्यापकांचा दर्जा व सभाग सदर

धोरण अध्यापकांना पुन्हा एकदा उच्च शिक्षणाच्या केंद्रस्थानी स्थानापन्न करते.

अ प्रत्येक संस्थेकडे पुरेसा अध्यापक वर्ग असेल. त्याद्वारे सर्व कार्यक्रम, अभ्यासक्रम, विषय व क्षेत्र यांच्या गरजा भागविल्या जातील, अपेक्षित विद्यार्थी – शिक्षक गुणोत्तर (30:1) राखण्यात येईल आणि अध्यापकवर्गामध्ये वैविध्य राखण्यात येईल.

आ आजवर तासिका तत्त्वावर, अभ्यागत किंवा कंत्राट पद्धतीने करण्यात येणारी अध्यापकांची नियुक्ती ताबडतोब बंद करण्यात येईल.

इ अध्यापकांची भरती त्यांचे शैक्षणिक नैपुण्य, अध्यापनाच्या क्षमता व सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये समाजसेवेसाठी असलेला त्यांचा कल यांच्यावर आधारित असेल.

ई. योग्य पद्धतीने साकारलेली कायमस्वरुपी रोजगार कालावधी अनुचिन्हन प्रणाली (पर्मनंट एम्प्लॉयमेंट टेनॉर ट्रक सिस्टिम) अमलात आणण्यात येईल. सन 2030 पर्यंत सदर प्रणाली खाजगी संस्थासह देशातील सर्व संस्थामध्ये पूर्णतः कार्यान्वित करण्यात येईल.

उ. अध्यापकांना त्यांच्या कोर्सेससाठी अभ्यासक्रमाचे पर्याय निवडण्यासाठी व शैक्षणिक स्वातंत्र्यानुसार संशोधन करण्यासाठी सक्षम करण्यात येईल.

ऊ. सर्व संस्था अध्यापकांसाठी निरंतर व्यावसायिक विकास आराखडा विकसित करतील आणि त्या आराखड्याच्या अंमलबजावणीची प्रक्रिया ठरवतील. सदर आराखड्यामध्ये क्षेत्र/विषय यांमध्ये क्षमता विकास, अध्यापनशास्त्रीय क्षमता, संशोधन व पद्धतीमधील योगदान यांचा समावेश असेल.

शिक्षक शिक्षण केवळ बहुशाखीय संस्थामध्येच प्रदान करण्यात येईल. शैक्षणिक दृष्टिकोन, विषय व अध्यापनशास्त्र यांच्या सखोल सैद्धांतिक आकलनासाठी, तसेच सैद्धांतिक ज्ञान व प्रात्यक्षिक ज्ञान यांच्यातील परस्परमेळ दृढ होण्यासाठी विविध विषयांमधील उत्तम प्रतीच्या पूर्व – सेवा शिक्षक तयारीला नैपुण्यच गरज असते. याकरिता शिक्षणाच्या मुख्य क्षेत्रांमध्ये व इतर सर्व शैक्षणिक विषयांमध्ये विविध त–हेचे विशेषज्ञ उपलब्ध असणे व एकमेकांशी जोडलेल्या शाळा उपलब्ध असणे, ही काळाची गरज आहे.

भारतातील प्राचिनकालीन तक्षरा नालंदा विद्यापीठातील आचार्या प्रमाणेच नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये सुद्धा असेच अध्यापक तयार करण्याचे धोरण आहे म्हणून या धोरणाच्या अंमलबजावणीतील सर्वात महत्त्वाचा घटक (रोल) आहे. त्यामुळे शिक्षकांनी स्वतःची मानसिक तयारी करुन स्वतःला मल्टीस्किल, मल्टिटास्किंग बनवणे काळाची गरज आहे. आपल्या अंगी योग्यता निर्माण करुन भारताच्या महत्त्वपूर्ण प्रगतीसाठी चांगल्या गुणवत्ता, क्षमता योग्यता आपल्या अंगी आणण्यात शिक्षक हे शिक्षण प्रक्रियेचे केंद्र आहे. सर्वांना उच्चगुणवत्तेचे देऊन त्याद्वारे

भारताला एक जागतिक महान सत्ता बनवून भारताचे एकत्र न्याय आणि चैतन्यमय ज्ञान–समाजात शाश्वतपणे परिवर्तन कार्यात प्रत्यक्षपणे योगदान देऊया.

संदर्भ :

1) http://www.education.gov.in
2) http://www.maharastra.gov.in
3) निवडश्रेणी प्रशिक्षण अध्यापक विद्यालय स्तर पृ –32 ते 40
4) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 पृ. क्र 28,29,30

The Role Of Teacher Education Institutions Tostrengthen Multidisciplinary Education

Dr. Sangita Raghupatrao Bihade
Associate Professor,
Shri Shivaji College of Education, Amravati, Maharashtra

ABSTRACT:

An educational institution performs a significant function of providing learning experiences to lead their students from the darkness of ignorance to the light of knowledge. No nation develops beyond the quality of its education system, which is highly dependent on the quality of its teachers. Teachers should be given the most appropriate tools during and after their training, including content knowledge and skills as well as teaching methodology to be able to do their work professionally. In this paper concept of discipline, meaning of multidisciplinary and interdisciplinary education and approaches their characteristics are discussed. Research question formulated was What is role of teacher education institution to strengthen multidisciplinary education? How teacher education institution promotes multidisciplinary education? What are various aspects of multidisciplinary educations? These research questions are discussed inthis paper.The main objective of this paper is to highlight different aspects of multi-disciplinary approach in teacher education. This study is solely based on secondary data collected from the available resources such books, journals, articles, magazines, web resources etc. The methods are followed here descriptive and analytical. Lastly some conclusions are drawnlike Teacher education institutions should implement choice-based credit system so that multidisciplinary education get strengthen.As suggested by the NEP-2020, there is an urgent necessity to start integrated teacher education programme throughout the country and to convert all academic institutions and places into the multidisciplinary centres for education. Teacher education institutions should be government funded only to promote multidisciplinary education. Teacher training institution should encourage to undertaking interdisciplinary and multidisciplinary research will ensure that the teacher thinks across disciplines. This will help to provide better guidance to students when working towards interdisciplinary and multidisciplinary learning.

KEY WORDS: TEI,teacher education, discipline, interdisciplinary and multidisciplinary approaches in education

INTRODUCTION:

Teacher education is a continuous process and its pre-service and in-service components are complimentary to each other. According to the International Encyclopaedia of Teaching and Teacher education (1987), Teacher education can be considered in three phases: Pre-service, Induction and In-service. The three phases are considered as parts of a continuous process. Teacher education is based on the theory that Teachers are made, not born in contrary to the

assumption, Teachers are born, not made. Since teaching is considered an art and a science, the teacher has to acquire not only knowledge, but also skills that are called tricks of the trade . Teacher education is broad and comprehensive. Besides pre-service and in-service programmes for teachers, it is meant to be involved in various community programmes and extension activities, viz adult education and non-formal education programmes, literacy and development activities of the society. The crux of the entire process of teacher education lies in its curriculum, design, structure, organization and transaction modes, as well as the extent of its appropriateness.

Research question formulated

What is role of teacher education institution to strengthen multidisciplinary education? How teacher education institution promotes multidisciplinary education? What are various aspects of multidisciplinary educations? Research Questions supports following objectives

Objectives of study

This paper is based on the following objectives.

1. To give a clear-cut concept of the multi-disciplinary education or multi-disciplinary approach in education;
2. To study the Meaning of Interdisciplinary teaching and learning
3. To highlight different aspects of multi-disciplinary approach in teacher education as proposes in NEP-2020
4. To find out Role of the Heads of Institutions in promoting interdisciplinary and multidisciplinary learning

Methodology:

The main objective of this paper is to highlight different aspects of multi-disciplinary approach in teacher education. This study is solely based on secondary data collected from the available resources such books, journals, articles, magazines, web resources etc. The methods are followed here descriptive and analytical

CONCEPT OF ACADEMIC DISCIPLINE

Academic discipline is a field or branch of learning affiliated with an academic department of a university, formulated for the advancement of research and scholarship.

Academic discipline is formulated for the professional training of researchers, academics and specialists. An academic discipline or 'field of study' is a branch of knowledge that is taught and researched as part of higher education. Examples for Academic Disciplines are Anthropology, Space Science, psychology, sociology, archaeology, Education etc

Disciplinary approach:

Disciplinary approach was a dominant approachto curriculum designing and teaching till twentieth century. This is a traditionalapproach and this approach focuses on readily definable and measurableknowledge. This approach involves the students in studying differentdisciplines that are independent and distinct from each other; specialized
teachers to teach disciplines as per their specialization; and assessmenttechniques which are quite discipline specific in nature. This approach isbased on the assumption that disciplines are designed

in order to create anorder in this complex world and they provide students the desired specializedknowledge that they need to adjust in the complex world. Disciplines are
created and taught in order to answer the different questions about the worldthat the human beings generate. On the other hand, interdisciplinary approachallows for integration of different disciplines for the purpose of teaching andlearning. Integrating the contents within a discipline is the main focus ofintra-disciplinary approach.

Interdisciplinary:

Interdisciplinary approach to teaching is different in manyways from traditional approach to teaching like disciplinary approach toteaching. Interdisciplinary approach helps to integrate knowledge fromdifferent disciplines by using a real process of synthesis. This approach triesto create a holistic knowledge by integrating knowledge from differentdisciplines. This approach facilitates to cross the traditional boundary among academic disciplines or schools of thoughts in order to create an integratedknowledge. This approach believes that knowledge is a single entity and itcannot be divided into different disciplines like water tight comportments; the division of knowledge into different disciplines isn't absolute division;and there is an ongoing interaction among the disciplines. Hence, this approachfacilitates for integrating knowledge from two more disciplines at a time.

This approach is leanercentred and in this approach a learner getsample opportunity to achieve unified knowledge, which is meaningfullydrawn from different disciplines. Integrating the concepts or issues of socialsciences with the concepts or issues of other disciplines like mathematicsgeneral sciences, languages, etc. is an example ofinterdisciplinary approachto integration of concepts or issues of social sciences. The social scienceconcept 'money' can be integrated with other disciplines for teaching learning purpose. Students may be asked to compose an essay relating to money. Thisis an example of integration between social sciences and languages. Manymathematical sums and puzzles relating to money may be presented in frontof students. This is an example of integration between social sciences andmathematics. Relating to money, songs can be composed and this indicatesthe interdisciplinary relationship between social sciences and arts. In this manner, the social science concept 'money' can be integrated with manyother disciplines like law, commerce, philosophy etc. from interdisciplinaryperspective. Like money, many other social science concepts can be integratedwith different disciplines in order to facilitate interdisciplinary relationshipof social sciences with other disciplines.

Multi-disciplinary:

Multi-disciplinary approach is an approach, which allowsfor defining and/ or understanding a concept from the perspectives of differentdisciplines. Multidisciplinary approach utilizes the view points from differentdisciplines for understanding a case or issue, where each discipline has itsdistinct identity. This approach mostly involves solution of a problemseparately by different disciplines. In multidisciplinary approach, the peoplefrom different disciplines work together on a particular issue, but approachingthe issue differs from disciplines to discipline depending upon the nature of disciplines. In interdisciplinary approach, an issue is analysed from theperspectives of

different disciplines in an integrated manner whereas, inmulti-disciplinary approach an issue is analyzed from the perspective ofdifferent disciplines in a non-integrative manner. In interdisciplinary approach,the integration of disciplines are made in such a way that it is difficult todisintegrate or separate the disciplines, but in multidisciplinary approach,
the disciplines are united in such a way where each discipline has its ownidentity.

Interdisciplinary and multidisciplinary Teaching and Learning:

As we know the traditional approach to learning organizes content into compartments based on subject matter boundaries. In interdisciplinary and multidisciplinary approaches, content revolves around questions, themes, problems and projects. Interdisciplinary and multidisciplinary approaches make educational experiences authentic. Curricula that reflect real life are more meaningful to students. Students are able to see natural and logical connections that cut across content areas.

Characteristics of Interdisciplinary learning

1. Interdisciplinary learning **draws from more than one discipline.**

For example when studying about 'War', we may draw from History (to study about wars that have occurred), Economics (to study economic causes and effects of war), Geography (to study which regions have been afflicted by war), Literature (to seehow poets and writers express events related to war), Political Science (to see how Political affairs determine events related to wars). Various disciplines contribute towards interdisciplinary learning. The content drawn from each discipline enables the learner to understand varied perspectives of the issue being investigated.

2. Interdisciplinary learning must have a **definite focus** which is beyond the sphere of a single discipline. In interdisciplinary learning, the focus is such that a single sphere cannot give a complete understanding of the same. For example, the topic 'Health' is not just related to science. It will include perspectives from Geography (as climate may be related to health) and Economics (as some diseases are related to economic status).

3. Interdisciplinary learning is **pragmatic in approach** meaning it should promote new understanding or a new solution about the issue being investigated. Students using interdisciplinary approach to learn develop a problem-solving attitude.

4. Interdisciplinary learning is a **dialectical process** requiring team work between people from more than one discipline. There is logical discussion of ideas and opinions that draw from different disciplines. To gain understanding of an issue from varied perspectives, one may need to confer with people from various fields and this help to come to logical and more objective conclusions about the issue being investigated.

5. Interdisciplinary learning is **integrative**. Students and teachers integrate disciplinary perspectives deliberately and productively. Elements of different disciplines (knowledge, understanding and skills) are put into a productive relationship with one another, and connections made help students to accomplish a new, deeper and broader understanding of the topic under study.

Multidisciplinary learning

Multidisciplinary refers to the placing side by side of insights from two or more disciplines. Here different disciplines help to develop a detailed understanding of the topic being studied. These disciplines however make separate contributions unlike interdisciplinary learning where an interdependent relationship is emphasized. No integration between these disciplines is expected in a multidisciplinary approach.

A multidisciplinary approach in learning involves drawing appropriately from multiple disciplines to redefine problems outside of normal boundaries and reach solutions based on a new understanding of complex situations.

According to Langa and Yost, multidisciplinary instruction is an approach that thoughtfully incorporates and connects key concepts and skills from many disciplines into the presentation of a single unit.According to Garner (1995), the term 'multidisciplinary' refers to a combination of various disciplines as independent and separate components of learning, which allows students to work within discipline specific parameters and attain discipline specific goals. Multidisciplinary learning "refers to the involvement of several different professional areas, though not necessarily in an integrated manner" (Shafritz, Koeppe, &Soper, 1988).

Characteristics of Multidisciplinary learning

Most characteristics of interdisciplinary learning will be found in multidisciplinary learning as well.

1. Multidisciplinary learning gives the learner **varied perspectives** of the topic. Different disciplines contribute towards enriched learning. For example if the topic being learned is 'Water', the learner gets an idea about the chemical composition and properties of water from Science, whereas Geography will throw light on distribution of water over the Earth, sources of wate
2. Content matter gathered from different disciplines may **retain their distinct identities** but will help the learner get a more comprehensive view of the topic of study.
3. **Multidisciplinary learning may not be integrative in its approach**. Each discipline retains its own uniqueness in multidisciplinary learning. While the topic is examined through the lens of different subjects, there **is no conscious effort to merge these perspectives** or integrate these views.

Role of the Heads of Institutions in promoting interdisciplinary and multidisciplinary learning:

- Heads of institutions must ensure that there is a varied choice of subjects made available to the students. This will facilitate interdisciplinary bent of mind. At the school level, generally subjects are predetermined by the board to which the institution is affiliated. In higher education, there is greater likelihood of offering variety of subjects.
- Individual departments of different disciplines must be strengthened. This can be done by subscribing to various journals, encouraging the faculty to be part of academic groups. A strong foundation in one's own discipline will help to make better contribution towards interdisciplinary and multidisciplinary endeavours.

- While selecting the faculty, heads of institutions should ensure that while they have in depth knowledge and understanding of their own disciplines, it is vital that they possessinterdisciplinary and multidisciplinary attitude. A fairly good understanding of other disciplines is always an advantage.
- Training sessions may be conducted to assist teachers plan for interdisciplinary and multidisciplinary learning experiences. Interdisciplinary units should be shared with all faculty so that they can have the opportunity to contribute their knowledge and skills.
- Provide flexibility in timetable so that teachers can coordinate together to organize for interdisciplinary and multidisciplinary learning experiences.
- Information Technology plays an important role in promoting for interdisciplinary and multidisciplinary learning. The website of the institution can provide useful links to encourage such learning. Collaborative documents can be prepared, resources can be shared, discussion can be carried using online forums thus promoting for interdisciplinary and multidisciplinary learning.
- The institution can document good practices in interdisciplinary and multidisciplinary approaches so that the students and teachers learn from these experiences.
- Involvement of stake holders as industry personnel and prospective employers in planning and transacting interdisciplinary learning activities will help learners get the views of those involved in real world applications of knowledge learned.
- Healthy campus culture with equal respect accorded to all disciplines and an ethos of sharing and collaborating contribute to effective interdisciplinary learning.

Role of teachers in promoting interdisciplinary and multidisciplinary learning:

- Teachers must design and implement curriculum based on the scope and sequence of the integrated disciplines and be flexible enough to form and revise the curriculum according to the students' needs.
- Teachers must choose appropriate topics that offer scope to indulge in interdisciplinary and multidisciplinary learning. While planning for the year, teachers teaching a particular class could look out for common topics that can be dealt with through interdisciplinary or multidisciplinary approaches. Various learning approaches and techniques can be incorporated to facilitate interdisciplinary learning. Most curricula these days incorporate projectbased learning. A basic grounding in disciplines needs to be followed up with interdisciplinary studies.
- By attending seminars and workshops of other disciplines a teacher can widen his/her understanding of these disciplines. This will help to think beyond the realms of one's basic discipline.
- Undertaking interdisciplinary and multidisciplinary research will ensure that the teacher thinks across disciplines. This will help to provide better guidance to students when working towards interdisciplinary and multidisciplinary learning.
- Simply planning for interdisciplinary and multidisciplinary learning is not enough. Teachers must engage students in epistemological questions such as "What is knowledge?" "What do we know?" and "How can we link knowledge with real world application?" Constructivist

approach (where students explore and take responsibility for their own learning)will be effective in interdisciplinary learning.

Role of students in Interdisciplinary and Multidisciplinary learning

- Students should develop a healthy attitude towards all disciplines. Considering one discipline superior to another is harmful as it only gives a lopsided understanding of a topic.
- Reading and reflecting is an assured way of assisting multidisciplinary and interdisciplinary learning. By reading articles from different disciplines and more importantly by reflecting over what each discipline has to offer, meaningful interdisciplinary learning is possible.
- Extended learning places as historical museums, monuments, libraries, laboratories, science centres are opportunities to promote interdisciplinary learning. These visits should not be seen from a recreational point of view. Rather they should be viewed as opportunities that promote integrated learning.
- If possible, students should be involved in the planning and development of interdisciplinary units. This may be possible in higher education where students are mature and think critically.

CONCLUSIONS:

Teacher education institutions should implement choice-based credit system so that multidisciplinary education get strengthen.As suggested by the NEP-2020, there is an urgent necessity to start integrated teacher education programme throughout the country and to convert all academic institutions and places into the multidisciplinary centres for educationTeacher education institutions should be government funded only to promote multidisciplinary education.

Teacher training institution should encourage to undertaking interdisciplinary and multidisciplinary research will ensure that the teacher thinks across disciplines. This will help to provide better guidance to students when working towards interdisciplinary and multidisciplinary learning. Student -Techers should involve in planning and administration of teacher training institution.

REFERENCES:

https://www.jetir.org/papers/JETIR2204082.pdf
https://archive.mu.ac.in/myweb_test/ma%20edu/Teacher%20Education%20-%20IV.pdf
https://www.education.gov.in/shikshakparv/docs/background_note_teacher_education.pdf
National Education Policy 2020, Ministry of Human Resource Development, Govt. of India. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
https://ddceutkal.ac.in/Syllabus/MA_Education/Paper-4.pdf
https://scert.cg.gov.in/css2013-14/1-Guidelines-CSSTE-June-2012-blue.pdf
https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED556705.pdf
https://docs.iza.org/dp3505.pdf
https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/60968/1/Masters_thesis.pdf
https://dsel.education.gov.in/ncte

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : बहुशाखीय शिक्षण

डॉ. प्रतिभा दीपक सूर्यवंशी
साने गुरुजी विद्या प्रबोधिनी सर्वसमावेशक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खिरोदा

सारांश–

प्राचीन गुरुकुल पद्धती कडून मेकॉलेच्या कारकून बनवणाऱ्या शिक्षण पद्धतीच्या मार्गाने आपण जात आहोत. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातून प्रवास करत राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या धोरणाच्या अंमलबजावणी पर्यंत येऊन पोहोचलो आहोत. जे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1968 मध्ये डॉ. डी.एस.कोठारी आयोगाच्या शिफारशीवर आधारित होते. त्यात वयाच्या चौदाव्या वर्षापर्यंत मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण, शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि पात्रता, तीन भाषांचे सूत्र, सर्वांना शिक्षणाची समान संधी, 10+2+3 अशी संरचना होती. 1986 चे धोरण राजीव गांधींनी लागू केले महिला, अनुसूचित जाती, जमातीसह सर्वांना समान शिक्षणाची संधी मिळावी. जिल्हा शिक्षण आणि प्रशिक्षण संस्था स्थापन करणे, देशभरात 10+2+3 आकृतीबंध लागू करणे. शाळांमधून मध्यन भोजनाची व्यवस्था करणे. तसेच आरोग्यदायी वातावरणाची योग्य उपलब्धता करून देणे. मुक्त विद्यापीठ आणि डिस्टन्स लर्निंग शिक्षण संस्था उभारणे, राष्ट्रीय महत्त्व असलेल्या संस्थांना सक्षम बनवणे. 1986 च्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात पी. व्ही. नरसिंहराव सरकारने 1992 मध्ये बदल केले. आणि नवोदय विद्यालयांमध्ये गुणवत्ता वाढीवर अधिक भर दिला प्रत्येक राज्यात किमान एक मुक्त विद्यापीठ व व्यावसायिक आणि तांत्रिक अभ्यासक्रमांमध्ये सामायिक प्रवेश परीक्षांचा आधार घेण्यावर भर देण्यात आला. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये शाळाबाहय मुलांना मुक्त शाळा प्रणाली द्वारे मुख्य प्रवाहात आणणे. पायाभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्रावर भर, सध्याचे शिक्षण प्रणाली बदलून 3-8,8-11,11-14, 14-18 वयोगटातील नवीन 5+3+3+4 अभ्यासक्रम आणणे, व्यावसायिक शिक्षणावर भर देणे, विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन करण्यासाठी राष्ट्रीय मूल्यमापन केंद्राची निर्मिती करणे, सर्व अभ्यासक्रम अंतरविद्याशाखीय असे महत्त्वाचे बदल राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये आपणास दिसून येतात.

प्रमुख शब्द - राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण, व्यावसायिक शिक्षण.

प्रस्तावना- 1968 व 1986 चा राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये चांगल्या महत्त्वाच्या बाबी कायम ठेवून एकविसाव्या शतकाच्या भारतासाठी तंत्रज्ञानादिश्चित जागतिक बदलांना देशाला सज्ज करण्यासाठी आणि त्याचवेळी भारताची सामाजिक आर्थिक परिस्थिती पाहता व भारतीय संविधानिक मूल्य लक्षात घेऊन नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ला केंद्राने मंजुरी दिली. शिक्षण हा संविधानाच्या समवर्ती सूची मध्ये असल्यामुळे केंद्राचं शैक्षणिक धोरण त्यात राज्या राज्यांच्या विशिष्ट परिस्थिती आणि गरजेनुसार बदल करून राबवण्याचे राज्यांना अधिकार आहेत.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांचा इतिहास - देशात सर्वात प्रथम पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या काळात 1968 मध्ये पहिले राष्ट्रीय धोरण जाहीर करण्यात आले. त्यानंतर राजीव गांधी यांच्या कार्यकाळात 1986 मध्ये दुसरे राष्ट्रीय धोरण जाहीर 1986 नंतर 1992 मध्ये आचार्य रामरते यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय शिक्षण

धोरण कृती आराखडा समिती स्थापन करण्यात आली या समितीने दुसऱ्या शैक्षणिक धोरणाचा आढावा घेतला व काही शिफारशी केल्या. अटल बिहारी वाजपेयी यांच्या कार्यकाळात सन 2002 मध्ये 86 वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली त्यानंतर 2009 मध्ये शिक्षण हक्क कायदा मंजूर करण्यात आला या कायद्याचे अंमलबजावणी 2013 पासून करण्यात आली.

नवीन शैक्षणिक धोरणाची वैशिष्ट्ये -

1. नवीन शैक्षणिक धोरण 20-20 अंतर्गत शालेय उच्च शिक्षणाच्या रचनेत अमुलाग्र बद्दल करण्यात आले.
2. शिक्षण अभ्यासक्रमांना वेगवेगळ्या शाखांच्या चौकटीतून बाहेर काढून आंतरशाखीय शिक्षण देण्यात यावे.
3. नवीन शैक्षणिक धरणात एकाच वेळी अभियांत्रिकी व संगीत हे दोन्ही विषय घेऊन उच्च शिक्षण पूर्ण करता येईल.
4. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन विकसित केला जाणार.
5. एकविसाव्या शतकासाठी आवश्यक कौशल्य प्रधान करण्याला महत्त्व देण्यात आले आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणाची नवीन सूत्रे -

या नवीन शैक्षणिक धोरणात 3 ते 14 वर्ष वयोगटाची विद्यार्थी शिक्षण हक्काच्या कायद्यात आलेले आहेत. यापूर्वी हा वयोगट 6 ते 14 वर्षे असा होता. 1986 च्या धोरणामध्ये -10+2+3 असे सूत्र होते तर नवीन शैक्षणिक धोरणात 5+3+3+4

वरील शिक्षणाच्या नवीन सूत्रानुसार आपल्याला असे लक्षात येते की, अंगणवाडी ही प्राथमिक शिक्षणाला जोडली जाईल वयोगट 3 ते 8 मधील शिक्षण हे मूलभूत शिक्षण समजले जाईल. आणि त्यांच्यासाठी अभ्यासक्रम विकसित केला जाईल. अंगणवाडीच्या शाळा पूर्व प्राथमिक वर्गाशी जोडल्या जातील जेथे शक्य असेल तेथे पूर्व प्राथमिक शाळा प्राथमिक शाळेची जोडण्यासाठी प्रयत्न केले जाते वय वर्ष तीन ते आठ या वयोगटातील मुलांसाठी उपक्रमाधारीत खेळांच्या माध्यमातून आणि लवचिकता असलेले शिक्षण दिले जाणार. पूर्व प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत मुलांमध्ये मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान यावे यासाठी प्रयत्न करण्यात येतील.

भाषा आणि मुलांचे मानसशास्त्र - इयत्ता सहावी नंतर तीन भाषा शिक्षण पद्धती सुरू केली जाईल. ज्याच स्थानिक भाषेला प्राधान्य असेल ज्या प्रदेशामध्ये हिंदी बोलली जात नाही त्या प्रदेशात हिंदी भाषा शिक्षणाला प्राधान्य दिले जाईल तर हिंदी भाषेत प्रदेशात इतर कोणत्याही मान्यताप्राप्त भारतीय भाषेला प्राधान्य दिले जाईल. पाचवीपर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना केवळ मातृभाषा स्थानिक भाषा आणि राष्ट्रीय भाषा शिकवली जाईल व इंग्रजी भाषा हा एक विषय म्हणून शिकवला जाईल.

विद्यार्थ्यांची मानसिक स्थिती व्यवस्थित राहावे व नेहमी ते आनंदित रहावे यासाठी शाळेत एक मानसशास्त्रज्ञांची नियुक्ती केली जाईल.

आंतरशाखीय शिक्षण - 9 ते 12 एकत्र करून चार वर्षाचा कोर्स प्रस्तावित आहे ज्यात कला ,वाणिज्य आणि शास्त्र असा शाखानिहाय फरक रद्द केला असून एकूण आठ सेमिस्टर चा हा कोर्स असेल ज्यात भाषा, गणित आणि शास्त्र हे विषय बंधनकारक करून इतर कोणतेही विषय आपल्या आवडीनुसार निवडता येतील

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची तत्वे -

1. प्रत्येक मुलाची क्षमता ओळखणे आणि विकसित करणे.

2. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण यामध्ये पायाभूत साक्षरता आणि अंकज्ञान यांना सर्वोच्च महत्त्व इयत्ता तिसरी मध्ये पोहोचेपर्यंत त्यांना अक्षरज्ञान व अंकज्ञानाचे कौशल्य प्राप्त होईल.
3. बहुभाषिकतेचा विकास आणि प्रोत्साहन यांना महत्त्व देण्यात आले आहे.
4. इयत्ता पाचवी पर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतूनच देण्यावर भर देण्यात येणार आहे.
5. पाठांतराला चालना देणाऱ्या रटा अशा संकल्पनात्मक मूल्यमापना ऐवजी विद्यार्थ्यांच्या मूल्यांचे निरीक्षण याकडे लक्ष दिले जाईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आपल्या देशातील मुलांच्या भविष्यासाठी फायदेशीर ठरेल या धोरणांतर्गत मातृभाषेतून शिक्षण गेले जाईल, माध्यमिक शाळेतून कौशल्य प्रशिक्षण दिले जाईल आणि जागतिक स्तरावर भारतीय शिक्षण व्यवस्था मजबूत केली जाईल नवीन शैक्षणिक धोरणात अनेक क्रांतिकारक सुधारणा आहेत. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांतर्गत विद्यार्थ्यांना मूल्यावर आधारित सर्वसमावेशक शिक्षण दिले जाईल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामुळे शाळेच्या दप्तरांचे ओझे आणि गृहपाठ कमी होईल. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांतर्गत अनेक नवीन निर्णय घेण्यात आले आहेत जेणेकरून शिक्षण अधिक चांगले होईल. इयत्ता एक ते दहावीच्या मुलांसाठी शालेय दप्तराचे ओझे हे त्यांच्या वजनाच्या दहा टक्के असावे यापेक्षा जास्त वजनाची पुस्तके त्यांच्यासाठी नसावीत.

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि शिक्षणशाखा - राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 अंतर्गत विद्यार्थ्यांना विज्ञान शाखेसोबत कलाशाखा, कलाशाखे बरोबर विज्ञान शाखेचाही अभ्यास करता येणार आहे. प्रत्येक विषयात योग, क्रीडा, नृत्य, शिल्पकला, संगीत इत्यादींचा समावेश असेल. NCERT राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखड्यानुसार अभ्यासक्रम तयार केला जाईल. शारीरिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रमात समावेश केला जाईल. व्यवसायिक आणि शैक्षणिक प्रवाह वेगळे केले जाणार नाहीत जेणेकरून विद्यार्थ्यांना दोन्ही क्षमता विकसित करण्याची संधी मिळेल.

समारोप - राष्ट्रीय दृष्टिकोनातून सर्वांसाठी शिक्षण हा राष्ट्र विकासाचा भाग आहे. सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक आणि अध्यात्मिक सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षण महत्त्वाचे आहे 1935 मध्ये मेकॉले यांच्या प्रस्तावातील शैक्षणिक विकासाची कल्पना म्हणजे फक्त कारकून तयार करणे. जेव्हा भारताला स्वातंत्र्य मिळाले त्यावेळेस 1948 मध्ये उच्च शिक्षणावर पहिले राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली युनिव्हर्सिटी एज्युकेशन कमिशन गठीत केले. त्यानंतर मुदलियार समिती 1952 आणि कोठारी कमिशन 1964 समितीचे गठन केले आणि स्वातंत्र्यानंतर उच्च शिक्षणाला दिशा देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले. 2005 मध्ये राष्ट्रीय ज्ञान आयोगाने विस्तार, सहभाग आणि गुणवत्ता ही उद्दिष्टे शिक्षणातून मांडली. 2008 मध्ये डॉक्टर यशपाल समितीने शिक्षण क्षेत्राला संशोधन कार्याची जोड दिली. 2013 मध्ये राष्ट्रीय उच्चस्तर शिक्षा अभियान सुरू केले. भारत सरकारने शिक्षणाचा विस्तार व गुणवत्ता वाढीसाठी हे अभियान सुरू केले. प्रत्येक आयोगात शिक्षण क्षेत्रात विविध शिफारसी करून बदल करण्यात आले याचेच फलित म्हणजे नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे विद्यार्थ्यांना बहुमुखी शिक्षणाकडे नेणारे आहे. हे धोरण शिक्षण क्षेत्रातील नवीन क्रांती होय. देशातील युवा पिढीच्या आकांक्षा आणि त्यांचे हित लक्षात घेऊन जागतिक आर्थिक रचना आणि त्यातून निर्माण होणाऱ्या संधी या दृष्टीने या नव्या शैक्षणिक धोरणाकडे पाहिले पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ-

1. http:// www Maharashtratimes.com.
2. http:// www vidyarthimitra.org.
1. अहेर हिरा, उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण व शिक्षक (1995), विद्या प्रकाशन नागपूर.
2. नरवणे मीनल, भारतातील शैक्षणिक आयोग व समित्या. (मे 2008), नित्यनूतन प्रकाशन. पुणे.
3. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण2020, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.

स्वयंम (SWAYAM) : एक शैक्षणिक ओळख

डॉ. रत्नाकर बाजीराव म्हस्के

सहयोगी प्राध्यापक

श्रीमती सुशिलादेवी साळुंखे कॉलेज ऑफ एज्युकेशन, धाराशिव (उस्मानाबाद)

प्रस्तावना :

SWAYAM चे पूर्ण रूप म्हणजे Study Webs of Active-Learning for Young Aspiring Minds. स्वयम पोर्टल शिक्षणाची तीन तत्त्वे साध्य करण्याच्या उद्देशाने सुरू केले आहे - प्रवेश, समानता आणि गुणवत्ता. शिक्षण मंत्रालयाने (पूर्वीचे मनुष्यबळ आणि विकास मंत्रालय) 9 जुलै 2017 रोजी SWAYAM हा कार्यक्रम सुरू केला. लाखो विद्यार्थ्यांना ई-लर्निंग कोर्सद्वारे दर्जेदार शिक्षण देणे हे प्रथम त्याचे उद्दिष्ट आहे.

सामान्य अध्ययन (GS-3) पेपरच्या अभ्यासक्रमांतर्गत UPSC नागरी सेवा परीक्षेसाठी शिक्षण क्षेत्राशी संबंधित उपक्रम अतिशय महत्त्वाचा आहे. वेळोवेळी, सरकारी उपक्रमांशी संबंधित विषयांमधून थेट तथ्यात्मक आणि विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनावर आधारित प्रश्न विचारले गेले आहेत. स्वयम ॲपवरील हा लेख तुम्हाला यूपीएससी आयएएस/आयपीएस परीक्षेच्या पूर्व आणि मुख्य टप्प्यासाठी तयारी करण्यास मदत करते.

100 हून अधिक विद्यापीठे मॅसिव्ह ओपन ऑनलाइन कोर्सेस (MOOCs) ऑफर करत आहेत. केंद्रीय शिक्षण मंत्रालयाच्या माहितीनुसार, भारतात 112 विद्यापीठे आहेत. ज्यांनी जून 2022 पर्यंत स्वयम पोर्टलच्या मदतीने मोठ्या प्रमाणात ओपन ऑनलाइन कोर्सेस (MOOCs) विविध शिक्षण अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांकरिता सुरु केले आहेत. आजमितीस स्वयम पोर्टलवर सुमारे 70 लाख अद्वितीय वापरकर्ते आणि 2.8 कोटी नोंदणीकर्ते आहेत.
तसेच प्रादेशिक भाषांमध्ये अभ्यास साहित्याचे भाषांतर केलेले आहे. स्वयम MOOC अभ्यासक्रमांच्या अभ्यास साहित्याचा आठ प्रादेशिक भारतीय भाषांमध्ये भाषांतर करण्यात आलेले आहे. त्यामध्ये तामिळ, तेलगू, कन्नड, मल्याळम, बंगाली, गुजराती, हिंदी आणि मराठी या आठ भाषा आहेत . हे अभ्यासक्रम अभियांत्रिकी, मानवता आणि सामाजिक विज्ञान, कायदा, व्यवस्थापन इ. या विषयाचा समावेश आहे.

स्वयम - ध्येय, उद्दिष्टे आणि उद्देश (SWAYAM - Objectives)

o SWAYAM पोर्टलचे उद्दिष्ट देशातील सर्वात वंचित घटकांसह सर्व विद्यार्थ्यांपर्यंत सर्वोत्कृष्ट शिक्षण आणि अध्य्यन संसाधने पोहोचवणे .

o स्वयम MOOC अभ्यासक्रमांचा उद्देश डिजिटल क्रांतीपासून दूर राहिलेल्या आणि ज्ञानाच्या अर्थव्यवस्थेत सहभागी होऊ न शकलेल्या विद्यार्थ्यांमधील अंतर कमी करणे हा आहे.

o स्वयंम शैक्षणिक धोरणाच्या तीन तत्त्वांवर कार्य करते - प्रवेश, समानता आणि गुणवत्ता.

स्वयम – दृष्टीकोन (SWAYAM - Approaches)

SWAYAM पोर्टल मुले आणि विद्यार्थ्यांच्या सुधारणेसाठी चार भागावर आधारित दृष्टीकोन/उपागम लागू होतो. स्वयमचे खालील चार भाग आहेत -

1. **व्हिडिओ व्याख्याने** - या उपक्रमांतर्गत, ज्यांना आवश्यक आहे अशा सर्व व्यक्तींना परस्पर व्हिडिओ लेक्चर्सद्वारे मोफत शिक्षण देण्याचे सरकारचे लक्ष्य आहे. ही व्याख्याने तज्ज्ञ मार्गदर्शकांकडून दिली जातील आणि ती उच्च दर्जाची असतील.

2. **खास तयार केलेले वाचन साहित्य** – पीडीएफ, पीपीटी इत्यादीद्वारे सहज डाउनलोड करण्यायोग्य आणि छापण्यायोग्य ई-साहित्य प्रदान केले जाईल. हे स्व-वाचनाद्वारे शिकण्यास आणि पुनरावृत्ती करण्यास मदत करेल.

3. **स्वयं-मूल्यांकन चाचण्या** - पोर्टल शिकण्याच्या योग्य मूल्यांकनासाठी आणि कामगिरी तपासण्यासाठी नियमित चाचण्या आणि प्रश्नमंजुषा देखील आयोजित करेल.

4. **ऑनलाइन चर्चा मंच** - सर्व विषय-संबंधित शंकांचे निरसन करून शिक्षण पूर्ण होते. त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या शंकांचे निरसन करणारी चर्चा मंच असतील.

स्वयम चे वैशिष्टये (SWAYAM - Features)

स्वयम प्लॅटफॉर्मची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये खाली दिली आहेत -

O SWAYAM चे पूर्ण रूप म्हणजे Study Webs of Active Learning for Young Aspiring Minds.

O इयत्ता 9वी ते पदव्युत्तर शिक्षणापर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना मोफत आणि दर्जेदार ई-लर्निंग शिक्षण देण्यासाठी हे सरकारी व्यासपीठ आहे.

O हे अत्याधुनिक अध्यापनशास्त्राचे अनुसरण करून नवीनतम आणि श्रेणीसुधारित ऑडिओ-व्हिज्युअल आणि मल्टीमीडिया वापरून अभ्यासक्रम वितरित करते.

o स्वयम ई-लर्निंगमध्ये कौशल्य विकासासाठी उच्च शिक्षण आणि कौशल्य क्षेत्रातील अभ्यासक्रमांचे सर्व विषय समाविष्ट आहेत.

o डिसेंबर 2022 मध्ये, अनुभवी शिक्षकांद्वारे 2000 हून अधिक अभ्यासक्रम ऑफर केले जातात.

O व्यासपीठावर होस्ट केलेले अभ्यासक्रम NPTEL, AICTE, UGC, NCERT, NIOS, IGNOU, IIM-B, CEC, NITTTR सारख्या नऊ राष्ट्रीय समन्वयकांच्या मदतीने तयार केले जातात, तयार केले जातात आणि वितरित केले जातात.

o शिकण्यासाठी स्वयम MOOC अभ्यासक्रम कोणत्याही शुल्काशिवाय विनामूल्य प्रवेश करू शकतात.

o हे नियुक्त केंद्रांवर परीक्षेला बसल्यानंतर स्वयंम प्रमाणपत्र देखील प्रदान करते. परीक्षेत नावनोंदणी करण्यासाठी अल्प परीक्षा शुल्क आकारले जाते.

o ॲक्सेसिबल मोबाइल लर्निंग - मोबाइल लर्निंग म्हणजे इंटरनेटशी जोडलेल्या कोणत्याही उपकरणाद्वारे कोठूनही सहज उपलब्ध होणारे शिक्षण. स्वयम हे परस्परसंवादी ई-सामग्रीचे केंद्र आहे.

o ऑडिओ-व्हिज्युअल कंटेंट - प्लॅटफॉर्मवरील अभ्यासक्रम ऑडिओ-व्हिज्युअल मल्टीमीडिया फॉरमॅटमध्ये उपलब्ध आहेत. हे शिकणाऱ्यांना सहज उपलब्ध होईल आणि त्यांच्या शिक्षणात वाढ होईल.

o प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम - हे प्रगतीचा मागोवा ठेवेल आणि ऑनलाइन परीक्षेनंतर विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्र जारी करेल.

o शंकांचे निराकरण - यात परस्परसंवाद मंचाचे वैशिष्ट्य देखील आहे जेथे विद्यार्थी कोणत्याही शंका दूर करू शकतात.

o गुणवत्ता हमी - SWAYAM अभ्यासक्रम हे विद्यापीठातील नामवंत आणि तज्ञ प्राध्यापक आणि प्राध्यापकांनी तयार केले आहेत. त्यामुळे वर्गातील अध्यापनाच्या गुणवत्तेवर कोणताही परिणाम झालेला नाही.

o प्रॉक्टोर्ड प्लॅटफॉर्म - स्वयम प्लॅटफॉर्म कोर्स पूर्ण केल्यानंतर प्रमाणपत्र प्रदान करते. कोणत्याही गैरप्रकारांना आळा घालण्यासाठी आणि परीक्षेची अखंडता राखण्यासाठी प्रमाणपत्रासाठी परीक्षा प्रोक्टोरिंग पद्धतीने घेतली जाते.

o विनामूल्य - स्वयम प्लॅटफॉर्मवरील सर्व अभ्यासक्रम कोणत्याही छुपे शुल्काशिवाय विनामूल्य उपलब्ध आहेत.

o क्रेडिटचे हस्तांतरण - UGC ने UGC (SWAYAM द्वारे ऑनलाइन शिक्षण अभ्यासक्रमांसाठी क्रेडिट फ्रेमवर्क) विनियम

2016 ला अधिसूचित केले आहे जेणेकरुन SWAYAM अभ्यासक्रमांमधून मिळवलेले क्रेडिट्स त्यांच्या पालक संस्था किंवा विद्यापीठांमधील विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक रेकॉर्डमध्ये हस्तांतरित करता येतील.

स्वयम - MOOC

O MOOC चे पूर्ण रूप म्हणजे Massive open online courses.

O 'MOOC' हा शब्द डेव्ह कॉर्मियर यांनी 2008 मध्ये तयार केला होता.

O भारतात दोन प्रमुख सार्वजनिक MOOC प्लॅटफॉर्म आहेत - NPTEL आणि SWAYAM.

O 2016 मध्ये ऑल इंडिया कौन्सिल फॉर टेक्निकल एज्युकेशन (AICTE) द्वारे स्वदेशी पद्धतीने SWAYAM MOOC प्लॅटफॉर्म विकसित केले गेले होते ज्यामुळे ऑनलाइन शिक्षण अभ्यासक्रमांचे आयोजन सुलभ होते.

o हे अभ्यासक्रम कोणीही कोणत्याही ठिकाणाहून आणि कधीही प्रवेश करू शकतात.

o स्वयम मूक अभ्यासक्रम प्रत्येकासाठी विनामूल्य आहेत.

o स्वयमचे MOOC प्लॅटफॉर्म जगातील सर्वात मोठ्या प्लॅटफॉर्मपैकी एक आहे.

o जगभरातील काही प्रसिद्ध MOOC प्लॅटफॉर्म आहेत – Coursera, edX, FutureLearn, इ.

स्वयम - लाभार्थी

स्वयमचा उपक्रम देशभरात उपलब्ध आहे. लाभार्थ्यांमध्ये समाविष्ट आहे -

o इयत्ता 9वी ते पदव्युत्तर शिक्षण घेणारे विद्यार्थी.

o विद्यार्थी कला, विज्ञान, अभियांत्रिकी, वाणिज्य, परफॉर्मिंग आर्ट्स, वैद्यकशास्त्र, मानविकी, कायदा, कृषी इत्यादी विषयांशी संबंधित आहेत.

o अफगाणिस्तानमधील विद्यार्थी - 2019 मध्ये, केंद्र सरकारने अफगाणिस्तानमधील शैक्षणिक संस्थांच्या विद्यार्थ्यांना आणि प्राध्यापकांना स्वयम MOOC अभ्यासक्रमांची नोंदणी आणि वापर करण्याची परवानगी दिली.

स्वयम - राष्ट्रीय समन्वयक

विविध अभ्यासक्रम आणि शैक्षणिक स्तरांसाठी 9 राष्ट्रीय समन्वयक आहेत.

1. ऑल इंडिया कौन्सिल फॉर टेक्निकल एज्युकेशन (AICTE)- स्वयं-गती आणि आंतरराष्ट्रीय अभ्यासक्रमांचे नियमन करते
2. तंत्रज्ञान वर्धित शिक्षण (NPTEL)- अभियांत्रिकी अभ्यासक्रमांवर राष्ट्रीय कार्यक्रम
3. शैक्षणिक संप्रेषणासाठी संघ (CEC) - पदवीपूर्व शिक्षण
4. विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC) - नॉन-टेक्निकल पोस्ट ग्रॅज्युएशन प्रोग्राम.
5. इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ (IGNOU-) शाळेतील विद्यार्थी
6. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्निकल टीचर्स ट्रेनिंग अँड रिसर्च (NITTTR)- शिक्षक प्रशिक्षण अभ्यासक्रम
7. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन प्रशिक्षण परिषद (NCERT) - शालेय शिक्षण (9वी - 12वी)
8. नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ ओपन स्कूलिंग (NIOS)- शालेय शिक्षण (9वी - 12वी)
9. आयआयएम-बंगलोर - व्यवस्थापन अभ्यासक्रम

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – II** **April – 2023**

समारोप :

SWAYAM आणि MOOC या सारखे पोर्टल सर्वसामान्यासाठी अतिशय उपयुक्त आहे. यामुळे वेळ, खर्चात बचत होते. आपल्या सोईनुसार व्हिडिओ पाहणे व स्वाध्याय सोडविणे सहज शक्य होते. ग्रामीण व दुर्गम भागातील विदयार्थ्यांसाठी सोयीचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

1. "Highlights of the Achievements of the Union HRD Ministry". pib.gov.in. Retrieved 2020-04-01.
2. "Credit Framework for Online Learning Courses through SWAYAM)" (PDF). The Gazette of India. 2016-07-19. Retrieved 2020-03-29.
3. Bast, Dr.Felix (2019-07-03). "SWAYAM MOOC education on go" (PDF). Education on Go: 3 – via Google scholar."Swayam Central". swayam.gov.in. Retrieved 2020-04-01.
4. Kumar, Pankaj (25 May 2020). "Government SWAYAM platform provides online course free of cost from Class 9 till post-graduation"

GoEIIRJ

स्क्वॅटथ्रस्ट या व्यायाम प्रकाराचा १० ते १२ वर्षे वयोगटातील मुलांच्या लवचिकता या शारीरिक क्षमतेवर होणार परिणाम

श्री. प्रविण दामोदर कोल्हे
सहा. प्राध्यापक
केसीई सोसायटीचे शिक्षणशाश्त्र व शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय जळगाव

- ***सारांश***

शरीराच्या विविध भागांसाठी अनेक वेगवेगळे व्यायामप्रकार आहेत. जेव्हा पायांचा व्यायाम करण्याचा प्रश्न येतो तेव्हा सर्वात पहिले 'स्क्वॉटथ्रस्ट व्यायाम' प्रकाराचे (Squatthrust Exercise) नाव घेतले जाते. स्क्वॉटथ्रस्टच्या मदतीने तुम्ही क्वाड, हॅमस्ट्रिंग आणि पोटरीच्या स्नायूंना चांगल्या प्रकारे ट्रेन करु शकता.

स्क्वॉटथ्रस्ट हा एक असा व्यायाम प्रकार आहे की ज्याच्या मदतीने तुम्ही तुमच्या लोअर बॉडीला टोन करु शकता. हा व्यायाम प्रकार करणे काही एवढे अवघड नाही. परंतु, त्यात अनेक विविध प्रकार असतात. हे व्यायामप्रकार तुम्ही वेगवेगळ्या फिटनेसच्या पातळीवर करु शकता. स्क्वॅटथ्रस्ट या व्यायाम प्रकारच्या नियमित सरावाने उत्तम क्षमता प्राप्त करता येऊ शकते. मात्र स्क्वॅटथ्रस्ट हा व्यायाम प्रकार पारंपारिक हं किंवा नाही या बद्दल माहिती नाही. शालेय मुलांसाठी स्क्वॅटथ्रस्ट या व्यायाम प्रकारचा 10 ते 12 वयोगटातील मुलांच्या लवचिकता या शारीरिक क्षमतेवर होणार परिणाम ही समस्या संशोधकाने घेतली आहे.

- **परिकल्पना**

स्क्वॅटथ्रस्ट या व्यायाम प्रकारचा 11 ते 12 वर्षे वयोगटातील मुलांच्या लवचिकता या शारीरिक क्षमतेवर सकारात्मक परिणाम होतो.

- **संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा**

१) संशोधनासाठी ए. टी.झांबरे माध्यमिक विद्यालयातील विद्यार्थ्यांचाच समावेश करण्यात आला होता.
२) संशोधासाठी फक्त मुलांचीच निवड करण्यात आली होती.
३) संशोधनासाठी प्रयोगाचा कालावधी सहा आठवड्यापुरताच मर्यादित ठेवण्यात आला होता.
४) संशोधनासाठी फक्त 40 मुलांचीच निवड करण्यात आली होती.
५) संशोधनासाठी फक्त 10 ते 12 वर्षे वयोगटातील मुलांचीच निवड करण्यात आली होती.

- **संशोधनाची उद्दिष्ट्ये**

१) मुलांच्या आरोग्य आणि शारीरिक क्षमता वाढविण्याच्या दृष्टीने महत्व नमूद करता येते.
२) विद्यार्थ्यांची शारीरिक क्षमता वाढविण्यासाठी स्क्वॅटथ्रस्ट या शारीरिक अभ्यासक्रमात समावेश करून अभ्यासक्रमाचा दर्जा वाढविण्यास मदत होईल.
३) विद्यार्थ्यांचा क्रीडा क्षेत्रात शिक्षणामध्ये स्क्वॅटथ्रस्ट शारीरिक शिक्षण अभ्यासक्रमात समावेश करून अभ्यासक्रमाचा तो अधिक परिणाम कारक करण्यास या साशोधनाने मदत होईल.
४) जिम्नॅस्टिक खेळाडूंना स्क्वॅटथ्रस्ट या व्यायामाचा उपयोग होईल व लवचिकतेची कार्यक्षमता वाढेल.

- **व्याख्या**

१) सावधान स्थितीमध्ये दोन्ही पायांचे पंजे जुळवून उभे रहावे.

२) दोन्ही हात खांद्याच्या रेषेत सरळ जमिनीवर ठेवून दोन्ही पाय गुडघ्यातून वाकवून उकदुस्थितीमध्ये बसावे.

३) दोन्ही पाय सरळ रेषेत पाठीमागे फेकून दोन्ही पायांच्या पंजावर टेकवून ठेवावे व हात सरल करून धड त्यावर पेलावे.

४) पुन्हा दोन्ही पाय जवळ घेऊन गुडघ्यावर उकडे बसावे व पुन्हा पूर्वस्थितीमध्ये सरळ उभार रहावे अशी क्रिया आदेश मिळताच सुरु करावी परीक्षकाने थांब असे म्हणताच थांबवावी.

- **संशोधनाचा आराखडा व पद्धती**

संशोधनासाठी प्रायोगिक संशोधन पद्धती अवलंबनण्यात आली जळगाव शहरातील ए. टी. झांबरे हायस्कूल मधील 40 मुलांच्या मर्यादित संख्येने पथदर्शी अह्यास हाती घेण्यात आला ही सर्व मुले 10 ते 12 वयोगटातील होते.

- **न्यादर्श**

संशोधनासाठी विद्यार्थी निवडीची रँडम पद्धत वापरण्यात आली. रँडम पद्धतीने जळगाव शहरातील ए. टी. झांबरे हायस्कूल येथील 40 मुलांची निवड करण्यात आली. प्रायोगिक गटात 20 तर नियंत्रित गटात 20 मुलांचा समावेश होता.

- **प्रशिक्षण कार्यक्रम**

संशोधनासाठी प्रशिक्षणाचा कालावधी सहा आठवड्याचा ठेवण्यात आला. संशोधनासाठी 40 मुलांची निवड रँडम पद्धतीने करण्यात आली. यांची "The curetone Flexibility Test" मधील दोन घटक चाचण्या घेण्यात आल्या त्या पुढ्ही प्रमाणे आहेत-

१. Trunk Flexion Forward
२. Trunk Extension Back ward

40 विद्यार्थ्यांचे सामान दोन गटामध्ये विभाजन करण्यात आले. फक्त प्रायोगिक गटातील 20 मुलांचाच रोज सकाळी 6.00 ते 6.30 या कालावधीमध्ये स्क्वॅटथ्रस्ट चे 25 मिनिटे सर्व देण्यात आला.

स्क्वॅटथ्रस्ट या कसोटी द्वारे विद्यार्थ्यांच्या कमरेची लवचिकता मोजली जाते. शारीरिक लवचिकतेची क्रिया पुन्हा पुन्हा अति गतीने करणे यास गतिशील लवचिकता म्हणतात. शरीराद्वारे आपण ज्या ज्या क्रिया करण्याचा सर्व करतो. सरावातून आपण त्या वेगाने करण्यास शिकतो. जेंव्हा आपण या क्रिया चपळतेने व वेगाने करतो त्यामुळे दिशा किंवा शरीराची स्थिती बदलली जाते.

- **प्रायोगिक आराखडा**

या संशोधनात्मक आभ्यासात मुलांना (Trunk Flexion Forward and Trunk Extension Back ward) या Cureton Flexibilty Test मधील घटकांची चाचणी घेऊन आलेले गुण इंचामध्ये नोंदण्यात आले. या गुणांना मुलांचे संपादन गुण गृहीत धरण्यात आले.

- **अभिकल्पाचे स्वरूप**

संशोधकाने संशोधन विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी प्रायोगिक पद्धत निवडलेली असून कार्यात्मक अभिकल्पाची निवड केली आहे. त्यातून 10 ते 12 वयोगटातील 40 मुलांची निवड करून स्क्वॅटथ्रस्ट चा सराव

देण्यात आला व त्यांचे दोन गट तयार करण्यात आले. प्रायोगिक कार्यक्रम राबविण्यात आला.

- **संशोधनाची कार्यपद्धती**

संशोधन कार्यक्रम सुरुवात करण्यासाठी प्रथम मुलांचा वयोगट ठरवून त्या वयोगटातील 40 मुलांचा यादृच्छिक पद्धतीने निवड करण्यात आली. प्रशिक्षण पूर्व Cureton Flexibilty Test घेऊन गुणपत्रकात नोंद करण्यात आली.

निवड केलेल्या 40 मुलांचा दोन गटात सामान गट पाडण्यात आले त्यापैकी नियंत्रित गटात विभागणी करण्यात आली प्रायोगिक गटातील मुलांना स्कॅटथ्रस्ट या व्यायाम प्रकारचा सर्व सकाळी 6.30 ते 7.00 या वेळेमध्ये नियमित देण्यात आला.

सहा आठवड्याचा कालावधी प्रशिक्षण पूर्ण व प्रशिक्षण अंतिम लवचिकतेची चाचणी घेऊन मुलांचे संपादन मोजण्यात येऊन त्यांची नोंद गुणपत्रिकेवर करण्यात आली.

- **सांख्यिकीय माहितीचे सादरीकरण**

संशोधनामध्ये प्रयोगासाठी 10 ते 12 वयोगटातील जळगाव शहरातील ए. टी. झांबरे माध्यमिक हायस्कुल मधील 40मुलांचा रॅंडम पद्धतीने निवड करण्यात आली व त्यांची दोन सामान गटात विभागणी करून नियंत्रित गट व प्रायोगिक गट तयार करण्यात आले.

कमरेची लवचिकता मोजण्यासाठी Cureton Flexibilty Test मधील कमरेची लवचिकता मोजण्यासाठी पुढील चाचणी घेण्यात आली.

१. Trunk Flexion Forward

२. Trunk Extension Back ward

प्रशिक्षण पूर्व व प्रशिक्षण अंतिम या दोन्ही चाचण्यांतील नोंदी विश्लेषण या भागामध्ये दर्शविल्या आहेत व त्या चाचण्यांचे सांख्यिकी पृथकरण या भागामध्ये करण्यात आले आहे दोन्ही चाचण्यांची नोंद ही स्तंभलेख व बिंदू आलेखामध्ये करण्यात आली आहे.

- **विश्लेषण**

संशोधनाच्या प्रयोगासाठी रॅंडम पद्धतीचा वापर करून 10 ते 12 वयोगटातील 4 मुलांची निवड करण्यात आली. दोन सामान गटामध्ये विभागणी करून 20 मुलांना एक नियंत्रित गट व 20 मुलांचा एक अनियंत्रित गट असे दोन गट तयार करण्यात आले. निवडलेल्या मुलांच्या कमरेची लवचिकता मोजण्यासाठी कुरेटन यांच्या लवचिकतेच्या बॅटरी टेस्ट मधील कमरेच्या लवचिकतेसाठीचे दोन घटक परीक्षण घेण्यासाठी निवडण्यात आले.

या दोन्ही चाचण्या प्रशिक्षण पूर्व घेण्यात आल्या तेंव्हा नियंत्रित गटाचे Trunk Flexion Forward या चाचणीचे माध्यमान 8.70 आले तर या चाचणीचे प्रायोगिक गटाचे माध्यमान 9.70 इंच असल्याचे आढळले. त्याचप्रमाणे Extension Back ward या चाचणीचे नियंत्रित गटाचे माध्यमान 9.6 तर प्रायोगिक गटाचे माध्यमान 10.55 आले.

वरील चाचणी परीक्षणानंतर प्रायोगिक गटातील मुलांना स्कॅटथ्रस्ट या व्यायामाचा 6 आठवडे नियमितपणे सर्व देण्यात प्रशिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर दोन्ही गटाची अंतिम चाचणी घेण्यात आली.

अंतिम चाचणीमध्ये Trunk Flexion Forward मध्ये गटाचे मध्यमान 9.16 तर प्रायोगिक गटाचे 11.05 आले त्याच प्रमाणे Trunk Extension Back ward मध्ये नियंत्रित गट 10.04 ती प्रायोगिक गट

11.90 असे माध्यमान आले.

Trunk Flexion Forward मध्ये नियंत्रित गटाच्या पूर्व चाचणी व अंतिम चाचणीच्या माध्यमानातील फरक 0.45 व चे मूल्य 1.20 आले.

Trunk Extension Back ward मध्ये नियंत्रित गट पूर्व व अंतिम चाचणीच्या माध्यमानातील फरक 0.44 व त चे मूल्य 1.10 आणि प्रायोगिक गट पूर्व व अंतिम चाचणीच्या माध्यमानातील फरक 1.35 तर चे मूल्य 3.06 आले

- **सांख्यिकी पृथकरण**

The Cureten Flexibility Test

1.Truk Flexion Forword Test

नियंत्रित गट- पुढील कमरेची लवचिकता दर्शक सारणी तक्ता क्र. १

अ. क्र	चाचणी	माध्यमान	प्रमाण	माध्यमानातील फरक	Tचे मूल्य
1	प्रथम चाचणी	8.70	1.20	0.45	1.20
2	अंतिम चाचणी	9.16			

प्रायोगिक गट- पुढील कमरेची लवचिकता दर्शक सारणी तक्ता क्र. २

अ. क्र	चाचणी	माध्यमान	प्रमाण	माध्यमानातील फरक	Tचे मूल्य
1	प्रथम चाचणी	9.70	1.2	1.35	3.53
2	अंतिम चाचणी	11.05			

2. Trunk Extension Backword Test

नियंत्रित गट- पुढील कमरेची लवचिकता दर्शक सारणी तक्ता क्र. १

अ. क्र	चाचणी	माध्यमान	प्रमाण	माध्यमानातील फरक	Tचे मूल्य
1	प्रथम चाचणी	9.60	1.23	0.44	1.10
2	अंतिम चाचणी	11.04			

प्रायोगिक गट- पुढील कमरेची लवचिकता दर्शक सारणी तक्ता क्र. २

अ. क्र	चाचणी	माध्यमान	प्रमाण	माध्यमानातील फरक	Tचे मूल्य
1	प्रथम चाचणी	10.55	1.38	1.34	3.00
2	अंतिम चाचणी	11.90			

- **परिकल्पनेची फलश्रुती -**

वरील माहितीवरून Tचे प्रायोगिक गटावरून काढलेले मूल्य हे Tच्या तक्त्यातील मूल्यापेक्षा जास्त आहे. याचाच अर्थ स्कॅटथ्रस्ट या व्यायाम प्रकारचा कमरेची लवचिकता या क्षमतेवर परिणाम होतो.
यावरून हे स्पष्ट होते कि, संशोधकाने गृहीत धरलेली परिकल्पना सार्थक ठरली.

The Cureten Flexibility Test –

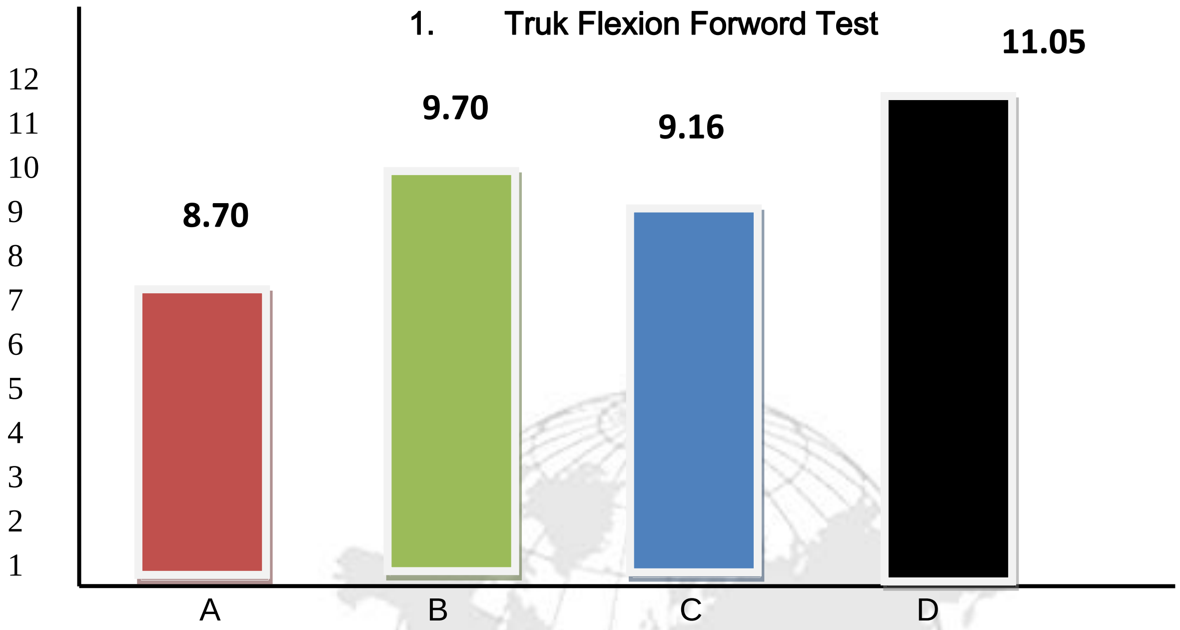

2. Trunk Flexion Backward

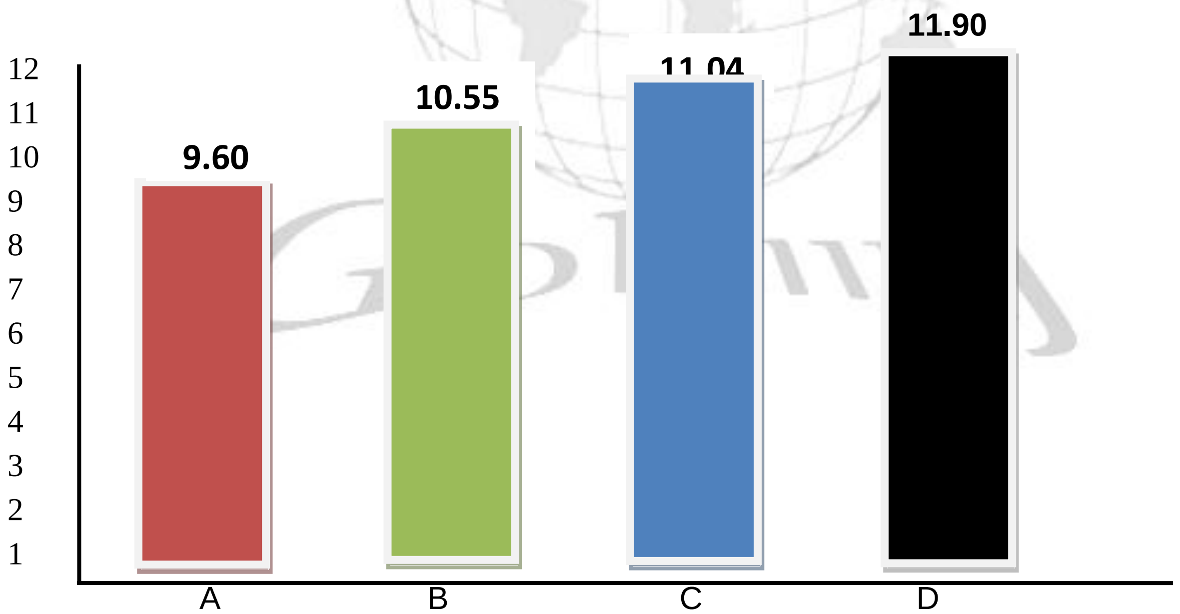

- **निष्कर्ष**

१) शालेय विद्यार्थ्यांची तसेच मुलांची शारीरिक क्षमता सुधारण्यासाठी स्क्वॅटथ्रस्ट चा एक उपयुक्त व्यायाम प्रकार म्हणून अवलंब करता येईल.

२) प्रस्तुत संशोधनाच्या निष्कर्षानुसार स्क्वॅटथ्रस्ट शारीरिक शिक्षणाच्या प्राथमिक शाळेच्या अभ्यासक्रमातून अंतर्भाव करण्यात आला.

३) मर्यादित कालावधीत शालेय विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक क्षमतेत सुधारणा घडवून आणावयाची असल्यास सहा आठवड्याच्या स्क्वॅटथ्रस्ट प्रशिक्षणाचा अवलंब करता येईल.

४) या क्षेत्रात समाजातील इतर घटकांच्या शारीरिक क्षमतेवर स्क्वॅटथ्रस्ट प्रशिक्षणाचा परिणाम अभ्यासण्यात यावा.

५) जिम्नॅस्टिक, उंचउडी, स्विमिंग यासाठी स्क्वॅटथ्रस्ट या प्रशिक्षणाचा अवलंब करता येईल.

संदर्भ

- कॅशमोर, ई. (2000).खेळाची भावना निर्माण करणे. न्यूयॉर्क: Routledge.Eoin,
- T. J. (2013).खेळातील लैंगिक असमानतेवर माध्यमांचा प्रभाव. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 215-227.
- Sage, G. (1998).अमेरिकन खेळातील शक्ती आणि विचारधारा. Champaign: Human Kinetics.
- Hitchcock, R. J. (1991).स्पोर्ट स्कॅनिंग. बर्लिंग्टन: MA: Butterworth Heinemann.
- Level, A. P. (2003).समुदाय मानसिक आरोग्य काळजी समस्या आणि आव्हाने. बोरेला: मानसिक आरोग्यासाठी राष्ट्रीय परिषद.
- Nazemi, Y and Khoshemehr, A. H. (2012).मीडिया आणि खेळावरील प्रभाव. इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ स्पोर्ट स्टडीज, 624-630

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – II April – 2023

The role of Teacher Education institutions to strengthen Multidisciplinary Education

Mr. Pranav Ramesh Patil
Studant Teacher
Sane GurujiVidya Prabodhini,
Comprehensive, College of Education,
Khiroda.Tal: Raver, Dist. Jalgaon.

Dr. Lata More
Principle
S.G.V.P.C.College Khiroda
Sane GurujiVidya Prabodhini,
Comprehensive, College of Education,
Khiroda.Tal: Raver, Dist. Jalgaon.

Abstract:

The article examines the challenges and opportunities associated with multidisciplinary education and discusses the ways in which teacher education institutions can support its implementation. Overall, this article highlights the vital role that teacher education institutions play in strengthening multidisciplinary education. It emphasizes the need for these institutions to provide teachers with the necessary knowledge and skills to implement this approach effectively, and to create a culture of innovation and experimentation in the classroom.

This article explores the role of teacher education institutions in strengthening multidisciplinary education. Multidisciplinary education is an approach that integrates multiple disciplines or fields of study, providing a comprehensive and holistic education to students. This approach requires teachers to have the knowledge and skills necessary to implement it effectively, which is where teacher education institutions play a crucial role.

It argues that teacher education institutions must equip teachers with the knowledge and skills necessary to integrate multiple disciplines effectively. They must also provide opportunities for teachers to collaborate and learn from one another, creating a culture of innovation and experimentation in the classroom.

The article further explores the importance of teacher education institutions in preparing the next generation of educators to teach in a rapidly changing and increasingly complex world. By doing so, teacher education institutions can help to prepare the next generation of educators to meet the challenges of a rapidly changing and increasingly complex world.

Introduction:

In today's fast-paced and rapidly changing world, the education system is facing new challenges and opportunities. One of the most significant challenges is to prepare students to become well-rounded individuals who can thrive in an increasingly complex and interconnected society. To achieve this goal, many educational institutions are adopting a multidisciplinary approach to teaching and learning.

Multidisciplinary education refers to an educational approach that integrates multiple disciplines or fields of study, with the aim of providing a comprehensive and holistic education to students. This approach encourages students to explore different subject areas and to develop critical thinking skills that can be applied across different domains. It also helps students to see the

interconnectedness of different disciplines, and to appreciate the ways in which knowledge from different fields can be integrated to solve complex problems.

While the benefits of multidisciplinary education are clear, its implementation can be challenging. One key challenge is ensuring that teachers have the knowledge and skills necessary to implement this approach effectively. This is where teacher education institutions play a crucial role.

Teacher education institutions are responsible for preparing future educators to become effective teachers. This involves providing them with the necessary knowledge, skills, and attitudes to teach in a variety of contexts and to meet the diverse needs of their students. In the context of multidisciplinary education, teacher education institutions have a unique opportunity to equip teachers with the knowledge and skills necessary to implement this approach effectively.

This article will explore the role of teacher education institutions in strengthening multidisciplinary education. It will examine the challenges and opportunities associated with this approach, and discuss the ways in which teacher education institutions can support the implementation of multidisciplinary education in schools. Ultimately, it will argue that teacher education institutions have a vital role to play in preparing the next generation of educators to teach in a rapidly changing and increasingly complex world.

Challenges and Opportunities in implementing Multidisciplinary Education:

Multidisciplinary education is an approach to teaching and learning that integrates multiple disciplines or fields of study. This approach provides a comprehensive and holistic education to students and encourages critical thinking skills that can be applied across different domains. While the benefits of multidisciplinary education are clear, its implementation can be challenging.

One of the most significant challenges in implementing multidisciplinary education is the need for collaboration and coordination among different disciplines. This requires a significant amount of time and effort to align curricula, teaching methods, and assessment practices. It also requires a willingness among educators to work together and share their expertise, which can be challenging in a system that is often focused on individual achievement and specialization.

Another challenge is the need for teachers to have the necessary knowledge and skills to implement multidisciplinary education effectively. This requires professional development opportunities that go beyond traditional subject-area expertise and focus on collaborative teaching, project-based learning, and integration of different disciplines. In addition, it requires the use of technology and other resources that can support multidisciplinary teaching and learning.

Despite these challenges, there are also significant opportunities associated with multidisciplinary education. One of the most significant opportunities is the ability to provide students with a more comprehensive and relevant education that prepares them for the complex and interconnected world they will encounter after graduation. This approach can also help to break down the traditional boundaries between different subject areas and encourage students to see the interconnectedness of different fields of study.

Another opportunity is the ability to foster creativity, innovation, and problem-solving

skills among students. Multidisciplinary education provides students with the opportunity to tackle complex problems that require knowledge and skills from different disciplines. This approach encourages students to think outside the box, collaborate with others, and develop creative solutions to real-world problems.

In conclusion, the implementation of multidisciplinary education poses significant challenges, but also offers significant opportunities to improve the quality of education for students. Addressing these challenges will require collaboration, coordination, and professional development among educators, as well as a willingness to experiment with new approaches to teaching and learning. Ultimately, the benefits of multidisciplinary education make it a worthwhile investment for educators and policymakers seeking to prepare students for success in the 21st century.

The Role of Teacher Education Institutions in Promoting Collaboration and Interdisciplinary Learning:

Teacher education institutions play a vital role in preparing future educators to teach in a rapidly changing and increasingly complex world. In recent years, there has been a growing recognition of the importance of collaboration and interdisciplinary learning in promoting student success. As a result, teacher education institutions have a responsibility to promote collaboration and interdisciplinary learning among their students, both through their curricula and through the culture they foster.

One of the primary ways that teacher education institutions can promote collaboration and interdisciplinary learning is through the development of interdisciplinary courses and programs. These courses and programs bring together students from different disciplines and encourage them to work together to solve complex problems that require knowledge and skills from multiple fields. Interdisciplinary programs can also help to break down traditional disciplinary boundaries and encourage students to see the interconnectedness of different fields of study.

Another way that teacher education institutions can promote collaboration and interdisciplinary learning is through the use of project-based learning. Project-based learning involves students working together on a project that requires them to apply knowledge and skills from multiple disciplines. This approach promotes collaboration, communication, and problem-solving skills, all of which are essential for success in the 21st century.

Teacher education institutions can also promote collaboration and interdisciplinary learning by creating a culture of innovation and experimentation. This involves encouraging educators to take risks, try new approaches, and learn from one another. By fostering a culture of innovation, teacher education institutions can help to create a community of educators who are committed to continuous learning and improvement.

Another important role that teacher education institutions can play in promoting collaboration and interdisciplinary learning is through the use of technology. Technology can provide students with access to a wide range of resources and tools that can support collaborative learning and interdisciplinary projects. For example, online collaboration tools can help students to

work together on projects even if they are not in the same physical location.

Finally, teacher education institutions can promote collaboration and interdisciplinary learning by providing their students with opportunities for experiential learning. This can involve internships, service-learning projects, and other forms of hands-on learning that allow students to apply their knowledge and skills in real-world settings. Experiential learning can also help to foster collaboration and interdisciplinary learning by providing students with the opportunity to work with others from different disciplines and backgrounds.

In conclusion, teacher education institutions play a critical role in promoting collaboration and interdisciplinary learning among their students. By developing interdisciplinary courses and programs, promoting project-based learning, fostering a culture of innovation, using technology, and providing opportunities for experiential learning.

Result and Discussion:

The findings of this research article suggest that teacher education institutions can play a crucial role in promoting multidisciplinary education. By offering interdisciplinary courses and programs, promoting project-based learning, fostering a culture of collaboration and experimentation, using technology to support collaborative learning, and providing opportunities for experiential learning, teacher education institutions can help students develop the skills and knowledge they need to succeed in the 21st century.

One example of how teacher education institutions can promote multidisciplinary education is through the development of interdisciplinary courses and programs. For instance, a teacher education institution could offer a course on sustainability that brings together students from different disciplines, such as environmental science, economics, and political science. This course could encourage students to work together to develop solutions to real-world sustainability challenges, such as reducing carbon emissions or promoting renewable energy.Another example is the use of project-based learning to promote collaboration and interdisciplinary learning. A teacher education institution could develop a project-based learning program that requires students to work together on a project that draws on knowledge and skills from multiple disciplines. For example, students could work on a project that requires them to design and implement a community service program that addresses a social issue, such as poverty or homelessness.

Furthermore, teacher education institutions can foster a culture of collaboration and experimentation by encouraging educators to take risks and try new approaches. This could involve providing professional development opportunities that allow educators to explore new teaching methods and learn from one another. For example, a teacher education institution could offer a workshop on project-based learning that brings together educators from different disciplines to share best practices and learn from one another.In conclusion, teacher education institutions can play a vital role in promoting multidisciplinary education. By offering interdisciplinary courses and programs, promoting project-based learning, fostering a culture of collaboration and experimentation, using technology to support collaborative learning, and providing opportunities for experiential learning, teacher education institutions can help prepare

students for success in the 21st century.

Conclusion:

Multidisciplinary education is essential for success in the modern world, and Teacher Education institutions have a crucial role to play in promoting and strengthening this concept. By providing teachers with the necessary tools and resources, Teacher Education institutions can help to promote interdisciplinary learning and collaboration. This, in turn, can lead to the development of new and innovative teaching methods that can benefit students and enhance their learning experience.

References:

Kuh GD. High-impact educational practices: What they are, who has access to them, and why they matter. AAC&U; 2008.

National Science Foundation. Science, technology, engineering, and mathematics (STEM) education: A primer. 2010.

National Academy of Engineering. Engineering education: Designing an adaptive system. National Academies Press; 2005.

Hargreaves A. The teaching profession for the 21st century. OECD Observer. 2000;221(9):18-22.

Commission on the Future of Higher Education. A test of leadership: Charting the future of US higher education. Secretary of Education’s Commission on the Future of Higher Education; 2006.

Multidisciplinary Approach : A Dynamic Change In Teacher Education Institutions

Dr. Kangade Sandhya Prakash
Assist.Prof.Smt.Kashibai Navale College of Education, Kamalpur,
Tal.Sangola Dist.Solapur

Abstract:

In the national education policy 2020, there are some goals that will be useful for the development of the country. The importance of the teacher education approach in the new National Education Policy 2020. Teacher education is very important for shaping the next generation for that we have to make groups of teachers. Various recommendations are national education policy 2020 about teacher education. Effective implementation of the National Education Policy 2020regarding teacher education will definitely bring about a drastic change in the teacher education institution of the country with the new multidisciplinary approach.

Key Words: Teacher Education, multidisciplinary approach, NEP 2020

Introduction:

Education reforms the life of society changes in education it is need of today. Education institutions play the important role to change society. A multidisciplinary curriculum means studying the same topic from the view point of more than one discipline. It is also called cross-disciplinary which indicates the aim to cross boundaries between disciplines.

Multidisciplinary approach is a method of curriculum integration that highlights the diverse perspectives that different disciplines can bring to illustrate a theme, subject or issue. In a multidisciplinary curriculum, multiple disciplines are used to study the same topic.

A multidisciplinary approach in education is a way of learning which gives a major focus on diverse perspectives and different disciplines of learning to illustrate a theme, concept, or any issue. It is the one in which the same concept is learned through multiple viewpoints of more than one discipline. It helps the students to gain perspectives and knowledge in different ways.

That's why in today's hyper-competitive world, limitless learning, a unique educational system that promotes a multi-disciplinary approach to help students follow their passion is vital. Although NEP2020 has asked institutions to pay attention to it, stakeholders are still in a dilemma about its advantages & disadvantages.

In present paper, I am going to cover the points of a multidisciplinary educational approach.

Principles of New Education Policy 2020

As the main purpose of every education system is to develop good human beings who will be capable of rational thought and action, possessing compassion and empathy. It aims at producingengaged, productive, and contributing citizens for building an equitable, inclusive, and

plural society as envisaged by our Constitution. The fundamental principles of the NEP which will provide the roadmap for the educational system as well as individual educational institution are as below:

- **Recognizing, identifying, and fostering the unique capabilities of each student**: for the holistic development of each student, teachers as well as parents of the student will help to promote each student for both academic and non-academic spheres.
- **To achieve Foundational Literacy and Numeracy by all students by Grade 3**:this area identified as the highest priority.
- **Flexibility:** to achieve their own paths in life according to their talents and interests, NEP there will offer flexibility for learners to choose their learning trajectories and programmes.
- **Narrow down barriers between Arts, vocational, and science**;no hard separations between arts and sciences, between curricular and extra-curricular activities, between vocational and academic streams, etc. in order to eliminate harmful hierarchies among, and silos between different areas of learning.
- **Overall education**: multidisciplinary and a holistic education across the sciences, social sciences, arts, humanities, and sports for a multidisciplinary world in order to ensure the unity and integrity of all knowledge.

Features of NEP 2020 regarding to Teacher Education Institutions :

The National Education Policy-2020 (NEP 2020) has impressed upon a dynamic change in the visualization and quality of the entire education system in the country. All the levels of educationin the country need to implement the new policy and in doing so will need facilitation mechanisms for its operationalization. The Education Departments of universities and colleges need to comprehensively focus on the following areas, though there are many more micro-details play functions that may be worked out subsequently by them.

Role of Policy in Higher Education change and reform the changes in education as per the NEP 2020 .Not even policies change but also structural Changes from School to University and linkages in associated values and competencies across levels.

Regarding Curriculum structure:

In curriculum include Equity, Inclusion, values increase in access to education through alternative pathways including distance and online learning and by extending classroom education through flexible and blended learning. Including research in science and technology.
Curriculum and Pedagogy, especially the constructivist and connectivist pedagogies, contextual pedagogies and development of curriculum and learning resources which are culturally-wrought, grounded, practice- and employability-oriented and globally competitive; and which focus on discipline competencies, inter-disciplinary competencies, social and life skills,21st century skills and vocational/ job/ professional skills. Holistic and Multidisciplinary Education and Multiple Entry-Exit -conceptualization, design, development and operationalization and its effectiveness impact education.

A multidiciplinary approach towards institutions :

A multidisciplinary institution should not only have different departments, but also should have innovative programmes of a multi- and interdisciplinary nature to help widen learners thinking and learning capability and train them to address emerging challenges.

Teaching through mother tongue as medium of instruction, development of meta-cognitive and self-regulated learning skills and focusing on the uniqueness of each child's individual. Vocational Education and Skilling and Employability - building employability into the curricularcontents and transactional strategies and establishment of linkage with industry and employers and in equivalence with other profession.

Evolution:

Evaluation include Innovative Formative and Summative Assessment including cases, portfolios, internships, technology-enabled assessment and e-portfolios in particular way to assess the students.

In NEP 2020 include also the Digital Education, Technology-Enabled Learning - using technology and especially Guidelines for Transforming Higher Education Institutions (HEIs) into Multidisciplinary Institutions, social technologies and social networks and open source technologies for flipped classroom, use of MOOCs,SWAYAM,online courses, conferencing and web technologies , Internationalization of Education, including cross-border credit transfer. In the research areas Quality Academic Research - both disciplinary, pedagogy of disciplines and multi-and inter-disciplinary.

Role of Faculty - in all aspects of education, including curriculum design and development, pedagogy of discipline and interdisciplinary pedagogy, TEL, assessment and evaluation, leadership and professional development, among others.

Effectiveness of Governance and Leadership –

revamping the educational leadership programmes and provisions, as also the administration and management of higher education institutions. The education Departments are visualized to take lead roles specifically in the following for the implementation of the NEP 2020 and its effectiveness reflects in education.

This may also include development of specialized digital and otherwise modules/ resources, courses for PhD students of all disciplines and case studies of good practices. They should join hands and share the professional development modules of other designated institutions/ agencies on awareness development and capacity building on NEP 2020.

Other features to develop and show case innovations and best practices in indigenous knowledge system, curriculum design, pedagogy, teaching-learning, graduate employability, assessment and evaluation, organization and management of higher education curriculum, resources, strategies and impacts.

Conclusion:

Conduct collaborative research on the process and effectiveness and impact of various areas in NEP 2020 and strategies of implementation and showcase/ publish/ disseminate to wider national and international communities. With the approval of the concerned regulatory body and Academic Council HEIs can establish departments in Education. University Grants Commission Constituent Colleges in Universities NEP 2020 suggests a stage-wise mechanism for granting graded autonomy to colleges, through a transparent system of graded accreditation. Colleges will be encouraged, mentored, supported and incentivized to gradually attain the minimum benchmarks required for each level of accreditation. Over a period of time, it is envisaged that every college will either develop into an autonomous degree granting college or become a constituent college of a university. In the latter case, it would be a part of the university in its entirety. Colleges willing to become part of a university as a constituent college should submit a proposal to the concerned university giving reasons for joining. The necessary terms and conditions shall be decided mutually by both institutions in accordance with the provisions of the Act and or regulations governing the State university or Central University or other universities.

There is rapid changes in all over according to the various aspects of life .It is the time when the world, as well as India, undergoing rapid changes in all fields.

References :

Dr.Jospeph K. Thomas,India's New Education Policy 2020"

Dr. Dheeraj Mehrotra, At a Glance for Educators : Towards Excellence

Aggarwal, J. C. (1993). Landmarks in the History of Modern Indian Education. Vikas Publishing House,Pvt. Ltd. New Delhi.

Impact Of Nishtha (4.0) Ecce Training Through Diksha On Diet Faculties For Early Grade Learners' Holistic Development In Odisha

Mr. Priyabrata Priyadarshi Behera,
Research Scholar
Mangalayatan University, Beswan
Aligarh, Uttar Pradesh

Prof. (Dr.) Dharmendra Singh,
Supervisor

ABSTRACT:

Early childhood care and education (ECCE) involves care, health, nutrition, play, and early learning in a nurturing environment. The Indian Government has launched initiatives like Integrated Child Development Services, DPEP, and SSA to improve education. The dynamic nature of education led to the NEP 2020, which prioritizes universal ECCE and aims to ensure all studentsentering Grade 1 are school-ready by 2030. The policy also emphasizes developing each individual's creative potential.The National Initiative for School Heads' and Teachers' Holistic Advancement (NISHTHA) is a flagship program launched by the Indian Government, which offers comprehensive training to teachers across the country. The program aims to enhance the skills and knowledge of teachers to promote holistic development of students. As part of the NISHTHA program, the 4.0 version of Early Childhood Care and Education (ECCE) training was launched via DIKSHA, a digital platform for knowledge sharing. A sample of 60 DIET faculties from 15 DIETs of the state of Odisha were taken for the survey, and data collected using varieties of tools like self-administered questionnaire, opinionnaire, interview schedule etc. The study adopted a descriptive survey method to assess the effectiveness of NISHTHA 4.0 ECCE training on DIET faculties' knowledge and skills pertaining to early childhood care and education. Additionally, the study evaluated the faculties' ability to support teachers in facilitating the holistic development of early-grade learners. The findings of the study indicate that there is a positive effect of(NISHTHA 4.0)ECCE on DIKSHA on DIET faculties for holistic development of early grade learners. The DIET faculties who received the training program showed a statistically significant improvement in their understanding of child development, pedagogical strategies, and assessment methods.

KEY WORDS : Early Childhood Care and Education, Anganwadi Centres, Integrated Child Development Services, Holistic Development, DIET, NISHTHA, DIKSHA

INTRODUCTION:

Early Childhood Education (ECCE) is crucial in preparing children for formal education, improving school enrolment, and reducing early dropouts. The new structure of NEP recognizes the importance of ECCE from age 3, focusing on physical, cognitive, socio-emotional, ethical, cultural/artistic, communicative, and early literacy and numeracy skills. DIKSHA provides ECCE training for teachers to support young children's holistic development.In Odisha, an impact study

was conducted to evaluate the effectiveness of the NISHTHA 4.0 ECCE training program via DIKSHA on DIET (District Institute of Education and Training) faculties for early grade learners' holistic development.

Several studies conducted on the effectiveness of the digital platforms as a tool for teacher training and professional development in India. For example a study conducted by the AzimPremji Foundation in 2018 found that DIKSHA has the potential to enhance teacher development through access to quality resources, technology integration, and self-directed learning. Review of literature on several research studies by Pati, J. (2011), Impact on transition of tribal children in primary school, Cortazar (2015) on "Long-term effects of public early childhood education on academic achievement in Chile",Macartney (2016) in his article, "Early childhood education and barriers to inclusivity: Working toward a fairer system", Tefera (2018) in his article "Early Childhood Care and Education (ECCE) in Ethiopia: Developments, Research, and Implications",Kaur and Sharma (2021) in their article,Conceptual ECCE Happiness Framework for Preschools,Agarwal&Chanda (2022) in their article "Early Childhood Education and Care: An India perspective"clearly indicate that there is no study undertaken on impact of (NISHTHA 4.0) ECCE training through DIKSHA on DIET Faculties for holistic development of early grade learners. In this context the present study is an attempt to study the same.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

1. To evaluate the Effectiveness of ECCE (NISHTHA 4.0) Training on DIET faculties' knowledge and skills related to Early Childhood Care and Education.
2. To assess the Impact of the ECCE Training program on DIET faculties' ability to support teachers in facilitating the holistic development of early grade learners.
3. To explore the Perceptions of DIET faculties regarding the quality and usefulness of the ECCE (NISHTHA 4.0) Training program through DIKSHA portal.

RESEARCH QUESTIONS:

1. How does the (NISHTHA 4.0) ECCE training program through the DIKSHA impact the knowledge and skills of DIET faculties related to Early Childhood Care and Education?
2. To what extent does the (NISHTHA 4.0) ECCE training program through the DIKSHA portal enhance DIET faculties' ability to support teachers in facilitating the holistic development of early grade learners?
3. What are the perceptions of DIET faculties regarding the quality and usefulness of the (NISHTHA 4.0) ECCE training program delivered through the DIKSHA portal?

DELIMITATIONS:

Following are the delimitations of the study.

1. The study is confined to 15 DIETs out of 30 DIETs of Odisha.
2. The study is delimited to 60 DIET faculties.
3. The study is delimited to examine the impact of (NISHTHA 4.0) ECCE training through DIKSHA on DIET faculties in terms of their knowledge, skills and attitude towards the holistic development of early grade learners.

METHODOLOGY:

The present study adopted descriptive survey method to collect detailed descriptions of existing phenomena regarding the population of interest's characteristics, attitudes and behaviour to justify current practices or make better plans.

POPULATION AND SAMPLE:

The population of the present study comprised of all the DIET Facultiesof 30 DIETs of Odisha and the sample of the present study comprised of 60DIET Faculties from 15 DIETs. It may be mentioned here that 60 DIET Faculties (4 No) from each DIET (15 No) were included in the sample.

TOOLS USED:

3. Questionnaire for DIET Faculty
4. Interview Schedule for DIET Faculty
5. Opinionnaire for DIET Faculty

STATISTICAL TECHNIQUES USED:

The data were tabulated and analysed keeping in view the objectives spelt out. The statistical technique of percentage and mean analysis were employed to analyse the data.

THE RESULT AND DISCUSSION:

The major purpose of the study was to assess the impact of (NISHTHA 4.0) ECCE Training through DIKSHA on DIET Faculties for holistic development of early grade learners in Odisha, for which 60 numbers of DIET Faculties were taken into account from 15DIETs of Odisha as sample. Such data were tabulated and analysed by employing percentage and mean technique and the obtained result have been discussed in the following;

Table-1 shows information relating to Effectiveness of (NISHTHA 4.0) ECCE Training through DIKSHA on DIET faculties' knowledge and skills related to Early Childhood Care and Education.

Table-1

Information related to Effectiveness of (NISHTHA 4.0) ECCE Training through DIKSHA

Sl. No.	ECCE (NISHTHA 4.0) Training related Information	No. of DIET Faculties said "Yes" out of 60	Percentage
1.	Did you participate in the ECCE (NISHTHA 4.0) training program?	60	100.00
2.	Did you find the training program useful in enhancing your knowledge and skills related to ECCE?	58	96.67
3.	Did the training program cover a wide range of topics related to ECCE?	57	95.00
4.	Did the training program provide you with opportunities to practice and apply the knowledge and skills learned?	55	91.67

5.	Did the training program provide you with resources and materials that you found useful in your work with early grade learners?	59	98.33
6.	Did the training program provide you with an opportunity to interact and collaborate with other DIET faculties and experts in the field?	48	80.00
7.	Did the training program increase your confidence in supporting early grade learners' holistic development?	51	85.00
8.	Did the training program provide you with strategies for working effectively with diverse early grade learners, including those with special needs?	52	86.67
9.	Did the training program help you to better understand the importance of play-based and child-centred approaches to ECCE?	54	90.00
10.	Did the training program provide you with strategies for assessing early grade learners' development and adjusting instruction accordingly?	56	93.33
Mean Value		**55.00**	**92.00**

The analysis of Table-1 reveals that 92% DIET Faculties have positive response about (NISHTHA 4.0)ECCE Training through DIKSHA which showed their knowledge and skills related to ECCE.

Table-2 shows Impact of the ECCE Training program through DIKSHA portal on DIET faculties' ability to support teachers in facilitating the holistic development of early grade learners.

Table-2

Impact of the ECCE Training program through DIKSHA on DIET faculties

Sl. No.	**Components of (NISHTHA 4.0) ECCE Training**	**No. of DIET Faculties said “Yes” out of 60**	**Percentage**
1.	Did the training program provide you with a good understanding of the principles and practices of ECCE?	56	93.33
2.	Have you been able to apply the knowledge and skills gained during the training program to support teachers in facilitating the holistic development of early grade learners?	57	95.00

3.	Did the training program influence your approach to designing and implementing developmentally appropriate activities and assessments for early grade learners?	53	88.33
4.	Have you been able to promote inclusive education and adapt instruction for diverse learners based on the training program?	52	86.67
5.	Did the training program provide you with strategies for addressing the unique needs of early grade learners from diverse backgrounds?	54	90.00
6.	Have you been able to provide feedback and support to teachers to improve their teaching practices based on the training program?	49	81.67
7.	Did the training program influence your understanding of the importance of on-going professional development for teachers and support staff?	47	78.33
8.	Have you been able to develop and implement professional development programs for teachers and support staff based on the training program?	50	83.33
9.	Did the training program influence your use of technology to support the holistic development of early grade learners?	60	100.00
Mean Value		**53.00**	**89.00**

The analysis Table-2 revealed that about 89% DIET Faculties have positive opinion regarding ECCE Training program through DIKSHA and their ability to support teachers in facilitating the holistic development of early grade learners.

Table-3 shows the Perceptions of DIET faculties regarding the quality and usefulness of the (NISHTHA 4.0)ECCE training program through DIKSHA portal. The table contains five dimensions of ECCE training such as Quality, Relevance, Usefulness, Implementation and Satisfaction. The necessary data were collected usingOpinionnaire Schedule. There are five dimensions in Opinionnaire Schedule and each dimension contains 03 indicators. So as a whole there are 15 indicators / items in the Opinionnaire Schedule. According to five point rating scale the observed value of 15 sample DIETs in order is 75 (15 x 5), 60 (15 x 4), 45 (15 x 3), 30 (15 x 2), 15 (15 x 1). Moreover the maximum average and minimum observed value of 15DIETs of ECCE training are 75, 60, 45, 30, and 15. Similarly the measuring value of 15DIETs of each indicator of 03 items includes 225 (75 x 3), 180 (60 x 3), 135 (45 x 3), 90 (30 x 3), 45 (15 x 3). Hence the calculation of total mean value of each dimensions is total observed value divided by 45 (15 x 3).

Table-3

Perceptions of DIET faculties regarding the quality and usefulness of the (NISHTHA 4.0) ECCE training through DIKSHA

Sl. No.	Dimensions	Observed Value	Mean Value
1.	Quality of ECCE Training	212	4.71
2.	Relevance of ECCE Training	201	4.46
3.	Usefulness of ECCE Training	204	4.53
4.	Implementation of ECCE Training	191	4.24
5.	Satisfaction in ECCE Training	217	4.82

It is revealed from Table-3 that observed value ofindicators inOpinionnaire Schedule i.e. Quality, Relevance, Usefulness, Implementation and Satisfaction were above the average value i.e. more than 135.

MAJOR FINDINGS OF THE STUDY:

The major findings of the study are as follows;

1. The study found that (NISHTHA 4.0) ECCE training was effective in enhancing the knowledge and skills of DIET faculties related to ECCE as 92% of them responded positively on (NISHTHA 4.0) ECCE Training through DIKSHA. Again the participants reported that the training provided them with a better understanding of child development, pedagogical approaches, and classroom management techniques.
2. Almost 89% DIET Faculties responded positively regarding ECCE Training program through DIKSHA and their ability to support teachers in facilitating the holistic development of early grade learners. They also reported better guidance on creating a child-friendly classroom environment, designing learning activities, and assessing students' progress.
3. The result showed that the DIET faculties had a positive perception of the quality and usefulness of the (NISHTHA 4.0)ECCE training program through DIKSHA. The participants reported that the online platform was user-friendly and provided them with access to high-quality training materials and resources.

EDUCATIONAL IMPLICATION:

The following implications may be derived on the basis of the findings of the study.

1. The findings of the study highlight the importance of providing on-going professional development opportunities for DIET faculties to enhance their knowledge and skills related to early childhood care and education.

2. The study underscores the crucial role of DIET faculties in supporting teachers in facilitating the holistic development of early grade learners. Therefore, efforts should be made to strengthen the capacity of DIET faculties to provide effective guidance and mentoring to teachers.
3. The study highlights the potential of DIKSHA portal, to provide high-quality training and resources to DIET faculties in remote and hard-to-reach areas. Therefore, policymakers should invest in its expansion to improve the quality of education in India.

REFERENCES:

Agarwal, K. and Chanda, A. (2022), Early Childhood Education and Care: An India perspective,SpecialusisUgdymas / Special Education 1 (43)

Cortázar, A. (2015). Long-term effects of public early childhood education on academic achievement in Chile. Early Childhood Research Quarterly, 32, 13–22.

"DIKSHA: Digital Infrastructure for Knowledge Sharing. (2021). AzimPremji Foundation. Available at: https://azimpremjifoundation.org/sites/default/files/DIKSHA-digital-infrastructure-for-knowledge-sharing.pdf

https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nipun_bharat_eng1.pdf

Kaur, J., & Sharma, A. (2021). Conceptual ECCE Happiness Framework for Preschools: To Introduce Importance of Happiness to Promote Social and Emotional Competence in Preschool Children. SAGE Open, 11(3).

Kaur, J., & Sharma, A. (2021). Conceptual ECCE Happiness Framework for Preschools: To Introduce Importance of Happiness to Promote Social and Emotional Competence in Preschool Children. SAGE Open, 11(3).

National Initiative for School Heads' and Teachers' Holistic Advancement (NISHTHA). (n.d.).Ministry of Education, Government of India. Available at: https://diksha.gov.in/nistha

"Reddy, S. (2020).Digital Platforms for Professional Development of Teachers in India. Journal of Education and e-Learning Research, 7(3), 295-301. Available at: http://www.conscientiabeam.com/pdf-files/edu/71/JEER-2020-7(3)-295-301.pdf

Tefera, B. (2018). Early Childhood Care and Education (ECCE) in Ethiopia: Developments, Research, and Implications. Eastern Africa Social Science Research Review 34(1), 171-206.

Thakur, M., & Bhatia, M. S. (2020). NISHTHA - A Game Changer for School Education in India. International Journal of Education and Management Studies, 10(2), 274-279.

Peer Reviewed Refereed Journal ISSN : 2278 – 5639
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – II April – 2023

A study on awareness and usage of E-resource portals among prospective teachers

Researcher
Mr. Dinesh P. Chandra
Kavyitri Bahinabai Chaudhari
North Maharashtra University

Guide
Dr. Lata S. More
Principal
Sane Guruji College of Education , Jalgaon, Khiroda.

ABSTRACT

Teacher education programs are accountable for preparing the future teachers, so curricula must formulate the teacher for an ever-growing and expanding field of K-12 online learning in all of its forms including literacy and usage of E- resource portal to enhance learning initiated by the government of India to make education accessible and equitable to all. As well as these portals can be used anywhere, anytime for various activities as learning, teaching research work, and for e-content. By successfully completion of courses on the Swayam platform which offer extra credentials to the learner with the comfort of self-pace learning at their comfortable zone. Despite such tremendous assistances, it was found that there is a lack of awareness and knowledge about courses among students and completion rate as compared to registration is not balanced. Therefore, the main objective of this research is to study the awareness and usage of E-resource Portals among Prospective Teacher that includes graduates and postgraduates' students pursuing B.Ed. Course. Also, to explore the attitude among prospective teachers towards the need to access these portals and status of enrolment in MOOC courses among prospective teachers.

Introduction

Quality education is right as well as the need of every people. The teacher is the only one who can provide quality education to one's students according to the need of society and students. This teacher has to prepare oneself to make competent to accomplish the need of all diverse learners. Hence, the continuous professional development of teachers is required so that they can learn current and innovative practices for making education interesting. (Sharma, 2015) It will help to decrease in dropout of students. As many researchers had investigated the more the education system is compatible with students needless is the dropout rate. Teacher's knowledge and skill also play an important role in engaging students in the classroom and their holistic development. Teacher training institutes are trying to give skills to a budding teacher but due to some factors, they do not succeed fully to do so. Factors like lack of expert educators, transport facilities hindered the attainment of this goal. Nowadays due to the COVID-19 pandemic entire education system is disrupted and causes discontinuity of education.(Kumar & Pande, 2021) E-resources platform development was an immediate and innovative action by governments and partners all over the world to strengthen digital learning with equity and accessibility to all.(Bhalla & Ciences, 2018) This is also supporting education continuity, The Ministry of Education (MoE) and its

associated institutions are promoting digital education through online education platform. The Ministry has, over the last few years, developed an affluent variety of E-resource that are available on a range of platforms where students and teachers can access these through their laptops, desktops, and mobile phones, these resources are being reached to learners in remote areas (Bansal, 2018) where internet is not available through Television and Radio. A brief description is given below about E- Resources portal sponsored by Government:

DIKSHA (Digital Infrastructure for School Education): A National Council of Educational Research and Training took initiative to develop DIKSHA. It was built on the core principles of open architecture, open access, open licensing, diversity, preference, and autonomy. DIKSHA is available to students and teachers all over India, and it currently supports 18+ languages along with various curricula of NCERT, CBSE and SCERTs. The platform is being used and built for K-12 education, foundational learning services, and inclusive learning for underserved and disabled learner and teacher groups. (Lerma & Chen, 2020)

e-Pathshala: The National Council for Educational Research and Training developed and implemented e-PATHSHALA, a web portal and mobile app. It contains 1886 audios, 2000 clips, 696 e-books (e-Pubs), and 504 Flip Books in various languages for grades 1 through 12.

National Repository of Open Educational Resources (NROER): A portal equipped with best quality informational content on diverse topics in multiple languages a total of 14527 files including 401 collections, 2779 documents, 1345 interactive, 1664 audios, 2586 images and 6153 videos on different languages.

SWAYAM: This is a national online education platform that hosts 1900 courses in all subjects, including engineering, humanities and social sciences, law, and management, for both school (class IX to XII) and higher education (both UG and PG) students. SWAYAM has a unique aspect in that it is combined with traditional education. The courses are interactive and prepared by the world's best instructors, and they are open to any learner in the country for free. SWAYAM courses can be transferred for credit max 20 percent. Moreover, National Programme on Technology Enhanced Learning (*NPTEL*) is a project of MHRD initiated by seven Indian Institutes of Technology (Bombay, Delhi, Kanpur, Kharagpur, Madras, Guwahati and Roorkee) along with the Indian Institute of Science, Bangalore in 2003, to provide quality education to anyone interested in learning from the IITs. The main goal was to create web and video courses in all major branches of engineering and physical sciences at the undergraduate and postgraduate levels and management courses at the postgraduate level. This programme is running available on SWYAM platform. (Majumder, 2019; Samanta, 2018)

SWAYAM PRABHA: It has 32 DTH TV channels that broadcast educational content 24 hours a day, 7 days a week. These channels can be viewed using a DD free Dish set top box and antenna anywhere in the world. Even private DTH providers are now broadcasting these courses on their outlets. The platforms cover a broad variety of subjects in school education (classes IX to XII) and

higher education, including engineering, technical courses, teacher training, performing arts, social sciences and humanities subjects, law, medicine, agriculture, and many others. (Bordoloi, 2018)

NISHTHA (National Initiative for the Holistic Advancement of School Heads and Teachers): In 2109-20, the Department of School Education and Literacy initiated a National Mission called NISHTHA under the Centrally Sponsored Scheme of Samagra Shiksha to enhance learning outcomes at the elementary level through an Integrated Teacher Training Program called NISHTHA. Its aim is to develop competencies in all elementary school teachers and principals. It is the largest teacher- training programme of its kind in the world.

National Digital Library: This is a digital repository with a vast amount of academic content in various formats, with interface support for leading Indian languages for all academic levels, including researchers and life-long learners, all disciplines, and differently able learners.(Thanuskodi, 2019)

e-Journals: Electronic journals provide access to core and peer-reviewed online databases. National education policy 2020 and other education policymakers show the need to reconstruct the teacher education programmers in terms of an exponential increase in training through online education portals like DIKSH /SWYAM (Section 15.10, pg 43, NEP 2020).(MHRD, 2020) On the other hand, in 2011, nearly two-thirds of all chief academic officers agreed that open educational resources have the potential to reduce costs for their institution and the introduction of new courses effectively. The teacher education programs that consider online education as the need of the hour should approach new learning environments for emerging students. (Adeleke & Olorunsola, 2010) These comprehensive environments require today's teachers to aware of all online educational resources initiated by the government to equity and quality education for all. But in some states like Madhya Pradesh compared with Chhattisgarh usage of such E-resources is comparatively low. (Kashyap, 2016) Tlakula (2016)(Tlakula & Fombad, 2017) also analyzed that the usage of e-resources at the University of Venda by the student community is very low and recommended the need for training and orientation to enhance the usage of resources. One research found that Male students ((57.61%) are more aware than females ((42.38%) to use E-resources in the college library. Research also investigated the purpose of using e-resources and found that majority of 198 (46.47%) respondents using e-resources for research followed by for Publication155 (36.38%), Teaching purpose 69 (16.19%), Entertainment 3(00.73%), and others 1 (00.23%).(Sawai & Chavan, 2020) If prospective teachers may be unfamiliar or uncomfortable with encroachment and want to progressive in the 21st century, this will become a necessity to address this issue.
Hence, it was need of the hour to study awareness and usage of E -platform, the status of enrolment in such training programs offered on such platform for development among prospective teachers.

Statement of Research Problem:

The problem under investigation was "A Study on Awareness and Usage of E-resource

Portals among Prospective Teachers".

Definition of Key Words Used in Research problem:

E-resource portals: E-resources is the distribution of information in any electronic form such as CD- ROM, floppy disk, or magnetic tape or across a computer network like e-journals, e-Books, etc. "Electronic resources consist of data (information representing numbers, text, graphics, images, maps, moving images, music, sounds, etc.), programs (instructions, etc., that process the data for use), or combinations of data and programs. SWAYAM, SWAYAM PRABHA, DIKSHA, e-Pathshala,

NISHTHA (National Initiative for School Heads and Teachers Holistic Advancement), Digital National Library, e-Journal, National Repository of Open Educational Resources (NROER) all are E resource Portal sponsored by Government to make education accessible and equitable.

Prospective Teaches: Students who are part of the teacher education program (B.Ed, M.Ed,) before entering into the teaching profession.

Research Questions

1. How much awareness about the usage of E-resources among prospective teachers?
2. What is the attitude towards the need to access the E-resources portal by prospective teachers?
3. What is the status of enrolling in MOOC courses (from SWYAM /DIKSHA portal) by prospective teachers?

Objectives of Study

1. To Study the awareness for usage literacy of E-resources among prospective teachers.
2. To determine the attitude towards access to E-resource portal by prospective teachers.
3. To investigate the status of enrolment in MOOC courses (SWYAM /DIKSHA) by prospective teachers.

Research Methodology

The present study has been done with the help of the survey method. Survey research is distinguished by its reliance upon the selection of persons from large and small populations and the making of observation. So that inference can be applied to the present population.

Type of Research: This was a descriptive survey methodology. Population: Prospective Teacher of Maharashtra and Gujrat.

Sample: Data was collected from 50 prospective teachers from different universities of Maharashtra and Gujrat. It was collected online through google form.

Sampling technique: Random Sampling was used to collect information.

Tool for Data Collection: A well-designed questionnaire is prepared by the researcher with the help of Google form and the link has been sent to prospective teachers. It is collecting basic information like Name, Name of Institute, and eleven questions about awareness of literacy usage

of E-resources, need of access, and enrolment status in MOOCs course (SWYAM /DIKSHA) among prospective teachers.

Delimitations of Study:

- The study was delimited to prospective teachers only.
- The study was delimited to prospective teachers of Maharastra And Gujrat
- The study was delimited to 50 Pre-service teachers only.
- The study is delimited to awareness and usage of only these E resource portal sponsored by the government of India: SWAYAM, SWAYAM PRABHA, DIKSHA, e-Pathshala, NISHTHA (National Initiative for School Heads and Teachers Holistic Advancement), Digital National Library, e-Journal, National Repository of Open Educational Resources (NROER).

Data Analysis and Findings:

The first objective was to find out the awareness of various e-resources among B.Ed. students. The following tables and discussions illustrated the results of the awareness for usage literacy of E-resources among prospective teachers. This study also investigated the status of enrolment in MOOC courses (SWYAM /DIKSHA) by pupil teachers.

1. Awareness and usage of E-resource portal

This includes discussion about awareness of various E resources used today Like Swayam, Swayam Prabha, Diksha, E-patshala, Nishtha, Digital National Library, E-Journals, NROER. This E resources portals are verified on basis of awareness and usage and categorised in to Aware and using, aware but not using, Aware but not aware of how to use, totally not aware. The following Table 1 depicted the percentage and number of Pupil teachers about their Awareness and usage of E-resource portals among prospective teachers.

Table 1 Awareness and usage of E-resource portals among prospective teachers

Sr. No	Name of the E-resource Portals	Aware & Using	Aware but Not using	Aware but Don't know how to use	Unaware
1	SWAYAM	26(52%)	12(24%)	4(8%)	8(16%)
2	SWAYAM PRABHA	10(20%)	24(48%)	7(14%)	9(18%)
3	DIKSHA	14(28%)	26(52%)	4(8%)	6(12%)
4	e-Pathshala	27(54%)	15(30%)	5(10%)	3(6%)
5	NISHTHA	2(4%)	29(58%)	6(12%)	13(26%)
6	Digital National Library	13(26%)	26(52%)	5(10%)	6(12%)
7	e-Journal	15(30%)	22(44%)	8(16%)	5(10%)
8	NROER	5(10%)	28(56%)	8(16%)	9(18%)
Total		112(27%)	184(46%)	47(12%)	59(15%)

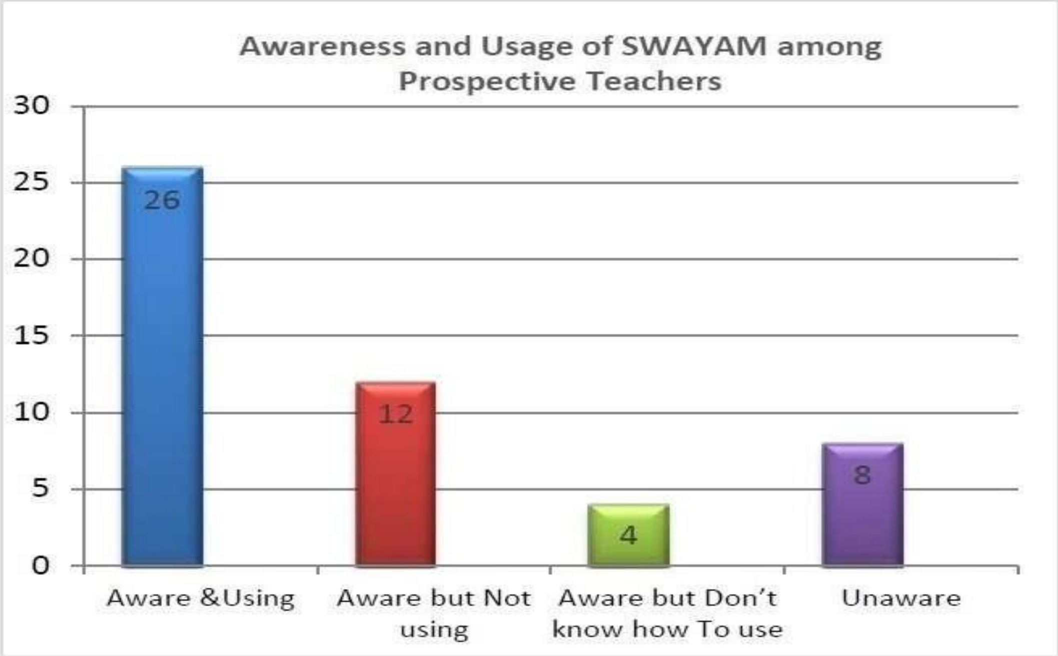

Figure 1.1 Awareness and Usage of SWAYAM among Prospective Teachers

Figure 1.1 showed the responses from the prospective teacher on awareness and usage of SWAYAM portal Fifty-two percent (52%) of prospective teachers said that they were aware as well as using SWAYAM portal. Twenty-four (24%) student teachers expressed that they were aware of SWAYAM portal but not using it but they knew that how to use SWAYAM portal. Eight percent (8%) of student teachers said that they were aware but did not know how to use it. Sixteen percent (16%) of prospective teachers admitted that they are unaware of such a portal. Study done at Spanish in year 2014 indicates that college degree holders are often take up the majority of MOOC learners. (Despujol et al., 2014).

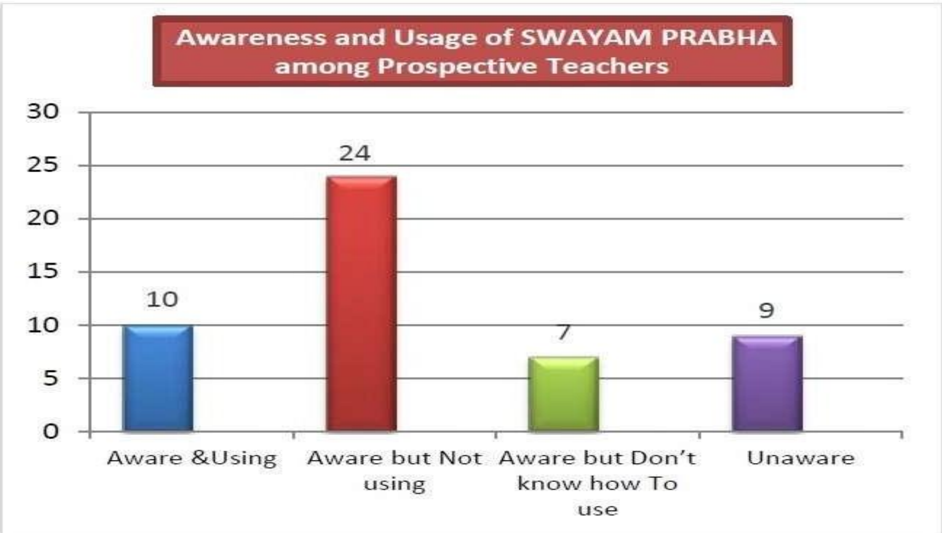

Figure 1.2 Awareness and usage of SWAYAM PRABHA among Prospective Teachers

In figure 1.2 illustrations of percentage of awareness and usage of Swayam Prabha is analysed Twenty percent (20 percent) of prospective teachers said they were aware of the SWAYAM PRABHA portal and were using it. Forty-eight percent (48 percent) of student teachers said they were aware of the SWAYAM PRABHA portal, but they did not use it, but they knew how to use the SWAYAM PRABHA portal. Fourteen percent of student teachers (14 percent) said they were aware of it, but did not know how to use it. Eighteen percent of prospective teachers (18 percent) admitted that they were unaware of such a portal.

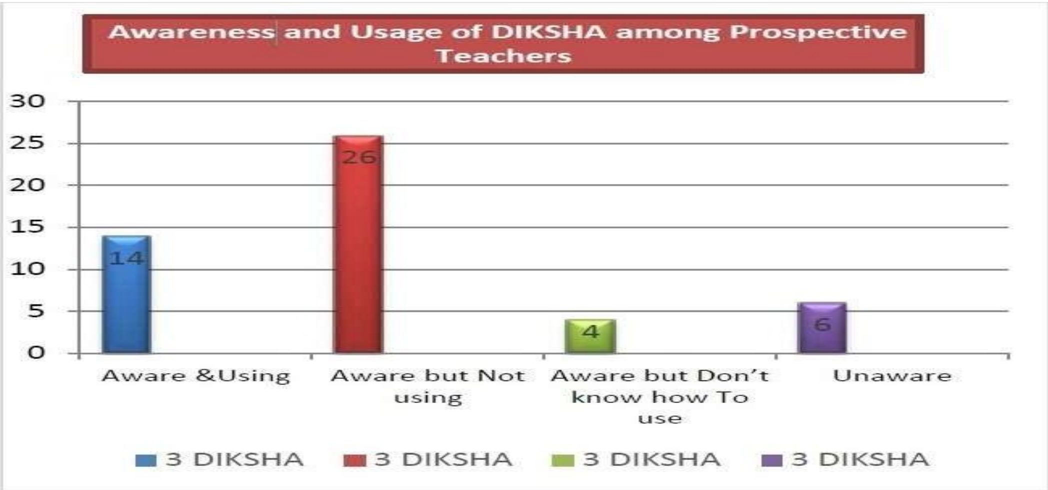

Figure 1.3 Awareness and Usage of DIKSHA among Prospective Teachers

Figure 1.3 showed the responses from the prospective teacher on awareness and usage of DIKSHA portal. Twenty-eight percent (28%) of prospective teachers said they were aware of and were using the DIKSHA portal. Fifty-two percent of student teachers (52 percent) said they were aware of the DIKSHA portal, but they didn't use it, but they knew how to use the DIKSHA portal. Eight percent (8 percent) of student teachers said they were aware of it, but did not know how to use it. Twelve percent (12 percent) of teacher trainees acknowledged they were unaware of such a portal.

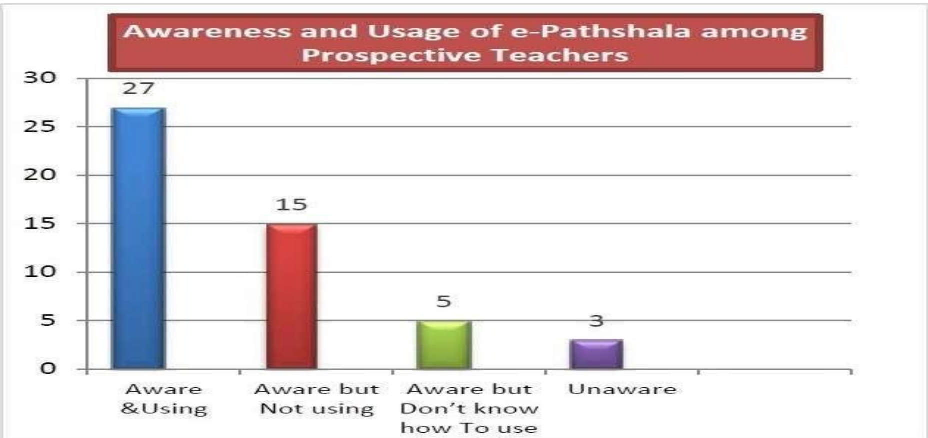

Figure 1.4 Awareness and Usage of e-Pathshala among Prospective Teachers

Figure 1.4 showed the responses from the prospective teacher on awareness and usage of the e-Pathshala portal. Fifty-four percent (54%) of prospective teachers said they were mindful of and were utilizing the E-PATHSHALA entry. Thirty percent of prospective teachers (30 percent) said they were mindful of the E-PATHSHALA entry, but they didn't utilize it, but they knew how to utilize the E- PATHSHALA entrance. Ten percent (10percent) of prospective teachers said

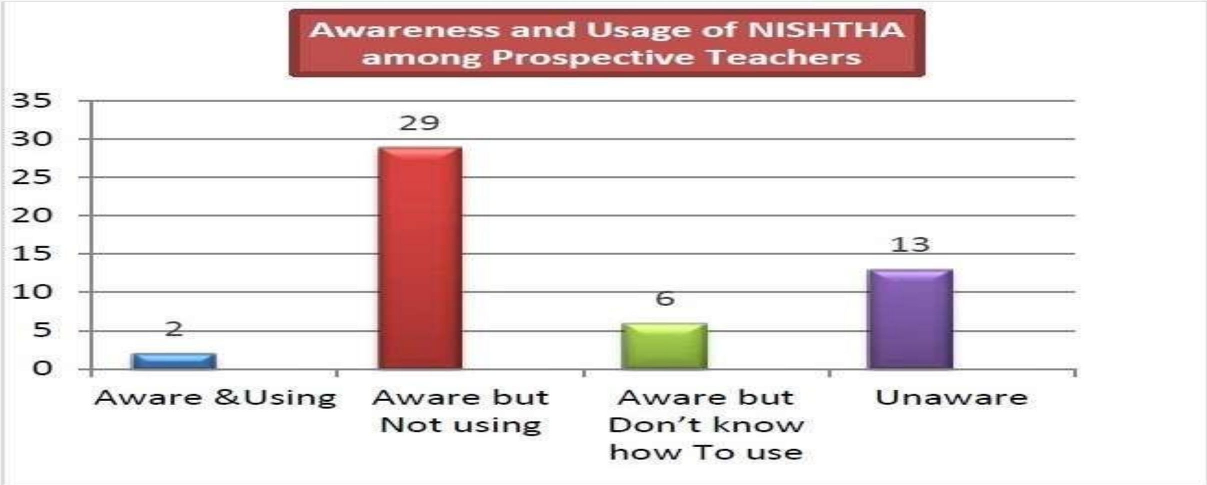

Figure 1.5 Awareness and Usage of NISHTHA among Prospective Teachers

they were mindful of it, but did not know how to utilize it. Six percent (6 percent) of prospective teachers recognized they were uninformed of such an entry. (Garg et al., 2020) Figure 1.5 showed the responses from the prospective teacher on awareness and usage of NISHTHA portal**.** Just four percent (4 percent) of prospective teachers said they were aware of the NISHTHA portal and were using it. Fifty-eight percent (58 percent) of student teachers said they knew about the NISHTHA portal, but they didn't use it, but they knew how to use it. Twelve percent of student teachers (12 percent) said they knew about it, but did not know how to use it. Twenty-six percent of teacher trainees (26 percent) admitted that they were unaware of such a portal.

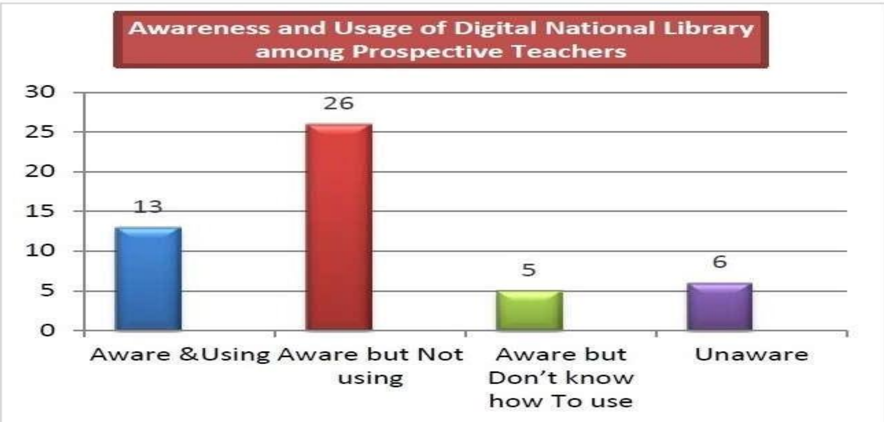

Figure 1.6 Awareness and Usage of DIGITAL NATIONAL LIBRARY among Prospective Teachers

Figure 1.6 shows the responses from the prospective teacher on awareness and usage of Digital National Library Twenty-six percent (26%) of prospective teachers said they were aware of and were using the DIGITAL NATIONAL LIBRARY platform. Fifty-two percent of student teachers (52 percent) said they knew about the DIGITAL NATIONAL LIBRARY platform, but they did not use it, but they knew how to use it. Ten percent (10 percent) of student teachers said they knew about it but did not know how to use it. Twelve percent (12 per cent) of teacher trainees reported they were unaware of such a portal.

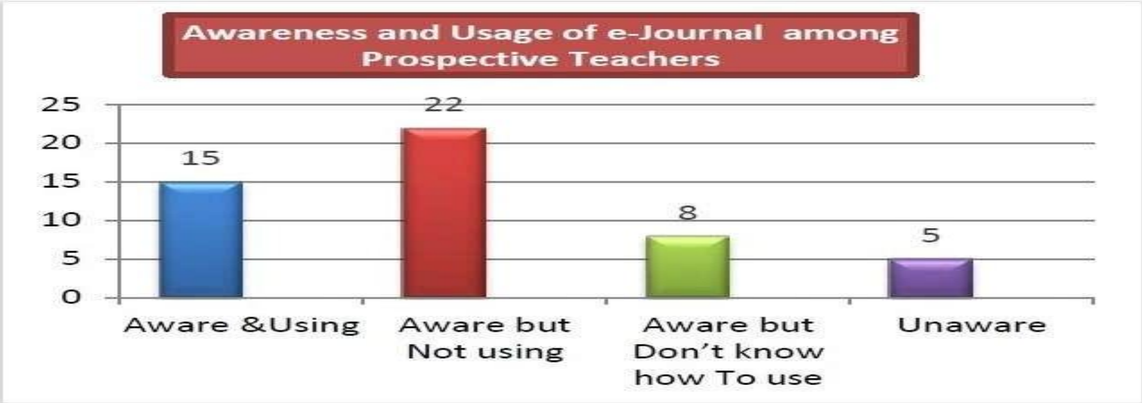

Figure 1.7 Awareness and Usage of E-JOURNAL among Prospective Teachers

Figure 1.7 shows the responses from the prospective teacher on awareness and usage of e-Journal. Thirty percent (30%) of prospective teachers said they were aware of and were using the E-JOURNAL platform. Forty-four percent of student teachers (44percent) said they knew about the E-JOURNAL platform,(Brar et al., 2019) but they did not use it, but they knew how to use it. Sixteen percent (16 percent) of student teachers said they knew about it but did not know how to use it. Ten percent (10 percent) of teacher trainees reported they were unaware of such a portal. It concludes that maximum number of teacher trainees are found to be well aware of E-Journal portal.

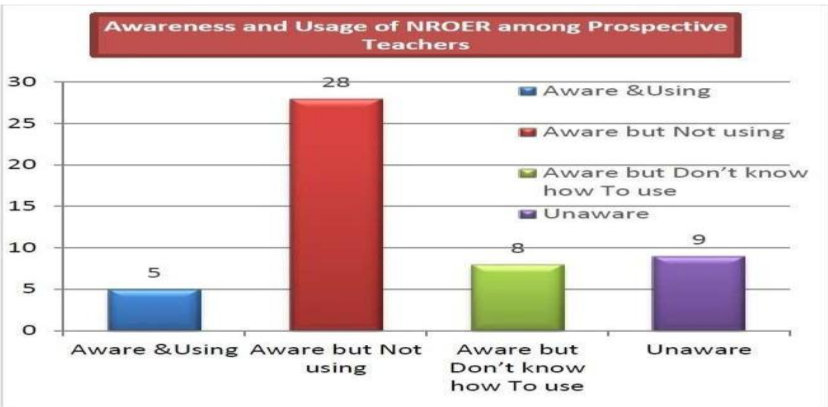

Figure 1.8 shows the responses from the prospective teacher on awareness and usage of NROER

portal. Ten percent (10%) of prospective teachers said they were aware of and were using the NROER platform. Fifty Six percent of student teachers (56percent) said they knew about the NROER platform, but they did not use it, but they knew how to use it. Sixteen percent (16percent) of student teachers said they knew about it but did not know how to use it. Eighteen percent (18 percent) of teacher trainees reported they were unaware of such a portal. This figure also depicts that students are well versed with NROER. Figure 1.9 showed the responses from the prospective teacher about Awareness and Usage of different E-resource Portals. By analyzing this graph, researchers found that e-Pathshala is the most aware and used portal among all the above-mentioned E resource portals. This portal is used by 54% of student teachers, followed by the SWYAM portal, used by 52% of students. NISHTHA (National School Heads and Teachers Holistic Initiative) is the most unknown portal among student teachers. This portal is not known to 26 percent of student teachers. Moreover, this, the researcher found that

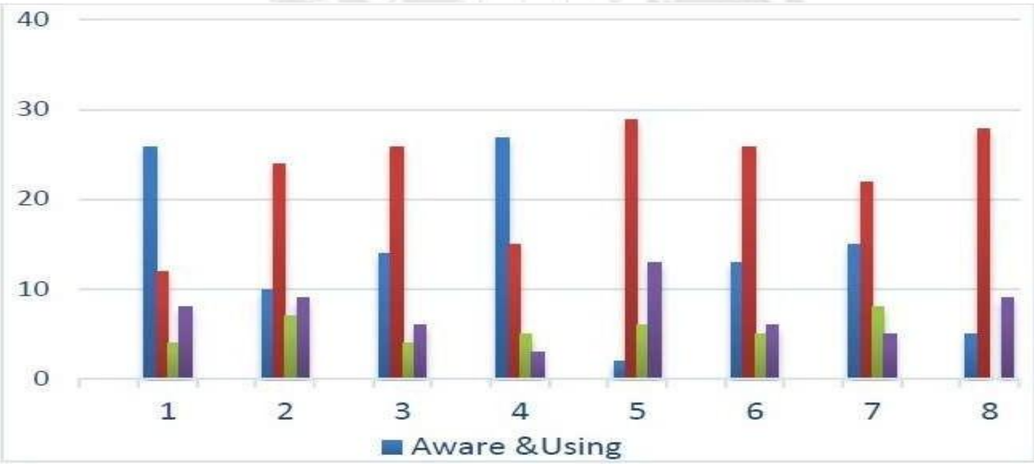

1	SWAYAM
2	SWAYAM PRABHA
3	DIKSHA
4	e-Pathshala
5	NISHTHA
6	Digital National Library
7	e-Journal
8	NROER

Figure 1.9 Overall Status of Awareness and Usage of different E- resource Portals among Prospective Teachers maximum student teachers (46%) are aware of the E resources portal sponsored by the Government of India but not using this portal. Only twenty-seven percent of

student teachers (27%) used these portals for various purposes. Twelve Percent of student teachers (12%) among all sampled student teachers admitted that they are aware but don't know how to use these portals. And fifteen percent (15%) of student teachers acknowledged that they are unaware of these portals.

2. Attitude toward the need of E-resource portal of prospective teacher

In this objective, Researcher tried to find out Information on which parameters e resources are used by the students. It is divided among parameters like research work, teaching and learning process,to create E-content to be used as TLM in their classroom professional development of the prospective teacher.

Table 2 Attitude toward the need of E-resource portal of prospective teacher

S. No	Parameters	Respondent	Percentage
1.	Research Work	28	54.9
2.	Teaching Process	40	78.4
3.	Learning Process	29	56.9
4.	E content	22	43.1
5.	Entertainment	10	19.6

Table 2 discovered that teaching purpose ranked highest with 78.4% followed by 56.9 % the Learning Process and 54.9 % students use this portal for Research Work, 43.1% for the E-content purpose and 19.6.6% prospective teacher used these portals for Entertainment. It indicates that all subscribed E- resource portals are in high demand among student-teacher But the study conducted by Habiba and Chowdhury (2012)(Habiba & Chowdhury, 2012) shows that E-resource were exclusively used for learning followed by current information and less importance is given to research and teaching.

3. Status of enrolling in MOOC courses (from SWYAM /DIKSHA portal)

The objective is to find the status of enrolments of budding teachers in various MOOCS. (Nemer & O'Neill, 2019; Pant et al., 2021) Courses like swayam and Diksha Portal and various others. Data was collected on the basis of three parameters. First was to find out whether enrolment is course followed by its completion with certificates by students. Second whether students have just enrolled and not completed course with certification Third one includes students are not enrolled in any of the course. **Table 3** Status of enrolling in MOOC courses (from SWYAM /DIKSHA portal)

S. No.	Parameters	Respondent	Percentage
1.	Complete course with certification	17	33.3
2.	Only enrolled in course but not attended	19	37.3
3.	Not Enrolled in any course	14	27.5

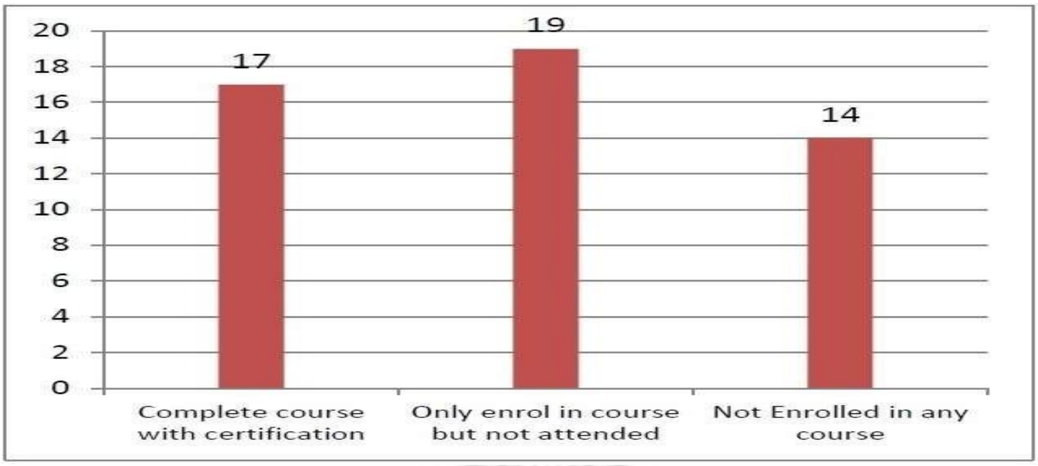

Figure 1.10 the responses from the prospective teacher on the status of enrolling in MOOC courses (from SWYAM /DIKSHA portal)

In Figure 1.10 the researcher found that maximum Student teachers i.e. 37.3% only enrol in MOOCs courses offered at SWYAM /DIKSHA portal but not attended this course seriously and do not complete them to get the certificate. On the other side, 33.3% of Student teacher's complete courses with certification. But 27.5%of Student teachers never enrolled in any such courses. There could be many reasons not to complete and even enrol in such courses by student teachers like course was irrelevant for them; course was too demanding in terms of time; the assignments/ quizzes were difficult the provision of credit transfer is not applicable with their university; the exam fee is high; or many other reasons.

Discussion

E-resource portals for teachers and students (with Digital Credentials) contains learning material using a mix of videos, interactive content, practice questions, and reading material as well as an assessment to evaluate learning. (Maxwell Peprah Opoku, Wisdom Kwadwo Mprah, Isaac Owusu, Eric Badu, 2016) The users can be recognized for completing the course help in Skill-building - anytime, anywhere. Nowadays e-resources are considered as mines of information. At present time, it is becoming an increasing reality and necessity to have literacy (Arora & Sahu, 2015) and usage of E- resource portals among teachers as well as students. (Wadhwa nee Dabas & Kaur, 2017) The researcher discovered that a maximum number of students (46% students) was aware of E-resource portal sponsored by Government of India but not using this portal. Only 27% of students used these portals for various activities. 12% of students among all sampled students aware but don't know how to use these portals. And 15% of students are unaware of these portals. The researcher also found that among all E-resource portals mentioned above, the most aware and used portal is e-Pathshala. 54% of student teachers use this portal followed by the SWYAM portal that is used by 52 % of the student. NISHTHA (National Initiative for School Heads and Teachers Holistic) is the most unaware portal among student-teacher. Twenty-six percent (26%) of student teachers are not aware of this portal.

Moreover, this, these portals are used for various purposes by student teachers. It was found that the most of student teachers i.e. 31% use these portals for the teaching process. Twenty percent of students acknowledge that they use these portals for learning. This result is very contrary to a study conducted by Habiba and Chowdhury in 2012 showed that e-resources are exclusively used for learning followed by current information and less importance is given to research and teaching. (Habiba & Chowdhury, 2012) Moreover, these maximum student teachers neither attended a course offered at SWYAM /DIKSHA portal seriously nor complete any certification in MOOCs course offered at SWYAM /DIKSHA portal. These figures demand the need of training and orientation of E resource portal among prospective teacher to enhance the usage of resources. Teacher education programs are responsible for preparing the future generations of teachers, (Castillo et al., 2019) programs must have some such training that prepares future teachers for an ever-growing and expanding field of K-12 online learning in all of its forms (Shukla, 2015) and also facilitate professional development during service. (Edusei et al., 2015) The government also test out the E- resource portals that fulfil the need of learner or not. Because research investigated that the least aware and used portal among prospective teachers is NISHTHA. Therefore, it is a responsibility as well requirement to check regularly all portal and ensure that they fully address the need of learners and teachers and timely orientation should be given to learner for how to use these portals and how they will help in their development (Lerma & Chen, 2020; Sridevi et al., 2015) so that maximum number of students get benefits of these initiatives of the government for equity and quality of education in 21st century world. This study is also an eye opener for various national bodies to spread the awareness of these e -portals as the way we learn and teach is changing in the present scenario. Bayeck Y R(2016)(Bayeck, 2016) suggested various motivation factors to involve students in MOOCS Courses like motivation through friends and other people in contact to complete a course on such plat form, Motivation to achieve skills to acquire extra credits or Personal development to get a good job and third one to get inspired by MOOC's benefits from professors and finding proper reputation among professors.

Scope for Future Study

This research helped to know awareness and usage of E-resource portals among prospective teachers. But this study can be done on teacher and student of schools and college at both graduate and post graduate level. The same study has a scope with a large sample size so which gives fruitful results that help to generalize the results. This in turn help administrators and stake holders to take decision about distribution of credits through MOOC's and learn to use e-resources as the future of online learning and teaching has turned to be on after pandemic period. This study is delimited to a few teacher training institutes of Haryana and Uttar Pradesh. Therefore, Study can be repeated to compare the awareness of the E-resource portal among different state prospective teacher and in-service teacher. This study requires to be repeated to find out various reasons for not completing/ not enrolling for MOOC courses by prospective teachers. These reasons will help in identifying the causes of non-popularity of MOOC courses. Hence, this

study has wide scope for further research.

References and notes

Adeleke, A. A., & Olorunsola, R. (2010). Training in the use of e-resources in academic libraries: one university's approach. *Library Hi Tech News*, *27*(6/7), 16–19.

Arora, A., & Sahu, P. K. (2015). Inclusive education in India: how and why? *Journal of Disability Studies*, *1*(1), 31–34.

Bansal, M. (2018). A study on the role of education for Rural transformation. *Integrated Journal of Social Sciences*, *5*(1), 27–30.

Bayeck, R. (2016). Exploratory study of MOOC learners' demographics and motivation: The case of students involved in groups. *Open Praxis*, *8*(3), 223–233.

Bhalla, J., & Ciences, S. O. S. (2018). Computer access to teachers … reality or legend ?? *Integrated Journal of Social Sciences*, *5*(1), 7–14.

Bordoloi, R. (2018). Transforming and empowering higher education through Open and Distance Learning in India. *Asian Association of Open Universities Journal*, *13*(1), 24–36.

Brar, K. S., Singh, B., & Kaur, A. (2019). Use of E-journals by library and information science researchers of India: An empirical analysis. *Library Philosophy and Practice*, *2019*.

Castillo, Y. A., Silcox, D., & Fischer, L. (2019). Evaluating educational training impact on Pre-service Students' attitudes towards human-animal relationships. *Integrated Journal of Social Sciences*, *6*(1), 6–11.

Despujol, I. M., Turró, C., Busquéis, J., & Cañero, A. (2014). Analysis of demographics and results of student's opinion survey of a large scale mooc deployment for the spanish speaking community. *2014 IEEE Frontiers in Education Conference (FIE) Proceedings*, 1–8.

Edusei, A. K., Mprah, K., Owusu, I., & Dahamani, T. (2015). Attitude of teacher trainees towards children with disabilities in the Northern Region of Ghana. *Journal of Disability Studies*, *1*(2), 55–60. Garg, A., Sharma, A., & Garg, N. B. (2020). Impact of Web Based Learning and Teaching in Higher Education in India. *Journal of Computational and Theoretical Nanoscience*, *17*(6), 2689–2694.

Habiba, U., & Chowdhury, S. (2012). Use of electronic resources and its impact: a study of Dhaka University library users. *Eastern Librarian*, *23*(1), 74–90.

Kashyap, S. R. (2016). Use of e-resources by university faculty members of Madhya Pradesh and Chhattisgarh: A comparative study. *International Journal of Digital Library Services*, *6*(2), 56–62.

Khan, A. (2015). *School Science in the National Repository of Open Educational Resources (NROER): An overview of the developmental process of Physics content*.

Kumar, K., & Pande, B. P. (2021). Rise of Online Teaching and Learning Processes During COVID- 19 Pandemic. In *Predictive and Preventive Measures for Covid-19 Pandemic* (pp. 251–271). Springer. Lerma, P., & Chen, R. K. (2020). Adults with Learning Disabilities in

Postsecondary Education and the Workforce. *Journal of Disability Studies*, *2020*(2), 70–78.

Majumder, C. (2019). SWAYAM: The Dream Initiative of India and its uses in Education. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development, 3*, 57–60.

Maxwell Peprah Opoku, Wisdom Kwadwo Mprah, Isaac Owusu, Eric Badu, E. L. T. (2016). Challenges in accessing education for children with disabilities in Ashanti and Brong Ahafo regions of Ghana. *Journal of Disability Studies*, *1*(2), 61–68.

MHRD, I. (2020). *National education policy 2020*. Ministry of Human Resource Development, Government of India.

Nemer, D., & O'Neill, J. (2019). Rethinking MOOCs: the promises for better education in India. *International Journal of Information Communication Technologies and Human Development*, *11*(1), 36–50.

Pant, H. V., Lohani, M. C., & Pande, J. (2021). MOOCs in Higher Education: Current Trends in India and Developed Countries. In *Ubiquitous Technologies for Human Development and Knowledge Management* (pp. 58–77). IGI Global.

Samanta, A. (2018). Analytical Study of SWAYAM. *International Journal of Research and Analytical Reviews*, *5*(3), 1374–1379.

Sawai, A. B., & Chavan, S. P. (2020). Awareness and use of e-resources in college libraries: A survey. *Library Philosophy and Practice*, 1–8.

Sharma, S. (2015). Empowering the Torch-bearers: Developing Teacher Empowerment Program to realize the new vision of education. *Integrated Journal of Social Sciences*, *2*(1), 1–6.

Shukla, A. (2015). Cooperative Learning: A Way to Continuous Professional Development for the English Language Teacher. *Integrated Journal of Social Sciences*, *2*(1), 28–32.

Snoek, M. (2021). Educating quality teachers: how teacher quality is understood in the Netherlands and its implications for teacher education. *European Journal of Teacher Education*, 1–19.

Sridevi, G., George, A. G., Sriveni, D., & Rangaswami, K. (2015). Learning disability and behavior problems among school going children. *Journal of Disability Studies*, *1*(1), 4–9.

Thanuskodi, S. (2019). Information literacy skills among library and information science professionals in India. *Library Philosophy and Practice*, 1–24.

Wadhwa nee Dabas, M., & Kaur, K. (2017). Child's Construction of Knowledge: Role of Activities in Classroom. *Integrated Journal of Social Sciences*, *4*(1), 20–25.

संशोधन क्षेत्रातील वांशिक संशोधन पद्धतीची मनोवैज्ञानिक उपयोगिता आणि वाढते महत्व

संशोधक
प्रा. अर्चना तुळशीराम सुर्यवंशी
गंगामाई शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
नगांव ता. जि. धुळे

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. नगीन मधुसुदन पटेल
गंगामाई शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
नगांव ता. जि. धुळे

सारांश

वांशिक पध्दतीलाच विकासात्मक पध्दती असेही म्हणतात. शैक्षणिक संशोधनात वांशिक संशोधनास अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. बालकांची विविध क्षेत्रातील वाढ आणि विकास यांचे विशेष महत्व असल्याने त्याचा शास्त्रीय अभ्यास मानसशास्त्र, समाजशास्त्र आणि शिक्षणशास्त्र यात केला जातो. व्यक्ती, समाज, राष्ट्र यांच्या विकासात्मक इतिहासातील महत्वपूर्ण घटनांचे संकलन करण्याकरिता विकासाची तत्वे आणि सामान्य वैशिष्टये यांचा शोध घेण्याकरीता ही पध्दती उपयुक्त आहे. ही पध्दती उत्पत्ती, वाढ आणि विकास यांच्या दीर्घकालीन प्रक्रियेशी संबंधित आहे. विशिष्ट कालखंडात होणारी स्थित्यंतरे कशी-कशी घडत जातात याच्या अभ्यासावरुन व्यक्तिविकासाचे स्वरुप स्पष्ट होते. त्यांच्या संशोधनाने बालमानसशास्त्र विकसीत झाले आहे. बालकांची शारीरिक, भावनिक, सामाजिक आणि बौध्दिक वाढ होत असतांना त्यांच्यात कोणती परिवर्तने होतात व गुणात्मक विकास कसा-कसा होतो याचा अभ्यास करण्यासाठी ज्या पध्दतीचा उपयोग करण्यात येतो. त्या पध्दतीस वांशिक पध्दती किंवा विकासात्मक पध्दती असेही संबोधण्यात येते. या पध्दतीत भूतकाळ आणि वर्तमानकाळ यांचा व्यापकप्रमाणात अभ्यास करण्यात येतो. नंतर संबंधित विषयाच्या भविष्यकालीन अवस्थेविषयी आणि प्रवृत्तीविषयी अंदाज करण्यात येतो. उदा. लोकसंख्या वाढीचा प्रभाव लक्षात घेऊन आवश्यक असणाऱ्या प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाच्या तरतुदी करण्यास नियोजन आणि तयारी करणे योग्य समजून योग्य अध्ययन केले तर भविष्यकालीन गरजांची पूर्तता करता येऊ शकते. आजकाल तांत्रिक शिक्षणाकडे जनतेचा अधिक कल असल्याने राजकारणी व उच्चभ्रू लोक यांचे अशा प्रकारच्या शिक्षणास असलेले उदारतेचे धोरण, आर्थिक स्थैर्य आणि इतर सोयी असल्याने तंत्र शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करणे गरजेचे झाले आहे. ज्या विषयाला अधिक महत्व आहे अशा विषयाकडे पालकांचा ओढा अधिक दिसून येतो. शैक्षणिक बदलास विशिष्ट कल व दिशा असणे गरजेचे असते. या संशोधनाच्या माध्यमाने अशा प्रकारच्या विविध विषयांवर अभ्यास करणे सोपे झाले आहे.

मुख्य संबोध : वांशिक पद्धतीचा अर्थ, वांशिक संशोधनाची उद्दिष्टे, वांशिक संशोधन पध्दतीचे प्रकार, वांशिक संशोधनाची साधने, अभिकल्प, मनोवैज्ञानिक उपयोगिता

प्रस्तावना

शैक्षणिक संशोधनाच्या क्षेत्रात वांशिक संशोधन पद्धतीच उपयोग आज जरी कमी होतांना दिसत असला तरी याचे प्रमाण वाढत आहे. ही अत्यंत महत्वपूर्ण अशी संशोधन पद्धती आहे. वांशिक पध्दतीत विकासात्मक पध्दतीस महत्वाचे स्थान आहे. व्यक्ति अभ्यासापेक्षा विकास पध्दतीचा कालावधी अधिक व्यापक असतो. त्यामुळे या पध्दतीचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे विशिष्ट घटकाच्या अनेक अवस्थांचा विकास कसा घडून येतो याचा तपास करणे होय. विकास पध्दती विकासाच्या अवस्थांचा अभ्यास केला जातो. त्यामुळे चांगल्या घटकांना प्राधान्य देण्यात येते. विविध संशोधकांच्या विचारानुसार मानसशास्त्रीय व व्यक्ती विकासाच्या अभ्यासात या संशोधन पद्धतीचे विशेष महत्व आहे. या पद्धतीची वस्तुनिष्ठता वाढविण्यासाठी

तसेच यात अजून काही सुधारणा करता येतील का यावर विविध संशोधक सातत्यपूर्ण अभ्यास करीत आहेत. या पद्धतीची मनोवैज्ञानिक उपयोगिता आणि वर्तमान काळातील संशोधन क्षेत्रातील वाढते महत्व यावर सदर शोध निबंधात प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

- **वांशिक संशोधन पध्दतीचा अर्थ व संकल्पना**

वांशिक पध्दतीची व्याख्या पुढील प्रमाणे करता येईल. 'मूलाधार दिशादर्शन, प्रवृत्ती, प्रमाण आकृतिबंध, मर्यादा आणि वाढीवर दबाव यांचे दीर्घकालीन चालणारे संशोधन म्हणजे वांशिक संशोधन होय.' (Genetic Study is the long term investigation of origin, direction, trend, rate pattern, limit and decline of growth) या पध्दतीत पुढील बाबींवर तपासण्यास अधिक भर देण्यात येतो. उदा. कारणे, आंतरसंबंध आणि विकासाचा आकृतीबंध यातील घटके उदा. सामाजिक परिपक्वतेचा स्तर, अभिरुची, सामाजिक आर्थिक दर्जा, वाचन क्षमतेची ध्येये व उद्दिष्टये, साधनांची समस्या सोडविण्याची कार्यपध्दती इत्यादींचा अभ्यास करण्यात येतो.

वांशिक (Genetic) या शब्दाचा अर्थ अनुवांशिक विज्ञानाशी संबंधित असा केला आहे. त्याचप्रमाणे विकासाची रीत असा व्यापक दृष्टिनेही त्याचा अर्थ लावला जातो. व्यक्ति आणि गट यातील वयाच्या पातळीनुसार त्यांची क्षमता, आवडी-निवडी, वागण्याची पध्दत, सवयी यात परिवरर्तनाचे स्वरुप स्पष्ट करण्यासाठी वांशिक पध्दतीचा वापर केला जातो. बालकाच्या गर्भधारणेपासून तर त्याच्या देहावसानापर्यंत विविध क्षेत्रात होणारी वाढ परिपक्वता (Maheration) व ऱ्हास या सर्वांचा समावेश या अभ्यास पध्दतीत होतो.

व्यक्ती, समाज, राष्ट्र यांच्या विकासात्मक इतिहासातील महत्वपूर्ण घटनांचे संकलन करण्याकरिता विकासाची तत्वे आणि सामान्य वैशिष्टये यांचा शोध घेण्याकरीता ही पध्दती उपयुक्त आहे. ही पध्दती उत्पत्ती, वाढ आणि विकास यांच्या दीर्घकालीन प्रक्रियेशी संबंधित आहे. विशिष्ट कालखंडात होणारी स्थित्यंतरे कशी-कशी घडत जातात याच्या अभ्यासावरुन व्यक्तिविकासाचे स्वरुप स्पष्ट होते. त्यांच्या संशोधनाने बालमानसशास्त्र विकसीत झाले आहे.

- **वांशिक संशोधनाची उद्दिष्टये -** वांशिक संशोधनाची पुढील तीन उद्दिष्टये अथवा हेतू सांगता येतील.

1) वर्तनाचे यथार्थ निर्वचन - वर्तनाचे यथार्थ निर्वचन करण्याचा सातत्यपूर्ण प्रयत्न वांशिक संशोधनात केला जातो. यात वाढीचे प्रमाण ठरविणे, विकासाची दिशा इत्यादी यावरुन बालकाचा विकास होत आहे की नाही की जैसे थे अवस्था आहे, तसेच बालकाची प्रगती हळू आहे की गतिशील आहे याचाही तपास करण्यात येतो. या पध्दतीने प्रतिभावान बालकाचा अभ्यास करता येतो. त्याचप्रमाणे त्यांनी विद्यार्थ्यांची पूर्वपातळी ओलांडली की काय याचीही माहिती मिळविली जाते.

2) विकसित समस्यांचा शोध - मानवी विकासाबरोबर अनेक समस्याही निर्माण होत असतात. उदा. वर्तनात अचानक होणारे बदल, मानसिक गोंधळ तसेच वर्गखोल्या, प्रयोगशाळा, बालोदयान, शाळा व बालक औषधालयय, गृहदक्षता माध्यम, क्रिडांगण, चर्चागट इत्यादी. अशा प्रकारे त्यांच्या व्यक्तिमत्व विकास घडून येतो. अशा प्रकारेविषयसमायोजन, वेडेपणा, व्यक्तिमत्व विकास, बालकांच्या विविध विकासात्मक समस्यांचा अभ्यास या पध्दतीद्वारे केला जातो.

3) वाढीचे अध्ययन - वांशिक संशोधनात वाढीचे अध्ययन करण्यात येते. तसेच प्रवृत्ती, आकृतीबंधी प्रमाण, मर्यादा, मूलाधार इत्यादींचा तपास करण्यात येतो. तसेच वाढीवर प्रभाव टाकणाऱ्या आंतरघटकांचाही अभ्यास करण्यात येतो.

- **वांशिक संशोधन पध्दतीचे प्रकार -** वांशिक संशोधन पुढील प्रकारांनी केले जाते.

1) विकास पध्दती - वांशिक पध्दतीत विकासात्मक पध्दतीस महत्वाचे स्थान आहे. व्यक्ति अभ्यासापेक्षा

विकास पध्दतीचा कालावधी अधिक व्यापक असतो. त्यामुळे या पध्दतीचे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे विशिष्ट घटकाच्या अनेक अवस्थांचा विकास कसा घडून येतो याचा तपास करणे होय. विकास पध्दती विकासाच्या अवस्थांचा अभ्यास केला जातो. त्यामुळे चांगल्या घटकांना प्राधान्य देण्यात येते.

2) रेखांशात्मक तंत्र/उदग्र उपगमन - तिर्यक छेदात्मक तंत्रापेक्षा वांशिक पध्दतीत या तंत्राला अधिक महत्व दिले जाते. या पध्दतीत विशिष्ट बालकांचा अभ्यास दीर्घकाळापर्यंत केला जातो. त्यामुळे त्याची वाढ होतांना विविध अवस्थांमध्ये कसा बदल होत गेला याचे अवलोकन करण्यात येते. यावरुन त्या विशिष्ट परिक्षेत्रामधील वाढीचा व विकासाचा आढावा घेऊन नियम तयार करण्यात येतात. असा अभ्यास वर्षानुवर्ष सुरु असतो. ही पध्दती वापरात आणतांना नमुना काळजीपूर्वक आणि बारकाईने निवडणे आवश्यक असते. त्यामुळे संशोधकाचे कार्य निर्दोष आहे असे दिसून येते. सर्वप्रथम टर्मन यांनी स्टडीज ऑफ जिनिअस (Studies of Genius) म्हणजे कुशाग्र बुध्दिवंतांचा अभ्यास करण्यासाठी रेखांशात्मक तंत्राचा वापर केला. आपल्या संशोधनात त्यांनी 1500 प्रतिभावंत विद्‌यार्थ्यांची निवड केली. त्यांनी आपले संशोधन 35 वर्षांच्या पाठपुराव्यावर आधारित एकुण 4 ग्रंथांचे प्रकाशन केले. या अभ्यासात सर्वच मूले एकच व तीच मूले असल्याने अशा प्रकारच्या अभ्यासास उदग्र उपगमन असे संबोधण्यात येते. या अभ्यासात नमुना मोठा घ्यावा लागतो. प्रदीर्घ कालमानानुसार माहिती गोळा करण्याच्या साधनात जो बदल होतो व प्रगती होते त्याचा वापर करणे कठीण जाते.

3) तिर्यक छेदात्मक तंत्र - या पध्दतीत कोणत्याही एका गटातील व्यक्तिचे एकेरी मापन करण्यात येते. उदग्र उपगमन पध्दतीत लागणारा प्रदीर्घ कालावधी या पध्दतीत दूर करण्यात येतो. यात नमुना गट मोठया प्रमाणात घ्यावा लागतो. या पध्दतीत विविध गटातील व्यक्तींचा अभ्यास करण्यात येत असतो. ज्यावेळी व्यक्ती अभ्यास हा विषय नसतोतर अवस्थातील सामान्य बदल असा अध्ययन विषय असतो. अशावेळी संपूर्ण जनसंख्येचा एक निर्यक छेद घेण्यात येतो. या पध्दतीने विविध वयोगटातील बालकांचा अभ्यास करण्यात येतो. याच्यामध्ये जी वाढ व विकास घडून आलेला असतोत्यावरुन त्याचे अनुमान काढता येतात. यावरुन असे निदर्शनास येते की, ज्या उपगमनात लोकसंख्येच्या तिर्यक छेदातील विविध अवस्थेच्या बालकांच्या अभ्यासावरुन वाढ व विकास यांच्या संदर्भात काही सामान्य निष्कर्ष काढले जातात. अशा निष्कर्षांना तिर्यक छेद उपगमन अथवा तिर्यक छेदात्मक तंत्र असे संबोधले जाते. कधी-कधी तिर्यक छेदात्मक तंत्रास क्षितीज उपगमन या नावानेही ओळखले जाते. टर्मनने तिर्यक छेद उपगमनाचा आपल्या अध्ययनात वापर 1920 साली केला. या पध्दतीत एक तफावत दिसून येते, ती ही की विविध अवस्थांतील व्यक्तींचा अभ्यास केल्यास त्यांची पार्श्वभूमी व पूर्वीच्या बदलांची माहिती मिळणे कठीण जाते. म्हणून अशा वेळी रेखांशात्मक उपगमनाचा वापर केला असावा असे दिसून येते. रेखांशात्मक उपगमनाचा वापर मनोरुग्णालये, प्रयोगशाळा यात करण्यात येतो. शैक्षणिक क्षेत्रात मात्र क्षितीज उपगमनाचा वापर करण्यात येतो.

4) प्रवृत्ती अभ्यास पध्दती - या पध्दतीत भूतकाळ आणि वर्तमानकाळ यांचा व्यापकप्रमाणात अभ्यास करण्यात येतो. नंतर संबंधित विषयाच्या भविष्यकालीन अवस्थेविषयी आणि प्रवृत्तीविषयी अंदाज करण्यात येतो. उदा. लोकसंख्या वाढीचा प्रभाव लक्षात घेऊन आवश्यक असणाऱ्या प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाच्या तरतुदी करण्यास नियोजन आणि तयारी करणे योग्य समजून योग्य अध्ययन केले तर भविष्यकालीन गरजांची पूर्तता करता येऊ शकते. आजकाल तांत्रिक शिक्षणाकडे जनतेचा अधिक कल असल्यानेराजकारणीव उच्चभ्रू लोक यांचे अशा प्रकारच्या शिक्षणास असलेले उदारतेचे धोरण, आर्थिक स्थैर्य आणि इतर सोयी असल्याने तंत्र शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध करणे गरजेचे झाले आहे. ज्या विषयाला अधिक महत्व आहे अशा विषयाकडे पालकांचा ओढा अधिक दिसून येतो. शैक्षणिक बदलास विशिष्ट कल व दिशा असणे गरजेचे

असते. बी.एड्., एम.एड्. पदवीकडे आजकाल विद्यार्थी व पालक यांचा अधिक ओढा असल्याचे कारण त्यांना नोकरीची शाश्वती असते असे समजतात. या सर्व विचारांचा अभ्यास केल्यास असे दिसते की, प्रवृत्ती अभ्यासाकडे जागरुक जनतेचा अधिक कल दिसून येतो.

5) पाठपूरावा पध्दती - या प्रकारच्या संशोधनात एखादे प्रशिक्षण घेतल्यावर प्रत्यक्ष व्यवसायात त्याचा परिणाम किती प्रमाणात दिसून येतो? तो यथार्थ की अयोग्य? अशा प्रश्नांचा अभ्यास करण्यात येतो. अशा प्रकारच्या अभ्यासात मिळालेल्या उणिवा अथवा परिणाम अयोग्य असल्यास त्या उणिवा अथवा परिणाम योग्य येण्यासाठी सतत पाठपुरावा करण्यात येतो. हुशार व मध्यम बुध्दीच्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षणाचा किती उपयोग झाला याचा संशोधनात अभ्यास करण्यात येतो. त्यासाठी शैक्षणिक संशोधनाच्या सामान्य पायऱ्यांचा येथेही उपयोग करण्यात येतो. यात विद्यार्थ्यांच्या मागासलेपणाचा आढावा घेण्यात येतो. त्यानुसार त्यात सुधारणा करण्यासाठी परत पाठपूरावा पध्दतीकडे वळावे लागते.

- **वांशिक संशोधनाची साधने -** वांशिक संशोधनाची साधने पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

1) सर्वेक्षणाची साधने - वांशिक संशोधनात तथ्य संकलन, अभिलेखाची साधने, आदर्शमूलकसर्वेक्षणाची साधने यांचा वापर करण्यात येतो. उदा. परिक्षण, प्रश्नावली, मुलाखती आणि अभिलेख यांचाही वापर करण्यात येतो.

2) पर्यावरणीय संकलन - यात पालकांची प्रतिवेदने,त्यांच्या नातेवाईकांची प्रतिवेदने अथवा पर्थावरणीय माहिती, संस्कृती व पार्श्वभूमी यांचा वांशिक संशोधन करतांना विचार करावा लागतो. परंतू बालकांच्या जीवनाशी संबंधित माहिती उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे ही पध्दती अवघड वाटते.

3) बालकांचे/प्रौढांचे पूर्वजवीन - बालकाचे अथवा प्रौढांचे पूर्वजीवन हे योग्य स्मरणावर आधारित अभिलेखाद्वारे जतन केलेले असते. त्यासाठी मोफत संघटनांच्या प्रक्रिया अथवा प्रक्षेपित पध्दतींचा अवलंब करण्यात येतो.

4) फाईलमधील अभिलेख - यात घर, शाळा व विविध माध्यमांचाअंतर्भाव होतो. त्यांची शालेय उपलब्धी, जन्मतारखेचे दाखले, स्वास्थ्य अभिलेख यांसाठी अभ्यास करण्यात येतो.

5) बालकाची सद्यस्थितीतील वर्तणूक - वांशिक अभ्यास पध्दतीत बालकांच्या सद्यस्थितीतील वर्तणूकीची माहिती काढून घेणेआवश्यक असते. यात संकलित माहितीवर आधारित अवलोकन, मापन आणिप्रायोगिक परिस्थिती यांचा समावेश होतो. त्याच प्रमाणे वर्तणुकीचे प्रत्यक्ष अवलोकन करतांना खेळ व सामाजिक कृतींचा विचार करावा लागतो.

6) प्रायोगिक तंत्र - प्रायोगिक तपासात वांशिक उपागमाचा कधी-कधी वापर करण्यात येतो. जेव्हा समपातळीवरील गट बदलांच्या वाढीवर होणाऱ्या परिणामाचा उल्लेख करीत असतोअशावेळी प्रायोगिक तंत्राचा वापर करण्यात येतो.

7) ऐतिहासिक व चरित्रात्मक सामग्री - यात वांशिक आणि ऐतिहासिक अभ्यासाचा वापर करण्यात येतो. वांशिक उपगमन घटनेच्या मध्यवर्ती भागाकडे लक्ष आकर्षित करीत असते. यात व्यक्तिगत वाढ अथवा भूतकाळातील घटना संबंधित असतात. परंतू ऐतिहासिक घटना ह्या मानवाच्या संपूर्ण वाढीचा अथवा पातळीचा विचार करीत असतात.

8) बालकाच्या जीवनाची स्मरणगाथा - बालकाचे अनुभव, जीवनशैली,आचार, स्वभाव वैशिष्टये, विचारप्रणाली, त्याचबरोबर त्याच्या जीवनाच्या प्रत्येक पैलूची माहिती बालकाच्या सहवासात असणाऱ्या व्यक्तींना माहिती असणे आवश्यक असते.

9) बालकाचे अंतर्गत परीक्षण - यात बालकाचा भावनिक, बौद्धिक, मानसिक, वैचारीक, सामाजिक इत्यादी विविध दृष्टिकोनातून अंतर्गत विकास कसा घडून आला याचे परिक्षण करण्यात येते.

10) अभिलेख - वांशिक संशोधनात अभिलेखास अतिशय महत्व असते. यात स्थायी अभिलेखात बालकाने मिळविलेल्या उपलब्धीची माहिती दिलेली असते. उदा. चित्रकला, पत्रे, निबंध इ.

 वांशिक संशोधनाचे अभिकल्प - वांशिक संशोधनअभिकल्पात पुढील बाबींचा समावेश होतो.

1) व्यक्ती मुलाखत - व्यक्ती मुलाखतीत स्वत्वाची जाणीव, आंतरव्यक्ती संबंधी कृतींचा संबंध, अभिरुची, व्यक्तीगत दक्षता व कृती पध्दती, शालेय संहितेची भावना, तात्वीक दृष्टीकोन इत्यादींचा तथ्य म्हणून समावेश होतो.

2) सर्वेक्षणाची साधने - विविध तथ्यांची साधने गोळा करणे, साधनांचे अभिलेख अथवा आदर्शमूलक सर्वेक्षण पध्दती यात परीक्षांचा विकासात्मक आलेख, अनुसूचीची वाढ, वर्तणूक अभिलेख परिक्षा, पदनिश्चयन श्रेणी, पडताळा सूची, प्रश्नावली, मूलाखत आणि प्रत्यक्ष अवलोकन इत्यादी यांचा अंतर्भाव होतो.

3) प्रागतिक मूल्यमापन - यात पुढील भागांचा समावेश होतो.

अ) परीक्षा विकास - यात नैसर्गिक अवलोकन, संघटन यांचा वापर होतो. त्याचप्रमाणे साधी साधने तयार करणे, प्रमाणित मानसशास्त्रीय कसोटया, व्यक्तीनिष्ठ तंत्रे यांचाही विकास करण्यात येतो.

ब) दृकपरीक्षा - यात व्यक्ती इतिहास, दृक-विश्लेषण, दृक कौशल्य इत्यादी साधनांचा समावेश होतो.

क) भौतिक वाढ मूल्यमापन - यात भौतिक वाढीचे सर्वंकष मूल्यमापन करण्यात येते.

4) वर्तणूक सर्वेक्षण - यात व्यक्तीचे विशिष्ट परिस्थितीत, वातावरणात अथवा समूहात वर्तन कस-कसे परिवर्तीत होत जाते याचे सर्वेक्षण करण्यात येते.

5) अध्यापकाची मूलाखत - शिक्षणक्षेत्रत काम करणाऱ्या विविध स्तरावरच्या अध्यापकांच्या मुलाखती घेतल्याने महत्वपूर्ण तथ्यांचे संकलन करता येते.

6) प्रायोगिकरण - प्रायोगिकरणान वांशिक संशोधनाची माहिती गोळा करण्याची प्रक्रिया अधिक सरल होण्यास मदत होते. यासाठी नियंत्रित गट तंत्राने आणि सहद्वीतंत्र गटाने माहिती उपलब्ध होते.

7) वैयक्तिक व्यक्ती अभ्यास - यात विविध वाढीच्या विभागांचा भौतिक अभ्यास केल्याने माहिती गोळा करता येते. त्याचप्रमाणे बुध्दिमत्ता व भावनिकता यांचाही त्यात अंतर्भाव असतो.

 वांशिक संशोधनाचे फायदे/गुण - वांशिक संशोधनाचे फायदे अथवा गुण पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

1) व्यापक नमुना - रेखांशात्मक अभ्यासात अगदीच कमी व्यक्ती घेऊन अधिक कालावधी लागतो. त्यासाठी व्यापक नमुना वापरण्यात येतो. यात तिर्यक छेदात्मक पध्दतीने व्यक्तीचा अधिक गट घेण्यात येतो. यासाठी नमुना निवड म्हणून अनेक व्यक्तींना यात संधी दिली जाते.

2) प्रमाणकाची उपलब्धता - वांशिक पध्दतीत प्रत्येक दिवसाच्या कार्यक्रमासाठी योग्य प्रमाणकाची पूर्तता करण्यात येते. उदा. पेहरावाची सवय, सामान्य तयारी व सर्व प्रात्याक्षिक कौशल्य इत्यादी.

3) वेळेची आर्थिकता - या पध्दतीत वेळेच्या आर्थिकतेला अत्यंत महत्व देण्यात येते. वेळेची बचत करणे गरजेचे असते. कारण यात सर्व नमुने अगदी वेळेवर उपलब्ध करुन देण्यात येतात.

4) उर्जेची आर्थिकता - यात उर्जेच्या आर्थिकतेला महत्व देण्यात येते. त्यामुळे उर्जेची बचत करता येते. कारण उर्जेचे सर्व नमुने एकदम उपलब्ध करता येतात.

5) एकत्रित तथ्य संकलन त्वरीत - यात तिर्यक छेदात्मक पध्दतीचा वापर करण्यात येतो. त्यानुसार एकत्रित तथ्य संकलन त्वरीत करता येते. यात एकाचवेळी बालकांची उंची पहिल्या सहा श्रेणीत मापन करता येते. त्यामुळे एका श्रेणीत सहा वेळा उंची मोजण्यासाठी थांबण्याचा त्रास वाचतो. त्यामुळे रेखांशात्मक अभ्यासाची गरज भासत नाही.

6) वांशिक पध्दतीत व्यक्तिमत्वाच्या सर्वांगिण अभ्यास करता येतो.

 वांशिक संशोधनाचे दोष / मर्यादा - वांशिक संशोधनाचे दोष अथवा मर्यादा पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

1) वांशिक पध्दतीत तिर्यक छेदात्मक पध्दतीचा वापर करण्यात येतो. त्यामुळे बालकाचा अथवाव्यक्तिच्या विकासाचा आढावा प्रदर्शित करता येत नाही.
2) या पध्दतीत पुर्वानुमानास थारा मिळत नाही.
3) या पध्दतीत विशिष्ट व्यक्तीचा वापर करण्यात येत नाही.
4) या पध्दतीत मोठा नमुना व अनेक नमुना गटांची गरज असते.
5) नमुना पध्दती व सांख्यिकीय पध्दतीत या पध्दतीच्या वापराने अनेक अडचणी उद्भवतात.

वांशिक संशोधन पद्धतीच्या काही मर्यादा असल्या तरी शिक्षण क्षेत्रात या पद्धतीचा उपयोग करून संशोधन करणाऱ्यांचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे. या पद्धतीची वस्तुनिष्ठता वाढविण्यासाठी सतत प्रयत्न होतांना दिसत आहेत.

संदर्भ सूची

1. कऱ्हाडे डॉ. बी. एम., (2007), शास्त्रीय संशोधन पध्दती, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपुर
2. उमाठे वि. तु. व मुळे रा. श., (1987), शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे, नुतन प्रकाशन, पुणे
3. आगलावे प्रदिप, (2014), संशोधन पध्दतीशास्त्र व साधने, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
4. पंडीत बी. बी., (2008), शिक्षणातील संशोधन, नित्यनूतन प्रकाशन, पुणे
5. डॉ. भिंतांडे वि. रा., (2018), शैक्षणिक संशोधन पद्धती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
6. डॉ. घोरमोडे के. यु., डॉ. घोरमोडे कला, (2008), शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे, विद्या प्रकाशन, नागपुर
7. डेव्हिड सिल्वरमन (संपादक), (2019), गुणात्मक संशोधन, सेज पब्लिकेशन, नवी दिल्ली
8. रणजित कुमार, (2017), संशोधन पद्धती, सेज पब्लिकेशन, नवी दिल्ली
9. मायी सुनील, (2015), सामाजिक संशोधन पद्धती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे
10. शर्मा आर. ए., (2005), शिक्षा अनुसंधान, आर. लाल पब्लिशर्स, मीरत
11. महाजन धर्मविर, (2001), सामाजिक अनुसंधान की पध्दतियाँ, विवेक पब्लिकेशन, दिल्ली
12. लवानिया एम. एम., जौन राशी, (2009), समाजशास्त्रीय अनुसंधान का तर्क और विधीयाँ, वारिषेन पब्लिकेशन, अहमदाबाद

A Multidisciplinary Approch To Education

Suvarna Rajendra Patil
(Department of Psychology)
S. S. M. M. College, Pachora, Jalgaon

Prof. (Dr.) J. N. Choube
V.V.M.S.S.G.Patil College
Sakri (Maharashtra)

Abstract

Multidisciplinary education' is an important Part of Indias modern education system. Adopting this concept (NEP) 2020 seeks to equip students with broad knowledge and Skills and prepare them for a rapidly changing word. Multidisciplinary education is on approach to education that takes into account a variety of subject matter and approaches. This paper presents that multidisciplinary education is a concept adopted by the Government of India through the New National Education Policy (NEP) 2020: This approach to learning looks at how various disciplines can interact with each other to create a comprehensive understanding of a subject. It is seen as ideal way of coping.

Keywords - Multidisciplinary Approach, education, NEP 2020

Introduction

A multidisciplinary course is the study of a single subject from the perspective of more than one subject also known as cross-disciplinary. Which aims to cross disciplinary boundaries.

A multidisciplinary approach is a method of curriculum integration that highlights the different perspectives that different perspective that different disciplines can bring to explaining theme topic or problem. A multidisciplinary curriculum uses multiple disciplines to study a single subject and teaches the same concept from multiple disciplines which help students to gain different perspectives and knowledge. A unique educational system that encourages is crucial.

The National Education policy (NEP) 2020 is an ambitious policy document that aims to revolutionize the education system in India. Multidisciplinary education is education that brings together multiple disciplines to create a holistic learning experience. Multidisciplinary education applied in school and colleges allows students to gain in depth understanding of subjects from different disciplinary perspectives. This approach promotes creative thinking, critical analysis, collaboration; and communication skills.

National Education a policy 2020

With the National Education policy 2020, India has taken a giant leap in its education system. This type of education aims to promote the holistic development of individuals by exploring various aspects of Knowledge. NEP 2020 seeks to strengthen educations at all levels: by outlining several measures that will help facilitate a multidisciplinary approach in education. It promotes distance subject studies in various educational institutions. This includes collaboration between universities, colleges, research institutes and other institutions. It also encourages the integration of traditional Indian knowledge systems into the modem curriculum. It helps enrich the

learning experience by giving students a more holistic view of various subjects. At the same time NEP promotes the development of curricula and programs covering various disciplines such as Mathematics, science, Arts, Technology and Humanities.

Objectives

1) To give a clear cut concept of the multidisciplinary education on multidisciplinary. approach in education
2) To highlight different aspects of multidisciplinary approach in education.
3) To recommended the necessary suggestions in association with it

Methodology

The main objective of this paper is to highlight different aspects of multidisciplinary approach in education. This study is solely based on secondary data collected from available resources such books, journals, articles, magazines, web resources etc. the method are followed here descriptive and analytical.

Discussion

Education is a complex world with many styles, values and philosophies and Hi in important to find out which system fits ye learning style. And multidisciplinary helps us do that through this method a student learns general skills like problem solving, critical thinking, time management, self management, communication and writing, analysis and research methods team work and many more. The skills you learn are easily transferable to the work environment and will be useful in every domain. It provides a holistic understanding of different approaches. A student becomes able to gather and collaborate with people across the spectrum. which will help them perform well in the professional world. It helps students understand the power of new ideas and develops a practical attitude. It develops a generation of lifelong learners without boundaries helps create more and contextual learners Deeper understanding of topics and concepts informs future Careers.

As a step in the sight direction the National education policy 2020 has laid down guidelines under the UGC to convert existing higher education institutes into multidisciplinary institutions and this is an approach that can also easily to tought through e-platform.

Conclusion

The Indian was of learning, acquiring knowledge has always been liberal an multidisciplinary. This approach to education has been India’s contribution to the world. The National Education policy 2020 program is a major step towards providing access a higher quality education. The education policy 2020 undoubtedly a turning point in the country's history is a great initiative that has addressed many issues that have bedeviled the education sector for years. In the long run this policy will benefit the overall development of the country.

References

1. NEP 2020 : A new Holistic Approach to Learning, https://blog.teachmint.com/nep-2020-a-multidisciplinary-appraach-to-education-in-india/
2. Importance of multi-Disciplinary approach in Education 2022, https://www.winuall.com/post/importance-of-multi-disciplinary-approach-in-education
3. https://m.timesofindia.com/education/news/multiddisciplinary-focus-of-nep-2020-transforming-the-indian-higher-education-system/amp-articleshow/77501207.cms
4. Dr Roy kishor (2022) multidisciplinary Approach in teacher Education Programme Study. https://wwww.jetir.org/papers/JETIR220482

'स्वयंम' व 'दिक्षा' या तांत्रिक व्यासपीठांची समग्र आणि बहुशाखीय शिक्षणातील भूमिका

संशोधक
गणेश रघुनाथ राऊत,
एम.ए.शिक्षणशास्त्र, के.सी.इ.सोसायटीचे
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव

मार्गदर्शक
डॉ. केतन पी चौधरी,
उपप्राचार्य,
के.सी.इ.सोसायटीचे शिक्षणशास्त्र महाविद्याल , जळगाव

गोषवारा

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० लागू करीत असतांना भारत सरकारने बदलत्या काळाबरोबर शिक्षण व्यवस्था, पद्धती आणि शैक्षणिक अनुभव यांमध्ये देखील अमुलाग्र बदल सुचविलेले आहेत.

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० शिक्षणाच्या प्रवाहात तंत्रज्ञानाच्या वापरावर विशेष भर देतांना दिसते, त्याचप्रमाणे सर्वांना गुणवत्तापूर्ण व विनामूल्य शिक्षण देता यावे आणि त्यासाठी तंत्रज्ञानाचा कौशल्यपूर्ण वापर करण्यात यावा यासाठी ३४ वर्षांनंतर नव्याने लागू करण्यात आलेले नवीन शैक्षणिक धोरण प्रकर्षाने सूचित करते.

NEP 2020 PARA 26.6 मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे,"Suitable equipment will be made available to teachers at schools so that teachers can suitably integrate e-contents into teaching- learning practices" अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेत ई- साहित्याचा वापर करून अध्यापन अधिक परिणामकारक करण्यासाठी शिक्षकांना तांत्रिक साहाय्य पुरविण्याची भूमिका शासनाची असेल असे नवीन शैक्षणिक धोरणात स्पष्ट करण्यात आलेले आहे.

आधुनिक काळ हा ऑनलाईन जगाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो.दररोज नवनवीन तंत्रज्ञान उदयाला येत आहे.शिक्षण क्षेत्रात देखील तंत्रज्ञानाचा शिरकाव झालेला दिसून येत आहे.अनेक प्लेटफॉर्म शिक्षण गुणवत्तापूर्ण व सहज सोप्पे व्हावे यासाठी योगदान देत आहेत. स्वयंम व दिक्षा यांचा यात समावेश होतो.

प्रस्तूत शोधनिबंधात 'स्वयम व दिक्षा ' या तांत्रिक व्यासपीठांची समग्र व बहुशाखीय शिक्षणातील भूमिका मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तावना:

ऑनलाईन शिक्षण आज सर्वत्र सहज उपलब्ध होत आहे. तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीबरोबर ज्ञानाच्या कक्षा देखील रुंदावत आहेत. इंटरनेटच्या माध्यमातून जगभर कोठेही घरबसल्या शिक्षण घेणे आता सोप्पे आणि सुलभ झाले आहे.

ऑनलाईन शिक्षणामध्येडिजिटल माध्यमांचा परिणामकारक वापर करण्यात येतो. डिजिटल साधनांमुळे शिकवायचा घटक हा ध्वनी,चित्र,चलचित्र या माध्यमात असल्यामुळे अध्ययनार्थी अवधान केंद्रित करून तो घटक आत्मसात करतो.परिणामी आकलन दर्जेदार घडून येतांना दिसून येते. ऑनलाईन शिक्षणाला संख्येची मर्यादा नसते त्यामुळे एकाच वेळी हजारो विद्यार्थी एकाचवेळी शिक्षण प्रवाहात सामील होऊ शकतात.नवीन टेलीकम्युनिकेशन टेक्नोलोजी, व्हिडीओकॉन्फरन्स,

व्हर्च्युअल क्लासरूम यांसारख्या सुविधांमुळे ऑनलाईन शिक्षणाची ई- लर्निंग प्रणाली सर्वत्र वापरात येतांना दिसून येते.

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने शिक्षणाचा पुरस्कार करण्यात आल्याने शासकीय स्तरावर विशेष संशोधन करून तांत्रिक व्यासपीठ विकसन होत आहे.

स्वयंम पोर्टल व दिक्षा अप्लिकेशन हे याच ई-लर्निग प्रणालीचे भाग आहेत. यांचे विकसन शासकीय सहभागातून झालेले आहे. सर्व देशभर शाळा महाविद्यालयामधून शिक्षक व विद्यार्थी या उपक्रमाचा लाभ घेत आहेत.

उद्दिष्ट:

1. स्वयंम व दिक्षा पोर्टलची शिक्षण व्यवस्थेतील परिणामकारकता अभ्यासणे.
2. स्वयंम व दिक्षा पोर्टलचा बहुशाखीय शिक्षण प्रवाहातील प्रभाव जाणणे.
3. स्वयंम व दिक्षा पोर्टलची समग्र शिक्षणातील उपयुक्तता पडताळणे.

गृहीतके:

1. स्वयंम व दिक्षा पोर्टलमुळे ऑनलाईन शिक्षणाची परिणामकारकता वाढली आहे.
2. स्वयंम व दिक्षा पोर्टल बहुशाखीय शिक्षण प्रवाहात अत्यंत प्रवाही ठरत आहे.
3. स्वयंम व दिक्षा पोर्टलमुळेगुणवत्ता समग्र शिक्षणाची उपयुक्तता वृद्धिंगत होत आहे.

विषयाचे महत्व :

नवीनशैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेमध्ये परिणामकारकता व प्रभावीपण यावा यासाठी डिजिटल साधनाचा वापर वाढवण्याबाबत सूचित करण्यात आलेले आहे.आज घडीला 'डिजिटल इंडिया'ची हाक देत अनेक डिजिटल साधने ,विविध ई-लर्निंग पोर्टल , विविधएप्लीकेशन्स यांचा शैक्षणिक परिघात वापर करण्यात येतो. शासनस्तरावरील संशोधन संस्था यांची निर्मिती असलेले स्वयंम व दिक्षा यांचा वापर शिक्षणात वाढतांना दिसून येतो. प्रस्तूत संशोधनात या पोर्टलची उपयुक्तता,भूमिका व परिणामकारकता अभ्यासण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

संशोधनपद्धती:

या संशोधनासाठी 'वर्णनात्मक विश्लेषण' पद्धतीचा वापर केलेला असून यासाठी विविध संदर्भ साहित्य,पुस्तके,मासिके,शासकीय संकेतस्थळे व संशोधन अहवाल ,निबंध,इंटरनेट व वर्तमान पत्रे यांचा आधार घेतलेला आहे.

ई-लर्निंगपोर्टलचे महत्व :

1. ई-लर्निंग साधने हे शिक्षणाचे प्रभावी व आकलन सुलभ माध्यम आहे.
2. 'स्वयंअध्ययनासाठी' ई-लर्निंग साधने अत्यंत महत्वाची ठरतात.
3. ई -लर्निंग मुळे अध्ययन कर्त्याला स्वतःच्या गतीनुसार शिकता येते.
4. दूरस्थ शिक्षण प्रणालीचा वापर करून ई -लर्निंग साधनाच्या सहाय्याने कोणत्याही वयोगटातील व्यक्तीस ज्ञानार्जन करता येते.
5. ई-लर्निंग साधनांच्या माध्यमांतून शिकलेला घटक दीर्घकाळ स्मरणात राहतो.

स्वयंमपोर्टल :

SWAYAM (Study Webs of Active-Learning for Young Aspiring Minds)

'स्वयंम' पोर्टलचे स्वरूप व उपयुक्तता :

- 'स्वयंम' हा भारत सरकारचा मोठा खुला ऑनलाइन कोर्स (MOOC) प्लॅटफॉर्म आहे,जो मोठ्या संख्येने विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक संधी प्रदान करतो.
- 'स्वयम' (म्हणजे संस्कृतमध्ये 'स्व') हे एक संक्षिप्त रूप आहे.SWAYAM (Study Webs of Active-Learning for Young Aspiring Minds)ज्याचा अर्थ "महत्वाकांक्षी तरुणमनांसाठी सक्रिय-शिक्षणाचे जाळे" असाआहे.
- SWAYAM द्वारे वितरित केलेले अभ्यासक्रम शिकणाऱ्यांसाठी मोफत उपलब्ध आहेत. तथापि SWAYAM द्वारेअभ्यासक्रमांचेप्रमाणपत्र प्राप्त करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाअत्यंत नाममात्र शुल्क आकारून येणाऱ्या अंतिम परीक्षांसाठी नोंदणी करावी लागतेआणि निर्दिष्ट तारखांना नियुक्त केंद्रांवर प्रत्यक्ष उपस्थित राहून अभ्यासक्रम पूर्ण करता येतो .
- सर्व शिक्षण क्रमांसाठी एक समग्र व्यासपीठ असावे आणि ते हि विनामुल्य असावे जेणेकरून समाजातील सर्व घटक त्याचा लाभ घेवू शकतील, या हेतूने स्वयंम ची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

'स्वयंम'पोर्टलचीव्याप्ती:

- भारत सरकारच्या तत्कालीन मानव संसाधन विकास मंत्रालय (M.H.R.D.) (आताचे शिक्षण मंत्रालय)यांनी स्वयम उपक्रम सुरू केला होता. 9 जुलै 2017 रोजी भारताचे माननीय राष्ट्रपती राम नाथ कोविंद यांच्या हस्ते हे खुले करण्यात आले.
- MHRD (मानव संसाधन विकास मंत्रालय) आणि AICTE (ऑल इंडिया कौन्सिल फॉर टेक्निकल एज्युकेशन) यांनी मायक्रोसॉफ्टच्या मदतीने SWAYAM विकसित केले आहे.
- या पोर्टल द्वारेदेशभरबहुशाखीय शिक्षणाची संधी उपलब्ध असून सध्याचे स्वयम प्लॅटफॉर्म 2,000 अभ्यासक्रमांच्या सोयीसाठी सुसज्ज आहे. हे प्लॅटफॉर्म सर्वांना विनामूल्य प्रवेश देते आणि इयत्ता 9वी ते पोस्ट-ग्रॅज्युएशनपर्यंतचे अभ्यासक्रम संचलित करते. या पोर्टलची व्याप्ती खूप विस्तीर्ण आहे.
- आयआयटी, आयआयएम, आयआयएसईआर इ.सारख्या केंद्रीय अर्थसहाय्यित संस्थांचे प्राध्यापक यांचा या पोर्टलच्या निर्मितीत व संशोधनात सक्रीय सहभाग राहिलेला आहे. त्यामुळे या माध्यमांतून विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण अध्ययनाची विनामूल्य संधी प्राप्त होते.

'स्वयंम'पोर्टलच्या वापराबाबतचीआजचीस्थिती :

(दिनांक: १० एप्रिल २०२३ची स्थिती)

- 'स्वयम'च्या सर्वेक्षणानुसारया उपक्रमात 203 भागीदारी संस्था, 9308 पूर्ण केलेले अभ्यासक्रम, 3,35,41,225 विद्यार्थी नोंदणी, 26,94,875 परीक्षा नोंदणी आणि 16,70,053अभ्यासक्रम यशस्वीरित्या पूर्ण करून प्रमाणपत्र प्राप्त केलेले विद्यार्थी आहेत.
- वरील आकडेवारी नुसार हे स्पष्ट होते की देशातील **३ कोटी पेक्षा अधिक** विद्यार्थी आज घडीला स्वयंम पोर्टलचा वापरकरीत आहेत. त्याद्वारेविविध शाखेतील नव नवीन अभ्यासक्रम शिकत आहेत.

स्वयंम: समग्र व बहुशाखीय शिक्षणासाठी प्रभावी साधन

- समग्र शिक्षणासाठी व बहुशाखीय अध्यानासाठी स्वयंम पोर्टल अत्यंत परिणामकारक मध्यम सिद्ध होत आहे.
- स्वयंम पोर्टलच्या माध्यमातून 203 भागीदारी संस्था ज्यामध्ये देशातील नामांकित शिक्षणसंस्थांचा समावेश आहे त्यांच्या मार्फत संचालित अभ्याक्रमांचा लाभ घेता येतो.
- कला, वाणिज्य,विज्ञान,आहार,जीवनशैली,तंत्रज्ञान यांसारख्या बहुविविध ज्ञानशाखांमधील अभ्यासक्रम अभ्यासण्याची विनामूल्य सुविधा येथे आहे .

'दिक्षा'पोर्टल स्वरूप :

- दिक्षा हे एक भारतीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान)EdTech) व्यासपीठ आहे जे शिक्षक, विद्यार्थी आणि पालकांसाठी डिजिटल संसाधने आणि शिक्षण साहित्य देतेडिजिटल इंडिया मोहिमेचा . एक भाग म्हणून2017 मध्ये मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने (शिक्षण मंत्रालय आताचे) .हे सुरू केले होते
- दिक्षा हे मोबाईल ॲप्लिकेशन (पॲ) आणि वेब .आधारित प्लॅटफॉर्म म्हणून उपलब्ध आहे- यात व्हिडिओ,परस्परसंवादी मॉड्यल,ईपुस्त-के यांचा समावेश दिसून येतो.

'दिक्षा' पोर्टलची उपयुक्तता व परिणामकारकता:

- **परस्परसंवादी सामग्री:**
  या माध्यमातून शिकण्याची प्रक्रिया अधिक मजेदार आणि परिणामकारक बनवण्यासाठी व्हिडिओ, क्विझ आणि गेमसह परस्परसंवादी आणि आकर्षक शिक्षण सामग्री समाविष्ट करण्यात आलेली आहे.
- **व्यक्तिगत शिक्षण:**
  दिक्षा प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्यांची शिकण्याची पातळी आणि वेग यावर आधारित व्यक्तिगत शिक्षण अनुभव प्रदान करतेहे शिक्षकांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचा . .मागोवा घेण्यास आणि अभिप्राय प्रदान करण्यास अनुमती देते
- **मातृभाषेत शिक्षण :**
  दिक्षा पोर्टलवर अनेक भारतीय भाषांमध्ये शिक्षणाची संधी उपलब्ध आहे .विद्यार्थी स्वभाषा निवडून अध्ययन करू शकतो.
- **अभ्यासक्रम उजळणी:**
  दिक्षा वरील शिकण्याची संसाधने शालेय अभ्यासक्रमाशी संलग्न असतात, ज्यामुळे विद्यार्थी त्यांच्या वर्गातील शिक्षणाला पूरक म्हणून त्यांचा वापर करू शकतात.
- **शिक्षक प्रशिक्षण:**
  दिक्षा शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण साहित्य आणि संसाधने देखील प्रदान करते, त्यांना त्यांची अध्यापन कौशल्ये सुधारण्यास आणि नवीनतम अध्यापन पद्धतींसह राहण्यास मदत करते.

'समग्र' शिक्षणासाठी दिक्षा पोर्टल:

दिक्षा पोर्टल भारतीय शिक्षण क्षेत्रात बदल घडवून आणणारी आहे, जीदेशभरातील लाखो विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण सहज प्रदान करतेयामुळे दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांना दर्जेदार .

.शिक्षण उपलब्ध करून शहरी आणि ग्रामीण शिक्षणातील दरी कमी करण्यात मदत झाली आहे शिक्षणात तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी वापराचे एक आघाडीचे उदाहरण म्हणूनही दिक्षा ला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळाली आहे.

निष्कर्ष:

वरील संशोधनावरून खालील निष्कर्ष दिसून येतात.

१. स्वयंम व दिक्षा या ऑनलाईन पोर्टलमुळे शिक्षणाची परिणामकारकता वाढलेली दिसून येत आहे.
२. स्वयंम व दिक्षा हे उपक्रम बहुशाखीय शिक्षणासाठी अत्यंत प्रभावी माध्यम ठरलेले आहे.
३. स्वयंम व दिक्षा या उपक्रमांमुळे समग्र शिक्षणाची गुणवत्ता वृद्धिंगत होतांना आढळून आली.

भारत डिजिटल समृद्ध होण्याच्या दिशेने सकारात्मक वाटचाल करीत आहेयामध्ये मोठी . .प्रगती दिसत आहे शिक्षण क्षेत्रात स्वयंम आणि दिक्षा या ऑनलाईन पोर्टलच्या माध्यमातून शैक्षणिक क्रांती घडून येत आहे असे म्हणता येईल.

मध्ये शिक्षण समाजातील सर्व स्तरातील सर्व घ 2020NEP टकांपर्यंत पोहोचावेयासाठी डिजिटल उपाययोजना अपेक्षित आहेत डिजिटल. इंडिया या मोहिमेला अनुसरून आज स्वयंम व दिक्षा सारखे साधने शिक्षणाचा सार्वत्रिक करण्यासाठी महत्वाची ठरत आहे. समग्र आणि बहुशाखीय शिक्षणाचा विचार करता हे तंत्रज्ञान उपयुक्त व पोषक ठरते

संदर्भ:

१. https://vikaspedia.in/education/interactive-resources/swayam-learning-portal
२. https://www.informationmarathi.com/2023/03/diksha-app-information-in-marathi.html
३. https://swayam.gov.in/
४. https://diksha.gov.in/
५. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
६. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/2020/MARATHI.pdf
७. https://mahades.maharashtra.gov.in/esm.do?type=R
८. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल २१ २२-

सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षण योजना आणि NEP 2020

डॉ. विशाल ज्ञानेश्वर कांबळे
सौ निर्मलाताई थोपटे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय आणि संशोधन केंद्र, भोर, पुणे

गोषवारा-:

शिक्षण आणि विकास या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत हे लपून राहिलेले सत्य नाही. आणि अभ्यासाच्या विविध प्रकारांमध्ये नवनवीन प्रगती होत असल्याने दर्जेदार शिक्षणाची भूमिका कमी लेखता येणार नाही. जीवनाच्या आणि संधींच्या चांगल्या आकलनासाठीशिक्षण हा एक आवश्यक घटक मानला जाऊ शकतो, कारण तो व्यक्ती, समाज आणि अर्थातच मोठ्या प्रमाणावर राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासाचा मार्ग मोकळा करतो.जुलै2020मध्येभारत सरकारने चौतीस वर्षांच्या मोठ्या कालावधीनंतर नवीन शैक्षणिक धोरण (NEP 2020)जाहीर केले. या पेपरमध्येनवीन शैक्षणिक धोरणामधीलसर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणाची योजनायाविषयी चर्चा करण्यात आली आहे.

प्रास्ताविक-:

भारत सरकारने 2020 मध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण लागू करण्यात असल्याची घोषणा केली आहे. या धोरणाचा उद्देश शिक्षणाचा दर्जा सुधारणे आणि ते सर्व मुलांसाठी अधिक सुलभ करणे हा आहे. नवीन धोरणामध्ये सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणाची व्यवस्था करणे, शिक्षक प्रशिक्षण संस्थांची संख्या वाढवणे, ग्रामीण भागात काम करण्यास इच्छुक असलेल्या शिक्षकांना प्रोत्साहन देणे, विविध स्तरावर नवीन अभ्यासक्रम सुरू करणे यासारख्या उपायांचा समावेश केला आहे.

सर्व मुलांना, तरुणांना आणि प्रौढांना सतत काहीतरी नवीन शिकण्यासाठी तसेच उत्पादनक्षम रोजगारासाठी, आवश्यक ज्ञान, कौशल्य आणि मूल्य आत्मसात करण्यास सक्षम करणारे सर्वांगीण शिक्षण प्रदान करणे हे या शैक्षणिक धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीयशिक्षण- अर्थ-:

'सर्वांगीण शिक्षण' म्हणजेच 'Holistic Education'. यामध्ये एखाद्या विद्यार्थ्यांचा फक्त बौद्धिक नव्हे तर आध्यात्मिक, शारीरिक, भावनिक, व्यावसायिक, सामाजिक, नैतिक अशा सर्वच प्रकारचा विकास सर्वांगीण शिक्षणामध्ये अभिप्रेत आहे. तसेच बहुविद्याशाखीय शिक्षण म्हणजे एखादा विद्यार्थी एका विद्याशाखेचा अभ्यास करीत असताना तो दुसऱ्या विद्याशाखेचा, त्याला आवड असणाऱ्या विषयाचा देखील अभ्यास करू शकतो. उदाहरणार्थ एखादा विद्यार्थी बी.एससी. या विद्याशाखेचा अभ्यास करीत असेल व त्याला बी.ए. या विद्याशाखेतील एखादा विषय अभ्यासायचा असेल तर तो विद्यार्थी त्या विषयाचा देखील अभ्यास करू शकतो. यालाच बहुविद्याशाखीय शिक्षण असे म्हणता येईल.

उद्देश्य:-

शिक्षणाचा खराउद्देश्य काय आहे? स्वामी विवेकानंद यांनी शिक्षणाची व्याख्या करताना 'शिक्षण म्हणजे मानवामध्ये आधीपासूनच अस्तित्वात असलेल्या परिपूर्णतेचे प्रकटीकरण आहे.' अशी केली आहे. महात्मा गांधीजींनी शिक्षणाचा अर्थ सांगताना '3H' च्या विकासावर भर दिला आहे.यामध्ये 3H म्हणजे Head, Heart,Hand असा आहे. हेच उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोनाचा स्वीकार न्यू एज्युकेशन पॉलिसी 2020 मध्ये केला गेला आहे.

सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचे फायदे:-

'शिक्षण' हा एक अनेक पद्धती, शैली, मूल्य आणि तत्वज्ञान असलेला एक जटिल शब्द आहे. प्रत्येक

गरज व आवश्यकता ,प्रत्येकासाठी एकसारखेच शिक्षण देण्यापेक्षा प्रत्येकाची आवड .व्यक्ती ही भिन्न आहे विचारात घेऊन शिक्षण दिल्यास ते अधिक फायदेशीर होईल. आपल्या स्वतःच्या शिक्षणासाठी कोणती पद्धती, शैली योग्य आहे. हे शोधणे महत्त्वाचे आहे. यामध्ये सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोन तुम्हास ते करण्यास मदत करते.

1. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण म्हणजेच बौद्धिक, शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, भावनिक, नैतिक विकास होण्यास मदत होईल.
2. कोणत्याही शैक्षणिक सीमांशिवाय विद्यार्थी त्यांना आवडणाऱ्या विषयाचे अध्ययन करू शकतील.
3. विद्यार्थ्याला चार वर्षाच्या कोर्समध्ये कोणत्याही टप्प्यावर शिक्षण सोडावे लागल्यास त्याला प्रमाणपत्र, पदविका, पदवी, संशोधनासह पदवी यापैकी तो ज्या टप्प्यावर शिक्षण सोडेल त्या टप्यानुसार प्रमाणपत्र त्याला मिळेल, यामुळे त्याचे शैक्षणिक नुकसान कमी होण्यास मदत होईल.
4. वेगवेगळ्या विद्याशाखांचा अभ्यास केल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सहयोगी कौशल्य(Collaborative Skills) विकसित होतील.
5. विद्यार्थ्यांच्या दृष्टिकोनामध्ये एक वैविध्य आणि समग्रता(Different Perspectives) पहावयास मिळेल.
6. बहुविद्याशाखीय शिक्षण पद्धतीमुळे एक सतत शिकणाऱ्यांची पिढी(a generation of contineous learners) विकसित होण्यास मदत होईल.
7. सीमांशिवाय (without boundaries) शिक्षण उपलब्ध असल्यामुळे विद्यार्थ्यास त्याच्या व्यवसायाशी, आवडीशी संबंधित आणि संदर्भीय शिक्षण मिळण्यास मदत होईल.

प्राचीन शिक्षण प्रणाली आणि सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षण :-

तक्षशिला आणि नालंदासारख्या विद्यापीठांपासूनते विविध क्षेत्रातील विषय एकत्रपणे मांडलेल्या भारतातील विस्तृत साहित्यापर्यंत, भारताला सर्वांगीण आणि बहुशाखीय शिक्षणाची प्रदीर्घ परंपरा लाभलेली आहे.बाणभट्टाच्या कादंबरी सारख्या प्राचीन भारतीय साहित्य मध्ये चांगल्या शिक्षणाचे वर्णन म्हणजे 64 कलांचे ज्ञान असणे असे केले आहे. आणि या 64 कलांमध्ये केवळ गायन व चित्रकला असे विषय नव्हते,तर रसायनशास्त्र आणि गणित यांसारखी वैज्ञानिक क्षेत्रे, सुतारकाम आणि वस्त्रनिर्मिती यासारखी‘व्यवसाय’ क्षेत्रे, वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकी यासारखी ‘व्यावसायिक’ क्षेत्रे, तसेच संवाद, चर्चा आणि वाद-विवाद यासारखी ‘व्यवहार’ कौशल्य (सॉफ्ट स्किल्स) असेही विषय होते.

गणित, विज्ञान, व्यवसायविषय, व्यावसायिक विषय आणि व्यवहार कौशल्ये यांसह कल्पक मानवी प्रयत्नांच्या सर्व शाखांना ‘कला’ मानले पाहिजे, या कल्पनेचा उदयच मुळात नि:संधीग्धपणे भारतीय आहे.‘अनेक कलांचे ज्ञान’ किंवा आधुनिक काळात ज्याला सामान्यपणे ‘लिबरल आर्ट्स’ असे म्हटले जाते (म्हणजेच कलांची उदारमतवादी कल्पना) ही कल्पना भारतीय शिक्षणामध्ये परत आणलीच पाहिजे, कारण 21 वा शतकामध्ये नेमके याच प्रकारचे शिक्षण आवश्यक असणार आहे.

सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या दिशेने-:

पदवी अभ्यासक्रमाचे शिक्षण तीन किंवा चार वर्ष कालावधीचे असेल. या चार वर्षाच्या काळात प्रत्येक वर्षी योग्य प्रमाणपत्रासह शिक्षण प्रवाहातून बाहेर पडण्याचा पर्याय उपलब्ध असेल.
उदाहरणार्थ,

➢ **पदवी -:**

शाखाक्षेत्र /	वर्ष	2020 NEP अंमलबजावणीनंतर
प्रथम वर्ष)BA/B.Com/B.Sc/.etc(	01	प्रमाणपत्र
द्वितीय वर्ष)BA/B.Com/B.Sc/.etc(	02	पदविका
तृतीय वर्ष)BA/B.Com/B.Sc/.etc(	03	पदवी
चतुर्थ वर्ष)BA/B.Com/B.Sc/.etc(	04	संशोधानासह पदवी

- एखादया विदयार्थ्याने एखादया शाखेत किंवा क्षेत्रात एक वर्ष यशस्वीरित्या पूर्ण केल्यास त्या विदयार्थ्याला त्या शाखेचे एक वर्ष पूर्ण केल्याचे 'प्रमाणपत्र'(Certificate) देण्यात येईल.
- एखादया विदयार्थ्याने एखादया शाखेत किंवा क्षेत्रातदोन वर्ष यशस्वीरित्या पूर्ण केल्यास त्याला त्या शाखेची 'पदविका' (Diploma) देण्यात येईल.
- एखादया विदयार्थ्याने एखादया शाखेत किंवा क्षेत्राततीन वर्ष यशस्वीरित्या पूर्ण केल्यास त्याला त्या शाखेची 'पदवी' (BachelorDegree) देण्यात येईल. आणि,
- एखादया विदयार्थ्याने एखादया शाखेत किंवा क्षेत्रातचार वर्ष यशस्वीरित्या पूर्ण केल्यास त्याला 'संशोधनासह पदवी' (Bachelor Degree with Research) देण्यात येईल.

मास्टर्स (पदव्युत्तरपदवी):-

पदवीपूर्व	वर्ष	2020 NEP अंमलबजावणीनंतर	मास्टर्स
तृतीय वर्ष (etc/.Sc.B/Com.B/BA)	03	पदवी	02वर्ष
चतुर्थ वर्ष (etc/.Sc.B/Com.B/BA)	04	संशोधानासह पदवी	01वर्ष

- तीन वर्षाचा पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करणाऱ्या विदयार्थ्यांसाठी दोन वर्षाचा मास्टर्स चा अभ्यासक्रम असेल आणि या अभ्यासक्रमातील दुसरे वर्ष पूर्णपणे संशोधनाकरता समर्पित असेल.
- चार वर्षाचा संशोधनासहित पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करणाऱ्या विदयार्थ्यांसाठी एक वर्षाचा मास्टर कार्यक्रम असेल.
- पाच वर्षाचा एकात्मिक पदवीमास्टर्स कार्यक्रम देखील उ /पलब्ध असेल.
- पीकरण्याकरता मास्टर्स पदवी किंवा संशोधनासहित चार वर्षाच्या पदवीची गरज असेल .एचडी..
- एम.अभ्यासक्रम बंद करण्यात येईल .फील .
- सर्वांगीण आणि बहुशाखीय शिक्षणासाठी IIT, IIM,इत्यादी संस्थांच्या दर्जाची, आदर्श सरकारी विद्यापीठे)MERUडिसिप्लिनरी एज्युकेशन अँड रिसर्च युनिव्हर्सिटीज/ बहुशाखीय शैक्षणिक आणि संशोधन विद्यापीठे(या नावाने स्थापित केली जातील. आणि दर्जेदार शिक्षणामध्ये उच्चतम जागतिक पातळी साध्य करण्याचे उद्दिष्ट या विद्यापीठांसमोर असेल. भारतभरातील बहुशाखीय शिक्षणासाठी उच्च मानके प्रस्थापित करण्यातदेखील ही विद्यापीठे मदत करतील.

अकॅडेमिक क्रेडिट बँक-:

'CBA' म्हणजेच 'अकॅडेमिक क्रेडिट बँक' स्थापन केली जाईल प्रत्येक विद्यार्थ्यास त्याचा स्वतःचा . यामध्ये .त्यासाठी त्याला ऑनलाईन पद्धतीने नोंदणी करावी लागेल .आयडी तयार करावा लागेल 'एबीसी' HEI विद्यार्थ्यांनी विविध मान्यताप्राप्त मधून मिळालेली शैक्षणिक क्रेडिट डिजिटल पद्धतीने साठवली

जातीलविद्या .र्थ्यांनी मिळवलेली क्रेडिट्स विचारात घेऊन HEIकडून पदव्या देण्यात येतील.

समारोप-:

उच्च शिक्षणाच्या गुणवत्ता सुधारण्यासाठी NEP2020मध्ये सर्वांगीण आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचा स्वीकार करण्यात आलापरंतु धोरण कागदावर कितीही चांगले असले तरी त्याची प्रभावी . अंमलबजावणी होणे आवश्यक असतेआणि त्यासाठी विद्यार्थ्यांचे शिक्षण केंद्रस्थानी ठेवून महाविद्यालयाची . य इच्छाशक्ती आणि सर्वांनी एक दिलाने एकजुटीने काम गुणवत्ता वाढवण्याकरता लागणारी तीव्र राजकी भारताला एकविसाव्या शतकात खरोखरच विश्वगुरू .करण्याची मानसिकता आवश्यक आहे व्हायचे असेल , .एक आदर्श समाज घडवायचा असेल तर यापुढे याकडे दुर्लक्ष करणे आपल्याला मुळीच परवडणारे नाही

संदर्भ:

1. नवीन शैक्षणिक धोरण)NEP 2020).
2. काळपांडे,वसंत: राष्ट्रीय शिक्षण धोरण - २०२०नव्या : संधी ,नवी आव्हाने(डिसेंबर २०२०)जीवन : शिक्षण.
3. Veer, Yudh:New Education Polocy 2020: A Revisionist Approach towards Holistic Learning (Jan-March 2021) : Scholarly Research Journal For Interdisciplinary studies, Vol 10/46, ISSN: 2319-4766.
4. https://shikshan.org/nep-2020/holistic-multidisciplinary-education/
5. https://iucee.org/wp-content/uploads/2021/05/NEP-HE-Guidelines.pdf
6. https://www.researchgate.net/publication/355365803_New_Education_Policy_2020_of_India_A_Theoretical_Analysis

Role of Teacher- Educators in Teacher Education

Dr. Mali Kailas Pandurang
Asst. Prof.
Smt. Kashibai Navale College of Education
Kamlapur Tal- Sangola Dist- Solapur.

Introduction –

The aim of every professional education is to make the education professionally devoted and dedicated to the concerned profession as an efficient and efficient professional. Teacher education is one of the areas in Higher Education which trains future teachers in pedagogy- It is here that values such as sense of duty honest work and responsibility to the society. Etc- In the last 10-15 years] world has seen a greater explosion in terms of development] knowledge] population and thus in competition. The teacher education have much to contribute to the development of quality amongst the teachers culturally Relevant pedagogy for Identity development, for teaching the whole child, to manage] students] emotions and for equity and excellence to be the focus of teacher education. The teacher education program differs from other educational programs in the sence that it trains the student teachers for a profession. Teacher education aims at providing opportunities to their student-teachers with necessary knowledge, sikills and value system for evolving market places, common living environment and to propare good citizens for lifelong learning. Teacher educators are considered to be ultimate agents for the realization of ideals, aims and objectives of education. The quality of education depends largely upon the quality of teacher educators because they are preparing the future teachers.

Role of Teacher Educator –

The National policy in education 1986, comments thus on the role of teacher. The status of the teacher reflects the socio cultural ethos of a society it is said that no people can raise above the level of its teachers. The government and the community should endeavor to create conditions which will help motivate and inspire teachers on constructive education is to move from traditional to contextual learning teachers need new equipment, new strategies, new expectations, new skills and new roles. Following points may explain the multidimensional role of teacher educator in teacher education.

1. The Portrait of an Ideal Teacher-

   If one were to ask for the picture of a masterful teacher, a number of images could come to your mind. One image is from the stage of an amphitheater to an audience of students, who are learning forward to catch every word. To become an excellent instructor one must be outstanding in one of these sets of skills and at least competent in the other.

2. Knowledge taught or learned -

   If the members of an academic community were about ways to improve ten quality of education, the students are likely to suggest hiring and promoting faculty who are better teachers, the importance of this motivational foundation is immense.

3. A Mentor –

During the training period, teacher educator can take the role of a mentor. She can help the student – teacher to bring out their hidden talent and interest which may have great influence on their teaching profession. In this period teacher educator can encourage their acceptable behavior and correct the non accepted ones, teacher educator can inculcate in them values like punctuality, morality, honesty, dedication and perseverance.

4. Professional up gradation –

One of the most powerful forces changing teacher and students role in education is new technology. Professional up gradational is an important issue in teacher education. Now the role of teacher educator is changing form information provider to facilitator, stage, setter, advisor, ICT manager and mediator to the student teacher.

5. Students ratingof Teaching –

The large body if findings from empirical research on teaching resent a consistent picture of the outstanding teacher- studying questionnaires that assess student's satisfaction with professors teaching skills has been very fruitful for educational research.

6. Instructional designer-

As an instructional designer teacher educators should engage in a theory and research-based process of designing and implementing instruction for better learning regardless of whether they work individually or an collaboration with subject matter experts such as faculty members or in the field technicians and professionals, the common thread in every professional context is improving content comprehension and learning out comes for students and trainees.

7. Use of Interactive White Board-

The IWB is a product of smart Technology. Users can write on IWB in digital ink or use a finger to control computer applications by pointing. Clicking and dragging, just like a desktop mouse. The teacher educator should always be a learner and expect the same from would be teacher.

8. Attitude towards e-learning –

E-learning is an interactive learning experience with access to online tutors which can be made available from any computer, once the user has the access through web browsers. E-learning covers a wide set of applications of computer assisted Instruction, computer based learning, web-based learning, virtual classroom and online learning.

9. Use of ICT –

Many teachers today are encouraged to adapt and adept new practices those acknowledge both the art andscience of learning. With numerous global advancements in ICT it is essential that the teacher-educators have a thorough working knowledge of these media and their influence on the performance and engagement of their students. Here we assume that ICT includes but is not limited to, personal computers, laptops, printers, LCD projectors, Ipods, fax machines, cell phones, Blog, Internet and Intranet.

10. Quality Assurance-

Developing systems for quality assurance and accreditation in teacher education is regarded as one of the most important ways of improving the quality and effectiveness of education as a whole. Teacher educators need quality training from master trainers.

11. Environmental Educator-

It student teachers are trained in conservation and protection of environment, and then the cascading effect can be seen at the two levels. At the school level and at the teachers training institute level conservation of environment is not taken seriously by people.

12. Emotional competence –

Teaching is considered to be one of the most stressful occupations, especially because it involves daily work based on social interactions where the teacher must make great efforts to regulate net only his own emotions but also those of students, parents, colleagues etc.

13. Teacher educator should have intellectual caliber to satisfy the curious mind of the student teacher by continuous learning.

14. Integrated Personality-

The Integrated personality is necessary in order to have effective adjustment with the environment. The teacher educator should have spiritual, intellectual, psychological and physical caliber. In the sense, quality is more important than quantity.

It's quite evident that in this teacher educator, so called a facilitator is the key to tomorrow. We the teaching fraternity is extremely blessed to biggest social and mankind service. Teachers must be able to accommodate continuing changes to achieve goals of contemporary world and teacher education is a means to accomplish it.

References-

1. A.D.Tiwari (1997) Research in Teacher Education, New Delhi
2. S.P.Sharma (2004) Teacher Education Kanishka Publishers, Distributors- New Delhi
3. D.B.Rao (2005) Education for the 21st century- Discovery Publishing House-New Delhi
4. Indian Educational Review- January 2012 volume-50 Number-01

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – II** **April – 2023**

दीक्षा - समग्र आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचे एक तंत्रज्ञान व्यासपीठ

संशोधक
श्रीमती घुले आशा शिवराम
BCNMU/11/Ph.D/Edu./725/2022

मार्गदर्शन
प्रा.डॉ. साहेबराव त्र्यंबकराव भुकन
सानेगुरुजी विद्याप्रबोधिनी सर्वसमावेशक
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खिरोदा

सारांश-

एकंदरीत ***DIKSHA*** ॲप हे एक व्यापक शैक्षणिक व्यासपीठ आहे जे भारतातील विद्यार्थी आणि शिक्षक दोघांसाठी डिझाईन केलेले आहे. शैक्षणिक कामगिरी सुधारण्यासाठी, अध्यापन कौशल्य वाढवण्यासाठी आणि डिजिटल तंत्रज्ञानाद्वारे दर्जेदार शिक्षणासाठी, सार्वत्रिक प्रवेश प्रदान करण्यासाठी हे एक प्रभावी साधन आहे. तसेच दीक्षा ॲप हे वापर करता अनुकूल आणि आंतरज्ञानी आहे, जे विद्यार्थी आणि शिक्षकांना दिशा दाखवणे व वापरणे सोपे करते तसेच दीक्षा प्रणाली तीय शिक्षण क्षेत्रात एक बदल घडवून आणणारी आहे. जी देशभरातील लाखो विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण संसाधनांमध्ये सहज प्रवेश प्रदान करते. यामुळे दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून शहरी आणि ग्रामीण शिक्षणातील दरी कमी करण्यात मदत झाली आहे शिक्षणात तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी वापराचे एक आघाडीचे उदाहरण म्हणूनही दीक्षाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळाली आहे.

दीक्षा हे एक विद्यार्थ्यांसाठी सर्वांगीण विकास व बहुशाकीय अभ्यासक्रमाचे तंत्रज्ञान व्यासपीठ आहे. ***NEP 2020*** च्या अंमलबजावणीसाठी ‘ दीक्षा ‘ ॲप हे प्रभावी साधन ठरेल यात शंकाच नाही.

प्रस्तावना

Diksha (Digital Infrastructure for Knowledge Sharing) हे शालेय शिक्षण साठी एक व्यासपीठ आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (NCERT), शिक्षण मंत्रालय (MOE), GoI यांच्या नेतृत्वाखाली एक उपक्रम आहे. भारताचे माननीय उपराष्ट्रपती श्री. एम. व्यंकय्या नायडू यांनी 2017 मध्ये सुरू केलेली, Diksha जवळजवळ सर्व राज्ये, केंद्रशासित प्रदेश, CBSE सह केंद्रीय स्वायत्त संस्था / मंडळांनी स्वीकारली आहे. तत्कालीन मानव संसाधन विकास मंत्री श्री. प्रकाश जावडेकर यांनी सप्टेंबर 2017 मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या राष्ट्रीय शिक्षक व्यासपीठ साठी धोरण आणि दृष्टिकोन पेपरच्या आधारे Diksha विकसित करण्यात आले होते.

Diksha - देशभरातील विद्यार्थी आणि शिक्षक तसेच इतर प्रवेश करू शकतात आणि समर्थन करतात.36 भारतीय भाषांचा त्यात समावेश आहे. प्रत्येक राज्य/ केंद्रशासित प्रदेश Diksha व्यासपीठाचा त्यांच्या स्वतःच्या मार्गाने फायदा घेतो. कारण त्यांच्याकडे विविध क्षमता आणि दीक्षा व्यासपीठाच्या समाधानाचा वापर करण्याचे स्वातंत्र्य आणि निवड आहे.

शिक्षण, विद्यार्थी आणि प्रशासक -

Diksha धोरणे आणि साधने शैक्षणिक परिसंस्थेला (शिक्षण तज्ञ, तज्ञ संस्था, सरकारी संस्था, स्वायत्त संस्था, गैर - सरकारी आणि खाजगी संस्था) सहभागी होणे, योगदान देणे आणि देशासाठी मोठ्या प्रमाणावर शैक्षणिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी एक समान व्यासपीठ मिळवणे शक्य करते.

NCERT पाठ्यपुस्तके CC BV NC -ND अंतर्गत परवाना कृत आहेत आणि सर्व संसाधने CC BV NC - SA अंतर्गत परवाना कृत आहेत. आत्मनिर्भर भारताचा भाग म्हणून घोषित केलेल्या गोलच्या PM eVidya उपक्रमांतर्गत, Diksha ला ‘ एक राष्ट्र, एक डिजिटल प्लॅटफॉर्म ‘ (One Nation, One

App) म्हणून घोषित करण्यात आले आहे.

Diksha हे मुक्त स्त्रोत तंत्रज्ञानावर बनवलेले आहे. भारतात बनवलेले आणि भारतासाठी बनवले आहे. जे इंटरनेट स्केल तंत्रज्ञानाचा समावेश करते, शिकण्यासाठी आणि शिकवण्यासाठी अनेक उपयोग. केस आणि उपाय व सक्षम करते. Diksha हे सन बर्ड नावाचे MIT परवानाकृत मुक्त स्त्रोत तंत्रज्ञान वापरून तयार केले आहे. जे शिक्षण आणि रुपयांसाठी एक डिजिटल पायाभूत सुविधा आहे आणि बिल्डिंग ब्लॉक म्हणून शंभर पेक्षा जास्त मायको सेवा देऊ करते.

भारताच्या माननीय पंतप्रधानांनी 29 जुलै 2021 रोजी NDEAR (National Digital Education Architecture) प्रक्षेपित केले आहे. जे राज्य / UTS द्वारे संघराज्य आणि इंटर ऑपरेबल सिस्टीमच्या विकासासाठी बिल्डिंग ब्लॉग्स प्रदान करते. Diksha च्या मुख्य बिल्डिंग ब्लॉक मध्ये NDEAR च्या बहुतेक बिल्डिंग ब्लॉक्स चा समावेश आहे. ज्याने NDEAR चे काही यशस्वी वापर- केस सक्षम केले आहेत. जसे की- ऊर्जावान पाठ्यपुस्तके, ऑनलाईन अभ्यासक्रम, सामग्री ऑथोरिंग, सामग्री सोर्सिंग, इंटरएक्टिव्ह क्विझ, प्रश्न बँक, चॅट बॉट, विश्लेषण आणि डॅशबोर्ड, कोविड 19 महामारीच्या काळात, प्लॅटफॉर्मवर देशभरातील विद्यार्थी आणि शिक्षकांच्या प्रवेशात अभूतपूर्व वाढ झाली आहे.

अध्यापन आणि शिकण्याच्या प्रक्रियेत मदत करण्यासाठी डिजिटल सामग्री साठी NCERT / CBSE/ राज्यांच्या विविध सामग्री आवश्यकतांच्या विरोधात शाळा / वैयक्तिक शिक्षक, सामग्री भागीदार, NGO, CSR अंतर्गत कार्पोरेटद्वारे विविध संसाधनांच्या समृद्ध भांडाराचे योगदान दिले गेले.

विशेष गरजा असलेल्या मुलांसाठी (CWSN) शिकवण्यात आणि शिकण्यात मदत करण्यासाठी, CWSN साठी Diksha वर मोठ्या प्रमाणात ऑडिओ पुस्तके ISL (भारतीय सांकेतिक भाषा) व्हिडिओ आणि शब्दकोश उपलब्ध करून देण्यात आले आहेत.

महामारीच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर शिक्षक व्यावसायिक विकास कार्यक्रम NISHTHA ऑनलाईन प्रक्षेपित करण्यात आले. प्राथमिक श्रेणीसाठी 1.0 , NISHTHA 2.0 आणि 3.0 माध्यमिक आणि मूलभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्रावर लक्ष केंद्रित करते. NISHTHA व्यतिरिक्त, अनेक राज्ये / केंद्रशासित प्रदेशांनी त्यांचे स्वतःचे क्षमता निर्माण कार्यक्रम तयार केले आहेत.

NCERT PM eVIDYA DTH-TV चॅनल (एक- वर्ग, एक चॅनल- इयत्ता पहिली ते बारावी) द्वारे 24 * 7 आधारावर विद्यार्थ्यांसाठी सामग्री वितरित करते हे चॅनल QR कोड द्वारे DIKSHA शी लिंक असलेल्या वर्गवार सामग्री वितरित करतात. सक्षम करण्यासाठी प्रसारण सामग्री DIKSHA वर देखील उपलब्ध करून दिली आहे. जिथे ही सामग्री कधीही, कुठेही प्रवेश योग्य आहे.

मोबाईल साठी DIKSHA -

DIKSHA व्यासपीठ शिक्षक, विद्यार्थी आणि विहित शालेय अभ्यासक्रमाशी संबंधित आकर्षक साहित्य देते. मोबाईल मध्ये दीक्षा ॲप डाऊनलोड करून तुमच्या पाठ्यपुस्तका मधील QR कोड स्कॅन करा तुमच्या सर्व धड्यांमध्ये सहज प्रवेश मिळेल अध्ययन किंवा अध्यापनाची प्रक्रिया सुरू असताना अडचण आलीच तर अधिक माहिती या माध्यमातून मिळवता येणे शक्य झाले आहे. महाराष्ट्रातील शिक्षक जसे ज्ञान प्रबोधिनी, बीसीपीटी, डिजिटल साक्ष, टिक-टक लर्न, खान अकॅडमी अशा विविध संस्थांनी तयार केलेले साहित्य पाठ्यपुस्तकातील QR कोडशी जोडले गेलेले आहे. हे साहित्य आपल्याकडे उपलब्ध असलेल्या साधनांमध्ये डाउनलोड करून पाहिजे तेव्हा ऑफलाइन स्वरूपात सुद्धा पाहता येते.

- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या अनुषंगाने DIKSHA हे सर्वांगीण विकास व बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी उपयुक्त तंत्रज्ञान व्यासपीठ आहे.

- वैशिष्ट्ये-

1) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मधील शिफारशीनुसार माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान सर्व विषयांसाठी एकात्मिक स्वरूपात वापरावे असे म्हटले आहे.
2) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे तंत्रज्ञानाचा वापर हा प्रामुख्याने अध्ययन अध्यापनातील भाषिक अडथळे दूर करणे, दिव्यांग विद्यार्थ्यांचे शिक्षण आणि शैक्षणिक नियोजन व व्यवस्थापन करणे होय.
3) भारत देश माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान आणि अवकाश या सारख्या अत्याधुनिक क्षेत्रांमध्ये जागतिक स्तरावर नेतृत्व करत आहे.
4) शिक्षणाचे अनेक पैलू सुधारण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर आणि एकात्मिक करणाचे समर्थन करण्यात येईल, गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाबरोबरच तंत्रज्ञान देखील शैक्षणिक प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावेल. नवीन क्षेत्र, जसे कृत्रिम बुद्धिमत्ता, यांत्रिक शिक्षण, ब्लॉक चेन, स्मार्ट बोर्ड, हस्तसंचलित संगणक उपकरणे विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी अनुकूल संगणक चाचणी अन्य प्रकारचे शैक्षणिक सॉफ्टवेअर व हार्डवेअर यादवारे विद्यार्थी जे शिकत आहेत व कसे शिकत आहेत यामध्ये परिवर्तन होईल.
5) शाळा आले उच्च शिक्षण या दोन्ही क्षेत्रात, मूल्यांकन नियोजन, प्रशासन इत्यादी मध्ये सुधारणा करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा उपयोग यावरील विचारांचा मुक्त आदान- प्रदानासाठी एका स्वायत्त मंडळाच्या रूपात राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच (NETF) निर्माण करण्यात येईल.
6) सर्व स्तरातील विद्यार्थी जसे ग्रामीण, दुर्गम क्षेत्रात राहणारे व दिव्यांग विद्यार्थी आणि शिक्षकांसाठी सर्व भाषांमध्ये भरपूर शैक्षणिक सॉफ्टवेअर विकसित करण्यात येईल.
7) प्रत्येक राज्याच्या शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद मध्ये सर्व प्रादेशिक भाषांमध्ये विकसित अध्यापन- अध्ययन संबंधित r-content दीक्षा प्लॅटफॉर्मवर अपलोड करण्यात येईल. शिक्षणात सातत्य ठेवण्यासाठी प्रभावशाली तंत्रज्ञानाच्या मदतीने चर्चात्मक साहित्य तयार केले जाईल.
8) स्थानिक आशय आणि वैशिष्ट्य असणारे पाठ्यपुस्तक दीक्षा प्लॅटफॉर्मवर मोफत डिजिटल आवृत्ती बरोबर परवडणारे, उच्च दर्जाच्या आणि उत्साह, आवड निर्माण करणारे पाठ्यपुस्तके पुरवणे.
9) ऑनलाईन शिक्षणासाठी पथदर्शी अभ्यास करणे, डिजिटल पायाभूत सुविधा, ऑनलाइन अध्यापन मंच आणि आशय निर्मिती साधने,डिजिटल संचयिका आणि शिक्षण कामातील अध्ययन खेळ आणि अभिरूप ऑगमेंटेड रियालिटी आणि आभासी वास्तविकता यांच्या निर्मितीसह आशयाची डिजिटल संचयिका विकसित केले जाईल.
10) व्हर्च्युअल प्रयोगशाळा- विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण व्यवहारिक आणि प्रयोग आधारित अनुभवांची समान संधी प्राप्त व्हावी म्हणून वरचेवर प्रयोगशाळा बनविण्यासाठी दीक्षा, स्वयम स्वयंप्रभा यासारख्या प्रचलित - ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्मचा उपयोग करण्यात येईल.
11) शिक्षकांसाठी ऑनलाईन शिक्षण प्लॅटफॉर्म आणि साधनांचा उपयोग करून उच्च दर्जाच्या गुणवत्तापूर्ण आशयाचे निर्मिती करणे.
12) विद्यार्थ्यांची क्षमता विद्यार्थ्यांची संचिका (पोर्ट फोलिओ) मूल्यांकन निकष, रुबिक्स प्रमाणे मूल्यांकन 21व्या शतकातील कौशल्यांवर लक्ष केंद्रित करून शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा उपयोग करून नवीन पद्धतींचा अभ्यास केला जाईल.
13) NETF आणि अन्य मंडळी ऑनलाईन डिजिटल अध्ययन- अध्यापनासाठी आशय, तंत्रज्ञान आणि शिक्षण शास्त्र यांची मानके निश्चित करतील ही मानके राज्य मंडळे, शाळा, शाळा संकुल, उच्च शिक्षण संस्था इत्यादी दवारे ई-लर्निंग साठी मार्गदर्शन सूचना तयार करण्यास मदत करतील.

- प्राथमिक स्तरावर अध्ययन- अध्यापन प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाचा उपयोग करताना शालेय नेतृत्व समोरील आव्हाने आपल्या देशात सर्वच क्षेत्रात तंत्रज्ञान विकसित झाले आहे. तंत्रज्ञानामुळे अनेक गोष्टी कमीत कमी वेळात करणे शक्य झाले आहे. तंत्रज्ञानाचे जसे फायदे आहेत तशा काही कमतरता देखील आहेत. आजचे विद्यार्थी वाचन, लेखन संभाषण ही मूलभूत कौशल्य आत्मसात करण्याऐवजी मोबाईलच्या आभासी जगाकडे आकर्षित होत आहेत. त्यामुळे अभ्यासाकडे दुर्लक्ष करीत मोबाईलवर गेम खेळत बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांना हे आधुनिक तंत्रज्ञान शाप ठरणार की वरदान हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे.

संदर्भ -

DIKSHA.gov.in NEP- 2020

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – II April – 2023

Multidisciplinary Approach in Education: NPE-2020

Dr. Pratibha Tukaram Patil
Sadguru Education society's College Of Education Jalgaon.

Multidisciplinary education is a form of educational strategy that brings together multiple disciplines to create a holistic learning experience. It is designed to foster an understanding of the interconnectedness of various fields and how they can be integrated for better problem-solving. Multidisciplinary education, if implemented in schools and colleges, allows students to gain a deeper understanding of the subject matter through the lens of different disciplines. This approach encourages creative thinking, critical analysis, collaboration, and communication skills. The NEP 2020 emphasizes the need to incorporate this educational approach into the curriculum from an early age. By giving students exposure to multiple disciplines, we can help them understand their chosen field better and also develop an appreciation for diverse knowledge systems. This will enable them to become more well-rounded citizens and prepare them for the future.

A multidisciplinary curriculum means studying the same topic from the viewpoint of more than one discipline. It is also called cross-disciplinary which indicates the aim to cross boundaries between disciplines.Multidisciplinary approach is a method of curriculum integration that highlights the diverse perspectives that different disciplines can bring to illustrate a theme, subject or issue. In a multidisciplinary curriculum, multiple disciplines are used to study the same topic.A multidisciplinary approach in education is a way of learning which gives a major focus on diverse perspectives and different disciplines of learning to illustrate a theme, concept, or any issue. It is the one in which the same concept is learned through multiple viewpoints of more than one discipline. It helps the students to gain perspectives and knowledge in different ways.

NEP 2020, India focus points in Multidisciplinary Education Affiliated colleges impart education limited to few disciplines, and many a times single discipline. Affiliating system leads to postgraduate – undergraduate divide and discourages multidisciplinary. From the point of governance and quality affiliating system is not favored by various commissions and committees (Government of India, 2005, and Yashpal, 2009). NEP 2020 suggests the abolition of large affiliating system of higher education. NEP 2020 notes that "Moving to large multidisciplinary universities and HEI clusters is thus the highest recommendation of this policy regarding the structure of higher education" (Ministry of Education, 2020, p. 34). Three typologies are suggested in a move to restructuring higher education. Research intensive multidisciplinary university, teaching intensive multidisciplinary university and years many private initiatives are noteworthy in designing courses in public policy for teaching and promoting research and evaluation of government schemes and programmers. Thus, it may be noted that interdisciplinary is being practiced in India with a view to find solutions to various social problems which disciplinary education could not adequately discuss in a holistic way. While some of the initiatives by UGC

and lead institutions are noteworthy, in recent years many state universities and colleges are teaching applied courses with multidisciplinary focus. Demand for courses with multidisciplinary focus is growing as knowledge is applied to solving problems in society. Yash Pal Committee Report underscores the importance of multidisciplinary education. The report notes "there is a need to expose students, especially at the undergraduate level, to various disciplines" (Yash Pal, 2009, p. 21) Interdisciplinary is a fundamental operating assumption for the modern university, its management, and faculty. National Education Policy 2020 is an important policy document that provides the vision of the government for modernizing education in India. Multidisciplinary education is of utmost priority in achieving modernization. Towards achieving multidisciplinary education.

NEP 2020 makes the following recommendations:

1) **Institutional Restructuring:**

Presently universities impart postgraduate education (second degree) in university departments and affiliate large number of colleges, majority of them impart first degree undergraduate education. National Education Policy 2020 is an important policy document that provides the vision of the government for modernizing education in India. Multidisciplinary Approach in Higher Education: An Action in relation to India's National Educate. Autonomous degree granting multidisciplinary institution. NEP 2020 further notes that Model public universities for holistic and multidisciplinary education, at par with IITs, IIMs, etc., called MERUs (Multidisciplinary Education and Research Universities) will be set up. They will help set the highest standards for multidisciplinary education across India.

2) **Curriculum Restructuring**:

NEP 2020 notes that "Multidisciplinary education shall be, in the long term, the approach of all undergraduate program including those in professional, technical, and vocational disciplines" (ibid. p.36). Policy recommends that there will be further integration of science, vocational subjects and skill with the arts and humanities. In order to achieve above, imaginative and flexible curricular structure shall be promoted with creative combinations of disciplines for study. Besides the increasing possibility of multiple entry and exit points shall create conditions for lifelong learning. This will create a good connect of university with the labor market.

3) **High Quality Teaching and Research:-**

Multidisciplinary universities and colleges shall promote multidisciplinary research at graduate level, masters and doctoral education. It will facilitate quality teaching achieving holistic education and specialized education. Teaching pedagogy will have an increased emphasis on communication, discussion, debate, research, and opportunities for cross disciplinary and interdisciplinary thinking. There is a vast claim of multidisciplinary education in NEP 2020. It will stimulate higher education environment. It will promote holistic education.

4) Encourage community engagement.-

It will lead to value-based education. It will promote global citizenship education. Multidisciplinary shall be oriented towards solving the problems of society. However, the question arises: at the practical level, what shall be the implementation strategies? The state funding, incentive system and motivation of teachers shall remain some of the challenging issues in achieving large scale multidisciplinary education.

5) Multidisciplinary Teaching and Research:-

Interdisciplinary research based teaching is a novel way to engage students to think rather than understand existing body of knowledge (RibéreauGayon and David d'Arcy, 2018). Interdisciplinary teaching and research requires a team that gathers information, data, techniques, tools, perspectives, concepts, and/or theories from two or more disciplines. Its purpose is to solve problems whose solutions are beyond the scope of a single discipline or area of research practice. Interdisciplinary teaching and research is more productive than multidisciplinary teaching and research as former leads to the integration and fusion of knowledge whereas the latter may not (Young, 1995). It would be interesting to look at the Indian scenario for the promotion of multidisciplinary teaching and research. Indian Council of Social Science Research (ICSSR) promotes research in social sciences under two categories of research projects. First, Major and Minor Research Projects and secondly Research Programs, formerly known as Research Projects Responsive and Research Projects Sponsored respectively. Among other objectives of research program, disciplinary research as well as collaborative, multidisciplinary research activities.

That's why in today's hyper-competitive world, limitless learning, a unique educational system that promotes a multi-disciplinary approach to help students follow their passion is vital. Although the **National Education Policy 2020 (NEP 2020)** has asked institutions to pay attention to it, stakeholders are still in a dilemma about its advantages & disadvantages.

The Challenges of Implementing a Multidisciplinary Approach in Education

As India looks to usher in a new era of education with the National Education Policy 2020, one of its central tenets is the implementation of a multidisciplinary approach. But what is multidisciplinary education? Essentially, a multidisciplinary approach in education requires significant changes in the way curriculum is designed and taught.

- Schools need to equip themselves with experienced staff who are capable of delivering such an approach and ensure they have the necessary resources.
- Additionally, there needs to be greater collaboration between different departments and institutions to ensure successful implementation.
- Lastly, many school systems lack the infrastructure and support needed to successfully integrate multidisciplinary learning.

In order to make multidisciplinary education a success, it is essential that we focus on improving the quality of instruction and making sure students are engaged with their studies. Students

should be given the freedom to explore different topics, develop critical thinking skills and gain a deeper understanding of how different subjects interact with each other. With the right support and resources, multidisciplinary education can revolutionize the Indian education system and provide students with the tools they need to thrive in the modern world.

Advantages of Multidisciplinary Approach in Education:-

1) This method is student friendly. Here each and every student will get ample opportunity to choose his or her subject from the divergent areas. It also provides scope to choose or left any subject during the entire course period;
2) This method is teacher friendly. It provides a platform for pragmatic and flexible teaching-learning experiences. It allows students to understand the power of new concepts and ideas. By choosing from their own requirements they actually trigger pragmatic way of life. This opens the door of pragmatism and realistic ideas and thoughts in the mind of the students.
3) This approach helps students to utilize their mind powers and make correct decisions. It helps to grow integration and adaptation of divergent thoughts among them and enrich them through critical thinking.
4) The multidisciplinary approach in education provides more holistic understanding of the world and enhances the student's personality and character building process. The rare and necessary social values and ethics will be adopted by the students through this method of teaching.
5) This method emphasizes the importance of collaboration and integration of knowledge and information. It helps to create twenty-first century individual by incorporating and integrating new ideas and concepts.
6) This approach is very much relevant in present day global system and enhances the scope of employability and jobs for students within the country and in abroad. This method helps student to work as managerial way and enhances the managerial and corporative skills and techniques. They can easily synthesize different ideas and thoughts collected from different sources;
7) Students learn different skills of evaluation and assessment through this approach. By studying different logical methods and approaches, students can easily choose their desired subjects. This, it enhances logical thinking and analyzing power in them.

Disadvantages of Multidisciplinary Approach in Education:-

1) Students get distracted from the ultimate learning goal in multi-disciplinary mode of education as there is a chance of loss of hope and desire having presence of various subjects and disciplines.
2) Teacher needs to enrich with various skills and instructional experiences to deliver inn front of the students and hence expertise knowledge and experience is very much needed to acquaint with this approach of teaching. It is very difficult to get expert and skilled teachers at all level of education.

3) This approach is followed in foreign universities and academic institutions where there is abundant scope for faculty improvement and orientation. These institutions have well equipped with infrastructural facilities to adjust with the teaching-learning process. The same environment is not visible in most of the regions of India and particularly in the state of Tripura;
4) There is a necessity to mass aware and to grow consensus about this approach among the stakeholders of teacher education programme.

Conclusion:-

Multidisciplinary education is a concept that has been embraced by the Indian government through the new National Education Policy (NEP) 2020. This approach to learning looks at how different disciplines can interact and overlap with each other to create a comprehensive understanding of a subject. A multidisciplinary approach in education is often seen as the ideal way to tackle complex problems and will be essential for India's continued success in the global economy. With the NEP 2020, India is well positioned to build on its current educational system and move towards a more multidisciplinary approach. Teach mint helps schools envision a future where their students are equipped with 21st-century skills. With our advanced, learning agement system. You can improve the teaching-learning experience. Our offerings like education era. Admission management system, fee management system, and others conveniently digitize tional institutions.

It can be concluded that the all-round development of the individual is impossible in existing system of education. For citing examples of ancient gurukul system of education, we can say that multidisciplinary education and teacher education in particular is the need of an hour. It is impossible for the central or state governments to take all necessary measures for the interlocution and success of this method but the active involvement of all stake holders are needed very much. As suggested by the NEP-2020, there is an urgent necessity to start integrated teacher education programme throughout the country and to convert all academic institutions and places into the multidisciplinary centers for education.

References:-

1) Ayush sing NPE2020: A Multidisciplinary Approach to Education.
2) Mandal, K. C (2021). New Education Policy 2020: The Key to Development in India. India: Notion Press.
3) "National Education Policy 2020 "Ministry of Human Resource DevelopmentGovernment of India

गतिमंद आणि अध्ययन अक्षमता असणारया विद्यार्थ्यांमधील साम्य- भेद- नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० ची अपेक्षा

लीना जोशी
पीएचडी संशोधक
कबचौउम विद्यापीठ जळगाव

प्रा. डॉ. नगीन पटेल
संशोधन मार्गदर्शक
गंगामाई बी.एड. महाविद्यालय, नगाव

प्रस्तावना:-

भारताने २०१५ मध्ये स्वीकारलेल्या शास्वत विकासाच्या कृती कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट (SDG4) मध्ये "जागतिक शिक्षण विकास कार्यक्रम" समविष्ट असून हे उद्दिष्ट २०३० पर्यंत, "सर्वांसाठी सर्वसमावेशक आणि समान गुणवत्तेचे शिक्षण सुनिश्चित करणे आणि सर्वांसाठी निरंतर अध्ययनाच्या शिक्षणाच्या संधींना प्रोत्साहन देणे" यासाठी प्रयत्न करणे आहे. या उत्तुंग उद्दिष्टाकरिता अध्ययनाला पाठींबा देणे आणि विशेष गरजा असणाऱ्या मुलांना सर्व सामान्य मुलांच्या बरोबरीने शिक्षण देणे आवाश्यक आहे. या मुलांकडून कृती करून घ्याव्यात आणि त्यांच्या क्षमता विकसित कराव्यात यावर नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये भर देण्यात आलेला आहे. याकरिता राष्ट्रीय मुल्यांकन केंद्र "परख" ची ही स्थापना करण्यात आली आहे.

संशोधनाचा उद्देश:

सदर शोध पत्रिकेचा उद्देश शिक्षक व इतरांना गतिमंद / संथ शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना वाचन करताना येणाऱ्या अडचणी व त्यांचा या विद्यार्थ्यांवर होणारा भावनिक, सामाजिक,शैक्षणिक परिणाम, समस्या व इतर विविध पैलूंबाबत प्रबोधन करणे हा आहे.

सदर शोध निबंधामध्ये संशोधकाने पहिले सर्वेक्षण केले असता लक्षात आले की या विद्यार्थ्यांमध्ये वाचन क्षमता पुरेशा प्रमाणात समृद्ध झालेली नाही.

कार्यवाही:

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने इंग्रजी विषयातील प्रश्नावली तयार केली.

सदर संशोधन हे इंग्रजी विषयातील वाचन क्षमतेवर आधारित असल्याने, दिलेली प्रश्नावली विद्यार्थी पूर्ण क्षमतेने वाचू न शकल्यामुळे, तसेच त्या प्रश्नांचे आकलन न झाल्याने, योग्य ते उत्तरे मिळू शकली नाहीत. सर्वेक्षण चालू असताना त्यांच्या वर्तनाचे निरीक्षण केले असता त्यांचे उच्चारण हे अशुद्ध असल्याचे जाणवले. याचबरोबर भावनिक गोंधळ देखील दिसून आला. वाचन करत असतानाचे त्यांचे प्रयत्न त्यांची प्रबळ इच्छा समान दिसणाऱ्या अक्षरांमधील गोंधळ इंग्रजी विषयातील अपवादात्मक शब्द सायलेंट लेटर्स या सर्वच बाबतीत त्यांच्यामध्ये प्रचंड अज्ञान होते. कुठल्याही विषयाचे वाचन ही भाषा शिकण्याची एक महत्त्वपूर्ण पायरी असते. ज्यावेळेस विद्यार्थी भाषा श्रवण करतात तेव्हा त्यातील बरेचसे शब्द विद्यार्थी चेहऱ्यावरील हावभाव तसेच शारीरिक हावभाव इत्यादी द्वारे समजून घेऊ शकतात. परंतु जेव्हा हे शब्द प्रिंट स्वरूपात येतात तेव्हा त्यांना माहीत असलेला अर्थ व त्या भाषेची लिपी यामध्ये विद्यार्थ्यांना समायोजन साधता येत नाही. याचा परिणाम त्यांच्या वाचन क्षमते वर झालेला दिसून येतो.

वाचन अक्षमतेचा परिणाम इतर अनेक क्षमतांवर परिणाम करून जातो हे लक्षात आले. पुरेसे आकलन न झाल्यामुळे एकूणच कुठेतरी आत्मविश्वास कमी होताना जाणवला. मंद वाचन, भावना अपयश आणि निरुत्साह इत्यादींमुळे शिक्षणातील अपंगत्व निर्माण झाले. वाचन प्रक्रियेत सतत अडचण आल्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या वैयक्तिक, सामाजिक, भावनिक आणि शैक्षणिक समायोजनामध्ये बाधा निर्माण होऊन त्यांच्या अ- प्रभावी वाचनामुळे त्यांच्या इतर क्षमतांचा प्रभावी वापर करण्यामध्ये देखील अडसर निर्माण

होतो आणि हळूहळू हे विद्यार्थी मंद गतीने शिकणारे'/ संथ शिकणारे म्हणून वर्गीकृत होत जातात. बौद्धिक क्षमता असून सुद्धा सरावाच्या कमतरतेमुळे, योग्य मार्गदर्शन अभावी, वाचनाबद्दल असणारी अनाठाई भीती या अनेक कारणांमुळे विद्यार्थ्यांना अपेक्षित शैक्षणिक यश संपादन करता येत नाही. याचा परिणाम विद्यार्थ्यांना अक्षमतेचा शिक्का सहन करावा लागतो.

पुद्दुचेरी सरकारचे शालेय शिक्षण संचालनालय, समग्र शिक्षा पुडुचेरी अंतर्गत 'संथ शिकणाऱ्यांसाठी उपचारात्मक अध्यापन'* या पुस्तकाचे परीक्षण केले. यामध्ये मंद गतीने शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे लक्षणं प्रभावीपणे सांगितलेली आहेत. गतिमंद विद्यार्थ्यांचे प्रारंभिक टप्प्यामध्ये लवकरात लवकर निदान होणे आवश्यक असते. निरीक्षण, शैक्षणिक चाचण्या व केस स्टडी द्वारे शिक्षक संथ शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या नोंदी घेऊ शकतात. त्याद्वारे त्या त्या विद्यार्थ्यांना आवश्यक असणारे प्रयत्न जर योग्य वेळी झाले तर हे विद्यार्थी देखील शैक्षणिक गुणवत्ता सुधारून इतर विद्यार्थ्यांच्या प्रमाणे त्या त्या इयत्तेतील शैक्षणिक उद्दिष्ट साध्य करू शकतात.

निरीक्षणे:

शिक्षक साध्या तसेच नियंत्रित परिस्थितीमध्ये विद्यार्थ्यांचे निरीक्षण करू शकतात. त्या निरीक्षणाच्या नोंदी करून निरीक्षणाचा योग्य तो अर्थ शिक्षकाने लावायला हवा. लिखित तंत्रानुसार शिक्षक विद्यार्थ्यांचे निरीक्षण करून, त्या निरीक्षणांचा योग्य तो अर्थ लावू शकतो परंतु ही परिस्थिती सतत सहा महिने किंवा त्यापेक्षा जास्त असायला हवी. पुस्तकांमध्ये दिलेल्या पडताळा सूचीनुसार जर हे विद्यार्थी पाच किंवा त्यापेक्षा जास्त 'होय' अशा प्रश्नांच्या उत्तरावर येत असतील तर ते गतिमंद विद्यार्थी आहेत असे सिद्ध होते. परंतु एका विषयामध्ये गती मंद असणारा विद्यार्थी इतर सर्व चा विषयांमध्ये किंवा दुसऱ्या क्षेत्रामध्ये संथ असेलच असे नाही.

शैक्षणिक चाचण्या

या चाचण्या अंकगणित, वाचन, शुद्धलेखन यासारख्या क्षेत्रांवर प्रकाश टाकू शकतात. रचना, लेखन, भाषा आणि आकलन. मुलांच्या सामान्य आणि विशिष्ट समस्या शिक्षकांद्वारे शैक्षणिक चाचण्यांद्वारे ओळखल्या जातात आणि विसंगतींच्या कारणांचे देखील योग्य मूल्यमापन केले जाऊ शकते. विशिष्ट विषयातील मुलांच्या कामगिरीचे मूल्यमापन एकत्रित रेकॉर्डवर आधारित आहे. शैक्षणिक चाचण्यांमधील संपादनूक ही विद्यार्थ्यांवर मोठा परिणाम करत असते. कारण या संपादनुकीवरून इतर विद्यार्थी व कमी गुण मिळवणाऱ्या विद्यार्थ्यांची तुलना करणे शक्य होते. आणि शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेले विद्यार्थी निदर्शनास येतात.

शैक्षणिक चाचण्यांमधील संपादनूक विद्यार्थ्यांच्या भाषिक, अंकगणितीय, तार्किक.... इत्यादींवर प्रकाश टाकते. सर्व गोष्टी विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक तसेच व्यक्तिमत्व विकासासाठी आवश्यक असतात.

व्यक्ती अभ्यास:

व्यक्ती अभ्यास ही मुलाचा वैयक्तिक इतिहास, त्याचे/तिचे कुटुंब, सुरुवातीचे जीवन आणि घरातील वातावरण, शहरी निमशहरी की ग्रामीण रहिवास, आर्थिक परिस्थिती, कुटुंबातील जन्म क्रमांक, घरातील शैक्षणिक वातावरण यासंदर्भात ठराविक कालावधीत अभ्यास आणि रेकॉर्ड करण्याची प्रक्रिया आहे. **व्यक्ती अभ्यास** करताना शिक्षकांना विद्यार्थ्याला येणाऱ्या शैक्षणिक अडचणी, समायोजन समस्या आणि मुलाच्या वर्तनविषयक समस्यांचा अभ्यास करण्यास सक्षम करते. **व्यक्ती अभ्यास** करत असताना मिळवली जाणारी माहिती ही त्या विद्यार्थ्यांच्या संपर्कात येणाऱ्या महत्त्वाच्या व्यक्तींकडून घेतली जाते. केस स्टडी मध्ये मिळवलेल्या माहितीची योग्य नोंद ठेवणे आवश्यक असते. माहिती घेत असताना ही माहिती किती प्रमाणात खरी व खोटी याचाही सारासार विचार शिक्षकांनी करणे आवश्यक असते. संथ शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी

शिक्षकांना त्यांच्याबद्दल विद्यार्थ्यांच्या मनामध्ये विश्वास निर्माण करावा लागतो तरच शिक्षकांना अपेक्षित परिणाम जाणवतात यासाठी शिक्षकांना आवश्यक भूमिका वठवावी लागते.

मंद गतीने शिकणाऱ्यां विद्यार्थ्यांना हाताळण्यासाठी शिक्षकाची भूमिका:

- **मंद गतीने** शिकणाऱ्यांसोबत शिक्षकांनी त्यांच्या गतीने त्यांना अध्ययन करण्याची संधी द्यावी.
- अशा विद्यार्थ्यांकडे विशेष लक्ष द्यावे, त्यांच्याबद्दल आस्था बाळगावी.
- या विद्यार्थ्यांची स्तुती करून त्यांना प्रोत्साहन द्यावे.
- समवयस्कांसोबत शिकताना मुलांना स्वतःच्या आसनाची निवड करण्याची परवानगी द्यावी.
- त्यांना त्यांचे स्वारस्य असलेले क्षेत्र विदित करण्यासाठी प्रोत्साहित करावे.
- त्यांना प्रश्न विचारण्यास प्रवृत्त करावे.
- हे मूल विचलित होणार नाही असे वातावरण तयार करावे.
- अगदी लहान आणि सोप्या संकल्पनाची निवड करावी.
- प्रत्येक कृतीनंतर त्वरित सकारात्मक अभिप्राय द्यावा.
- इच्छित परिणाम माहित असणे आवश्यक आहे.
- पुनरावृत्ती सराव करून घ्यावा.
- तोंडी सराव सुरुवातीच्या टप्प्यावर अधिक फायदेशीर आहे.
- समवयस्कांसोबत शिकवण्याचे आयोजन करा.
- पंच ज्ञानेन्द्रीयाना उत्तेजन मिळेल असे वर्ग कार्य करून घ्यावे.
- ICT आणि इतर उपलब्ध संसाधनांचा वापर करावा.
- अशा विद्यार्थ्यांच्या पालकांशी सौहार्दपूर्ण संबंध ठेवावे.
- वेळोवेळी विद्यार्थ्याबरोबर पालकांचे देखील समुपदेशन करावे.
- उपचारात्मक अध्यापनाचे वर्ग आयोजित करावे.

मूल्यमापन :

मूल्यमापन करताना पूर्व चाचणी दैनंदिन चाचणी साप्ताहिक चाचणी मासिक चाचणी व उत्तर चाचणी याप्रमाणे मूल्यमापन करणे योग्य ठरते. या विद्यार्थ्यांच्या वेळोवेळी केलेल्या मूल्यमापनाच्या नोंदी करणे आवश्यक असते.

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये विद्यार्थ्यांच्या मुल्यमापनावर भर देण्यात आलेला आहे. याकरिता राष्ट्रीय मुल्यांकन केंद्र “परख” ची स्थापना करण्यात आली आहे, या परख च्या मार्गदर्शक सूचनानुसार विशेष क्षमता असणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन केल्यास सर्वसामान्यांच्या बरोबरीने या विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचा हक्क प्रदान करता येऊ शकेल आणि नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० ची ही अंमलबजावणी योग्य रीतीने करता येऊ शकेल.

संदर्भ:

1. Agarwal, K. and Chanda, A. (2022), Early Childhood Education and Care: An India perspective, Specialises Ugdymas / Special Education 1 (43)
2. Cortázar, A. (2015). Long-term effects of public early childhood education on academic achievement in Chile. Early Childhood Research Quarterly, 32, 13-22.
3. DIKSHA: Digital Infrastructure for Knowledge Sharing. (2021). Azim Premji Foundation. GOI (2020). National Education Policy, New Delhi: Ministry of

4. Human Resource Development (MHRD), Government of India.
5. Kumar, K., Prakash. A., and Singh, K. (2020). How National Education Policy, 2020 can be a lodestar to transform future generation in India. Journal of Public Affairs, e2500.
6. Kaur, J., & Sharma, A. (2021). Conceptual ECCE Happiness Framework for Preschools: To Introduce Importance of Happiness to Promote Social and Emotional Competence in Preschool Children. SAGE Open, 11(3).
7. Kaur, J., & Sharma, A. (2021). Conceptual ECCE Happiness Framework for Preschools: To Introduce Importance of Happiness to Promote Social and Emotional Competence in Preschool Children. SAGE Open, 11(3).
8. National Initiative for School Heads' and Teachers' Holistic Advancement (NISHTHA). (n.d.). Ministry of Education, Government of India. Available at: https://diksha.gov.in/nistha
9. Reddy, S. (2020). Digital Platforms for Professional Development of Teachers in India. Journal of Education and e-Learning Research, 7(3), 295-301. Available at:http://www.conscientiabeam.com/pdf-files/edu/71/JEER-2020-7(3)-295-301.pdf
10. https://azimpremjifoundation.org/sites/default/files/DIKSHA-digital- infrastructure-for-knowledge-sharing.pdf
11. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
12. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nipun_bharat_eng1.pdf.
13. शर्मा आर. ए., (2005), शिक्षा अनुसंधान, आर. लाल पब्लिशर्स, मीरत
14. महाजन धर्मविर, (2001), सामाजिक अनुसंधान की पध्दतियाँ, विवेक पब्लिकेशन, दिल्ली
15. लवानिया एम. एम., जौन राशी, (2009), समाजशास्त्रीय अनुसंधान का तर्क और विधीयाँ, वारिषेन पब्लिकेशन, अहमदाबाद

ज्ञानरचनावाद आणि मूल्यमापन

कु. देवकी बी. अवधड
संशोधक विद्यार्थिनी

सारांश

मुले स्वत: ज्ञानाची रचना स्वत: करु शकतात यावर ज्ञानरचनावादी विश्वास ठेवतात. या अगोदरच्या वर्तनवादी विचारसरणीनुसार प्रयत्न व सरावाच्या सहाय्याने विद्यार्थ्यामध्ये अपेक्षित बदल घडवून आणणे असा विचार होता पण ज्ञानरचनावादी शास्त्रज्ञ हे अमूर्त कौशल्ये जसे तर्क, सर्जनशील विचार, ज्ञानाचे उपयोजन, अर्थनिर्वचन व अनुमान इत्यादीच्या सहाय्याने विद्यार्थ्याने स्वत: विचार करुन समस्या निकारणास प्रोत्साहीत करणे व त्यास स्वतंत्र विचार करण्यास प्रवृत्त करतात. याच्या आधारे ते स्वत: शिकण्यास व जगाविषयीच्या आपल्या ज्ञानाविषयी मत प्रकट करण्यास सक्षम होतील. असा उदात्त हेतू समोर ठेवून 2005 चा राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा राबविण्यात येत आहे.

परंतु ज्या घटकाकडून हा अभ्यासक्रम राबविला जाणार आहे. तो घटक म्हणजे सद्या कार्यरत असलेला शिक्षक या संकल्पनेपासून अजूनही अलिप्त आहे. तसेच उद्याचा शिक्षक जिथे शिक्षक-शिक्षण कार्यक्रमाद्वारे ज्ञानरचनावाद व त्यासबंधित असणाया विविध संज्ञा, संकल्पना बिंबवून त्यानंतर अभ्यासक्रमाची रचना होणे गरजेचे वाटते. पण तिथेही अद्याप कांही झालेले दिसून येत नाही.

संशोधन निबंधाचे शीर्षक : ज्ञानरचनावाद आणि मूल्यमापन

संशोधन निबंधाचे उद्दिष्ट्ये

1. ज्ञानरचनावादी मूल्यमापनाची संकल्पना समजून घेणे
2. ज्ञानरचनावादी अध्यापन आणि पारंपारिक अध्यापन यांच्यातील संबंधांचे पुनरावलोकन करणे
3. शिकण्याच्या प्रक्रियेत ज्ञानरचनावादी मूल्यमापनाची भूमिका समजून घेणे

जलदगतीने बदलत जाणारी मानसशास्त्र ही एकमेव ज्ञानशाखा आहे. मानसशास्त्राची सुरुवातीला बोधावस्थेचे शास्त्र अशी व्याख्या करण्यात आली, त्यानंतर 20 व्या शतकाच्या मध्यावर वर्तनाचे शास्त्र झाले. हे सगळे परिवर्तन वॅटसनच्या प्रस्थापित केलेल्या सिध्दांतावर व स्किनरनी केलेल्या सिध्दांतातील विस्ताराने शक्य झाले. त्यांनी नवीन वर्तनविषयक पध्दतीचा अवलंब करुन लोकांना नेहमी उपयोगी पडेल अशा सिध्दांताचा, नियमांचा विचार केला.विसाव्या शतकाच्या मध्यावर बोधात्मक क्रांती घडून आली आणि मानसशास्त्राच्या व्याख्येत खालील घटकांचा समावेश झाला. बोधात्मक, वर्तनीक, भावनिक पण यामध्ये सामाजिक व अध्यात्मिक घटकाचा समावेश नव्हता या क्रांतीमध्ये जिन पियाजे व ब्रुनर यांच्या उपपत्तींचा महत्वाचा वाटा आहे. बोधात्मकता म्हणजे वर्तनाच्या पलिकडील विचार प्रक्रिया होय.

ज्ञानरचनावादी मूल्यमापन :

Scriven (1981) च्या मते मूल्यमापन म्हणजे “एखाद्या वस्तूची/घटकाची पात्रता किंवा योग्यता किंवा मूल्य निश्चित करण्याची प्रक्रिया होय” ही एखाद्या घेतलेल्या निर्णयाच्या आधारावर अंदाज व्यक्त करण्याची प्रकिया आहे. मूल्यमापन म्हणजे शिक्षकांनी अभ्यासक्रमामध्ये ठरविलेल्या उद्दिष्टानुसार विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचा अंदाज करणे होय. अभ्यासक्रम रचनेमध्ये अनेक ध्येये व उद्दिष्टांचा समावेश असतो. त्याचबरोबर त्यामध्ये त्यांच्या पूर्ततेसाठी/साध्यतेसाठी मूल्यमापन प्रक्रियाही समाविष्ठ असते.

ज्ञानरचनावादाने अध्ययन-अध्यापनाचा नवीन नमूना सुचविलेला आहे. त्यामुळे मूल्यमापनाचाही नवीन नमूना आवश्यक आहे. जर अध्ययनार्थ्यांने संबंधित व अर्थपूर्ण ज्ञानरचनेमध्ये गुंतून राहण्यासाठी ज्ञानरचनावादी वातावरण निर्मिती करते तर आपणास मूल्यमापनाची पर्यायी पध्दती देणे बंधकारक

आहे. वस्तुनिष्ठ मूल्यमापन पध्दती जशी निकष संदर्भीय यासारख्या पध्दतीने ज्ञानरचनावादी वातावरणातून घडलेल्या अध्ययनाचे मूल्यमापन केल्यास ते अव्यवहार्य ठरेल.मूल्यमापनाचा ज्ञानरचनावादी दृष्टिकोन हा परंपरागत दृष्टिकोनापेक्षा वेगळा आहे. परंपरागत दृष्टिकोनामध्ये अध्ययनार्थ्यांच्या प्रभूत्वाची वस्तुस्थिती मापन केली जाते व निश्चित केलेल्या विशिष्ट उद्दिष्टांसंबंधी त्याचे ज्ञान व कौशल्ये तपासून विद्‌यार्थ्यांची बलस्थाने व कमतरता याविषयी चर्चा केली जाते यामध्ये अगोदर निश्चित केलेल्या निकषावर अध्ययनार्थ्यांविषयी अंदाज बांधला जातो. मूल्यमापनामध्ये मानक संदर्भीय व निकष संदर्भीय चाचण्यांचा समावेश होतो. पण या चाचण्या विद्‌यार्थ्यांच्या उच्च श्रेणीच्या विचारप्रक्रियेच्या सत्य स्वरुपाचे मूल्यमापन करु शकत नाहीत.

ज्ञानरचनावादामध्ये मूल्यमापनासंबंधी खूप व्यापक दृष्टिकोन प्रस्थापित झाला पाहिजे ज्यामध्ये पूर्वनिश्चित निकष अजिबात असू नयेत. अध्ययनार्थी बाहय जगाचे विश्लेषण हे वैयक्तिक जीवनात मिळालेल्या अनुभवाच्या आधारे करण्याची अपेक्षा ठेवतो. म्हणून प्रत्येक विद्‌यार्थ्यांची अध्ययन निष्पती ही वेगळी असेल. त्यामुळे जॉनसेनच्या मते प्रत्येक विद्‌यार्थ्यांनुसार मांडलेली उद्दिष्टे वेगळी असतील. उद्दिष्टांचा वापर त्याचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी करुन नये तर मार्गदर्शन म्हणून करावा.ज्ञानरचनावादी अध्ययन वातावरणामध्ये विद्‌यार्थी स्वत: ध्येय निश्चिती करतो आणि शिक्षकाचे व वर्गमित्राचे प्रत्याभरण आणि सूत्रबध्द स्व-मूल्यांकनाचा वापर करुन ध्येय किती चांगल्या प्रकारे संपादीत करु शकेल हे निश्चित करतो. अध्ययन अधिक अर्थपूर्ण होण्यासाठी ज्ञानरचनावादामध्ये विद्‌यार्थ्यांस विश्वसनिय कार्य दिले जाते.ज्ञानरचनावादी अध्ययन वातावरणामध्ये विद्‌यार्थी स्वत: ध्येय निश्चिती करतो आणि शिक्षकाचे व वर्गमित्राचे प्रत्याभरण आणि सूत्रबध्द स्व-मूल्यांकनाचा वापर करुन ध्येय किती चांगल्या प्रकारे संपादीत करु शकेल हे निश्चित करतो.विद्‌यार्थ्यांस दिले जाणारे कार्य हे वास्तव जगाशी संबंधित व उपयुक्त असावे, अभ्यासक्रमाशी मेळ घालणारे असावे, त्यामध्ये योग्य प्रकारची गुंतागुंत पुरवलेली असावी, तसेच विद्‌यार्थ्यांस अनुसरुन योग्य काठीण्य पातळीची निवड केलेली असावी. म्हणून कृत्रिम कार्य करुन पाटया टाकण्यापेक्षा वास्तव जगामध्ये उपयुक्त कार्याला महत्व द्यावे.

ज्ञानरचनावादी मूल्यमापनाचे निकष :

ज्ञानरचनावादी मूल्यमापनाचे दहा निकष पुढीलप्रमाणे.

1) **ध्येयमूक्त असावे :** अध्ययनार्थ्यांनी स्वत:ची ध्येये स्वत: निश्चित करावीत आणि अध्ययनाच्या ध्येयांचे मूल्यमापन सावधपणे झाले पाहिजे.

2) **विश्वसनीय कार्यावर आधारीत असावे** : अध्ययनार्थ्यांने वास्तव परिस्थितीत करत असलेल्या कार्याविषयी विचारणा करावी. उदा. काही लोक नेहमीच्या कार्याच्या मूल्यमापनासाठी बहूपर्यायी चाचणीचा वापर करतात. तर त्यांना विचारावे की, अध्ययनाच्या मूल्यमापनाचा बहुपर्यायी या चाचणीचाच का वापर करता.

3) **आशयातून असावे :** जर कार्य विश्वसनीय असेल तर वास्तव जगातील परिस्थितीस चांगल्या प्रकारे सामोरे जाता येते.

4) **ज्ञानरचनेचे निश्चित मूल्य ठरविणे** : हा ज्ञान रचनावादाचा महत्वाचा पैलू आहे. मूल्यमापनात उच्च श्रेणीतील विचाराचे मूल्य निश्चित करणे, कारण अध्ययनार्थी अध्ययनासाठी नवीन ध्येये व पध्दती निर्माण करतो, आणि अध्ययनार्थ्यांस संबंधित समस्या सोडविण्यास विचारणा करणे.

5) **अनुभवाधिष्ठित रचनांचे मूल्य निश्चित करणे (प्रक्रिया विरुध्द निष्पती) :** अध्ययन हे अध्ययनार्थ्यांने प्राप्त केलेल्या निष्पत्ती एवढेच महत्वाचे आहे. ज्ञानरचनावादी मूल्यमापन हे सातत्यपूर्ण चालणारी प्रक्रिया असून ती वर्षाच्या शेवटी घेतली जात नाही.

6) **आशयावर अवलंबून असावे :** प्रगत ज्ञान संपादनास ज्ञानरचनावादी अध्ययन वातावरण योग्य नाही. कारण अध्ययनार्थ्यांच्या संकल्पना स्पष्ट नसतात व एखादा घटक अवघड असतो व पूर्वग्रहदूषीत ज्ञानाच्या सूचनामुळेही घडते. तसेच ज्ञानातील प्राविण्यासाठी व जुजबी ज्ञानासाठी हे वातावरण योग्य नाही.

7) **वैविध्यपूर्ण दृष्टिकोनाचा अंतर्भाव** : ज्ञानरचनावादी मूल्यमापन हे एखाद्या वर्तनासाठी किंवा वर्तनाच्या संचासाठी बांधिल नाही. त्याऐवजी, ते वर्तनाच्या अधिकाअधिक पैलूसाठी बांधिल आहे, जे अध्ययनाचे लक्षण स्वीकाहार्य पूरावा म्हणून मानले जाते. ज्ञानरचनावादी मूल्यमापनाच्या परीक्षक पथकामध्ये नवशिखा उमेदवार व तज्ज्ञ या दोघांचाही समावेश असतो.

8) **विविध नमुन्यात असावे :** मूल्यमापन करणायांनी अध्ययनाचा एक भागाच्या निष्पत्तीचे मूल्यांकन न करता एकूण निष्पत्तीचा विचार करावा, कारण प्रत्येक निष्पत्ती ही वेगवेगळया माध्यमातून किंवा मार्गाने बनलेली असते. त्यामुळे प्रत्येक निष्पत्तीचे मूल्यमापन वेगवेगळे होणे गरजेचे आहे.

9) **सामाजिक रचनेनुसार अर्थ अपेक्षित :** अध्ययनार्थ्यांची स्वत:ची रचना तयार होत असतानाच्या प्रक्रियेमध्ये अभ्यासक्रमातून मिळणाया अध्ययनातील अर्थ विषयी चर्चा व वादविवाद घडवून आणावा.

10) **मूल्यमापनाच्या वास्तव ध्येयावर लक्ष द्यावे :** अध्ययनात अंदाजाला कमी महत्व देऊन अध्ययन प्रक्रिया मूल्याधिष्ठित व दिशादर्शक बनवावी, कारण अध्ययनार्थीच जाणतो की, तो काय आत्मसात केलेला आहे. म्हणून ज्ञानरचनावादी मूल्यमापनात स्व-विश्लेषण व अमूर्त साधनांचा वापर करावा.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत संशोधनात सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी.

1. विद्यार्थ्यांकडे विस्तृतपणे ज्ञानाचे संघटन करण्याची क्षमता आहे, समस्या निराकरण, सृजनात्मक विचार आणि विद्यार्थी स्वत:च स्वत:ची ज्ञान रचना कशी करतो याचे मूल्यांकन भारतीय मूल्यमापन संदर्भानुसार महत्वाचे आहे.
2. अध्ययनार्थ्यांच्या वैयक्तिक अध्ययनाचे अर्थनिर्वचन व त्याची अध्ययन निष्पत्ती ही इतराहून वेगळी असते याची जाण ज्ञानरचनावादी दृष्टिकोनात असते. त्यामुळे शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांच्या मूल्यमापनासाठी पर्यायी पध्दतीचा अवलंब करण्यास शिकावे
3. मूल्यमापनाचा ज्ञानरचनावादी दृष्टिकोन हा व्यक्तिनिष्ठ दृष्टिकोनावर आधारीत आहे.तसेच वैयक्तिक कृतीच्या आधारे गुणात्मक पध्दतीमानूनही निदर्शनास आलेले आहे.अध्ययन निष्पत्ती ही वैयक्तिक रचना असते. म्हणून वास्तव म्हणजे व्यक्तिनिष्ठ रचना होय.
4. ज्ञानरचनावादी मूल्यमापनात व्यक्तिनिष्ठ दृष्टिकोनामुळे एकवाक्यता मान्य नाही. यामध्ये विद्यार्थ्यांच्या कृतीच्या मूल्यांकनासाठी मूल्यमापन पथकास समर्थन देतात.
5. ज्ञानरचनावादी संकल्पना, सिध्दांत व त्यानुसार मूल्यमापनाविषयी जागृत व्हावे लागेल तरच राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडयानूसार अभ्यासक्रम व मूल्यमापन यथार्थ व विश्वसनीय होईल व खऱ्या अर्थाने भारतीय शिक्षण जागतिक पातळीचे ठरू शकेल.
6. मूल्यमापनाचा ज्ञानरचनावादी दृष्टिकोन हा परंपरागत दृष्टिकोनापेक्षा वेगळा आहे. परंपरागत दृष्टिकोनामध्ये अध्ययनार्थ्यांच्या प्रभूत्वाची वस्तुस्थिती मापन केली जाते व निश्चित केलेल्या विशिष्ट उद्दिष्टांसंबंधी त्याचे ज्ञान व कौशल्ये तपासून विद्याथ्यांची बलस्थाने व कमतरता याविषयी चर्चा केली जाते यामध्ये अगोदर निश्चित केलेल्या निकषावर अध्ययनार्थ्यांविषयी अंदाज बांधला जातो.

संदर्भ सूची.

1. अग्रवाल, म. (मे, 2007) जर्नल ऑफ इंडियन एज्युकेशनमध्ये "रचनावाद आणि विद्यार्थी मूल्यमापन", नवी दिल्ली: एनसीईआरटी.
2. कुहन, टी. s (1952) "संरचनेपासूनचा रस्ता" शिकागो: युनिव्हर्सिटी ऑफ शिकागो प्रेस.
3. बाम, राजश्री, (२०१३). मैत्री ज्ञानसंरचनावादाशी, पुणे.
4. महोनी, एम.जे. (2004) "रचनावाद म्हणजे काय आणि ते का वाढत आहे? रचनात्मक मानसोपचार मध्ये" न्यूयॉर्क: गिलफोर्ड.
5. शर्मा, एस. (2006) "शिक्षण आणि शिक्षणासाठी रचनावादी दृष्टीकोनातील रचनावाद" नवी दिल्ली: NCERT.
6. NCERT (2005) “राष्ट्रीय अभ्यासक्रम फ्रेमवर्क- 2005” नवी दिल्ली” NCERT.

बहुशाखीय शिक्षण मजबूत करण्यासाठी शिक्षक शिक्षण संस्थाची भूमिका आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020

डा. नाना नारायण लांडगे
(सहयोगी प्राध्यापक)
साने गुरूजी विद्याप्रबोधिनी सर्वसमावेशक शिक्षणशास्त्र महाविदयालय, खिरोदा

1. प्रस्तावना -

शिक्षणात काळानुरूप आवश्यक बदल अपेक्षितच असतातच भारतीय शिक्षणाचा इतिहास फार जुना आहे. प्राचीन काळात शिक्षण मोक्ष प्राप्तीसाठी घेतले जात होते. कालांतराने सामाजिक आणि तात्विक अधिष्ठान प्राप्त झाले. आचार्य आश्रम व्यवस्था निर्माण झाली. त्यावेळी एकाच आश्रमात विविध प्रकारचे शिक्षण दिले जात होते. रामायण, महाभारत काळात प्रसिध्द ऋषींच्या नावाने आश्रमीय शिक्षण दिले जात होते. जागतिक स्तरावर भारतीय शिक्षणाचा प्रभाव पाडला तो नालंदा, तक्षशिला यासारख्याविद्यापीठांनी अर्थात तत्कालीन शैक्षणिक संकूलानी.स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात अनेक विद्यापीठे निर्माण झाली. शिक्षण संस्था निर्माण झाल्या. भारतीय नागरीकाला सक्षम बनविण्यासाठी तत्कालीन परिस्थिती लक्षात घेऊन विविध धोरणे आखली गेली. त्या धोरणांचा थोडक्यात आढावा.

1.1. सन 1968 चे शैक्षणिक धोरण

शिक्षणाच्या विकासासाठी कोठारी आयोग नेमला गेला (1964-66) या आयोगानी केलेल्या शिफारशीनुसार 1968 मध्ये धोरण आखले. या धोरणानुसार भारतीय संविधान कलम 45 नुसार 14 वर्ष वयोगटापर्यंत शिक्षण मोफत सक्तीचे केले. माध्यमिक स्तरावर भाषा विकास साधण्यासाठी संस्कृत भाषा ऐच्छिक विषय म्हणून समावेशकेला,शिक्षणाची समान संधी देणे. महत्त्वाचे म्हणजे शिक्षण प्रशिक्षण दर्जा उंचाविण्यासाठी शिफारस केली. शिक्षणाचा आराखडा 10+2+3 ठरविण्यात आला. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या शिक्षणावर होणारा खर्च वाढविण्यात आला.परंतु फारसे यश आले नाही.

1.2. 1986 चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण

या धोरणानुसार शिक्षणाची समान संधी देणे, अनुसूचित जाती जमातीला शिक्षणात समान संधी देण्यावर भर देण्यात आला. अभ्यासक्रमाची पुर्नरचना करण्यात आली. शालेय विषयांना प्राधान्य देण्यात आले. UGC, NCERT, AICTE सारख्या संस्थाना सक्षम बनविण्याचे ठरविले ज्यामुळे राष्ट्रीय शिक्षण व्यवस्था बळकट होईल. त्यासाठी क्रिडा साहित्य उपलब्ध करून देणे. भौतिक सुविधा पुरविणे असे ठरविण्यात आले. या धोरणामुळे शिक्षण समवर्ती यादीमध्ये वर्ग केले. सर्व शिक्षा अभियान, मध्यान्ह भोजन योजना, केंद्रीय आणि नवोदय विद्यालय आणि I.T.चा वापर करणे असे ठरले. सन १९९२ मध्ये सुधारणा करण्यात आली. व्यवसाय शिक्षण देण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थाना प्रोत्साहन दिले. गुणवत्तावाढीवर भर देण्यात आला. राज्यात किमान एक मुक्त विद्यापीठ प्रस्थापित करणे, दुरस्थ शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे, एन.एस.एस., एन.सी.सी. मध्ये सहभागी होण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन देणे.

वरील दोन्ही राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण अंमल बजावणी अनुक्रमे पंतप्रधान इंदिरा गांधी आणि पंतप्रधान राजीव गांधी यांच्या कार्यकाळात झाली. तर १९९२ दुरूस्तीची अंमल बजावणी पंतप्रधान पी.व्ही. नरसिंहराव यांच्या कालावधीत झाली. एकूण राष्ट्रीय विकास आणि शिक्षणात उपयुक्त परिवर्तन हाच उद्देश आढळतो. परंतु सध्याचे राष्ट्रीय धोरण २०२० पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांना जाहीर केले. यामध्ये भारताला राष्ट्रीय विकासा बरोबर जागतिक ज्ञान महासत्ता बनविणे हा दृष्टीकोन आहे. त्यामुळे बहुशाखीय शिक्षण

मजबूत करणे ही विशेष बाब या धोरणात आढळते.

1.3. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०

अ) मुख्य उद्देश -

१) शालेय शिक्षण ते महाविद्यालयीन शिक्षणामार्फत परिवर्तन करणे.

२) भारताला जागतिक ज्ञान महासत्ता बनविणे.

ब) वैशिष्ट्ये -

१) शाळाबाह्य मुलांना मुक्तशाळा प्रणालीद्वारे मुख्य प्रवाहात आणणे.

२) 5+3+3+4 हा आराखडा ३ ते ८ आणि १४ ते १८ पर्यंतच्या वयोगटातील मुलांसाठी राबविणे.

३) ३ ते ६ वर्ष वयोगटातील मुलांची जागतिक स्तरावरील मानसिक क्षमता विकास करणे.

४) बोर्डाच्या परीक्षा सोप्या करणे.

५) साक्षरता संख्याशास्त्रावर भर देणे.

६) ६ वी पर्यंत इंटर्नशिपसह सुरू करणे.

७) ५ वी पर्यंत मातृभाषा/प्रादेशिक भाषा शिकविणे.

८) प्रगतीचा मागोवा घेणे.

महत्वाचे म्हणजे जे शिक्षक अध्यापनाचे काम करणार आहेत. त्यासाठी (शिक्षण प्रशिक्षणासाठी) नवीन अभ्यासक्रम तयार करणे. शिक्षणातील नोंदणी प्रमाण वाढविणे. सध्याचे नोंदणी प्रमाण २६.३१% त्यासाठी अभ्यासक्रमात लवचिकता आणणे. विद्यार्थ्यांना एकापेक्षा जास्त एक्झीट पर्याय आणि योग्य प्रमाणीकरण मिळणार. एम.फील. अभ्यासक्रम बंद करणे. पीएच.डी. स्तरावरील सर्व अभ्यासक्रम आंतरशाखीय करणे. बहुशाखीय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीट (M.E.R.U.S) IIT,s, IIM सर्वोत्कृष्ट जागतिक दर्जाचे शिक्षणाचे माडेल तयार करणे. संशोधन क्षमता वाढवीणे. HECI ची स्थापना करून सर्व एकाच छताखाली आणणे. यातून फक्त वैद्यकीय आणि कायदेशिर शिक्षण काढणे. याचाच संबंध बहुशाखीय दृष्टिकोनाशी आहे.

2. बहुशाखीय दृष्टिकोन -

विद्यार्थ्यांना विविध क्षेत्रातील वेगळे विषय किंवा अभ्यासक्रम शोधू आणि अभ्यासू देणे.ज्यामुळे विद्यार्थ्यांना विषय निवडण्याचे व आवडीचे शिक्षण घेण्याचे स्वातंत्र्य मिळेल. एकाच शाखेत प्रवेश करून तीच पदवी मिळेपर्यंत बाहेर न पडण्याचे जाचक नियम राहणार नाहीत. शिक्षण प्रशिक्षणाचा विचार करता शिक्षण प्रशिक्षणातील शिक्षकांची जबाबदारी वाढेल. एकूणच बहुशाखीय शिक्षणच्या दृष्टिकोनाचे महत्त्व असे सांता येईल.

- विषय निवडण्याची लवचिकता देणे.
- विद्यार्थ्यांना मुख्य प्रवाहातील शिक्षणासह त्याची आवड जोपासण्यास मदत करणे.
- व्यावहारिक दृष्टिकोन विकसित करण्यास मलदत करणे.
- शिक्षक विद्यार्थी संबंध विकसित करणे.
- एकात्मिक बी.एड. अभ्यासक्रम राबविणे.

वरील प्रमाणे बहुशाखीय दृष्टिकोनाचे महत्त्व लक्षात घेता नवीन शैक्षणिक धोरणात कोणत्याही शाखेचा विद्यार्थी कोणत्याही शाखेतील आवडीनुसार विषय निवडू शकतो. उदा. विज्ञान आणि गणित घेतलेला विद्यार्थी इतिहासाचाही अभ्यास करू शकतो. इंजिनिअरींगचा विद्यार्थी मानवतेचा विषय घेऊ शकतो.

2.1. शिक्षणशास्त्र महाविद्यलयांचे स्वरूप बदलेल -

गेल्या काही वर्षापासून बी.एड. साठी विद्यार्थी प्रवेश संख्या कमी होतांना आढळते. या काळात 100%

प्रवेशासाठी अध्ययन अध्यापनातून सवलतीचा वर्षाव करणे. परिणामतः घरी राहून बी.एड्. पदवी मिळविणे आर्थिक फायद्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण संस्था पदव्या विकत आहेत असे जगदीशचरण वर्मा आयोगाचा निष्कर्ष आहे. हा सर्व प्रकार पाहता शिक्षक प्रशिक्षण संस्था महाविद्यालयाला नॅक आवश्यक आहे. त्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 ची आवश्यकता होती. त्याप्रमाणे या धोरणामुळे ही परिस्थिती सुधारण्यासाठी 2030 पर्यंत कालावधी दिलेला आहे. शिक्षक शिक्षण संस्थांमधून शिक्षण देण्यासाठी शिक्षण अभ्यासक्रम संयुक्त बहुशाखीय संस्थांमधून राबवला जाणार आहे. थोडक्यात एक शाखीय अभ्यास असणाऱ्या संस्था बंद होऊन बहुशाखीय संस्थांच्या माध्यमातून हे अभ्यासक्रम राबविले जातल. अर्थात ज्या विद्यार्थ्यांना मनापासून शिक्षक घडायचे आहे. ते 12 वी नंतर बी.ए., बी.एड्. बी.एस्सी,बी.एड्. आणि बी.काम्.,बी.एड्. पदवी घेण्यासाठी समर्पक भावनेने प्रवेश घेतील. त्यासाठी शिक्षक शिक्षण संस्थांना बदलावे लागेल. आज अस्तित्वातत असणाऱ्या बी.एड्. महाविद्यालयांना 2030 पर्यंत बहुशाखीय महाविद्यालयांमध्ये रूपांतरीत व्हावे लागेल. या महाविद्यालयात राबविला जाणारा बी.एड्. कोर्स चार वर्षांचा राहील. एका शाखेच्या पदवी बरोबर शिक्षणशास्त्राची पदवी विद्यार्थ्यांना मिळेल. चार वर्षाची बहुशाखीय पदवी मिळवायची आहे. त्यांना त्याच्या बरोबर एक वर्षाचा बी.एड. अभ्यासक्रम उपलब्ध राहील.

2.2. विद्यार्थ्यांसाठी प्रोत्साहन मिळेल -

i. **गुणवत्ता धारक विद्यार्थ्यांसाठी संधी** - बी.एड. साठी प्रवेश घ्यावयाचा असेल तर त्यांना सध्या सुरू असलेल्या शिष्यवृत्तीसह इतर काही विशेष शिष्यवृत्तीचा फायदा होईल. या भावनेने अशा शिष्यवृत्त्या जाहिर करण्यात येतील. ज्यामुळे विद्यार्थ्याला आपल्या आवडीनुसार प्रेरणा मिळेल. अपूरे शिक्षण पुर्ण करता येईल. कारण अनेक वेळा हुशार गुणवत्ता असतांना पाहिजे ते शिक्षण घेता येत नाही किंवा आर्थिक परिस्थितीमुळे शिक्षण थांबते ते थांबणार नाही.

ii. **बी.एड्. पुर्व प्रवेश परीक्षेत एकवाक्यता आणणे** - राष्ट्रीय पातळीवर बी.एड्. पूर्व प्रवेश परीक्षेत एकवाक्यता येण्यासाठी देशाच्या पातळीवर केंद्रीय प्रवेश परीक्षा घेण्यात येईल. या परीक्षा घेण्यासाठी राष्ट्रीय संस्था ज्या विविध महत्त्वाच्या प्रवेश घेतात. उदा. NTA (नॅशनल टेस्टींग एजन्सी) द्वारे टेस्ट होतील, हे आवश्यक होते कारण प्रवेश परीक्षा घेणाऱ्या एजन्सीद्वारे झालेले घोटाळे त्यासाठी नैतिकता जोपासणे गरजेचे आहे.

2.3. सेवापूर्व व सेवाअंतर्गत प्रशिक्षणात शिक्षकांची गुणवत्ता –

सेवापूर्व प्रशिक्षण देणाऱ्या शिक्षकांचा (प्रशिक्षक) बहुविध प्रोफाईलचा असला पाहिजे. अशी सूचना राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये केलेली आहे. संशोधनातील अनुभवाला अतिशय महत्त्व दिलेले आहे.

स्वयंम् आणि दीक्षा ही तंत्रविज्ञानातील क्रांती आहे –

शिक्षण देण्यासाठी स्वयंम् आणि दीक्षा अॅप/संगणकीय प्लॅटफार्म तयार केले जाणार आहेत. यादवारे शिक्षकाला सेवापूर्वव सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध होईल, प्रोत्साहन मिळेल.

वरीष्ठ किंवा निवृत्त अध्यापकांचा अनुभवाचा अल्प किंवा दीर्घकालीन फायदा होईल. यासाठी राष्ट्रीय मार्गदर्शक आयोग (नॅशनल मिशन फार मेटारींग) ची स्थापना केली जाणार आहे. एन.सी.टी.ई. ने या बाबत मार्गदर्शक सूचनाही जाहिर केल्या आहेत.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार शिक्षकांची गुणवत्ता -

शिक्षकांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी विशेष भर दिला आहे. त्यासाठी सूचना केल्या आहेत. यापेक्षा अधिक स्पष्टता असणे गरजेचे आहे. बहुशाखीय विद्यापीठे, महाविद्यालय, शिक्षणविभाग गुणवत्तेनुसार शिक्षण राबवितांना त्यासाठी लागणारा खर्च कसा दिला जाईल याबाबत स्पष्टता नाही. हा गुंता सुटला

पाहिजे. कारण या शिक्षणाकडे गुणवत्तापूर्ण विद्यार्थ्यांना वळविले तर त्यासाठी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शनाची गरज भासेल त्यासाठी मेंटारीग प्रणाली उपयुक्त आहे, पण ही प्रणाली राबविण्यासठी लागणारा खर्च कोण उचलणार असे अनेक प्रश्नही निर्माण होतील.

आज शाळेतील शिक्षकांची पदे रिक्त आहेत. ती भरणे आवश्यक आहे. अनुदानित संस्था शिक्षक भरतीमध्ये गुणवत्तेपेक्षा इतर अनेक पर्यायांचा उपयोग करतात. अमाप लुट केली जाते ती कशी थांबणार? याबाबींचा विचार करता राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणीची आवश्यकता आहे.

बहुशाखीय उच्च शिक्षण संस्थांना उच्च दर्जाचे बी.एड्. कार्यक्रम उपलब्ध करून दिले जातात. याचा उपयोग दूर किंवा दूर्गम भागात राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांना तसेच सेवेत असलेल्या शिक्षक यांच्यासाठी उपलब्ध असतील. अध्यापन शास्त्रीय काळाच्या कसोटीवर सिध्द झालेली तंत्रे यांचे प्रशिक्षण दिले जाईल. व्यावहारिक प्रशिक्षणाचा समावेश असेल. संगीत, शेती, खेळ, हस्तकला यांना प्राधान्य देण्यात येईल. त्यामुळे स्थानिक व्यक्तिंना शाळा संकुलामध्ये मास्टर ट्रेनर म्हणून नियुक्ती देता येईल. बी.एड्. नंतरचे कमी कालावधीचे कोर्सेस उपलब्ध करून दिले जातील. अपंगांना विद्यार्थ्यांना शिकविणे किंवा एकास्तरातून दुसऱ्या स्तरात जाणे या विशेष बाबी असतील.

आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या अध्यापन पध्दती उपयोग करण्यासाठी एन.सी.ई.आर.टी. संशोधन करेल. अशा अनेक नवीन तंत्रांना आणि संस्थांनाही संधी उपलब्ध होईल.

इस्त्रोचे माजी संचालक कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली तयार झालेल्या समीतीने या धोरणाची पूर्व तयारी तीन वर्षात पुर्ण करून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 जाहीर केले. त्यांच्यामते प्रत्येक तरूणाची बौध्दिक, भावनिक आणि सामाजिक प्रगती होण्यासाठी बहुशास्त्रीय शिक्षण प्रणाली आवश्यक आहे. त्यासाठी या समितीने ही प्रणाली विकसित केली. त्यासाठी एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या 6% खर्च प्रस्तावित तरतूद केलेली आहे.

सारांश – थोडक्यात शिक्षक प्रशिक्षण संस्था, शिक्षक यांना अधिक सक्षम बनावे लागेल. गुणवत्ता आणि तंत्रज्ञानाचा उपयोग हे आवश्यक अध्यापनाचे शस्त्र राहील. याचा उपयोग हे कौशल्याचा विकास आणि आत्मसात्मिकरण आवश्यक राहील. विद्यार्थ्यांना सर्वाधिक संधी राहील त्यांना आवश्यकता भासेल तेव्हा स्वयंम् किंवा दीक्षा यासारख्या डीजीटल साधनाद्वारे अध्यापन, मार्गदर्शन करण्याची मानसिकता, भावनिक तयारी ठेवावी लागेल. स्थानिक काम कौशल्यांबरोबर स्थानिक भाषेचे महत्त्व राहील. त्यामुळे सामाजिक कौशल्य माहिती करून घ्यावी लागतील. चार भिंतीत राहणारे शिक्षण मोकळा श्वास घेईल.

या नवीन धोरणाच्या सकारात्मक बाजूंचा विचार करता भारत ज्ञानसत्ता बनविणे हे पंतप्रधानांचे देशाचे स्वप्न साकार होईल. पण काही आव्हाने राहतील त्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. कारण कोणते राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण काळानुरूप बदलत असते. म्हणूनच 1968 आणि 1986 च्या धोरणाची यशस्वीता आणि त्रुटी यांचा शिक्षणावर परिणाम होतोच. याही नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या (2020) यशस्वीते बरोबर आणि सकारात्मक बाबीबरोबर नकारात्मक विचारांचाही अभ्यास एक संशोधन राहील. कारण या धोरणात संशोधनाला महत्त्व दिले आहे.

संदर्भ -

1. नवे शैक्षणिक धोरण 2020: एक चिकित्सक अभ्यास, संपादक लक्ष्मीकांत देशमुख, आंतरभारती पुणे.
2. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार
3. वर्तमानपत्रे

Developing Holistic Techniques of Teaching Mathematics - A Vision of New Education Policy – 2020

Dr. Pramod Atmaram Ahire
Professor,
Bhusawal Art, Science and P.O. Nahata Commerce College,
Bhusawal

Aruna Sukdev Sawkare
Research Scholar
KBCNMU, Jalgaon

Abstract

Full human potential, the creation of an equal society, and the advancement of national development all depend on education. The availability of universal access to high-quality education is the driving force behind India's continuing rise and global leadership in terms of economic process and growth, social justice and equality, scientific advancement, national integration, and cultural preservation. A progressive and all-encompassing educational framework, the New Education Policy (NEP) of 2020 aspires to modernize the Indian educational system to meet the demands of the twenty-first century. A new approach to teaching mathematics has been put forth as part of this policy, focusing on the creation of holistic methods to make maths education more interesting, pertinent, and accessible to all pupils. In order to improve student learning results, this research article examines the core ideas of this vision and analyses how holistic teaching methods might be included into mathematics instruction.

Keywords - New Education Policy, holistic techniques, mathematics education.

Introduction

The traditional methods of teaching mathematics, which focus primarily on rote learning and memorization of formulas and procedures, have been roundly criticized for their lack of relevance, engagement, and applicability to real-life situations. In light of these challenges, the New Education Policy (NEP) of the Chinese government was created to address mathematics education. It places a strong emphasis on the improvement of mathematical reasoning, problem-solving abilities, and the use of mathematics in practical contexts. In order to make mathematics more applicable and interrelated, the strategy also emphasizes the necessity of integrating mathematics with other fields, including physics, the social sciences, and the arts. The strategy also stresses the value of utilizing technology and other cutting-edge pedagogical techniques to improve student engagement and maths learning outcomes.

Holistic Techniques in Teaching Mathematics

The term "holistic techniques" in mathematics education refers to a comprehensive strategy that takes into account the various requirements, interests, and aptitudes of students. These strategies go above and beyond the conventional approaches to maths instruction in an effort to give pupils a more comprehensive and inclusive educational experience.

The following is a discussion of some of the important holistic methods that can be incorporated into the teaching of mathematics as per vision of new education policy 2020.

1. Problem-based learning

Presenting students with actual problems from everyday life and asking them to utilize their mathematics knowledge and abilities to solve them is known as problem-based learning. This method encourages the use of mathematics in real-world contexts as well as analytical thinking. Students are urged to cooperate, devise plans, and defend their conclusions, which improve their capacity for mathematical reasoning and problem-solving.

2. Interdisciplinary approach

Students can better understand the connections between and importance of mathematics in various situations by integrating mathematics with other disciplines, such as physics, social sciences, and the arts. Mathematics can be made more interesting and meaningful for pupils by, for instance, employing mathematical modeling to tackle real-world problems in science or studying mathematical topics in geometry through the visual arts.

3. Contextualized Learning

Contextualized learning is one of the most important methods for teaching mathematics holistically. Students' real-life experiences are frequently abstracted in mathematics, which deters them from being interested in and motivated to learn it. Teachers can provide a meaningful learning experience for their students by relating mathematical principles to practical problems and making them applicable to students' everyday lives. Teachers can utilize real-world situations to illustrate topics like fractions, decimals, and percentages, such as budgeting, measuring, and figuring out discounts. This inspires kids to learn by enabling them to realize how useful mathematics is in everyday life.

4. Experiential Learning

Another effective strategy that encourages the teaching of mathematics holistically is experiential learning. When students are actively involved in the learning process, they learn more effectively. Teachers can give pupils the chance to investigate mathematical ideas using manipulative, games, riddles, and problem-solving exercises. This enables pupils to create their own conceptual knowledge of mathematics and cultivate critical thinking abilities. To assist children learn ideas like place value or geometric shapes, for instance, teachers can utilize manipulative like blocks or cubes. Teamwork, creativity, and communication skills can all be fostered through group discussions and cooperative problem-solving exercises, which are essential for holistic growth.

5. Multidisciplinary Approach

The NEP 2020 emphasizes the value of interdisciplinary education, and maths can be incorporated with other courses to support a well-rounded education. By examining the mathematical ideas present in other topics or in real-world issues, teachers might adopt an interdisciplinary approach. For instance, educators can include data analysis, financial literacy, or environmental challenges in their maths teaching. Students benefit from seeing how diverse

courses are related to one another and how important mathematics is in a variety of fields. Additionally, it pushes students to use mathematical ideas in real-world situations, which improves their comprehension and increases all-around learning.

6. Inclusive Teaching

Promoting an all-encompassing approach to mathematics education requires inclusive teaching methods. By utilizing various teaching aids, assessment techniques, and instructional tactics, teachers should be able to meet the varying learning needs of their pupils. To accommodate the varying talents, interests, and learning preferences of pupils, differentiated instruction can be used. Additionally, teachers should foster an environment in the classroom that appreciates diversity and promotes active engagement from all students. For instance, teachers can utilize inclusive language and examples that are pertinent to students' backgrounds and experiences, as well as extra support for students who need it, such as modified assignments or extra practice. This encourages kids' self-esteem, builds a sense of belonging, and supports their overall development.

7. Technology Integration

Technology can be used in the digital era to improve mathematics instruction and support all-around learning. Teachers can include technological tools into their math lessons by using simulations, interactive films, educational applications, and online resources. These resources can give dynamic and interesting learning possibilities assist in visualizing mathematical ideas, and present chances for self-directed and individualized learning. Additionally, educators can make use of virtual manipulative for hands-on learning, digital platforms for collaborative learning, and data visualization tools for investigating actual data. Students benefit from this in terms of their overall growth, preparation for a future driven by technology, and the development of their digital literacy abilities.

The key objectives of the NEP 2020 are

1. Universalization of education from pre-school to secondary level
2. Ensuring foundational literacy and numeracy
3. Reforms in curriculum and pedagogy
4. Promotion of multilingualism and cultural diversity
5. Enhancement of teacher education and professional development
6. Technology integration in education
7. Flexibility in education
8. Promotion of vocational education
9. Promotion of research and innovation

The NEP 2020 is anticipated to significantly alter India's educational landscape and contribute to the realization of the vision of inclusive, equitable, and high-quality education for all.

The National Education Policy (NEP) 2020 places a strong emphasis on the necessity for establishing comprehensive methods of teaching mathematics that foster application-oriented learning, problem-solving, and critical thinking.

To create efficient and comprehensive methods of teaching mathematics, the following

fundamental ideas and tactics can be matched with the NEP 2020 –

1. Conceptual Understanding

Instead of rote learning, place a significant emphasis on developing conceptual comprehension. Instead than having pupils memories formulas and procedures, encourage them to comprehend the fundamental ideas and reasoning behind mathematical subjects.

2. Active Learning

Encourage the use of active learning techniques that include students in practical activities, conversations, and problem-solving in the real world. Instead of just listening to lectures, encourage students to explore mathematical ideas through activities including group discussions, peer teaching, and problem-solving exercises.

3. Technology Integration

Make use of resources and tools from technology to improve maths learning. Include interactive online resources, instructional apps, simulations, and digital tools that can provide students the chance to study, play with, and visualize mathematical ideas in an exciting and dynamic way.

4. Differentiated Instruction

Use teaching tactics that are differentiated to meet the various learning demands of your pupils. To cater to the particular needs and interests of individual students, employ a variety of teaching methodologies, such as problem-based learning, project-based learning, and differentiated assessments.

5. Formative Assessment

Put a focus on formative assessment strategies that give students prompt feedback and guide instruction. Use formative assessment methods to assist students reflect on their learning, pinpoint their areas of strength and growth, and direct their progress, such as self-evaluation, peer assessment, and rubrics.

6. Professional Development

Give educators regular opportunities for professional development so they may stay up to date on the most recent developments in research and best practices in mathematics education. Encourage instructors to gain a thorough understanding of the updated curriculum and teaching strategies that are in line with NEP 2020.

Teachers can encourage a comprehensive and inclusive approach to mathematics education that fosters conceptual understanding, critical thinking, and problem-solving skills in students, positioning them for success in the twenty-first century, by aligning mathematics instruction with the principles and strategies outlined in the NEP 2020.

Conclusion

According to the New Education Policy (NEP) 2020, mathematics instruction will change from traditional approaches to holistic ones that foster conceptual knowledge, critical thinking, problem-solving abilities, and technology integration. The use of these strategies can enable

students to develop into active learners who can use mathematical ideas in practical contexts, think critically, and come up with original solutions to issues.

In conclusion, using comprehensive teaching strategies that are in line with NEP 2020 is essential for fostering students' mathematical prowess and putting them on the path to success in the twenty-first century. Teachers are key players in putting these tactics into practice, and ongoing professional development can give them the knowledge and tools they need to successfully adopt holistic teaching methods in their classrooms. The reinforcement of mathematics learning at home requires both parental support and involvement.

We can develop a generation of students who not only excel in mathematics but also develop a deep understanding of the subject, critical thinking skills, and problem-solving abilities that will help them in their academic and professional endeavors by implementing holistic teaching methods for mathematics. Prioritizing the implementation of holistic methods in mathematics education is essential as we work to realize NEP 2020's goal so that our students and society as a whole can have a brighter future.

References

1. https://iitjammu.ac.in/nep2020
2. https://kiiky.com/law-school-tips
3. https://www.curiousdeck.com/post/national-education-policy-2020-better-late-than-never#:~:text=1.,via%20an%20open%20schooling%20system.
4. Walia, J.S. (2005). Development of Education System in India,
5. National Education Policy. (2020). Ministry of Human Resource Development, Government of India.
6. Aggarwal, R (2022) - Approaches to Enhance Mathematical Thinking to Realize NEP 2020 Vision for Young Learners
7. Abramovich, S.;Grinshpan, A.Z. & Milligan, D.L. (2019) -Teaching Mathematics through Concept Motivation and Action Learning.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – II April – 2023

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार गुणवत्ता संपादणूकसाठी सहशालेय उपक्रमांची भूमिका

श्री विनोद कुमार विक्रम पांडे
(संशोधक विद्यार्थी)
अभ्यास केंद्र साने गुरुजी विद्या -प्रबोधिनी, कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

प्रा. डॉ. एन. एन. लांडगे
साने गुरुजी विद्या प्रबोधिनी, खिरोदा तालुका.जळगाव -जिल्हा रावेर -

प्रस्तावना -

भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाने जुलै 2020 मध्ये नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर केले. या नवीन शैक्षणिक धोरणांमध्ये 1968 चे पहिले शैक्षणिक धोरण 1986 दुसरे शैक्षणिक धोरण यातील सर्व मुद्द्यांचा अभ्यास करून "जुने ते सोने आणि नवे ते हवे " या उक्तीनुसार महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांचा समावेश केला गेला. नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मसुदा बालकाच्यासर्वांगीण विकासासाठी कटिबद्ध आहे. नवीन शैक्षणिक धोरण आकृतीबंध 5+3+3+4 मध्ये बालकाला वयाच्या तिस-या वर्षापासून शिक्षणाच्या प्रवाहात आणून त्याच्या शारीरिक]बौद्धिक-भावनिकविकास साधण्याचा प्रयत्न केला गेला. विद्यार्थी हा मातीचा गोळा नसून त्याला स्वतःची अभिव्यक्ती असते]त्यानुसार त्याचा विकास होत असतो. विकासाच्या विविध टप्प्यांमधून जाताना प्राप्त संसाधने आणि वातावरणाचा त्याच्या व्यक्तिमत्व विकासात महत्त्वाची भूमिका असते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये अंगणवाडी आणि प्राथमिक शाळांचे एकत्रित करून बालकाच्या विकासात एक वाक्यात संलग्नता आणण्याचा प्रयत्न केला. विविध विषयाचे ज्ञान हे अमूर्त स्वरूपात असतील तर ते मूर्त स्वरूपात देण्यासाठी शिक्षण यंत्रणेला विविध सहशालेय उपक्रमांची रचना करावी लागते जसे लहान मुलाला अन्न भरवून त्याच्या पोषणातील कर्बोदके]प्रथिने]स्निग्ध पदार्थ व उष्मांक समजावण्याऐवजी त्याला सुरुवातीस एक घास चिऊचा]एक घास काऊचा]अशा पद्धतीने अनौपचारिकरित्या त्याला संबंधित घटक आत्मसात व दृढीकरण करण्याचा प्रयत्न केला जाईल. म्हणजेच नवीन शैक्षणिक धोरणात जास्तीत जास्त लवचिकता आणि उपक्रमास प्राधान्य देण्यात आले आहे. या सर्व उपक्रमांची गुणवत्ता वाढीच्या अनुषंगाने रचना केली जाते.

सहशालेय उपक्रम आणि प्राथमिक शिक्षण

1968 चे पहिले शैक्षणिक धोरण 1986 चे शैक्षणिक धोरण अंतर्गत सहशालेय उपक्रमांची रचना केली होती. यामध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 ने तंत्रज्ञानाची जोड देऊन आनंददायी, सहज , बालकेंद्री शिक्षणाची कास धरली. ज्यामुळे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे उद्दिष्ट भारत हा जागतिक ज्ञानसत्ता होण्यासाठी उपलब्ध माहितीचा वापर, पुराव्यावर आधारित धोरणनिर्मिती, याबरोबर शिक्षण प्रणालीमध्ये आधारभूत भूमिका, निभावणे महत्त्वाचे आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये नावोपक्रमाला चालना देऊन गुणवत्ता वाढीच्या महत्त्वपूर्ण तत्त्वावर भर आहे. यामध्ये उपक्रमातून मुल शिकले पाहिजे हा प्रमुख हेतू आहे. वय 3 ते 14 वर्षापर्यंत शैक्षणिक आराखड्यामध्ये 5+3+3 या पहिल्या तीन टप्प्यांवर विविध उपक्रमांची आखणी केली. आणि योजना शासकीय, शालेय आणि वर्ग स्तरावर रचना केली. अध्ययन निष्पत्ती घडवून आणणे अपेक्षित आहे. प्रत्येक बालके अद्वितीय, वैशिष्ट्यपूर्ण असून त्याचा सर्वांगीण विकासाचा पाया हा प्राथमिक स्तरावर परिपक्व होण्याच्या दृष्टीने उपक्रमांची रचना केली जाते.

मातृभाषेतून शिक्षण-

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये इयत्ता पाचवी वर्गापर्यंतचे शिक्षण हे मात्र भाषेतून अभिप्रेत आहे. मातृभाषेतील शिक्षणाचा युरोप खंडातील देशांना चांगला लाभ मिळाला. संकल्पना, संबोध समजण्यासाठी मातृभाषा खूप मुलाची भूमिका निभावते. त्यासाठी मातृभाषेतून घटक व अध्ययन मुद्द्यांवर उपक्रमांची रचना केली जाते. भाषिक उपक्रम ज्यामध्ये लेखन, वाचन या क्रियावर आधारित उपक्रमांचे आयोजन केले जाते. गणित विषयांमध्ये संख्याज्ञान, आकलन, उपयोजन कौशल्य इत्यादी शी संबंधित उपक्रमांची अंमलबजावणी अभिप्रेत आहे. मातृभाषेतून विविध मूर्त स्वरूपातील माहितीद्वारे दैनंदिन निरीक्षणाद्वारे अमूर्त औपचारिक विषय ज्ञानाकडे इयत्ता सहावी पासून पुढे नेले जाते.

व्यावसायिक शिक्षण -

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये इयत्ता सहावी वर्ग मध्ये व्यवसायिक शिक्षणाची शिफारस केली आहे कुंभार काम .,बागकाम सुतारकाम ,प्लंबिंग, इलेक्ट्रिशियन फिटिंग, साठी आपण विविध सहशालेय उपक्रमांच्या माध्यमातून बालकांमध्ये व्यावसायिक शिक्षणाचे मुहूर्तमेढ रुजवू शकतोजसे बागकाम असेल . . तर यासाठी खालील उपक्रमांचे आयोजन केले जाऊ शकते1) विविध फुलांची यादी,2) विविध फळझाडांची यादी,3)वनस्पतींच्या फुलांचा संग्रह,4) वनस्पतीच्या पानांचा संग्रह,5) निसर्ग निरीक्षणातून विविध मुद्द्यांचा संग्रह,6)बियांचा संग्रह (सीड बँक),7) बाग कामासाठी साहित्याची यादी. 8) बाग lकामातील सुसूत्रता व नियमावली यादी.

बालकांसाठी उपक्रमावर आधारित कला, क्रीडा शिक्षण-

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये बालकांच कलाविश्व क्रीडाविश्व ,भावविश्व अधिक प्रगल्भ होण्यासाठी उपक्रमांची शिफारस केली आहे. म्हणजेच बालकांसाठी उपक्रमाधारित कला, क्रीडा शिक्षण असावे असे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात अभिप्रेत आहे. कला व क्रीडा माध्यमातून बालकांचा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक व भावनिक विकास होण्यास हातभार लागतो. यासाठी काला क्रीडा घटकाशी निगडित सहशालेय उपक्रमांची योजना, आखणी करून अंमलबजावणीसाठी केली पाहिजे .उपक्रम हे इयत्ता निहाय वेगवेगळे असून त्यामध्ये नवोपक्रमालाही स्थान असावे. सहशालेय उपक्रमांच्या माध्यमातून घटकाचे दृढीकरण व सराव होण्यास मदत होते. जेणेकरून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे तत्व म्हणजे तार्किक विचार आणि कृती करण्यास सक्षम नागरिक तयार व्हावे.

सुरक्षित आणि प्रेरणादायी वातावरण निर्मिती -

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे एक प्रमुख तत्त्व म्हणजे बालकाच्या विकासासाठी प्रत्येक शाळेत सुरक्षित व प्रेरणादायी वातावरण निर्मिती होणे आवश्यक आहे. म्हणजेच अप्रत्यक्षरीत्या बालकांसाठी विविध सहशालेय उपक्रमांचे आनंददायी व प्रेरणादायी वातावरणात आयोजन व्हावे. जेणेकरून मुल शिकले पाहिजे शाळेत टिकले पाहिजे .त्यामुळे गळती व स्थगिती थांबेल. बालकाच्या क्षमतेनुसार उपक्रमांची आखणी होऊन त्याचे आयोजन होणे अपेक्षित असते. बालकाला शिक्षणातील काही संकल्पना संबोध अधिक स्पष्टपणे आत्मसात होऊन समजण्यासाठी सहशालेय उपक्रम सहाय्यभूत ठरेल. उपक्रमातून शिक्षकांनाही संकल्पना मूर्त स्वरूपात सहजतेने समजावणे सोपे होईल. यामुळे वेळेचा व श्रमाचा अपव्यय टाळता येईल. तसेच अध्ययन अध्यापन समृद्ध करता येईल. यासाठी प्रत्येक शाळेत आपापल्या स्तरावर उपक्रमांचे आयोजन व अंमलबजावणी व्हावी. उपक्रमातून सुरक्षितता ही खूप महत्त्वाची आहे. जसे शारीरिक, भावनिक व मानसिक आघात होणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक असते. क्रीडाविषयक उपक्रमामध्ये मैदानावर बालकांना शारीरिक आघात होणार नाही यासाठी पूर्वतयारी सूचना नियमावली सुरक्षिततेची खाता जमा होणे आवश्यक असते.

विद्यार्थ्यांमधील वैशिष्ट्यपूर्ण क्षमता ओळखणे-

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये प्रत्येक बालकातील वैशिष्ट्यपूर्ण क्षमता ओळखणे अभिप्रेत आहे. आणि या क्षमतांचा विकास करण्यासाठी उपक्रमांच्या माध्यमातून प्रयत्न करणे अपेक्षित असते सहशलेय उपक्रमांच्या माध्यमातून बालकांमधील विविध गुणदर्शन व प्रकटीकरण होत असते. यासाठी सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजन जसे महामानव, शास्त्रज्ञ, परमवीर चक्र विजेते, भारतरत्न, खेळाडू यांच्या जयंती व पुण्यतिथी साजरी करणे, गीत गायन, वक्तृत्व स्पर्धा, सामूहिक, वैयक्तिक नृत्य कथाकथन ,एकपात्री नाटिका, वेशभूषा, निबंध स्पर्धा, सुंदर हस्ताक्षर स्पर्धा, प्रश्नमंजुषा स्पर्धा इत्यादी विविध उपक्रमातून बालकाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण क्षमता ओळखण्यास मदत होते.

मूलभूत क्षमता व संख्याज्ञान-

इयत्ता तिसरीच्या वर्गापर्यंत बालकांना मूलभूत क्षमता व संख्याज्ञान होणे आवश्यक असल्याने संबंधित विविध उपक्रमांचे आयोजन होणे महत्त्वपूर्ण आहे. लेखन वाचन व संख्याज्ञान विषयक उपक्रमातून बालकांचा आत्मविश्वास व आत्मविश्वास होण्यास मदत होईल. यासाठी अंकांची सापशिडी, संख्यांचे मनोरे, अंक वाचन, चढता क्रम उतरता क्रम, संख्याचा लहान मोठेपणा ,संख्या लेखन ,समसंख्या विषम संख्या, मूळ संख्याज्ञान मुर्त स्वरूपात एकक दशक ज्ञान, विषयी उपक्रमाचे आयोजन होणे महत्त्वाचे आहे.

लवचिकतेस प्राधान्य-

प्रत्येक इयत्ता निहाय घटकनिहाय उपक्रमांची रचना केली असली तरी उपक्रमांच्या अंमलबजावणी मध्ये मांडणीमध्ये लवचिकता असणे महत्त्वाचे असते. प्रत्येक बालकाची समज व आवड ही भिन्न भिन्न आहेत. वय, लिंग ,प्रदेश, सवयी, कुटुंब, सामाजिक घटक यातील विविधतेमुळे अध्यापन उपक्रमांचे आयोजन यामध्ये लवचिकता असणे आवश्यक आहे.

समजपूर्वक शिक्षण-

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मध्ये घटक व आशय समजून घेऊन शिकण्यावर भर दिला आहे. यासाठी समजपूर्वक शिक्षण हे अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतील मूळ गाभा आहे. यामुळे ज्ञान, आकलन, उपयोजन कौशल्य आधारित सहशालेय उपक्रमांचे आयोजन होणे क्रमप्राप्त ठरते. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये बालकाचा सर्वांगीण विकास होण्यास भर दिला आहे. उपक्रमाच्या माध्यमातून संकल्पना समजण्यास मदत होऊन होण्यास अधिक मदत होईल. त्यामुळे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची नुसार गुणवत्ता संपादणूकसाठी सहशालेय उपक्रमांची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरते.

संदर्भ व ग्रंथसूची-

1) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण -2020 चा मसुदा, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
2) सहशालेय उपक्रम नवी मार्ग -,नावे दिशा, गोखले मंजुश्री
3) शिक्षण नीती और मेरे विचार 2020, जितेंद्र यादव
4) वर्तमानपत्रे व जीवन शिक्षण मासिक यातील लेख.
5) विविध ऑनलाइन संसाधने.

Art Integrated Learning: New Teaching Approach In Nep 2020

Mrs. Hemangi Tushar Chaudhari
Research Scholar
Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon

Abstract

This paper presents the importance of art-integrated learning in the new National Education Policy. National Education Policy of India 2020 is created to restructure the existing academic system. It aims to impart quality education in the whole country. NEP 2020 is comprehensive in nature and it seeks to reform and revitalize the education system in India. NEP promotes the use of technology, innovations, and research. NEP also brings significant changes in the education system and it focuses on Inclusive, holistic, and equitable education.NEP2020 also supports Art Integrated Learning approach and experiential learning which is now basic requirement of today's education system.

Key words : Art integrated learning, Experiential learning, inclusive education, holistic approach

Introduction

The progress of any nation is depended upon the quality of education. Education is very important for the development of the nation. Education is a vital part of the life of human beings. It plays an important role in the modern industrialized world. Education enables the person to survive in the competitive world. Education is an important aspect which provides people with knowledge, skill, technique, and information. It develops essential attitudesto look positively towards life. Education is the strongest weapon which can change the perspective of society.

The teacher is an important factor in the teaching-learning process. Our country required a teacher who is knowledgeable, efficient, and fully dedicated to his work. The teacher is a nation builder, and a social reformer. Now it is a major challenge for the government to produce such efficient teachers.

It is essential to pay attention towards the development of the education system of India. The teacher education program is important for developing a holistic approach towards the whole education system. Imparting good education to all is the responsibility of the government of the country. Thus, the initiative is taken up in the form of NEP 2020. National Education policy is the first education policy of the 21st century which was started by the Union Cabinet of India on 29 July 2020. NEP 2020 has introduced a new pedagogical curriculum structure for school education. It emphasizes conceptual understanding rather than rote learning. The policy has emphasized experiential learning and art-integrated learning in the school curriculum. Thus, this new education policy is going to change the scenario of the Education system of India, in a positive way, it will bring forth our country towards progress in every field.

What is art integration

Art-integrated learning is an innovative approach to teaching and learning, which helps to

make the teaching-learning process effective and joyful. Art-integrated learning makes classroom transactions interesting and helps to secure the attention of the students. Art integrated learning supports the active participation of the students in the classroom process.

Art-integrated learning is a teaching-learning model, which is based on learning through art and with the art. Art-integrated learning is nothing but the involvement of art activities in the teaching and learning process. While teaching, the teacher is making use of arts i.e. visual arts and performing arts to make students understand the concepts clearly and concisely. Students are showing their understanding concepts by using art. Different subjects can be taught with the arts. The content knowledge is combined to render learning experiences to students.

Art integrated learning is useful in different subjects like mathematics, social science, science, and languages. teachers can use different art forms. Art-integrated learning is based on an experiential learning approach. In art integrated learning, students are involved in art activities. While learning students are engaged by using visual arts such as drawing, craft, sculpture, painting etc. The performing arts, such as folk dance, puppetrydrama, music, etc. Through this, a teacher can teach a variety of subjects.

Art integration and experiential learning

Art integration is based on experiential learning, which believes that students learn the concepts not just by reading about them, but experiencing them in real life. Experiential learning is the process of learning through experience and hands-on learning. In 1970 David Kolb help to develop the modern theory of experiential learning.According to him, the individual learns through experiences.

Experiential learning also referred to as learning through action means learning by doing. This concept is not new to us. John Dewey (1859 - 1952) and Carl Rogers (1902 -1987) have provided the groundwork for learning theories that focus on learning by doing. In experiential learning process, student is actively engaged in finding solutions, doing experiments solving problems, and thinking critically and creatively. They are engaged in different activities.

The experiential learning theory works in four stages – concrete learning, reflective observations, abstract conceptualization, and active experimentation.

Art-integrated learning is based on experiential learning in which students will take part in art activities and try to understand concepts. The teacher uses visual arts and performing arts in class to teach subjects like math science, social studies and languages.

The visual arts like drawing, coloringclay modelling, paper craft can be used in the classroom. Performing arts like dancing, playingmusical instruments, and participating in drama are some activities included in art integrated learning to focus on understanding and application of the knowledge. The fusion of visual art and performance art is a teaching-learning process that gives the best experience of learning different concepts. Here students will get involved in different activities and will experience the learning process that is why it is said that art integration is likethe experiential learning.

Art integration:Essential for classroom today

NEP 2020 gives prominence to art-integrated learning and included it in the curriculum. It is because art integration makes the teaching-learning process interesting and comprehensive. It makes the learner active. Through this, every student must participate in an art activity. Art-integrated learning is a joyful activity. Students enjoy it and feel free from boredom. This replaces passive learners with active learners. Art activities pleases their minds and soothes their heart. They are free to express their thoughts through art activities. The child thinks creatively through the art. Students demonstrate his understanding of the concepts. The teaching-learning process becomes meaningful. Students work in groups, which develops a sense of cooperation among them. Art-integrated learning gives the opportunity for self-expression. It is the art which helps to develop self-awareness. Students understand the concepts minutely. They can remember it for a long time because they have experienced it. Through art integration, teachers can get a chance to get beyond traditional lecturing. They are evaluating an art activity while enjoying art activities. They can present the subject matter in an artistic way. Teachers can make the difficult concept easy to understand using arts. It is hard to use the correct art form while selecting a content and methodology. A teacher must think about content and art form and select which is more suitable for chosen content. Teachers also get a chance to introduce Indian cultural heritage to students. Art-integrated learning helps to transform cultural heritage from generation to generation continuously. The inclusion of art-integrated learning in the curriculum is the best feature of NEP 2020.

Art integrated learning: NEP 2020

National Education Policy 2020 has four parts and 27 chapters. The part one consisted of school education. The chapter 4 is about curriculum and pedagogy in schools. According to the policy makers, learning should be holistic, integrated, enjoyable and engaging. Chapter 4 included a subunit, named Experiential learning, and point 4.7 discusses art-integrated learning. NEP 2020 states that "Art integration is a cross-curricular approach that utilizes various aspects and forms of art and culture as the basis for the learning of concepts across subjects. As a part of the thrust on experiential learning, art education will be embedded in classroom transactions, not only for creating joyful classrooms but also for imbibing the Indian ethos through the integration of Indian art and culture in the teaching and learning process at every level."

Conclusion

Art-integrated learning promotes approaches that need to experience process and content. Art education is an integral part of the curriculum as a co-scholastic and it is mandatory for classes 1 to 10. this is a new approach which encourages children to use their creativity, imagination, abilities, and intelligence to understand the concepts through innovation. National education policy has promoted inclusion of the art in teaching and learning g process. This approach is based on experiential learning. National education policy insisted on upgrading the wholeeducation system, which helps to bring excellence,innovation, and quality education to India.Art education integration is the new concept of teaching-learning which will help to get quality education.

References

1. Report on National Seminar on Art Integrated Learning, DEAA, NCERT, 2012
2. Prasad, Devi. Arts the basis of Education, National Book Trust, 1998
3. Khan, Mohd. Muzaffar Hussain: Ali, Sheikh Liakhath. The Importance of Fine Arts Education an Overview. Quest Journals Journal of Research in Humanities and Social Science Volume 4~ Issue 10 2016
4. The Seoul Agenda: Goals for the Development of Arts Education, The Second World Conference on Arts Education, Seoul 2010
5. National Education Policy2020, MHRD, Govt. Of India. http://www.education.gov.in/sites/uploads files /mhrd/files/NEP final English 0. pdf
6. https://ncert.nic.in/pdf/notice/AIL-Guidelines-English.pdf
7. https://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol.26-Issue11/Ser-8/B2611081217.pdf

Peer Reviewed Refereed Journal ISSN : 2278 – 5639
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – II April – 2023

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि बदलते शिक्षण

डॉ. स्वाती वसंतराव चव्हाण

के सी ई सो शिक्षणशास्त्र आणि शारीरिक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव.

सारांश : एकवीसाव्या शतकातील प्रमुख कौशल्ये, आवश्यक शिक्षण आणि चिकित्सात्मक विचार विद्यार्थ्यांमध्ये वाढविण्यासाठी अभ्यासक्रम कमी करणे आणि अनुभवातून शिक्षणावर अधिक लक्ष केंद्रित करून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास करणे हा शिकविण्याच्या पद्धतीचा व शालेय अभ्यासक्रमाचा उद्देश आहे.नवीन शिक्षण प्रणालीच्या आधारे भारत जागतिक महासत्ता होऊ शकेल, असे अनेक शिक्षणतज्ज्ञांकडून व्यक्त केले जात आहे. आपली मानवी प्रवृत्ती नेमकी कुठे कच खाते ते अजूनही निश्चित कळत नाही. म्हणून म्हणावेसे वाटते की, गांधीजींची मुलोद्योगी शिक्षा(नई तालीम) प्रणाली किंवा कोठारी आयोगाच्या तरतुदी या देशाला प्रगतीकडे घेऊन जायला अतिशय सक्षम होत्या. पण कागदावर जे असते ते प्रत्यक्ष काम करताना नेहमी हरवते. म्हणूनच आपल्याला त्या त्या योजनांचे म्हणावे तसे फायदे मिळाले नाही. स्वातंत्र्याची अमृत महोत्सवाकडे वाटचाल सुरू असताना आपण १०० टक्के साक्षर नाही. हे कटू सत्य स्वीकारणे कठीण जात आहे. माझ्या मते, यापूर्वीच्या योजनाही आपल्याकडे खूप चांगल्या होत्या. कोणतेही काम जर मुळापासून होत नसेल, तर त्याला फळही तसेच येणार.

प्रस्तावना:

नवीन शैक्षणिक धोरणाची आवश्यकता-१९८५च्या राजीव गांधींच्या राष्ट्रीय नवीन शैक्षणिक धोरणानंतर शैक्षणिक धोरणावर व्यापक बदल करणारे काम झालेले नव्हते. जग मात्र झपाट्याने बदलत होते. जागतिकीकरण, शीतयुद्धाचा शेवट, मोबाईल, इंटरनेटसह सर्वच क्षेत्रांत झपाट्याने बदल होत होता. हा बदल म्हणावा तसा आपल्याकडे शिक्षण क्षेत्रात दिसून येत नव्हता. तो व्हावा म्हणून या नवीन शिक्षण पद्धतीची गरज होती.विवेकानंदांनी केलेली शिक्षणाची व्याख्या, शिक्षण म्हणजे माणसांमध्ये असलेल्या पूर्णत्वाचे प्रकटीकरण होय. पूर्वी आपल्याकडे 'गुरुकुल' पद्धत होती. पुढे १८३५च्या मेकॅलोच्या गुलाम व कारकून बनविणार्यार शिक्षण पद्धतीने आपली मानसिकता बदलत गेली.त्याकाळात लोकहितवादींनी 'शतपत्रां'मधून इंग्रजी शिक्षण भारतीयांसाठी आवश्यक आहे, हे सांगताना मातृभाषेतून प्राथमिक शिक्षण दिले पाहिजे, हेही सांगितले. पुढे विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, गोपाळ गणेश आगरकर, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनीही याच गोष्टीचा पुनरूच्चार केला. कारण, ती त्यावेळेची व काळाची गरज होती. कारण, त्यातूनच पुढे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीला धुमारे फुटले. गांधीजींची 'नई तालीम' (मूलोद्योगी शिक्षण), कोठारी आयोग (प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षण) राधाकृष्णन आयोग (विद्यापीठीय व तंत्रनिकेतनचे शिक्षण) 'न्यू एज्युकेशन पॉलिसी १९८५' या सर्वांमुळे देश भविष्याकडे बघायला लागला.

सध्याच्या शिक्षण पद्धतीतील दोष

१) उच्चशिक्षित मोठ्या प्रमाणात परदेशागमन करताना दिसतात.

२) देशाभिमानाचा विकास करण्यात ही शिक्षण व्यवस्था कमी पडते.

३) मेकॉलेचा प्रभाव अजूनही जाणवतो.

या दृष्टीने 'इस्रो'चे माजी अध्यक्ष व 'पद्मविभूषण' पुरस्काराने सन्मानित डॉ. के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमण्यात आली. ११ जून, २०१७ पासून या समितीचे काम सुरू होते व शेवटी १९ जुलै, २०२० रोजी भारत सरकारच्या केंद्रीय मंत्रिमंडळाने या समितीने मांडलेल्या नवीन शैक्षणिक धोरणाला मंजुरी दिली. या समितीने नवीन शैक्षणिक धोरण मांडताना एकविसाव्या शतकातील सर्व समस्यांचा विचार केलेला दिसून येतो.

उद्दिष्टे - नवीन शैक्षणिक धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट 'ज्ञानावर व सर्व प्रकारच्या समानतेवर आधारित समाज निर्माण करणे हे आहे.'

नवीन शैक्षणिक धोरणाचा 'पॅटर्न'

१) फाऊंडेशन : वयवर्षे तीन ते सातसाठी - मातृभाषेमध्ये शिक्षण - त्यात नर्सरी, ज्युनिअर केजी, सिनिअर केजी, पहिली, दुसरी अशी एकूण पाच वर्षे प्रामुख्याने बालकाला मेंदू विकासाच्या गतीने शैक्षणिक अनुभव देणे. वयवर्षे सहापर्यंत बालकाचा मेंदू विकास ८५ टक्क्यांपर्यंत पूर्ण होतो, असे मेंदूशास्त्र सांगते. त्यामुळे बालकाचा बौद्धिक, शारीरिक, सामाजिक, भावनिक, मानसिक विकास चांगला होण्यास मदत होईल.

२) प्राथमिक शिक्षण : वय वर्षे आठ ते दहासाठी,इयत्ता तिसरी ते पाचवी.येथे बालकाच्या अध्ययनविषयक कौशल्यांच्या विकासावर भर दिला जाईल.

३) मीडल स्टेज स्कूल : वयवर्षे ११ ते १३ साठी व्यावसायिक व कौशल्यावर आधारित शिक्षण व 'इंटर्नशिप'ची सोय, किमान एका तरी कौशल्यावर प्रभुत्व प्राप्त करून देणे इयत्ता सहावी ते - व्यावसायिक कौशल्यांचा कसा विकास होईल लहानपणापासून मुलांच्या .आठवी, याची संकल्पना या धोरणात मांडण्यात आली आहे.

४) सेकंडरी स्कूल : वयवर्षे १४ ते १७ साठी नववी ते बारावी. यात प्रत्येकाला आपल्या आवडीचे हवे ते विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

गळतीचे प्रमाण :

स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून प्राथमिक शिक्षणासंदर्भात ज्या योजना राबविल्या जे आयोग नेमले, त्या सर्वांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत देण्यासंदर्भात सूचना केली. प्रत्येक शासनाने त्या त्या वेळी या गोष्टीचा स्वीकार केला. पण प्रत्यक्षात त्याची अंमलबजावणी होताना दिसली नाही. उदा. गावात एखादा मुलगा कोणत्याही कारणाने शिक्षणापासून वंचित राहत असेल, तर त्याची जबाबदारी घेणारी कोणतीही सक्षम यंत्रणा आजतागायत निर्माण झाली नाही.ती निर्माण करण्याचे आश्वासन नवीन शैक्षणिक धोरणात दिसून येते, ही फार महत्त्वाची बाब आहे. मग यात त्या विद्यार्थ्याला किंवा कोणाही भारतीय नागरिकाला शिक्षणापासून वंचित राहणार्यार मुलांसंदर्भात न्यायालयात शासनाकडे दाद मागता येणार आहे व त्यातून त्या मुलाच्या शिक्षणातील अडचणी दूर करून त्याला प्रवाहात आणण्याचे काम शासनाकडून होईल व संबंधित बाबतीत कुचराई करणार्या व्यक्तीवर योग्य ती कार्यवाही होईल, अशी अपेक्षा आहे. म्हणजे नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पुढील काही वर्षांत हा देश पूर्णपणे साक्षर होईल. परिणामी, स्वातंत्र्यानंतरच्या ७० वर्षांनंतर चौकात पोटाची खळगी भरण्यासाठी आठ ते दहा वर्षांचा मुलगा तिरंगा ध्वज विकताना दिसायचा, हे चित्र थांबेल.

परीक्षा पद्धतीतील बदल :

सततचे (निरंतर) मूल्यमापन असणारी शिक्षणपद्धती विषय समजण्याकडे व पाठांतरावर आधारित परीक्षा पद्धती नसून वस्तुनिष्ठतेकडे लक्ष दिले जाईल व तिसरी, पाचवी, आठवी, बारावी या चार परीक्षा फक्त असतील. उत्तरपत्रिका फक्त शिक्षकच तपासतील, हे धोरण बंद करून स्वतः विद्यार्थीच स्वतःची उत्तर पत्रिका स्वतः तपासेल, नंतर त्याचे पालक तपासतील व त्यांचा अभिप्राय देतील.

त्यानंतर त्या विद्यार्थ्यांची उत्तरपत्रिका त्याच्या वर्गातील त्याचा सहकारी तपासेल व त्याचाही अभिप्राय सोबत जोडला जाईल व शेवटी शिक्षक तपासतील व ते त्यांचा व आधीच्या सर्व अभिप्रायांचा एकत्रित मूल्यमापन करून अंतिम मूल्यमापन करतील. त्याशिवाय शिक्षकांनी त्या विद्यार्थ्यांचे केलेले सततचे मूल्यमापन असेलच. म्हणजेच निकाल हा सर्वांगीण विचार करून दिला जाईल.

भाषा धोरण :

या धोरणात त्रिभाषा सूत्राचा समावेश असेल. पण भाषा निवडीचे स्वातंत्र्य विद्यार्थ्याला असेल. प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतूनच दिले जाईल व जेथे शक्य असेल तेथे मागणीनुसार आठवीपर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतून देण्याची सोय केली जाईल. भारतीय भाषांना चालना देणारे धोरण आखण्यात आले आहे. हे करताना आपली पारंपरिक ज्ञानाची भाषा-संस्कृत तिच्या विकासाला चालना दिली जाणार आहे. भाषांच्या विकासासाठी व समृद्धीसाठी 'आंतरभारती'च्या माध्यमातून जगातील सर्वच भाषांतील उत्तमोत्तम ग्रंथांची भारतीय भाषांमध्ये भाषांतरे केली जातील व अनेक उत्तमोत्तम भारतीय भाषांमधील ग्रंथ इतर भारतीय व इतर पाश्चात्त्य भाषांमध्ये भाषांतरित केले जातील. त्यासाठी 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ ट्रान्सलेशन ॲइण्ड इंटरप्रेटेशन'ची स्थापना केली जाईल.

शाळा संकुलच्या :

माध्यमातून स्थानिक ३० ते ४० शाळा एकत्र करून त्यांच्यात सहकार्य व आदानप्रदान करून आधुनिक शिक्षण देण्याचा प्रयत्न या धोरणात केला आहे. असे शाळा संकुल तयार करताना त्या समूहातील शाळेमध्ये जे जे उत्तम आहे. ते त्या समूहातील सर्व शाळांच्या विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून देण्याचा मानस आहे. मग ते विषयाशी संबंधित असेल किंवा खेळासंबंधी असेल.

'टिचर ट्रेनिंग:

या धोरणात शिक्षक होण्यासाठी बारावीनंतर चार वर्षांचा व पदवीनंतर दोन वर्षांचा स्वतंत्र अभ्यासक्रम ठेवण्यात आला आहे. 'टिचर ट्रेनिंग'वर भर देण्यात येणार आहे. यासाठी राष्ट्रीय शिकवणी कार्यक्रमावर भर देण्यात येणार आहे. शिक्षकांनी सतत अद्ययावत म्हणजे नवीन गोष्टी शिकण्यास तत्पर राहावे, म्हणून विविध कार्यक्रमांवर भर देण्यात येणार आहे. शिक्षक भरती केंद्रीय पद्धतीने व गुणवत्तेच्या आधारे केली जाणार आहे. या नवीन शैक्षणिक धोरणात शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण ठरविताना मागास भागात २५ विद्यार्थ्यांमागे एक शिक्षक व शहरी भागात ३० विद्यार्थ्यांमागे एक शिक्षक हे प्रमाण ठरविण्यात आले आहे.

विद्यार्थ्यांसाठी 'नॅशनल रिसर्च फाऊंडेशन'अंतर्गत :

या शैक्षणिक धोरणात शिक्षणावर कमीत कमी सरकारचे नियंत्रण राहणार असून जास्तीत जास्त खासगी शिक्षण संस्थांना चालना मिळणार आहे. मात्र, शिक्षण पद्धती जागतिक दर्जाची राहील, यावर प्रामुख्याने केंद्राकडून लक्ष दिले जाईल. हे करताना या नवीन शैक्षणिक धोरणात साधारणतः १५ हजार विद्यापीठे व सुमारे ४० हजार महाविद्यालयांच्या निर्मितीची संकल्पना मांडली आहे. त्यात खासगी संस्थांना मुबलक संधी देऊन त्यांना 'ऑटोनॉमस' करण्याचा मानस व्यक्त करण्यात आला आहे. तसेच या स्वायत्त शैक्षणिक संस्था स्वतः परीक्षा घेऊन स्वतःचे पदवी प्रमाणपत्र देऊ शकतील. हे करताना या संस्थांना खासगी 'फंडिंग'ची संधी असणार आहे. यात

१) संशोधन विद्यापीठ

२) अध्यापन व संशोधन विद्यापीठ

३) विभागांचे स्वायत्त आणि विशेष शिक्षण तयार केले जातील.

सर्व शिक्षण व्यवस्थेवरलक्ष :

सर्व शिक्षण व्यवस्थेवर लक्ष ठेवण्यासाठी राष्ट्रीय उच्चनियामक प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात येईल. शिक्षण क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात खासगी गुंतवणुकीला संधी दिली जाईल. पण ती देताना शिक्षणाची गुणवत्ता व दर्जा यात तडजोड स्वीकारली जाणार नाही. 'युजीसी'ला पर्याय म्हणून व विविध शैक्षणिक उपक्रमांसाठी अनुदान निश्चिती व देण्यासाठी स्वतंत्र उच्च शिक्षण अनुदान परिषदेची स्थापना करण्यात

येईल. माध्यमिक विभागातील शिक्षण व्यवस्थेवर लक्ष ठेवण्यासाठी नवीन सामान्य शैक्षणिक परिषदेची स्थापना करण्यात येईल व प्रत्येक घटक राज्यालाही अशी यंत्रणा तयार करता येईल.तसेच पहिली ते बारावी प्रत्येक वर्गासाठी स्वतंत्र शैक्षणिक दुरचित्रवाणी वाहिनी निर्माण करण्याचा मानस व्यक्त करण्यात आला आहे व उत्तम शिक्षणासाठी उत्तम तंत्रज्ञानाचा वापर व्हावा म्हणून नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंचची स्थापना करण्यात येणार आहे.

आपल्या पारंपरिक लोककला:

आपल्या पारंपरिक लोककला, लोकविद्या, लोकसंगीत, स्थानिक कला, आपले आयुर्वेद, योग, शिल्पकला, पारंपरिक उद्योग, व्यवसाय यांचा शिक्षणात समावेश करून त्यांच्या विकासाला चालना दिली जाणार आहे. बारावीपर्यंत सर्वांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जाणार आहे. कृषी, कायदा, वैद्यकीय शिक्षण वगळता बाकी सर्व शिक्षण एका छताखाली आणले जाईल. शिक्षण क्षेत्रात एखाद्या विषयात विशेष नैपुण्य प्राप्त करणार्यांतना गुण देताना 'क्रेडिट' पद्धतीचा अवलंब केला जाईल. उदाहरणार्थ - कला, संगीत, योग, समाजसेवा, शिल्प, खेळ, साहित्य, जीवन कौशल्य इत्यादी.

'ग्रॅज्युएट डिग्री सर्टिफिकेट':

सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेत विद्यार्थ्याला एका वेळी एकच पदवी घेण्याची सवलत आहे. त्यात बदल करून तो आता स्वतःच्या क्षमतेप्रमाणे एका वेळी अनेक पदव्या घेऊ शकेल. बारावीनंतर पदवीसाठी प्रवेश घेतल्यानंतर त्या विद्यार्थ्याला कोणत्याही वर्षी शिक्षण थांबवण्याची सोय यात करण्यात आली आहे. त्यात प्रथम वर्ष पूर्ण करणार्याअ विद्यार्थ्याला तसे प्रमाणपत्र देण्यात येईल. दोन वर्षे पूर्ण करणार्या विद्यार्थ्यांना पदविकेचे प्रमाणपत्र मिळेल. तीन वर्षे पूर्ण करणार्याे विद्यार्थ्यांना पदवी प्रमाणपत्र मिळेल. चार वर्षे पूर्ण करणार्या् विद्यार्थ्याला रिसर्च पोस्ट 'ग्रॅज्युएट डिग्री सर्टिफिकेट' मिळेल, तर पाच वर्षे पूर्ण करणार्याथ विद्यार्थ्याला 'मास्टर डिग्री सर्टिफिकेट' मिळेल.

एम. फिल पदवी बंद करण्यात येणार असून तो विद्यार्थी प्रवेश परीक्षेद्वारे सरळ पीएच.डी प्रवेशासाठी पात्र होईल. शालेय विद्यार्थ्यांच्या दप्तराचे ओझे कमी करण्याकडे या धोरणात लक्ष देण्यात आले आहे. अशा या नवीन शैक्षणिक धोरणाचा दर दहा वर्षांनी आढावा घेऊन त्यात काळानुसार नवीन बदल करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.

संदर्भ :-

New Jersey Kindergarten Implimentation Guidelines/ (April-2011.)
International Comparison of Finland's Education System. www.oph.fi
Finish Education in nutshell. www.cimo.fi
Quality Issues in Elementary Education - India. ssa.nic.in
Education For All - Final Report.
Education Success Profile : College/Univserity Professor - www.microsoft.com
The need of Pedagogical training to higher education teachers in colleges and Universities in India-by - S. Vaidheeswaran

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – II April – 2023

तक्षशिला विश्वविद्यालय समग्र आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचे केंद्र

राठोड प्रदीप एकनाथ
एम.एस्सी गणितशास्त्र बी.एड (प्रथम वर्ष). विद्यार्थी संशोधक.
साने गुरुजी विद्याप्रबोधिनी सर्वसमावेशक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खिरोदा.

सारांश :-

प्राचीन भारतातील एक प्रसिद्ध विद्यापीठ व भारतीय इतिहासात तक्षशिला शहर हे शिक्षण आणि शिक्षणाचे एक महान केंद्र म्हणून प्रसिद्ध होते. तक्षशिलामध्ये गुरुकुल शिक्षण पद्धत होती. म्हणजे कोणत्याही विदयार्थ्यांना ज्ञान शाखेमध्ये प्रवेश घेणे आणि शिकणे शक्य होते. तक्षशिला विद्यापीठाची रचना ही आधुनिक विद्यापीठाप्रमाणे नव्हती. तक्षशिला हे राजकारण आणि शास्त्राच्या शिक्षणाचे सर्वात महत्त्वाचे केंद्र होते. तक्षशिला या विद्यापीठामध्ये विशेष ख्याती प्राप्त झाली होती. यामध्ये परदेशातुनही विदयार्थी शिक्षणांसाठी येत असत.भारतीय शिक्षण परंपरेत गुरु आणि शिष्य यांच्यात पित्यासारखे नाते होते. कठोर जीवन मोफत शिक्षण आणि बौद्धिक स्वातंत्र्य इत्यादी भावनांचे प्राबल्य होते. तक्षशिला विद्यापीठ त्या काळातील वैदयकीय विज्ञानाचे ते ऐकमेव सर्वोच्च केंद्र होते. तक्षशिला हे प्राचीन काळातील एक वैभव संपन्न आणि सामर्थ्यशाली शिक्षण केंद्र म्हणून पुढे आले. या शिक्षण केंद्रांमधून अनेक विद्यार्थी शिक्षण घेऊन पुढे गेले. कलाकुसरीचे शिक्षण विदयार्थ्यांना मिळत असे.

प्रस्तावना :-

भारतात प्राचीन काळापासून पुष्कळ मोठी विद्यापीठे अस्तित्वात होती. त्यातील तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, नागार्जुन, काशी, प्रतिष्ठान, उज्जयिनी, वल्लभी, काची मथुरा, अयोध्या ही विद्यापीठे प्रसिद्ध होती. त्यापैकी तक्षशिला ही गांधार देशाची राजधानी आणि प्राचीन भारतातील शिक्षणाचे प्रमुख केंद्र होते. सध्या तक्षशिला हे पाकिस्तानच्या पंजाब प्रांतातील रावळपिंडीच्या जिल्हाचे एक तहसील आणि महत्वाचे पुरातत्व स्थान आहे. जे इस्लामाबाद आणि रावळपिंडीच्या उत्तर-पूर्वेस सुमारे 32 किमी अंतरावर आहे. तक्षशिला नगरी व विद्यापीठ यांचे उल्लेख रामायण, महाभारत आणि जातकांतमध्ये आढळतात. काही ग्रीक व चिनी परदेशी प्रवाशांनीही आपल्या प्रवासवृत्तात या विद्यापीठाचा उल्लेख केला आहे. अयोध्येचा राजा रामचंद्राच्या भाऊ भरत याने आपले आजोबा केकयराज अश्वपती गांधार देश जिंकले तक्ष आणि पुष्कळ नावाच्या भरतच्या दोन्ही मुलांनी तक्षशिला आणि पुष्करवती नावाच्या राजधानीची स्थापना केली. इ.स.पू. आठव्या शतकापासून इ. स. चौथ्या शतकापर्यंत सुमारे 1200 वर्षे हे विद्यापीठ अस्तित्वात होते.

या कालखंडात त्या प्रदेशावर ग्रीक, इराणी, मौर्य, इंडो बेस्ट्रियन सिथियन, कुशाण वगैरे अनेक राज्यकर्त्यांच्या राजकारणाचा संस्कृतीचा आणि भाषाचा प्रभाव पडला व त्याचा परिणाम विदयापीठातील भाषा आणि अभ्यासक्रम यावरही झाला. इ.स.वी. सन पूर्व सहाव्या शतकापूर्वी पर्शियन शासक कुरुशने सिंधु प्रदेशावर आक्रमण केले आणि तक्षशिला त्यांच्या ताब्यात गेली. ही त्याच्या उत्तरपथा प्रातांची राजधानी बनली व मौर्य राजपुत्रानी मंत्र्यांच्या मदतीने तेथे राज्य केले. नंतर इ.स.वी. सनाच्या पहिल्या शतकात सिथियन्स आणि शकानी त्यावर कब्जा केला. इ.स. सहाव्या शतकात हुणांनी तक्षशिलेचा पूर्ण उध्वस्त केले व तेव्हापासून हे विद्यापीठ बंद पडले. जनरल कनिगहॅम यांनी प्राचीन तक्षशिलेचे अवशेष शोधण्याचा पहिल्या प्रयत्न केला होता. भारतीय पुरातत्व विभागाचे प्रमुख संचालक सरे ऑन मार्शल यांनी या भागांत उत्खन्न केले, परंतु प्राचीन विद्यापीठाचे अशे फारसे अवशेष तेथे सापडले नाहीत.

तक्षशिला विद्यापीठाची शिक्षणप्रणाली:-

तक्षशिला विद्यापीठाची रचना ही आधुनिक विद्यापीठाप्रमाणे नव्हती. तेथे अनेक विद्यार्थी उच्च अध्ययनाकरिता भारतातील कोनाकोप-यातून व अशिया-युरोपमधील देशांतूनही येत. प्रत्येक शिक्षक म्हणजे एक स्वतंत्र संस्थाच असे. त्याना त्याचे प्रौढ विद्यार्थी मदत करीत. एका शिक्षकाच्या हाताखाली सुमारे ५०० विद्यार्थी असत. असा उल्लेख जातकांतमध्ये आहे. विद्यार्थ्यांच्या भोजन-निवासाची सोय विद्यापीठाच्या वसतिगृहात असे. सधन वर्गातील विद्यार्थी संपूर्ण शिक्षणाकरिता सामान्यतः एक हजार सुवर्णनाणी शुल्क म्हणून देत निर्धन विद्यार्थी गुरुगृही राहुन नेमलेली कामे दिवसा करीत आणि रात्री अध्ययन करीत. काही विद्यार्थी अध्ययन पूर्ण झाल्यानंतर पैसे मिळवून गुरुदक्षिणा देत. तक्षशिलेत हि उच्च शिक्षणाचे केंद्र होते. सखोल अभ्यासावर भर दिला जाई. वैद्यक, धनुविद्या, वेदत्रेयी इत्यादी प्रमुख विषय शिकविले जात. याशिवाय शल्यक्रिया, युद्धतंत्र ज्योतिष, चित्रकला असे विषयही शिकविले जात. विद्यापीठात विद्यार्थ्यांना धर्मजातिकुलनिरपेक्ष प्रवेश असे. आयुर्वेद आणि न्याय शास्त्राच्या विशेष शाळा होत्या.

तक्षशिला विद्यापीठाचे विद्यार्थी :-

तक्षशिला विद्यापीठांत इ.स.पूर्व शतकात या ठिकाणी बनारस, राजगृह, मिथीला, उज्जयिनी इत्यादी नगरातून कुरु, कोसल राज्यातून विद्यार्थी येत. प्राचीन भारतीय साहित्यानुसार पाणिनी, कौटील्य, चंद्रगुप्त जीवक, कौशलराज, प्रसेनजीत इत्यादी महापुरुषानी या विद्यापीठातून शिक्षण घेतले.

तक्षशिला विद्यापीठाचे शिक्षक :-

तक्षशिला विद्यापीठामध्ये कोसलराज, प्रसेनजीत मल्लसरदार, बंधुल आणि लिच्छावी महाली मुख्य चिकित्सक आणि सर्जन जीवक आणि ब्राह्मण लुवारू अग्गुलीमाला जीवकाचे आयुर्वेदासी संबंधीत आकार ज्ञान आणि कौशल्य परिपूर्ण शिक्षक होते तसेच धौम्य ऋषी, चाणक्य तेथे पदवीधर व शिक्षक होते. त्यांच्या शिष्यामध्ये सर्वात प्रसिद्ध चंद्रगुप्त मौर्य होते.

तक्षशिला विद्यापीठांमधील अध्ययन :-

तक्षशिला विद्यापीठामध्ये केवळ उच्च स्तरीय शिक्षण दिले जात होते. तक्षशिलेत प्रवेशपरीक्षेनंतर १६-१७ वर्षे वयाचे विद्यार्थी घेतले जात. शिक्षणाचा कालवधी सामान्यपणे ७ -८ वर्षाचा असे. तक्षशिला विद्यापीठात विद्यार्थी त्याचा आवडीनुसार वेगवेगळ्या आचार्यकडे अभ्यासाठी जात असत, तक्षशिला विद्यापीठात विशिष्ट प्रमाणपत्र किंवा पदवी दिली जात नव्हती. शिष्याची क्षमता आणि आवड पाहून आचार्यांनी स्वतः त्यांच्यासाठी अभ्यासाचा कालावधी निश्चित केला मात्र काही ठिकाणी काही अभ्यास क्रमासाठी कालमर्यादा निश्चित करण्यात आली होती. काही वैदयकीय अभ्यासक्रम सात वर्षाचे होते आणि अभ्यास पूर्ण झाल्यानंतर प्रत्येक विद्यार्थाना सहा महिने संशोधन कार्य करावे लागत असे. या संशोधन कार्यात ते काही औषधी वनस्पती शोधुन काढायचे आणि नंतर पदवी मिळायची. तक्षशिला विदयापीठात सखोल अभ्यासावर भर दिला जाई, वैद्यक, धनुविद्या, वैद्यत्री, व्याकरण, तत्वज्ञान, वास्तुशास्त्र प्रमुख विषय होते. बारा वर्षे अभ्यास केल्यावर येथे दीक्षा मिळयाची असे अनेक संशोधनातून निष्पन्न झाले होते तक्षशिला विद्यापीठात चिकीत्सक शिक्षण दिले जायचे. चिकित्सक शास्त्र संशोधन सुद्धा होत असत. मेंदू आणि आतड्यावरील ऑपरेशन्स अगदी सहजपणे करत असत व अनेक दुर्मिळ वनौषधीचे ज्ञानही त्यांना ही दिले जात असत. एका शिक्षकाकडे अनेक विद्यार्थी राहत असत. अभ्यासात प्रात्यक्षिक कामाला जास्त महत्त्व दिले जात असे.

निष्कर्ष :-

- तक्षशिला विद्यापीठात उच्च शिक्षणासाठीचे सर्व दालने सर्वासाठी खुली असायची. सर्व विषयाचे समर्थक ज्ञान देण्याचा सर्व सोयी तक्षशिला विद्यापीठात उपलब्ध होती.

- तक्षशिला विद्यापीठात बहुविद्याशाखीय शिक्षण पध्दत आजच्या शिक्षण प्रणालीला खुप महत्त्वाची ठरेल.
- तक्षशिला विद्यापीठात एक विद्यार्थीना अनेक विद्या शिकवले जायचे. त्या विद्यामध्ये तो सफल झाला की त्याला पुढचे शिक्षण दिले ज्यायचे.
- तक्षशिला विद्यापीठामध्ये परिपुर्ण शिक्षण दिले ज्यायाचे. त्या शिक्षणामुळे मनुष्याचा विकास व्हायचा, मनुष्य घडायचा त्या विदयापीठामध्ये अनेक शास्त्र विद्या दिल्या जायच्या. विद्यार्थी हा त्याच्या शिक्षकाच्या सहवासात राहत असे. जो पर्यंत शिक्षण पुरे होत नाही तो पर्यंत विद्यार्थ्यांमध्ये चिंतन, अभ्यास, चर्चा अनुवेशन, लेखन, वाचन ही प्रक्रिया सतत चालु होती. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये ज्ञानाची निर्मिती होत असत. त्या ज्ञानाचा उपयोग विद्यार्थी करत असत त्यातून ग्रंथ निर्मिती करत असत. ही बहुविद्याशाखीय शिक्षण के केंद्रामध्ये होऊ शकते. नृत्य, संगीत, वादय वाजवणे म्हणजे कला म्हणतो तर तक्षशिलामध्ये कला म्हणजे विज्ञान, शास्त्र, गणित, रसायनशास्त्र, भौतिकशास्त्र, अंकगणित इत्यादी कला शिकवले जात.

<u>संदर्भ ग्रंथ</u> :-

- रेमंड ऑलचिन : ब्रिजेट ऑलचिन, दराइज ऑफ सिव्हिलायझेशन इन इंडिया अँड पाकिस्तान बे बँक मशीन, केब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस(1982).
- चंद्रगुप्त पुस्तक - हरि नारायण आपटे समन्वय प्रकाशन, पेज नं:- 13 ते 15, कोल्हापुर.
- कथा पंचम-भास्कर महाजन चंद्रकांत प्रकाशन ५३३/अ नविन नंदनवन ले-आउट, नागपुर (४४०००९).

बहुविद्याशाखीय शिक्षणात दीक्षा - तंत्रज्ञान एक समग्र व्यासपीठ

शितल दिलीपराव देशमुख
मातोश्री शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, एकलहरे , नाशिक

सारांश :

नवे शैक्षणिक धोरण २०२० हे २१ शतकातील सर्वात दूरदर्शी धोरण आहे. नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या दस्तऐवजामध्ये विद्यमान नियामक व्यवस्थेत सर्वसमावेशक व आमुलाग्र बदल घडवून आणण्याचा मार्ग आखण्यात आला आहे. नवे शैक्षणिक धोरण २०२० हा नक्कीच एक मार्गदर्शक दस्तऐवज आहे. नव्या युगातील नवी आव्हाने लक्षात घेता विविध शैक्षणिक गरजा, संरचनात्मक असमानता आणि विद्यार्थ्यांना भविष्यासाठी तयार करण्यामध्ये येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. हे उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी दीक्षा हे तंत्रज्ञान शिक्षक, पालक, विद्यार्थ्यांसाठी अनमोल असे साहित्य आहे .

मुख्य शब्द : बहुविद्याशाखीय शिक्षण, दीक्षा तंत्रज्ञान

प्रस्तावना

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP-2020) देशात शिक्षणाच्या पद्धतीत अमुलाग्र आणि क्रांतिकारक बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करत आहे . NEP २०२० मध्ये बहुविद्याशाखीय शिक्षणाची कल्पना आहे. सन 2040 पर्यंत, सर्व उच्च शिक्षण संस्था बहुविद्याशाखीय संस्था बनण्याचा प्रयत्न करतील, त्यापैकी प्रत्येकामध्ये 3000 किंवा त्याहून अधिक विद्यार्थी असतील. 2030 पर्यंत देशातील प्रत्येक जिल्ह्यात किमान एक मोठे बहुविद्याशाखीय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठे (MERU) असतील. विद्यापीठे, महाविद्यालये, आयआयएम, आयआयटी, एनआयटी इत्यादीसारख्या स्वतंत्र शैक्षणिक संस्थांसह उच्च शिक्षणाच्या सर्व संस्थांमध्ये बहुविद्याशाखीय शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्याची कल्पना आहे. बहुविद्याशाखीय शिक्षण आणि संशोधनाच्या क्षेत्रात पाऊल टाकत असताना आपण ज्या विभागांमध्ये आतापर्यंत शिक्षणतज्ज्ञ काम करत होते ते भाग पाडून टाकले पाहिजेत आणि ज्या विभागांमध्ये ज्ञानाची मर्यादा आहे ते विरघळले पाहिजेत. ज्ञान हा असा महासागर आहे की, ज्याला कोणत्याही सीमा माहित नाहीत आणि म्हणून ते विभागांमध्ये बंदिस्त केले जाऊ शकत नाही. म्हणूनच, "ज्ञानाचे अनुशासन न करणे" ही काळाची गरज आहे आणि "अशासकीय नसलेले" मंथन करणे, जे आयुष्यभर ज्ञानाची एकच शिस्त पाळत नाहीत, ते NEP-2020 ने साध्य करायचे आहे.

'जेथे इच्छा असते तेथे मार्ग असतो' असे म्हणतात. त्याच्या अंमलबजावणीतील प्रत्येक अडथळ्यावर मात करता येऊ शकते जर आपल्याकडे तसे करण्याची इच्छा आणि प्रेरणा असेल. यासाठी भारत सरकारने स्वयंम -मोक्स व्यासपीठ, स्वयंम प्रभा, दूरचित्रवाणी वाहिनी, दिक्षा, आभासी प्रयोगशाळा हे डिजीटल तंत्रज्ञान उद्दिट्ये साध्य करण्यासाठी उपलब्ध करून दिले आहेत. Diksha हे एक भारतीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान (EdTech) व्यासपीठ आहे जे शिक्षक, विद्यार्थी आणि पालकांसाठी डिजिटल संसाधने आणि शिक्षण साहित्य देते. डिजिटल इंडिया मोहिमेचा एक भाग म्हणून 2017 मध्ये मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने (आताचे शिक्षण मंत्रालय) हे सुरू

केले होते. दिक्षा हे मोबाईल ऍप्लिकेशन (ॲरप) आणि वेब-आधारित प्लॅटफॉर्म म्हणून उपलब्ध आहे. हे व्हिडिओ, परस्परसंवादी मॉड्युल आणि विविध विषय आणि श्रेणी स्तरांवरील ई-पुस्तकांसह विस्तृत शिक्षण संसाधनांमध्ये प्रवेश प्रदान करते. ही सामग्री अनेक भारतीय भाषांमध्ये उपलब्ध आहे, ज्यामुळे ती विविध भाषिक पार्श्वभूमीच्या विद्यार्थ्यांना प्रवेशयोग्य बनते.या प्लॅटफॉर्मने शिकण्याची प्रक्रिया अधिक मजेदार आणि परिणामकारक बनवण्यासाठी व्हिडिओ, क्विझ आणि गेमसह परस्परसंवादी आणि आकर्षक शिक्षण सामग्री ऑफर करते.दीक्षा प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्यांची शिकण्याची पातळी आणि वेग यावर आधारित वैयक्तिकृत शिक्षण अनुभव प्रदान करते. हे शिक्षकांना त्यांच्या विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचा मागोवा घेण्यास आणि अभिप्राय प्रदान करण्यास अनुमती देते.अनेक भारतीय भाषांमध्ये सामग्री ऑफर करते, ज्यामुळे ते विविध प्रदेश आणि भाषिक पार्श्वभूमीतील विद्यार्थ्यांना प्रवेशयोग्य बनते. ज्यामुळे विद्यार्थी त्यांच्या वर्गातील शिक्षणाला पूरक म्हणून त्यांचा वापर करू शकतात. दीक्षा शिक्षकांसाठी प्रशिक्षण साहित्य आणि संसाधने देखील प्रदान करते, त्यांना त्यांची अध्यापन कौशल्ये सुधारण्यास आणि नवीनतम अध्यापन पद्धतींसह राहण्यास मदत करते. प्लॅटफॉर्म एक समुदाय वैशिष्ट्य देखील प्रदान करते जेथे शिक्षक, विद्यार्थी आणि पालक एकमेकांशी संवाद साधू शकतात, कल्पना सामायिक करू शकतात आणि एकमेकांना समर्थन देऊ शकतात.

एकूणच, दीक्षा भारतीय शिक्षण क्षेत्रात एक बदल घडवून आणणारी आहे, जी देशभरातील लाखो विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण संसाधनांमध्ये सहज प्रवेश प्रदान करते. यामुळे दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून शहरी आणि ग्रामीण शिक्षणातील दरी कमी करण्यात मदत झाली आहे. शिक्षणात तंत्रज्ञानाच्या प्रभावी वापराचे एक आघाडीचे उदाहरण म्हणूनही दीक्षाला आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळाली आहे.

याच जिद्दीने आपल्या देशाला प्रगत देशांच्या बरोबरीने आणण्यासाठी आखलेले हे शैक्षणिक धोरण NEP २०२० प्रत्यक्षात आणण्यासाठी दीक्षा हे विद्यार्थी, पालक व शिक्षकांसाठी समग्र साधन ठरणार आहे. अशा प्रकारचे बहुविद्याशाखीय शिक्षण विद्यार्थ्यांना आत्म-जागरूकता, आत्म-शोध आणि आत्म-वास्तविकतेच्या जीवनभर, सतत आणि सतत चालू असलेल्या प्रक्रियेतून मार्गदर्शन करेल.

समारोप : दीक्षा तंत्रज्ञान हे नवीन समग्र शिक्षणात बहुविद्याशाखीय शिक्षण आणि संशोधनाच्या क्षेत्रात विद्यार्थी , शिक्षकांसाठी महत्वपूर्ण व्यासपिठ आहे .

संदर्भ :

चव्हाण, ग. (5 सप्टेंबर 2022) शिक्षकांच्या गुणवत्तेसाठी आता राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 कडून आशा. लोकसत्ता.

जैन,जी.एच, चांदवडकर बी.वाय, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० ची अंबलबजावणी, बहुविद्याशाखीय शिक्षण, अथर्व पब्लिकेशन.

अंजुम कुरेशी, (10 नोव्हेंबर 2022) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 : संशोधन आणि नवोपक्रमाला प्रोत्साहन, चंद्रपूर. Mrstayfeatured.com/post/

संपूर्ण आणि बहुविदयाशाखीय शिक्षणासाठी तंत्रज्ञानावर आधारित एक आधुनिक साधन–स्वयंम आणि दिक्षा.

संभाजी भिमराव जमधडे

सारांश :–

ऑनलाईन शिक्षण व्यवस्थेच्या मुबलक प्रमाणात उपलब्धतेमुळे स्वतः विद्यार्थी आपल्या विषायांशी आपल्या ज्ञानाशी इतरत्र तुलना करुन इतर विषयांची सांगड घालून आपला विकास करु पहात आहे या स्वयंम कार्यक्रम व दिक्षा सारख्या ऐप महत्त्वाच्या बाबींमुळे शिक्षण सहज, सोपे व हवे तेथे उपलब्ध झाले आहे.

प्रस्तावना :–

जगभरात कोरोना ने घातलेला थैमान आणि त्यामुळे झालेली हानी सर्वच स्तरावर चिंतेची बाब होती. जीवन मरणाच्या प्रश्नांपुढे सर्व प्रश्न फिके पडणारे होते. जगातील प्रत्येक व्यक्तीला आज आणि उद्याची चिंता असणे स्वाभाविक होते. सर्व जग एका जागेवर थांबल्या सारखे झाले. व्यापार, उद्योगधंदे, मोठ–मोठया जमिनी, मोठे बंगले, दुकाने जीवन या एका घटकापुढे फिके दिसू लागले, सर्व थांबल्या सारखे वाटत असले तरी मानव हा संघर्षाशील प्राणी म्हणून ओळखला जातो. आदिमानवा पासून ते आजच्या आधुनिक मानव हा सतत कार्यत आहे. मानवी जीवन सुखकर व आनंददायी बनवण्यासाठी या बाबींचा एक घटक म्हणून तंत्रविज्ञानांची प्रगती हा घेता येईल. परिस्थिती कठीण झाली तर त्यामध्ये टिकून राहण्यापेक्षा त्यावर उपाय शोधणारी मानवी प्रवृत्ती या प्रसंगातही दिसून आली.

कोरोना काळात शिक्षण लांबले पण थांबले नाही. कारण विकसित तंत्रज्ञान आणि मानवी धडपड यामुळे या कठीण प्रसंगातही विद्यार्थ्यांना या प्रदिर्घ काळातही शिक्षणापासून वंचित न ठेवता घरातून शिक्षण ही संकल्पना रुजली व लोकांनाही आता त्याचे महत्त्व समझायला लागले. आता विद्यार्थी ऑनलाईन शिक्षणामुळे स्वतःच्या ज्ञानाच्या कक्षा वाढवण्यासाठी धडपडतोय तो आपल्या ज्ञानाची तुलना करुन आपला विकास करण्यास सक्षम झाला आहे.

भारत सरकारने शिक्षणापासून वंचित व आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सहायाने दूरस्थ शिक्षण घेऊ इच्छित असलेल्या अध्ययन कर्तांच्या ज्ञानलालसेच पूरण करण्यासाठी ''स्वयम'' कार्यक्रम सुरु केलेला आहे यात विविध उच्च शैक्षणिक संस्थामार्फत नववी वर्गापासून ते उच्च शिक्षण किंवा तुमच्या आवडिच्या विषायात शाखेत मास्टर डिग्री पर्यंत शिक्षण उपलब्ध करुन दिलेले आहे. भारत सरकारने सुरु केलेल्या या कार्यक्रमाचे तीन महत्त्वाचे तत्त्वे आहे. प्रथम म्हणजे प्रवेश सहज, सुलभ व देशाच्या कान्या कोप–यातून तुम्ही सहज प्रवेश घेऊ शकतात. दुसरे महत्त्वाचे तत्व म्हणजे समानता यात आवडत असलेल्या विषयात शाखेत कोणत्याही विद्यार्थ्यांला पात्रतेनुसार प्रवेश मिळेल सर्वांना समानता असेल तिसरी व महत्वाची बाब किंवा तत्व म्हणजे गुणवत्ता होय. देशभरातील नामवंत शैक्षणिक संस्था संलग्नित असल्याने जे शिक्षण स्वयंम मधून मिळेल त्याची गुणवत्ता राखली जाते. ही गुणवत्ता कायम रहावी म्हणून उच्च शिक्षित शिक्षक, मार्गदर्शक उपलब्ध असणे शैक्षणिक साधने उपलब्ध असणे, नोट्स, शैक्षणिक साधने, पुस्तके सहज ऑनलाईन उपलब्ध असणे व ते गुणवत्तापूर्ण असणे या सर्व बाबींकडे लक्ष दिलेले असते.

उद्दिष्ट :–

संपुर्ण आणि बहु विद्याशाखील शिक्षणासाठी स्वयं पोर्टल आणि दीक्षा ॲप अभ्यास करणे.

''स्वयम'' पोर्टल :–

भारताच्या मानव संसाधन विकास मंत्रालयामार्फत आणि अखिल भारतीय तांत्रिक शिक्षण परिषदेद्वारे Microsoft च्या मदतीने तयार केलेले ऑनलाईन शिक्षणाचे पोर्टल म्हणजे स्वयंम होय.

'स्वयंम' या ऑनलाईन शिक्षण पोर्टलची घोषणा 1 फेब्रुवारी 2017 रोजी वार्षिक आर्थिक तरतुदी मध्ये भारत सरकार द्वारे केली गेली. 9 जुलै 2017 ला तत्कालीन राष्ट्रपती मा.प्रणव मुखर्जी यांच्या हस्ते या पोर्टलची लॉचिंग झाली.

'SWAYAM' चे पूर्ण रुप Study Webs Of Active -learning For Young Aspiring Minds स्वयंम हे इयत्ता नववीं पासून ते उच्च शिक्षणा पर्यंत ऑनलाईन अभ्यासक्रम उपलब्ध करुन देणारे केंद्र सरकारने चालवलेले एक पोर्टल आहे. यात तुम्ही ICT च्या माध्यमातून तुम्ही तुमच्या शिक्षणाचा दर्जा सुधारित करु शकतात किंवा या अभ्यासक्रमांशी जोडले जाऊन तुम्ही तुमचे पुढील शिक्षण घेऊ शकतात. यात तुम्हाला तुम्ही आहे त्या गावात, जिल्हयात, वस्तीत ॲनरॉईड मोबाईल च्या माध्यमातून जोडले जाऊ शकतात व त्याचं माध्यमातून शिक्षण सामग्री मिळवून अभ्यासक्रम पूर्ण करु शकतात. स्वयंम पोर्टल मध्ये उच्च शिक्षणाशी संबंधित असंख्य संस्था संलग्नित आहेत जसे :–

1) AICTE 2) IIMB 3) NCERT 4) NIOS 5) NITTTR 6) NPTEC 7) UGC 8) CEC 9) IGNOU

"स्वयंम" च्या सुविधा :–

१. स्वयंम मध्ये उपलब्ध असलेल्या अभ्यासकमांसाठी तुम्हाला मोबाईल आधारित परस्पर संवाद, ई–सामग्री इत्यादी हायस्कूल ते विद्यापीठ स्तरावरील वा उच्च शिक्षणासाठी सहजपणे उपलब्ध आहेत.

२. स्वयंम मध्ये प्रवेशीत विद्यार्थी, अध्ययनार्थी देशभरातून कोणत्याही ठिकाणाहून सहज आवश्यक शैक्षणिक साहित्य सामग्री प्राप्त करु शकतो. याला चार भिंतीतील शिक्षणाची सीमारेषा नाही.

३. स्वयंम ही आधुनिक मोबाईल प्रणाली असल्याने तुम्ही यात सहज प्रवेश करु शकतात. यात तुमच्यासाठी परस्पर संवादातून माहितीचे आदान–प्रदानाद्वारे समस्या निराकरण होतात.

४. स्वयंम विद्यार्थ्यांना अध्ययनात येणा–या शंका निराकरणासाठी तज्ज्ञांचा समन्वय गट उपलब्ध असतो. यात तुम्ही ऑनलाईन माध्यमातुन तुमच्या शंकाचे निरसन मार्गदर्शकांशी चर्चा करुन सहज करु शकतात.

५. स्वयंम मध्ये तुम्हाला शैक्षणिक गुणवत्तेमध्ये सुधारणा करण्यासाठी विविध ऑनलाईन मॉडेल व इतर माध्यमे चोवीस तास सहज उपलब्ध होतात.

दिक्षा :–

दिक्षा हे भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाच्या अधिनस्त आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (NCERT) च्या दोघांच्या सहकार्याने चालणारे एक Android पोर्टल व ऐप आहे. जे आपणास विभिन्न बारा भारतीय भाषेत शैक्षणिक साहित्य पूरवते. दिक्षा ऐप च्या माध्यमातून सहज मोबाईल वर शिक्षकांना, विद्यार्थ्यांना व पालकांना देखील शैक्षणिक माहिती व साहित्य सहज उपलब्ध होते. वेगवेगळे व्हिडिओ, शैक्षणिक सामग्री विद्यार्थ्यांना उपयुक्त तर आहेच. शिक्षकांना देखील पाठ योजनेपासून तर उपयुक्त शैक्षणिक माहिती देखील मिळणे दिक्षा ऐप मुळे सहज शक्य आहे. यात राज्याच्या अधिनस्त अभ्यासकम उपलब्ध होतो. इयत्ता पहिली ते बारावी पर्यंत चे सर्व विषय समाविष्ट करण्याचा पुरेपूर प्रयत्न यात आहे. विद्यार्थ्यांना सहज समजेल अशा भाषेत, ऐनिमेशन च्या सहायाने, व्हिडिओ विद्यार्थी सहज स्वयंम अध्ययन करु शकेल अशी रचना यात केलेली आहे.

बहुविद्याशाखीय विद्यार्थ्यांना सहज सोप्या पध्दतीने आहे तेथे शिक्षण घेण्यासाठी व घेत असलेल्या शिक्षणात सहायक सामग्री उपलब्धता स्वयंम पोर्टल व दिक्षा ऐप मुळे सहज शक्य आहे. भारत अधिकांश खेडयात वसलेला आहे. खेडेगावात ही विद्यार्थी आधुनिक पध्दतीने शिक्षण घेऊन आपला विकास करु शकतो. त्यासाठी त्याला कोठेही आर्थिक व सामाजिक बंधन नसेल. फक्त ज्ञान, लालसा व उच्च शिक्षणाचे त्याचे ध्येय त्याच्या कडे असावे ते पूर्ण करण्यासाठी भारत सरकारने वेळोवेळी केलेल्या या उपाययोजना मुळे देशातील कोणत्याही भागात राहणारा विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित राहणार नाही.

https://diksha.gov.in
https://swayam.gov.in
https //www.google.co.in

नालंदा आणि तक्षशिला हा आमचा समग्र बहु - विषय शिक्षणाचा वारसा आहे

श्रीमती रंजना हनुमंत डोलारे
संशोधक विद्यार्थी
प्रा.शा.मसला (खु) ता.तुळजापूर

डॉ. विष्णु पांडुरंग शिखरे
सहयोगी प्राध्यापक
शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, बार्शी, सोलापूर विद्यापीठ

आपल्या भारताला वैभवशाली प्राचीन इतिहासाचा वारसा लाभला आहे. प्राचीन काळात जगप्रसिदध असे विद्यापीठे भारतात होती. तो ही आपला शैक्षणिक वारसा आहे. प्राचीन भारताच्या शैक्षणिक विकासात नालंदा व तक्षशिला विद्यापीठांची महत्वाची भुमिका आहे. नव्हे शैक्षणिक वारसा आहे.

नालंदा विद्यापीठ :- प्रारंभी नालंदा विद्यापीठ हे विहाराच्या स्वरुपात होते. अनेक राजांनी या विद्यापीठास देणग्या दिल्या.

गुप्त् वंशातील पहिला कुमार गुप्ताने विहारास देणगी दिली. त्यामुळे त्याचे रुपांतर विद्यापीठात झाले.

हर्षवर्धनाच्या कालखंडात बिहार मध्ये नालंदा विद्यापीठ नावारुपाला आले होते. त्याने मोठी प्रगती केली. आणि ते आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठ झाले.

स्वरुप :- सभोवताली परकोट

1. विद्यापीठाच्या सभोवताली परकोट होता. परकोटाला प्रवेशद्वार होते. व आतमध्ये अनेक इमारती होत्या.
2. इमारतीचे स्तंभ अतिशय सुंदर होते.
3. विद्यापीठात अनेक महाविद्यालये होती. त्यांच्या वेगवेगळया इमारती होत्या. सर्व इमारती परिपुर्ण होत्या, इमारती चार-चार मजली होत्या.
4. इमारतीच्या भिंती, स्तंभ अलंकृत केलेले होते. उत्त्म रितीने सजवलेले इमारतीची कौले होती.
5. पुरोहित व आचार्यांसाठी खास निवास व्यवस्था होती.
6. आवारात सुसज्जित चबुतरे, सुंदर उद्याने, स्नानगृहे व क्रिडांगणांची सोय होती.

ग्रंथालये :- सुसज्ज ग्रंथालयासाठी रत्नसागर, रत्नोदय, रत्नरंजक अशा आणखी तीन सुंदर इमारती होत्या.

विद्वान आचार्य :- नालंदा विद्यापीठात 1510 शिक्षक होते. वादविवादात सरस असणारे भिन्न् भिन्न् शहरातील व वेगवेगळया देशातील बुध्दीवंत आपले अपुर्ण ज्ञान पुर्ण करण्यासाठी येत असत.

विद्यार्थी :- सातव्या शतकात नालंदा विद्यापीठात दहा हजार विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण होते. विद्यार्थी व शिक्षकांसाठी राहण्याची व जेवणाची मोफत औषधोपचाराची सोय होती. नालंदा विद्यापीठ बौद्धधर्मिय महायान पंथाच्या शिकवण्यासाठी प्रसिद्ध होते.

अभ्यासाचे विषय :- त्रिपिटके, बौद्ध ग्रंथ, साहित्य, तर्कशास्त्र, चित्रशास्त्र, शिल्प्कला, दंडनिती, गणित तत्वज्ञान, ज्योतिषशास्त्र , इ. विषयाचे अधययन व अध्यापन केले जात असे.

विद्यार्थी शिक्षक प्रमाण :- सहा विदयार्थ्यांमागे एक शिक्षक असे प्रमाण होते .

विद्यापीठाला येणारा खर्च :-

विद्यापीठाला येणारा खर्च राजे, सरदार व इतर श्रीमंत लोकांकडून देणग्या व विद्यापीठाच्या मालमत्तेतून केला जात होता.

गुप्त, हर्ष व पाल :- या राजांनी विद्यापीठाला मोठमोठया देणग्या दिल्या. विद्यापीठाजवळ नालंदा प्रदेशाच्या नरेशाने शंभर गावाचे उत्पन्न विद्यापीठाच्या खर्चासाठी दिले होते.

हयुएनत्संगच्या प्रवासवर्णनानुसार :- विद्यापीठाजवळ अन्नधान्यासाठी स्वत:ची जमीन होती व दुधदुभत्यासाठी गाईगुरे होती.

ग्रंथालयाच्या विभागात धर्मराज म्हणत निवासासाठी 4000 व अभ्यासासाठी 1000 खोल्या होत्या. 8500 विद्यार्थी शिक्षण घेत प्रत्येक दिवशी 100 व्याख्याने होत.

सत्याच्या शोधाची पहिली अट स्वातंत्र्य आहे, मानण्यात येई. विद्यापीठाच्या किर्तीमुळे देशातील कानाकोपऱ्यातून चीन, कोरिया, तिबेट इत्यादी परदेशातूनही विद्यार्थी येत. द्वारपंडित प्रवेशपरीक्षा अत्यंत कडक होती. प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी 20 ते 30 टक्के विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळे. विद्यापठाने आर्यदेव, **सिलभद्र, कर्णभती, स्थरमती, गुणमती, बुदधकीर्ती, शांतरक्षित, कमलशील** इ.विद्वानांनी मालिका निर्माण केल्या. **न्यायशास्त्र ही या विद्यापीठाची मोठी देणगी आहे.**

चरित्रसंपन्न व बुध्दीवान शिक्षक, अभ्यासु व होतकरुन विद्यार्थी , कुशल प्रशासन, राज्याकर्त्यांचा सतत लाभलेला वारसा, आश्रय यांमुळे नालंदा विद्यापीठाची उत्तरोत्तर सतत आठ शतके भरभराट होती.

भारतातील अध्ययन -अध्यापनाच्या श्रेष्ठ परंपरेला सातत्य व समृध्दी लाभून देण्यात या विद्यापीठाचा वाटा खूप मोठा आहे.

तक्षशिला विद्यापीठ :- इ.स. पुर्व 300 ते 400 या कालखंडातील हे विद्यापीठ आहे. तक्षशिला हे गांधार देशाची राजधानी आहे. तक्षशिला हे भारतातील सर्वात जुने विद्यापीठ आहे परदेशातील अनेक विद्यार्थी शिक्षणांसाठी येत होते.

विद्यार्थ्यांच्या राहण्याची व जेवणाची व्यवस्था विद्यापीठातचं केलेली होती. हे विद्यापीठ राजनिती व शस्त्रविद्येसाठी प्रसिध्द होते. तसेच आयुर्वेद व व्यायाम शास्त्राचे विशेष शिक्षण दिले जात असत.

❖ एकाच वेळी शस्त्रविद्या विभागात 103 राजपुत्र शिक्षण घेत असल्याचा उल्लेख आढळून येतो.
❖ या विद्यापीठात अनेक प्रसिध्द व्यक्ती शिक्षण घेत होत्या. यामध्ये प्रसिध्द व्याकरण कर्ता पणिनी, कोसलचा राजा.
❖ प्रसेनजित, मल्ल सरदार बंधू, गौतम बुध्द कालीन लिच्छवी घराण्यातील महाली, आर्यचाणाक्य याच विद्यापीठात होते. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीप्रमाणे कोणत्याही विषयात अध्ययन करण्याची मुभा होती.
❖ गरीब विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण दिले जात असे.
❖ श्रीमंत विद्यार्थ्यांकडून एक हजार सोन्याची नाणी शुल्क आकारले जात असे.

येथील विद्यापीठात शिक्षणाचे महत्व पुरातन कालापासून भारत देशाने सर्व जगाला दिले. जगातील सर्वात जुने विद्यापीठ म्हणून तक्षशिला विद्यापीठ मानले जाते. ऐतिहासिक वारसा आपल्यापासुन हिरावला गेला त्याचा नाश करण्यात आला. तक्षशिला विद्यापीठाने सर्व जगला शिक्षणाचे महत्व दिले.

नालंदा व तक्षशिला विद्यापीठ हे फक्त बुध्दीप्रामाण्य व सांस्कृतिक वैज्ञानिक संशोधनसाठीचे एक प्रमुख केंद्र होते. जगामध्ये जर एखादा वरचढ होत असेल तर त्याच्या Education System ला महत्व दिले जाते. इ.स. पू. 8 व्या शतकापासून इ.स. 4 थ्या शतकापर्यंत सु.1200 वर्षे हे विद्यापीठ ग्रीक, इराणी, मौर्य, इंडो-बॅक्ट्रीयन, सिशियन कुशाण वगैरे, अनेक राज्यकर्त्यांच्या राजकारणाचा, संस्कृतिचा आणि भाषांचा प्रभाव पडला व त्याचा परिणाम विद्यापीठातील भाष आणि अभ्याकस्रम यावरही पडला. इ.स. 5 व्या शतकात हुणांनी तक्षशिला पूर्ण विध्वंस केला तेंव्हापासून हे विद्यापीठ बंद पडले.

रचना :- तक्षशिला विद्यापीठाची रचना ही आधुनिक विद्यापीठाप्रमाणे नव्हती. तेथे अनेक विद्यार्थी उच्च अध्ययनाकरिता भारतातील काना कोपऱ्यातून व आशिया युरोपमधील देशातूनही येत असत.

विद्यार्थी :- प्रत्येक शिक्षक म्हणजे एक स्वतंत्र संस्थाचं असे. त्याला त्याचे प्रौढ विद्यार्थी मदत करील.

एका शिक्षकाच्या हाताखाली सुमारे 500 विद्यार्थी असत असा उल्लेख जालकांत आढळतो.

निवास व्यवस्था :- विद्यार्थ्यांच्या भोजन निवासाची सोय विद्यापीठातच वस्तीगृहात असे.

फी खर्च :- सधन वर्गातील विद्यार्थी संपूर्ण शिक्षणाकरिता सामान्यत: 1000 सुवर्णनाणी शुल्क म्हणून देत. निर्धन विद्यार्थी गुरुगृही राहून नेमलेली कामे दिवसा करीत आणि रात्री अध्यापन करीत कांही विद्यार्थी अध्ययन झाल्यानंतर पैसे मिळवून गुरुदक्षिणा देत.

शिक्षण प्रवेश वयोमर्यादा :- प्रवेश परिक्षेनंतर 16-17 वर्षे वयाचे विद्यार्थी घेतले जात. शिक्षणाचा कालावधी सामान्यपणे 7-8 वर्षाचा असे. इ.स.पू. 6 व्या शतकात या ठिकाणी बनारस, राजगृह, मिथीला, उज्जयिनी इ. नगरातून व कुरु कोसल इ. राज्यातून विद्यार्थी येत. कोसलचा प्रसेनजित राजा व जीवक राजपुत्र (बिंबीसारचा अनौरस पुत्र) यांनी येथेच शिक्षण घेतले. पाणिनी व कोटील्य यांनीही येथे शिक्षण घेतले. अध्यापकांच्या श्रेणीत धौम्यऋषी, आयर्वेदाचार्य जीवक इत्यादींचे उल्लेख येतात.

शिक्षणव्यवस्था :- तक्षशिलेत फक्त उच्च शिक्षणाची व्यवस्था होती. देश व परदेशातून उच्च शिक्षणासाठी या विद्यापीठात प्रवेश घेत असत.

अभ्यासासाठी विषय :- सखोल अभ्यासावर भर दिला जाई वैदयक, धनुर्विद्या, वेदत्रयी, व्याकरण, तत्वज्ञान, वास्तुशास्त्र इ. प्रमुख विषय शिकवले जात. याशिवाय शल्यक्रिया युध्दतंत्र, ज्योतिष, कृषिविज्ञान, फलज्योतिष, वाणिज्य, सांख्यिकी, विज्ञान लेखाशास्त्र, संगीत, नृत्य, चित्रकला असे विषयही शिकवले जात.

परिणामकारकता :- विद्यापीठात विद्यार्थ्यांकडून धर्म,जाति,कुल निरपेक्ष प्रवेश असे. 1000-1200 वर्षाच्या कालखंडात ज्या-ज्या राजवटींनी तक्षशिलेवर अधिराज्य केले त्यांचा तेथील अभ्यासक्रमावर व भाषेवरही कमी अधिक परिणाम झाल. इराणी व ग्रीक संस्कृतीचे अनेक इतर विषय शिक्षणक्रमात समाविष्ठ झाल्या.

लिपी वापर :- ब्राम्ही लिपीऐवजी खरोष्ठी लिपींचा वापर अधिक होऊ लागला. ग्रीक तत्वज्ञान व भाषा याचाही अभ्यासक्रमात समावेश झाला. येथील अभ्यासक्रमात 18 शास्त्रे व 18 कलांचा अंतर्भाव होता.

विद्यापीठातील विषय व आत्ताचे अभ्यास विषय यातील मिळते जुळते पणा :- तक्षशिलेत दिले जाणारे शिखण आजच्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयात दिल्या जाणाऱ्या विषयांशी मिळते -जुळते होते. तक्षशिलेला एवढे मोठे स्थान प्राप्त होण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे या विद्यापीठाला लाभलेले विद्वान, निरलस, आणि ऋषीतुल्य शिक्षक. या शिक्षकांची प्रशंसा तत्कालीन सिसरो, लिनीसारख्या पाश्चात्य पंडितांनी केलेली आहे. या विद्यापीठाला नवापरुपास आणण्याचे काम चाणक्य उर्फ कौटिल्य यांनी केले होते.

इ.स. पू-4 थ्या शतकात तक्षशिला विद्यापीठाची किर्ती सर्वदूर पसरली होती. सिकंदराबरोबर आलेल्या **गौरवोदगार** - ग्रीक इतिहासकारांनी देखील तक्षशिलाचे वर्णन केलेले आहे. ग्रीसमध्ये कोठेही अशाप्रकारचे विद्यापीठ या काळामध्ये अस्तित्वात नव्हते असे त्यांनी लिहून ठेवलेले आहे. चिनी बौध्द भिक्खू हा इसवी सन 400 सुमारास भारतामध्ये आला होता. त्यावेळी त्याने तक्षशिला विद्यापीठामध्ये बौध्द तत्वज्ञान, अर्थशास्त्र, तर्कशास्त्र, वैद्यकिय तसेच ध्यानाधना इ.स.विविध विषयांचे शिक्षण विद्यार्थ्यांना दिले जात होते. या या संदर्भातील सर्व माहिती परकीय प्रवाशांच्या प्रवास वर्णनामध्ये आलेली आहे. तक्षशिला हे प्राचीन काळातील एक वैभव संपन्न आणि सामर्थ्यशाली शिक्षण केंद्र म्हणून पुढे आले. या शिखण केंद्रामधून अनेक विद्यार्थी शिक्षण घेऊन पुढे गेले.

हजार - बाराशे वर्षे अण्याहून शिक्षणकार्य करीत असलेले हे आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे एकमेव प्राचीन विद्यापीठ होते. तथापि 5 व्या शतकात फाहियान या चिनी प्रवाशानेही भेट दिली होती.

अशा प्रकारे, भारतीय शिक्षण संस्कृतीचा आदर्श वारसा म्हणुन नालंदा व तक्षशिला विद्यापीठ उल्लेखनीय व अलौकीक आहेत.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक आयोग 2020 आणि 1986 चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण यांचा

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – II April – 2023

तुलनात्मक अभ्यास

डॉ. दीपा अनिल पाटील
नं.ता.वि.स.चे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय नंदुरबार

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे 21व्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण आहे 34 वर्ष जुन्या 1986 च्या शिक्षणानंतर हे नवीन शैक्षणिक धोरण शिक्षण क्षेत्रातील नवीन आशा पल्लवीत करणारे, बदलत्या शैक्षणिक गरजेनुसार तयार करण्यात आलेले धोरण आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये शालेय आणि उच्च शिक्षण अधिक समग्र बहुशाकीय आणि एकविसाव्या शतकाच्या गरजा भागविणारे धोरण म्हणून संबोधले जात आहे. प्रज्ञावंत समाज आणि जागतिक ज्ञान महासत्ता म्हणून परिवर्तन घडविण्याच्या आणि विद्यार्थ्यांच्या क्षमता विकसित करण्यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 महत्त्वाचे आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची अंमलबजावणी होत असताना मागील राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 चा आढावा घेणे, तसेच 1986 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची नवीन शैक्षणिक धोरणाची तुलना करणे आणि बदलत्या समाजाचे चित्र डोळ्यासमोर ठेवून बदलणाऱ्या शिक्षण व्यवस्थेचे परिणाम प्रस्तुत लेखात मांडण्यात आले आहे

1986 व 2020 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची तुलना

1) शैक्षणिक धोरणाची रचना

1986 चेराष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणडॉ.कोठारी आणि डॉ. राममूर्ती या शिक्षण तज्ज्ञांच्या शिफारशीवर आधारित होते तर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे प्रथमच के. कस्तुरी रंगन या शास्त्रज्ञांच्या अध्यक्षतेखाली शिक्षक तज्ञांच्या अनुभवावर आधारित आहे

सकारात्मक परिणाम

दोन्ही काळातील राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये शिक्षण प्रणालीच्या विकास होण्याच्या दृष्टीने शिफारशी मांडण्यात आलेल्या दिसतात. विशेष बाब म्हणजे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 यात माहिती तंत्रज्ञान विकास व कौशल्य आणि संशोधन यांना चालना देण्याचा पूर्णपणे प्रयत्न झालेला दिसतो.के. कस्तुरी रंगन हे स्वतः एकविसाव्या शतकातील नावाजलेले जागतिक स्तरावरील शास्त्रज्ञ आहेत. 21व्या शतकाच्या दृष्टीने भारताच्या शिक्षणाचा आकृतीबंध माहिती तंत्रज्ञान कौशल्य आणि संशोधन यावर आधारित असावा या दृष्टीने शिक्षण क्षेत्रातील प्रत्येक शाखेत महत्त्वपूर्ण बदल झालेले दिसतात.

2) आकृतीबंध

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 चाआकृतीबंध 10 + 2 असा होता. के कस्तुरी रंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली अनेक तज्ञ शिक्षक मंडळ यांच्या विचार मंथनातून शैक्षणिक धोरण 2020 चा आकृतीबंध 5+3+3+4 अशी रचना करण्यात आलेली आहे.

सकारात्मक परिणाम

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या नवीन आकृतीबंध नुसार पूर्व प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक शिक्षण हा शालेय शिक्षणाचा एकीकृत भाग होणार आहे. त्यामुळे पूर्व प्राथमिक आणि उच्च प्राथमिक हे शालेय शिक्षणापासून वेगळे पडलेले दोन स्तर या आकृतीबंधामुळे एकीकृत झाले आहे.

3) अंगणवाडीतील शिक्षण

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 नुसार अंगणवाड्यांमधून दिले जाणारे शिक्षण हे पूर्व प्राथमिक स्तरावरील शिक्षणाचा भाग होते मात्र राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार पूर्व प्राथमिक शिक्षण हा

प्राथमिक शिक्षणाचा एक भाग आहे म्हणजेच अंगणवाडी ही आता प्राथमिक शिक्षणाचा भाग झालेली आहे

सकारात्मक परिणाम

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार अंगणवाडी मधून दिले जाणारे शिक्षण हा प्राथमिक शिक्षणाचा एक भाग झाल्यामुळे संपूर्ण भारतभरातील अंगणवाड्या आता प्राथमिक शाळांना जोडल्या जाणार आहेत त्यामुळे अंगणवाडी शिक्षिका अंगणवाडी सेविका यांना प्राथमिक शिक्षकाचा दर्जा प्राप्त होऊन आवश्यक असलेले सेवांतर्गत प्रशिक्षण प्राथमिक शिक्षणाच्या अंतर्गत दिले जाणारआहे.

4) शालेय शिक्षणातील प्रवेशाचे वय

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 नुसार बालकाचे वय वर्ष सहा पूर्ण झाल्यानंतर त्याचा शाळेत प्रवेश होतो. मात्र राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार पूर्व प्राथमिक शिक्षण प्राथमिक शिक्षणाला जोडल्याने बालकाचा प्राथमिक शाळेतील प्रवेश वय वर्ष तीन पूर्ण झाल्यानंतर होणार आहे.

सकारात्मक परिणाम

बालकाला वय वर्ष तीन पूर्ण झाल्यानंतर प्राथमिक शाळेत प्रवेश मिळाल्याने प्राथमिक शिक्षणाच्या एकाच छताखाली त्याला प्राथमिक स्तरावरील शिक्षण पूर्ण करता येईल.

5) त्रिभाषा सूत्र

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 हे 1962 मधील कोठारी आयोगाच्या शिफारशीवर आधारित असल्याने त्रिभाषा सूत्राचा अवलंब करण्यात आलेला होता म्हणजेच मातृभाषेतून प्राथमिक शिक्षण उच्च प्राथमिक स्तरापासून विद्यार्थ्याला मातृभाषेसोबत राष्ट्रभाषा आणि ज्ञानभाषा शिकणे अनिवार्य होते.
राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणा नुसार इयत्ता पाचवी पर्यंतचे शिक्षण पूर्णपणे मातृभाषेतूनच देण्याचे निश्चित केले आहे इतकेच नाही तर उच्च शिक्षणातही मातृभाषेचे महत्त्व वाढविण्यात आलेले आहे

सकारात्मक परिणाम

मातृभाषेतून शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांवरील बौद्धिक ताण कमी होऊन विविध प्रकारच्या संकल्पना किंवा संबोध स्पष्ट होण्यासाठी मदत होणार आहे तसेच शिक्षण अधिक आनंददायी करता येईल.

6) माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शिक्षणातील विशेष बदल

१९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये माध्यमिक शिक्षण नववी ते दहावी आणि उच्च माध्यमिक शिक्षण अकरावी ते बारावी असे होते. त्यानुसार दहावीपर्यंत विद्यार्थ्याला त्याच्या आवडीनुसार विशेष विषयाला प्रवेश नव्हता. विद्यार्थी दहावीनंतर त्याच्या आवडीनुसार विशिष्ट शाखा घेऊन उच्च शिक्षणाकडे वळत असे. मात्र राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 अन्वये विद्यार्थ्याला इयत्ता नववी मध्ये आपल्या आवडीनुसार शाखा निवडावी लागणार आहे.

सकारात्मक परिणाम

विद्यार्थ्याला समूह संपर्क साधनांच्या माध्यमातून अनेक नवनवीन विषय समजून घेता येतात. त्याला त्याच्या आवडी चे क्षेत्र वर्ग नववी मध्ये निवडावे लागणार आहे. म्हणजेच उच्च शिक्षणाकडे वळताना त्याला त्याच्या आवडीच्या विषयात सखोलता प्राप्त होणार आहे.

7) शिक्षक शिक्षण क्षेत्रातील बदल

1986 च्याशैक्षणिकधोरणातप्राथमिक शिक्षक पात्रतेसाठी दोन वर्षाचा डीएड चा अभ्यासक्रम पूर्ण करणे आवश्यक होते. तर माध्यमिक शिक्षकांसाठी बीएड चा अभ्यासक्रम पूर्ण करणे आवश्यक होते. मात्र नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार डीएड अभ्यासक्रम आता बंद होऊ घातला आहे. तर एकीकृत चार वर्षांचा इंटिग्रेटेड बी एड चा अभ्यासक्रम प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक पर्यंत शिक्षक पात्रतेसाठी निश्चित केलेला आहे.

सकारात्मक परिणाम

प्रात्यक्षिक व प्रत्यक्ष अध्यापनाच्या अनुभवाचा समावेश एकीकृत चार वर्षाच्या इंटिग्रेटेड बीएड मध्ये समाविष्ट करण्यात आल्याने शिक्षक प्रशिक्षणार्थ्याला विविध प्रकारचे आशय ज्ञान आणि अध्यापन शास्त्रीय प्रात्यक्षिकांचा अभ्यासक्रम पूर्ण केल्याने समाजाला कुशल व प्रशिक्षित शिक्षक मिळणार आहे.

8) गुणांचे महत्त्व

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 च्या शिक्षण प्रणालीत दहावी व बारावीच्या गुणपत्रकात प्राप्त झालेल्या गुणांना पुढील प्रवेशासाठी विशेष महत्त्व देण्यात आलेले होते. मात्र 2020 च्या शैक्षणिक धोरणानुसार दहावी व बारावीच्या गुणपत्रकात गुणांच्या ऐवजी कौशल्य व क्षमता विभागाच्या समावेश केलेला आहे.

सकारात्मक परिणाम

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या झालेल्या बदलानुसार विद्यार्थ्यांमध्ये केवळ बौद्धिक विकास न होता सर्वांगीण विकासाला चालना मिळणार आहे. तसेच त्याच्या अंगी विविध प्रकारचे कौशल्य आणि क्षमता विकसित करण्याचा प्रयत्न जाणीवपूर्वक केलेला असेल

9) मूल्यमापन पद्धती

1986 च्या शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन केवळ शिक्षकांमार्फतच होत असे. मात्र राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये अमुलाग्र झालेला बदल म्हणजे विद्यार्थी स्वतः स्वतःचे मूल्यमापन करणार आहे. त्यासोबतच त्याचे सहाध्यायी मित्र आणि शिक्षक देखील मूल्यमापन करणार आहेत.

सकारात्मक परिणाम

मूल्यमापनात झालेला वरील बदल हा नक्कीच आशादायी आहे कारण अशा स्वरूपाच्या मूल्यमापनातून विद्यार्थ्यांचे सर्वांगीण व व्यापक मूल्यमापन करण्यास चालना मिळणार आहे.

10) उच्च शिक्षणात बदल

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 नुसार उच्च माध्यमिक शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर विद्यार्थ्याला एकावेळी एकाच शाखेत प्रवेश घेता येत होता म्हणजे त्याला एकाच शाखेचा अभ्यासक्रम पूर्ण करता येत होता मात्र की कसुरी रंगांची यांच्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये विद्यार्थ्याला एका वेळी विविध शाखांमधील विषयांचा अभ्यास करून पदवी प्राप्त करता येणार आहे.

सकारात्मक बदल

विद्यार्थ्याला उच्च शिक्षण केवळ एका विषयात पूर्ण न करता अनेक विषयातून त्याला पदवी प्राप्त करता येणार आहे. म्हणजेच शिक्षणातील साचेबंदपणा दूर होऊन विद्यार्थ्याला त्याच्या आवडीनुसार आणि क्षमतेनुसार विविध पद्धतीचे शिक्षण पूर्ण करता येणार आहे.

11) कला क्रीडा संगीत यांचे अभ्यासक्रमातील स्थान

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 नुसार कला क्रीडा संगीत योग समाजसेवा यांचा अभ्यास पूरक कार्यक्रमात समावेश केलेला होता. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये मात्र कला क्रीडा संगीत योग समाजसेवा हा अभ्यासक्रमाचाच भाग असणार आहे

12) मंत्रालयाच्या नावात बदल

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 पर्यंत शिक्षण व्यवस्था केंद्र शासनाच्या नियंत्रणात केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाकडे होती. नवीन झालेल्या बदलानुसार मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नामकरण केंद्रीय शिक्षण मंत्रालय असे करण्यात आलेले आहे..

सकारात्मक परिणाम

मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाच्या नावामध्ये रूपांतर करून केंद्रीय शिक्षण मंत्रालय केल्याने शिक्षण प्रक्रिया केंद्रस्थानी आली आहे म्हणजेच शिक्षण क्षेत्रातील विविध विकास कामे व त्यांची अंमलबजावणी तात्काळ होईल अशी अपेक्षा आहे

13) RTE चा वयोगट

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 पर्यंत प्रत्येकाला मोफत व सक्तीचे शिक्षण सहा ते चौदा वयोगटापर्यंत निश्चित केलेले होते. मात्र राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा मूलभूत कायदा आल्याने तसेच शिक्षणामध्ये पूर्व प्राथमिक स्तराला प्राथमिक स्तराशी जोडल्यामुळे आरटीई चा वयोगट तीन ते अठरा वर्षापर्यंत केला आहे.

सकारात्मक परिणाम

आरटीई ची कक्षा 3 ते 18 वर्षे केल्यामुळे विद्यार्थ्यांना वय वर्ष तीन पासून अठरा वर्षापर्यंत सक्तीचे व मोफत शिक्षण मिळणार आहे त्यामुळे शिक्षणातील गळती कमी होण्यास मदत होईल.

Refference :

National Education Policy 2020 .https://www.mhrd.gov.in/sites/uploadfiles/mhrd/files/document-reports/NEP86-mod92.pdf

NatinalEducationPolicy 2020. https://www.mhrd.gov.in.site/uploadhttps://www.mhrd.gov.in.site/upload_files/mhrd/files/nep/finalenglish

In sync with new education policy 2020,check out the b.ed course at manavrachana University,27 aug 2020, https://timesofindia.com

नालंदा विश्वविद्यापीठ एक समग्र आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचे प्राचीन केंद्र

पाटील अक्षय कैलास
एम.एस.सी.(प्राणीशास्त्र). प्रथम वर्ष बी.एड. विद्यार्थी संशोधक.
साने गुरुजी विद्याप्रबोधिनी सर्वसमावेशक शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, खिरोदा.

सारांश :-

प्राचीन भारतातील शिक्षण पद्धती ही विद्यार्थ्यांच्या अंतर्गत व बहिर्गत अशा दोन्ही पद्धतीच्या सर्वांगीण विकास केंद्रित करून व त्यांना जीवनासाठी योग्य बनविणारी होती. समृद्ध भारतीय परंपरेमुळे विद्यार्थ्यांच्या भौतिक, बौद्धिक, अध्यात्मिक, सौंदर्यात्मक, सामाजिक, भावनिक, कला विषयक बाजूंच्या विकासात मदत होत होती. ज्याकाळी जगामध्ये खूप कमी ठिकाणी संघटीत उच्चस्तरीय शिक्षणाचा विचार केला होता. त्याकाळी भारतात उच्च शिक्षणाची केंद्रे लोकप्रिय होती. ती म्हणजे तक्षशिला, नालंदा, वैशाली, वल्लभी, विक्रमशिला अशी ३५ प्रगत आणि प्रतिष्ठित विद्यापीठे होती. या केंद्राची प्रमुख वैशिष्टे अध्ययन स्त्रोत, बहुविद्याशाखीय, बहुभाषीय, ज्ञानशाखा, शारीरिक शिक्षण, मुक्त शिक्षण पद्धती, बहुधार्मिक, मोफत शिक्षण, व्यावसायिक व मूल्य शिक्षण इत्यादी होती.

मुख्य शब्द :- बहुविद्याशाखीय, बहुभाषिक, नालंदा, शिक्षण, बौद्ध, विहार इत्यादी.

प्रस्तावना :-

प्राचीन भारतामध्ये गुरुकुल व आश्रम पद्धतीने गुरु-शिष्य परंपरेने शिक्षण दिले जायचे. त्यानंतर मोठे विहार निर्माण करून एकाच ठिकाणी हजारो विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याची प्रथा देखील सुरु झाली. त्यात वैदिक, बौध्द, जैन, तत्त्वज्ञान, व्याकरण इत्यादी विषयांवर शिक्षण दिले जाई. त्याकाळी तक्षशिला, नालंदा, वल्लभी, विक्रमशिला, सोमपूर महाविहार, शारदापीठ इत्यादी सर्व शिक्षण केंद्रे सर्वांगीण शिक्षण देत होती. जवळपास ९०० वर्षापेक्षा अधिक काळ समग्र व बहुविद्याशाखीय ज्ञानदान करणारे भारतातील दुसरे जुने विद्यापीठ नालंदा होय. नालंदा विद्यापीठाची स्थापना इ.स वी सनाच्या ४ थ्या शतकात झाली. त्या काळात हे विद्यापीठ सर्वात प्रतिष्ठित आणि प्रगत मानले जात होते. नालंदा विद्यापीठाची स्थापना ऑक्सफर्ड विद्यापीठाच्या ६०० वर्षापूर्वी झाली होती. या विद्यापीठाची पायाभरणी करण्याचे श्रेय गुप्त राजा कुमारगुप्ता यांना जाते. ' नालंदा ' हा एक संस्कृत शब्द आहे. त्यांच्या अर्थ ना- म्हणजे नाही, आलन म्हणजे- मर्यादा, ना म्हणजे- (ज्ञान) देणे, ज्ञानाला मर्यादा नाही म्हणजेच ज्ञान हे अनंत आहे. ' नालंदा ' या शब्दाचा दुसरा अर्थ ' नालन ' म्हणजे कमळ हे बौद्ध धर्मातील शहाणपणाचे (ज्ञानाचे) प्रतिक आहे. "दा" म्हणजे देणे. म्हणजेच ज्ञान देणे. हा असा काळ होता, तेव्हा भारताला 'सोन्याचा पक्षी ' म्हणून संबोधले जायचे. त्याचा अर्थ असा भारत की जो आपल्या ज्ञानाचा प्रवास सर्व जगभर पसरवतो.

परिचय :-

प्राचीन भारतातील उच्च शिक्षणाची केंद्रे त्यांच्या संस्थेमुळे आणि त्या दूरच्या काळात विद्वत्तेमध्ये अद्वितीय होती. जेव्हा जगात इतरत्र फार कमी लोकांनी विद्यापीठ स्तरावर संघटित शिक्षणाचा विचार केला होता. तेव्हा बिहारमधील नालंदा येथे भारतातील व जगातील सर्वश्रेष्ठ, सर्वउत्कृष्ट शिक्षण केंद्र होते. तक्षशिला व नालंदा या दोन विद्यापीठांना युनेस्कोने (UNESCO) २०१६ मध्ये जागतिक वारसा स्थळे म्हणून घोषित केली आहेत. नालंदा विद्यापीठात बहुविद्याशाखीय शिक्षण दिल जात होते. त्यामध्ये खगोलशास्त्र, गणित, तर्कशास्त्र, साहित्यशास्त्र, धर्मशास्त्र, औषधशास्त्र इत्यादी विद्याशाखांमध्ये शिक्षण दिल जात होते. हे विद्यापीठ बंद पडले, त्यावेळी जगात कैरोमधील 'अलअझहर', इटली मधील 'बोलोग्नो' व

युनायटेड किंगडम मधील ‘ऑक्सफर्ड’ हि विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली.

नालंदातील अध्ययन व अध्यापन प्रणाली :-

- नालंदा विद्यापीठात तत्कालीन पद्धतीप्रमाणे आठ वर्षापर्यंतच्या बालकांना प्राथमिक, आठ ते बारा वयापर्यंत माध्यमिक शिक्षण दिल जाई. भारतीय विद्यापीठामध्ये साधारणत सोळा ते वीस वयोगटातील विद्यार्थी असत.
- नालंदा विद्यापीठात प्रवेश मिळवणे सोपे नव्हते असे म्हटले जाते. की जो पर्यंत विद्यार्थी नालंदाच्या द्वारपालांना त्यांची बुद्धिमत्ता सिद्ध करत नाहीत, तो पर्यत त्यांना विद्यापीठात प्रवेश दिला जात नव्हता.
- विद्यापीठाच्या प्रवेशाकरिता येणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी प्रवेश परीक्षेद्वारे जवळपास २०% विद्यार्थ्यांना प्रवेश दिला जाई. असे एका चिनी संशोधकाने नमूद केले आहे. विद्यार्थामध्ये बौद्ध व अबौद्ध विषयांचे शिक्षण दिले जाई.
- नालंदा विद्यापीठातील अभ्यासक्रमात हीनयान व महायान पंथाच्या तत्त्वज्ञानाबरोबरच वेद अध्ययन, अध्यात्मक, व्याकरण, हेतूविद्या, आयुर्वेद, धर्मशास्त्र, ज्योतिष, पाणिनीसूत्रे, खगोलशास्त्र, गणित, तर्कशास्त्र, साहित्यशास्त्र, रसायनशास्त्र, स्थापत्यशास्त्र, संख्याशास्त्र, अंकगणित, औषधीशास्त्र अशा ६४ बहुविद्याशाखेमध्ये शिक्षण दिले जात होते.

नालंदा विद्यापीठातील विद्यार्थी आणि शिक्षकांमधील अंतरक्रिया :-

- नालंदाचे विद्यार्थी देखील खूप प्रसिध्द बनले. वसूबंधू एक प्रसिध्द भारतीय भिक्षु . ज्याने नंतर योगचारा शाळा सुरु केल्या.
- ह्युरान त्सांग एक प्रसिध्द जागतिक प्रवाशी म्हणून उदयास आला. ह्युरान त्सांग वर्णनानुसार नालंदा विहारात ज्ञानग्रहण व ज्ञानदानाच्या हेतूने ५००० विद्यार्थी विद्यापीठाच्या वसतिगृहात राहत होते.
- आर्यभट्ट हे प्रसिध्द भारतीय गणिततज्ञ म्हणून उदयास आले. हे सर्व नालंदाचे प्रतिष्ठित माजी विद्यार्थी होते.
- या ठिकाणी गौतम बुध्द व त्यांचे शिष्य यांनी अनेक चर्चा केल्या होत्या. महावीर (जैन तीर्थकार) गोशाला या तज्ञांस भेटले होते. चीन तज्ज्ञ फान्हायेन आय क्विवा यांनी सुद्धा विद्यापीठाला भेट दिली होती.
- बहुतेक विद्यार्थी भारतातून चीन, तिबेट, सियांग, पर्शिया, कोरिया, जावा, श्रीलंका, जपान, सुमात्रा, नेपाळ, मंगोलिया, तुर्की, दक्षिण आशिया आणि ग्रीस या देशातून येत असत.
- विद्यापीठात अध्यापनासाठी १०,००० शिक्षक होते.
- नालंदाचे पहिले प्राचार्य नागार्जुन होते. बौद्धाच्या मते, नागार्जुन हा बुद्धानंतरचा सर्वात प्रतिष्ठित विद्वान म्हणून ओळखला जातो.
- शीलभद्र हे विद्यापीठाचे मुख्य आचार्य (कुलगुरू) होते आणि धर्मपाल, जिनमित्र, प्रभामित्र, नागार्जुन, शस्त्ररक्षिता, चंद्रपाल, आतिश, आर्यदेव, ज्ञानचंद्र आदि विविध तज्ञ अध्यापनाचे कार्य करीत होते.
- विद्यापिठाच्या विविध सभागृहात रात्रंदिवस, वादविवाद, परिसंवाद, प्रश्नोत्तरे, चर्चासत्रे, चिंतन, चर्चा, अभ्यास, संवाद, अनुसंधान, अन्वेषण लेखन, प्रकाशन, संशोधन इत्यादी आंतरक्रिया विद्यार्थी आणि शिक्षकांमध्ये घडत असत.

नालंदाचा सुसज्ज परिसर व भौतिक सोई - सुविधा :-

- विद्यापीठाचा परिसर अनेक चौरस मैल क्षेत्रफळाचा होता. येथे भव्य अशा इमारती होत्या. विद्यापीठाच्या परिसरात बागा, उपवने, तलाव, रस्ते होते. आवाराच्या मधोमध पाण्याचा कालवा जात असे. विद्यापीठात उद्याने, विश्रांतीगृह, मध्य किचन इ. होते.
- ३००० निवासी खोल्या व ११ वस्तीगृहे होती. या सर्व वस्तीगृहांमध्ये ३०० खोल्या होत्या. त्या खोल्यांमध्ये दगडी पलंग, लॉकर्स आणि बुकशेल्फस देखील होते. ८० सभागृहे, शंभर अध्ययन कक्ष आणि गृहताऱ्याच्या खगोलशास्त्रीय अभ्यासासाठी उंच मनोरे होते. ५००० हजार विद्यार्थी विद्यापीठाच्या वसतीगृहात राहत होते.

नालंदाचे स्वयंपूर्ण व विराट ग्रंथालय :-

- नालंदा विद्यापीठात सहा मजली भव्य 'धर्ममायायोग/ धर्मगुंज नावाचे ग्रंथालय होते. या ग्रंथालयाला "सत्याचा डोंगर किंवा सत्याचा खजिना" असे संबोधले जात असे.
- जगातील सर्वात प्रगत ग्रंथालय होते. बौद्ध धर्मग्रंथाच्या व्यतिरिक्त तेथे हिंदू धर्मग्रंथ, खगोलशास्त्र, गणित, तर्कशास्त्र आणि तत्त्वज्ञान त्या संबंधी अनेक ग्रंथही होते.
- नालंदा विद्यापीठाचा सुवर्ण इतिहास प्राचीन चीनी पर्यटकांच्या पुस्तकात नोंदवला गेला आहे. चीनमध्ये बौध्द धर्माचा प्रसार करण्याचा नालंद विद्यापीठाचा व त्यांचा मोठा वाटा आहे. एक काळ असा होता कि नालंदामध्ये २५००० विद्यार्थी होते.
- पहिले चिनी प्रवासी फाहियान जो ५ व्या शतकात नालंदा येथे आले. त्यांच्या पाठोपाठ ह्युरान त्सांगहि आले. त्यांनी तेथे सात वर्षे केवळ अभ्यासच केला नाही, तर तीन वर्ष अध्यापनही केले.
- आणखी एक चिनी प्रवाशी बौध्द यात्रेकरू आय चिंग हा ६७३ मध्ये नालंदा विद्यापीठात आला. त्याने आपल्या पुस्तकामध्ये नालंदा विषयी लिहिले होते. ९०० वर्षाहून अधिक काळ नालंदा या विद्यापीठाने सर्वत्र ज्ञानाचा प्रसार केला. या विद्यापीठाच्या भंडारात १०००००००० (एक कोटी) पुस्तके होती. आणि अनेक हस्तलिखिते सुद्धा मोठा प्रमाणात होती.
- अशा या ज्ञानाचा भंडार असलेल्या नालंदा विद्यापीठाच्या ग्रंथालयाला इसवी ११९३ साली बख्तियार खिलजी या तुर्की आक्रमकाने नालंदा नगरावर आक्रमण करून, हि नगरी पूर्णपणे जाळून टाकले. विद्यापीठाचे ग्रंथालय कित्येक महिने जळत होते.

<u>निष्कर्ष</u> :-

- नालंदा विद्यापीठामध्ये गुरुकुल व आश्रम शिक्षण असल्यामुळे विद्यार्थी स्वावलंबी व आत्मनिर्भर घडत होते.
- एकाच ठिकाणी विविध धर्मातील विद्यार्थी शिक्षण घेत असल्यामुळे, कोणताही धर्म वरिष्ठ किंवा कनिष्ठ मानला जात नसून सर्व धर्म समभावाची भावना निर्माण होत असे. नालंदा विद्यापीठात बहुधार्मिक शिक्षण दिलं जात होतं.
- नालंदामध्ये विद्यार्थ्यांसाठी मोफत शिक्षण दिल जात होत.
- बहुस्तरीय शिक्षण प्रणालीने शिक्षण दिले जात होते.
- नालंदा विद्यापीठांमध्ये बहुशाखीय शिक्षण प्रणाली कार्यरत होती.
- कोणत्याही शिक्षणासाठी भाषा ही सर्वात महत्त्वाचा घटक आहे.म्हणून, विद्यापीठात बहुभाषिक शिक्षण सुद्धा होतं.
- फक्त भारतातील लोकांसाठी नाही. तर संपूर्ण जगातील विद्यार्थ्यांठी सुद्धा नालंदा विद्यापीठाचे ज्ञानाचे

दरवाजे उघडे होते.

- नालंदा विद्यापीठामध्ये बहुभाषिक व बहुविद्याशाखीय शिक्षण असल्यामुळे विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास आणि सर्वगुणसंपन्न विद्यार्थी घडत होते.

संदर्भ -

1) Singh, S. (2021). In Nalanda: History’s best kept secret. introduction, Amaryllis.
2) Apte, D. (2019). Universities in ancient India. introduction, Alpha.
3) Singh, S. (2017). The Educational Heritage of ancient. section, Notion.
4) Dayama, B. (2022). Set/Net guide. chapter 9, Vidyabharti.
5) Barva, J. (2016). Ancient Buddist univerties in Indian sub-continent. section, Fultan.

बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकारणात शिक्षक-प्रशिक्षण महाविद्यालयाच्या भूमिकेचा अभ्यास

प्रा. शशिकांत त्र्यंबक निकम
मातोश्री शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
एकलहरे, ता. जि. नाशिक, महाराष्ट्र

डॉ. अविंत शिवाजी पाटील
श्री छत्रपती राजे संभाजी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय,
जळगांव ता. जि. जळगांव, महाराष्ट्र

सारांश:

बहुविद्याशाखीय शिक्षण एक शक्तिशाली पद्धत आहे जी विषय क्षेत्र समृद्ध आणि वर्धित करण्यासाठी शिस्त किंवा अभ्यासक्रमाच्या सीमा ओलांडते. बहुविद्याशाखीय शिक्षणसमृद्ध करण्यासाठी व त्याची गुणवत्ता आणि स्वीकार्यता वाढवण्यासाठी शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालय महत्वाची भूमिका पार पडतात. म्हणून, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-2020 ने देखील शिक्षकांच्या शिक्षण प्रशिक्षण अभ्यासक्रमाचा समावेश बहुविद्याशाखीय शिक्षणात केलेला आहे. त्यामुळे बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकारणास चालना दिली आहे. शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षणातील बहुविद्याशाखीय शिक्षण दृष्टिकोन नक्कीच कला, विज्ञान, मानविकी, वाणिज्य, सामाजिक विज्ञान, व्यावसायिक आणि व्यावसायिक आणि शिक्षणाच्या इतर दाखल केलेल्या विविध अभ्यासांमध्ये 21 व्या शतकातील महत्त्वपूर्ण क्षमता असलेल्या चांगल्या व्यक्ती विकसित करतील. बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकारणातून वर्गातील आंतरक्रिया वाढवणे आणिवर्ग आंतरक्रिया समृद्ध करण्यासाठी शिक्षक-प्रशिक्षण महाविद्यालयातील राबविल्या जाणाऱ्या अभ्यासक्रमातील जवळजवळ सर्व कौशल्ये आणि ज्ञान विकसीत होण्यास आवश्यक आहे. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनामुळे बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकरणात शिक्षक-प्रशिक्षण महाविद्यालयाची भूमिकेचा अभ्यास करण्यास मदत झाली.

मुख्य शब्द : बहुविद्याशाखीय शिक्षण, सशक्तीकारण, शिक्षक-प्रशिक्षण महाविद्यालय

१. प्रस्तावना :

बहुविद्याशाखीय शिक्षण ही व्यापक स्वरुपाची संकल्पना आहे. यामध्ये विविध विषयांचा समावेश होतो. विविध विषयांच्या मदतीने अभ्यासक्रम एकत्रीकरणाचा हा एक अनोखा मार्ग आहे.बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशाक्तीकरणात शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयाची भूमिका महत्त्वाची आहे. बहुविद्याशाखीय शिक्षणभारतीयशिक्षण पद्धतीमध्येफार पूर्वीपासून प्रचलित आहे. उदा. प्राचीन गुरुकुल शिक्षण पद्धती. या संस्थांमध्ये शिकलेल्या विद्यार्थ्यांनी सर्व प्रकारचे ज्ञान विविध विषयांमधून विस्तृत स्वरूपात गोळा केले आहे .

राष्टीय शैक्षणिक धोरण-२०२० ने देखील देशातील सर्व उच्च शिक्षण संस्थांना त्यांच्या कार्यक्षेत्रात बहुविद्याशाखीय दृष्टीकोन आणण्याचे आवाहन केले आहे. या विषयावरील वेगवेगळ्या अहवालातून असे दिसून आले आहे की शिक्षणाची ही पद्धत किंवा दृष्टीकोन सध्याच्या काळातील निकष आणि क्षमतांशी सहज स्पर्धा करते आणि अध्यापन अध्ययन प्रक्रिया वाढवण्यास आणि समृद्ध करण्यास मदत करते. मात्र यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालये त्यात महत्त्वाची भूमिका पार पाडू शकतात. अध्ययन- अध्यापन प्रक्रिया राबवीत असतांना शिक्षक हा प्रशिक्षित असणे आवश्यक असते व शिक्षकाला अद्ययावत प्रशिक्षण देण्याचे कार्य शिक्षक - प्रशिक्षण महाविद्यालये करीत असतात. फक्त नोकरीत रुजू होण्यासाठी प्रशिक्षण असणे आवश्यक नसून नोकरीत असतांना देखील बदलत्या परिस्थितीनुसार शिक्षकाला आपली अध्यापन शैली

विकसीत करावी लागते. शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण कार्यक्रम बहुविद्याशाखीय शिक्षणास विशेषत: शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांसाठी विविध संधी देतात. येथे आपण विद्यार्थ्यांसाठी बहुवियाशाखीय शिक्षणातील आणि विशेषत: शिक्षकांच्या शिक्षणातील दृष्टीकोनाच्या विविध पैलूंचा विचार करू.

राष्टीय शैक्षणिक धोरण-२०२० ने प्रत्येक जिल्ह्यात बहुविद्याशाखीय शिक्षणाची सोय करण्याची तरतूद केलेली आहे. २०३०च्या अखेरीस UGC नुसार अशा प्रकारचे शिक्षण कला, विज्ञान, मानविकी आणि भाषा, सामाजिक विज्ञान, व्यावसायिक, तांत्रिक आणि व्यावसायिक यासह विविध क्षेत्रांमध्ये व्या 21 शतकातील महत्त्वपूर्ण क्षमता असलेल्याव्यक्ती विकसित करण्यास मदत करेल .त्या अनुषंगाने विचार करता अशा बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी मोठ्या प्रमाणात शिक्षकांची आवश्यकता निर्माण होणार आहे. यासाठी शिक्षकांकडे सर्व कौशल्ये तसेच प्रशिक्षण आवश्यक आहे व यासाठी शिक्षक-शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालये प्रयत्नशील आहेत त्यामुळे एकप्रकारे बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचे सशक्तीकरण होणार आहे.

१. बहुविद्याशाखीय शिक्षण:

बहुविद्याशाखीय शिक्षण ही एक संपूर्ण किंवा सर्वसमावेशक पद्धत आहे जी भिन्न ज्ञान एकत्रित करून कल्पना, विषय किंवा सामग्री सादर करते. शिक्षणाचा हा एक अतिशय सशक्त आणि संबंधित मार्ग आहे जो शिस्त किंवा अभ्यासक्रमाच्या सीमा ओलांडतो आणि शिकण्याच्या अनुभवाचे क्षेत्र आणि खोली वाढविण्यासाठी किंवा विकसीत करण्यासाठी हा अभ्यासक्रम अतिशय उपयुक्त आहे. जो विषय किंवा समस्या स्पष्ट करतांना प्रामुख्याने विविध विषयांवर आणि विविध दृष्टीकोनांवर लक्ष केंद्रित करतो

२. शिक्षक- शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालय:

हे सर्वज्ञात आहे की विद्यार्थ्यांच्या कर्तृत्वाची गुणवत्ता आणि व्याप्ती प्रामुख्याने शिक्षकांची क्षमता, संवेदनशीलता आणि शिक्षक प्रेरणा द्वारे निर्धारित केली जाते.

नॅशनल कौन्सिल फॉर टीचर एज्युकेशनने शिक्षक शिक्षणाची व्याख्या अशी केली आहे -

“ पूर्व प्राथमिक ते उच्च शिक्षण स्तरापर्यंत शिकवण्यासाठी व्यक्तींचे शिक्षण, संशोधन आणि प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम.”

शिक्षक शिक्षण हा एक असा कार्यक्रम आहे जो शिक्षक प्रवीणता आणि सक्षमतेच्या विकासाशी संबंधित आहे जो शिक्षकांना व्यवसायाच्या आवश्यकता पूर्ण करण्यास आणि त्यातील आव्हानांना तोंड देण्यास सक्षम आणि सक्षम करेल.

गुड्स डिक्शनरी ऑफ एज्युकेशन नुसार शिक्षक शिक्षणाचा अर्थ आहे, -

"सर्व औपचारिक आणि अनौपचारिक क्रियाकलाप आणि अनुभव जे एखाद्या व्यक्तीला शैक्षणिक व्यवसायातील सदस्याची जबाबदारी स्वीकारण्यास किंवा त्याच्या जबाबदाऱ्या अधिक प्रभावीपणे पार पाडण्यास पात्र बनविण्यास मदत करतात".

वरील दोन्ही संकल्पनेचा विचार केल्यास असे निदर्शनास येते की, दोन्ही संकल्पना एकमेकांना पूरक असून शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालये बहुविद्याशाखीय शिक्षणास प्रोत्साहन देते.

जेव्हा आपण शिक्षक शिक्षणाच्या क्षेत्राबद्दल बोलतो तेव्हा बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचा देखील आपल्याला विचार करावा लागतो. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधून जेव्हा प्रशिक्षणार्थी शिक्षक अध्यापनासाठी आवश्यक पद्धतीच्या मदतीने ज्ञान आणि कौशल्ये देण्यासाठी परिपक्व होतात तेव्हा अशा प्रशिक्षणार्थी शिक्षकांना आपले अध्यापन कौशल्ये विकसित करण्यासाठी पुरेशी संधी बहुविद्याशाखीय शिक्षण प्रदान करतात. आणि ते सहजपणे बहुविद्याशाखीय शिक्षण शिकणाऱ्यांना प्रभावित करू शकतात आणि त्यांची बहुआयामी कौशल्ये आणि अनुभव समृद्ध करू शकतात. शिक्षक किंवा प्रशिक्षणार्थी शिक्षक जेव्हा शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांमधून अभ्यासक्रमातील अनेक विषयांमधून एकत्रित केलेल्या

अनुभवांसह तेव्हा बहुविद्याशाखीय शिक्षण समृद्ध करतील .बहुविद्याशाखीय शिक्षण सध्याच्या तंत्रज्ञानात्मक व विकासात्मक युगासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे आणि म्हणूनच NEPने ती 2020 राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात समावेश करण्याची जोरदार शिफारस केली आहे. यामुळे शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांची जबाबदारी वाढणार आहे. शिक्षणाचे उद्दिष्ट केवळ संज्ञानात्मक विकास नसून चारित्र्य निर्माण करणे आणि २१व्या शतकातील प्रमुख कौशल्यांसह सर्वांगीण निर्माण करणे हे असेल. त्यामुळे सर्वांगीण शिक्षणाची गरज ओळखूनबहुविद्याशाखीय शिक्षण समृद्ध करण्यासाठी शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालये बीएड., एमएड. तसेच पीएच.डी. धारक शिक्षक निर्माण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहतील व यासाठी आवश्यक सुसज्ज शिक्षण विभाग स्थापन करण्याचे आवाहन करण्यात आलेले आहे.

विद्यार्थ्यांच्या तांत्रिक आणि गैर-तांत्रिक कौशल्यांचा सराव आणि मूल्यमापन करण्याची अनुमती देणारी बहु-विद्याशाखीय शिक्षण पद्धत ज्ञान व्यवस्थापित करण्याचा सर्वात प्रभावी मार्ग दर्शवते. बहुविद्याशाखीय शिक्षणास आवश्यक कौशल्ये शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातून विद्यार्थी शिक्षकांना प्राप्त होतात. बहुविद्याशाखीय शिक्षण एक सामाजिक प्रयोग असू शकतो ज्यामध्ये विद्यार्थी आणि शिक्षक संघटना आणि परस्परसंवादाच्या विविध स्तरांमध्ये सामील होतात. बहुविद्याशाखीय शिक्षणात वेगवेगळ्या विषयांशी आपले संबंध अधिक दृढ कार्यावर भर देण्यात आलेला आहे, त्याचप्रमाणे शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांतील अभ्यासक्रम देखील शिक्षकांचा अध्यापन विषय म्हणजेच मराठी, हिंदी, इंग्रजी, विज्ञान, गणित, भूगोल, इतिहास तसेच इतर विषयांशी संबंध दृढ करतात तसेच त्यांच्यामध्ये सहसंबंध प्रस्थापीत करतात. त्याद्वारे आपण असे म्हणू शकू की, बहुविद्याशाखीय शिक्षणास आवश्यक विविध विषयांतील सहसंबंध निर्माण करण्याचे कार्य शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील अभ्यासक्रम पूर्ण करतात.

बहुविद्याशाखीयशिक्षण संस्था देखील उच्च दर्जाचे शिक्षक प्रशिक्षण देऊ शकतात. सर्व शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांमध्ये प्रशिक्षण तसेच अध्यापनशास्त्रातील सर्वात अलीकडील तंत्रांचा समावेश करण्यात आलेला आहे, ज्यामध्ये मूलभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्र, बहु-स्तरीय अध्यापन आणि मूल्यमापन, अपंग मुलांना शिकवणे, विशेष स्वारस्य किंवा प्रतिभा असलेल्या मुलांना शिकवणे, शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा वापर, आणि विद्यार्थी-केंद्रित आणि सहयोगी शिक्षण यांचा समावेश आहे व या सर्व बाबी बहुविद्याशाखीय शिक्षणास पूरक आहेत.

शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयातून तयार होणारे शिक्षक हे प्रशिक्षित असतील, ज्यांना शाळा किंवा महाविद्यालयांमध्ये म्हणजेच बहुविद्याशाखीय शिक्षणामध्ये शिकवण्यासाठी नियुक्त केले जाऊ शकते, त्याद्वारे बहुविद्याशाखीय शिक्षणामध्ये समाविष्ट स्थानिक व्यवसाय, ज्ञान आणि कौशल्ये, उदा., स्थानिक कला, संगीत, शेती, व्यवसाय, क्रीडा, सुतारकाम आणि इतर व्यावसायिक हस्तकला यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी ते कार्यरत राहतील. शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयातून अभ्यासक्रम पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्यांना नंतर बहुविद्याशाखीय शिक्षणात काम करण्याची संधी प्राप्त होते.

२. गरज व महत्त्व:

बहुविद्याशाखीय शिक्षण ही महत्त्वाची शिक्षण शाखा असून त्यामध्ये विविध विषयांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. विविध विषयांच्या गरजा व उद्दिष्ट्ये तसेच अभ्यासक्रमातील उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी शिक्षकांकडे विविध अध्यापन कौशल्ये असणे आवश्यक असते व ती अध्यापन कौशल्ये तसेच व्यावसायिकता शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातून साध्य करीत असतात, त्यामुळे बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचे सशक्तिकरणात शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांची भूमिका अभ्यासणे गरजेचे आहे. शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील अभ्यासक्रम हा बहुविद्याशाखीय शिक्षणास कशा पद्धतीने अनुकूल आहे याचा देखील अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी

त्यांचेकडे असलेले ज्ञान आणि अनुभव देतात. यासाठी शिक्षक हा प्रशिक्षित व अनुभव समृद्ध असणे आवश्यक असते. आणि म्हणूनच प्रशिक्षणासाठी शिक्षक- प्रशिक्षण महाविद्यालय महत्वाचे ठरतात.

३. संशोधन समस्या विधान:

बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकारणात शिक्षक-प्रशिक्षण महाविद्यालयांच्या भूमिकेचा अभ्यास करणे.

४. संशोधनाची उद्दिष्ट्ये:

प्रस्तुत संशोधन खालील उद्दिष्टांवर आधारित आहे.

१. बहुविद्याशाखीय शिक्षण संकल्पना समजून घेणे.
२. शिक्षक- शिक्षण प्रशिक्षण संकल्पना समजून घेणे.
३. शिक्षक- शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांची बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सबलीकरणातील भूमिका समजून घेणे.

५. संशोधनाची गृहीतके:

१. विविध विषयांच्या गरजा व उद्दिष्ट्ये तसेच अभ्यासक्रमातील उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी शिक्षकांकडे विविध अध्यापन कौशल्ये असणे आवश्यक असते.(Dr. Kishor Roy Multidisciplinary Approach in Teacher Education Program : A Study JETIR - April2022- Volume-9, Issue-4)
२. बहुविद्याशाखीय अभ्यासक्रमामध्ये, एकाच विषयाचा किंवा सामग्रीचा अभ्यास करण्यासाठी अनेक विषयांचा वापर केला जातो. (Dr. Kishor Roy Multidisciplinary Approach in Teacher Education Program : A Study JETIR - April2022- Volume-9, Issue-4)

६. कार्यात्मक व्याख्या

१. **बहुविद्याशाखीय शिक्षण:**

बहुविद्याशाखीय शिक्षण म्हणजे एक संपूर्ण किंवा सर्वसमावेशक पद्धत आहे जी भिन्न ज्ञान एकत्रित करून कल्पना, विषय किंवा सामग्री सादर करते.

२. **शिक्षक- शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालय :**

पूर्व प्राथमिक ते उच्च शिक्षण स्तरापर्यंत शिकवण्यासाठी व्यक्तींचे शिक्षण, संशोधन आणि प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम राबविणारे महाविद्यालय म्हणजे शिक्षक-शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालय होय .

३. **सशक्तीकरण :**

शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयात राबविला जाणारा अभ्यासक्रम व विविध उपक्रम यामुळे बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचे होणारे दृढीकरण म्हणजे सशक्तीकरण होय.

७. वाप्ती व मर्यादा:

१. प्रस्तुत संशोधन हे बहुविद्याशाखीय शिक्षणाशी संबंधित आहे.
२. प्रस्तुत संशोधन हे केवळ शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांशी संबंधित आहे.
३. प्रस्तुत संशोधन हे केवळ बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकरणात शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण

महाविद्यालायांपुरतेच मर्यादीत आहे.

४. प्रस्तुत संशोधन हे केवळ बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकरणात केवळ मराठी माध्यमाच्या शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालायांपुरतेच मर्यादीत आहे.

८. संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनाचा मुख्य उद्देश बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सबलीकरणातील शिक्षक-शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांची भूमिका समजून घेणे हा आहे. प्रस्तुत संशोधन पूर्णपणे उपलब्ध संसाधनांमधून गोळा केलेल्या दुय्यम डेटावर आधारित आहे जसे की पुस्तके, जर्नल्स, लेख, मासिके, वेब संसाधने इ. प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे.

९. संशोधनाची जनसंख्या:

प्रस्तुत शैक्षणिक संशोधनासाठी जनसंख्या ही नाशिक जिल्ह्यातील मराठी माध्यमाच्या शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांची निवड केली आहे.

१०. नमुना:

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने जनसंख्येमधून १० शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांची निवड ही असम्भाव्यातेवर आधारित सहेतुक नमुना निवड पद्धतीद्वारे नमुना निवडला आहे.

११. संशोधानाची साधने:

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने माहिती संकलनासाठी स्वनिर्मित प्रश्नावली या साधनाचा वापर केला आहे.

१२. माहिती विश्लेषणाची साधने:

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने माहिती विश्लेषणासाठी शेकडेवारी व पायचार्ट या संख्याशास्त्रीय परिमाणाचा उपयोग केलेला आहे.

१३. माहितीचे विश्लेषण व अर्थ निर्वचन:

बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकरणात शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांची भूमिका दर्शविणारे कोष्टक

अ. क्र.	वर्गीकरण	टक्केवारी
१.	बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकरणात शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांची भूमिका खूपच कमी स्वरूपाची	१०
२.	बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकरणात शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांची भूमिका मध्यम स्वरूपाची	२५
३.	बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकरणात शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांची भूमिका जास्त स्वरूपाची	६५
	एकूण	१००

बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सबलीकरणात शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांची भूमिका दर्शविणाराचार्ट

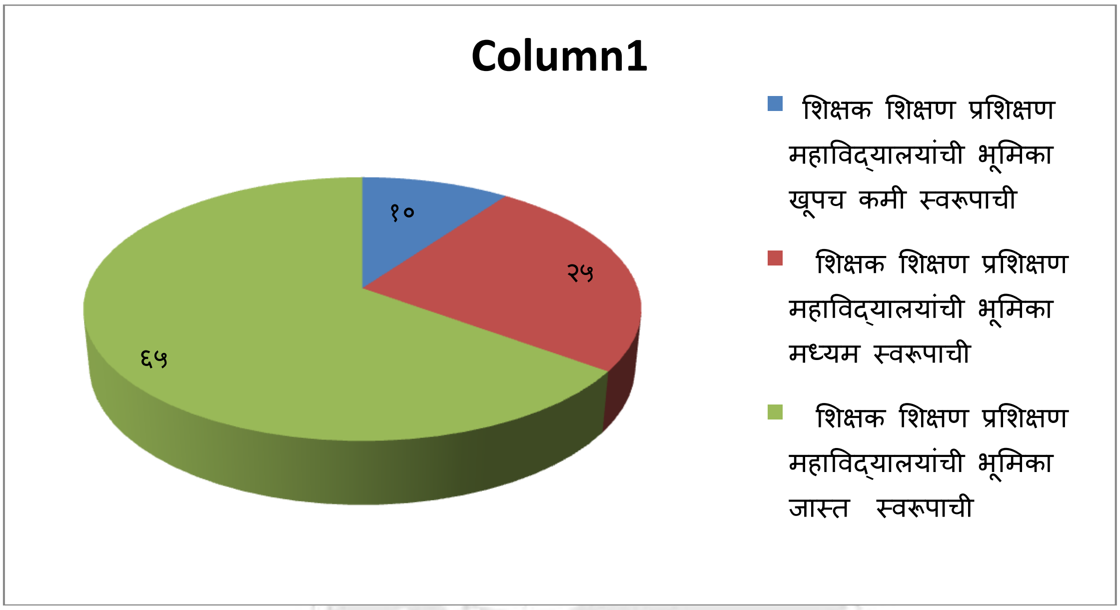

अर्थनिर्वचन :

१. बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकरणात शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांची भूमिका १० % महाविद्यालयांना खूपच कमी स्वरूपाची वाटते.

२. बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकरणात शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांची भूमिका २५ % महाविद्यालयांना मध्यम स्वरूपाची वाटते.

३. बहुविद्याशाखीय शिक्षणाच्या सशक्तीकरणात शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांची भूमिका ६५ % महाविद्यालयांना जास्त स्वरूपाची वाटते.

१४. माहितीच्या आधारे निष्कर्ष:

- शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातून व्यावसायिक विकासाला योग्य महत्त्व देण्यात आले आहे असा योग्य प्रतिसाद १० पैकी ०६ महाविद्यालयांनी दिलेला आहे म्हणजेच **६० टक्के** महाविद्यालयांनी योग्य प्रतिसाद नोंदवला आहे.
- या महाविद्यालयातील अभ्यासक्रमातून स्व-सुधारणेला चालना देण्यात आलेली आहे असा योग्य प्रतिसाद १० पैकी ०७ महाविद्यालयांनी दिलेला आहे म्हणजेच **७० टक्के** महाविद्यालयांनी योग्य प्रतिसाद नोंदवला आहे.
- कार्यशाळा, ऑनलाइन शिक्षक विकास मॉड्युल्स, इत्यादी द्वारे प्रत्येक शिक्षकाकडून अपेक्षित असलेली व्यावसायिकता विकसीत होते व त्यातून बहुविद्याशाखीय शिक्षण अधिक सशक्त होण्यास मदत होते असा योग्य प्रतिसाद १० पैकी ०८ महाविद्यालयांनी दिलेला आहे म्हणजेच **८० टक्के** महाविद्यालयांनी योग्य प्रतिसाद नोंदवला आहे.
- शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातून व्यवस्थापन, सक्षमता आधारित शिक्षणावर आधारित शैक्षणिक योजना तयार करणे आणि अंमलबजावणी करणे यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आलेले दिसून येते व बहुविद्याशाखीय शिक्षणास भर देण्यास या बाबी पूरक ठरतात असा योग्य प्रतिसाद १० पैकी ०४

महाविद्यालयांनी दिलेला आहे म्हणजेच **४० टक्के** महाविद्यालयांनी योग्य प्रतिसाद नोंदवला आहे.

- बहुविद्याशाखीय शिक्षणास आवश्यक शिक्षकांची पात्रता शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालये पूर्ण करतात असा योग्य प्रतिसाद १० पैकी १० महाविद्यालयांनी दिलेला आहे म्हणजेच **१०० टक्के** महाविद्यालयांनी योग्य प्रतिसाद नोंदवला आहे.
- शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय शिक्षकांसाठी अभ्यासक्रमांची अंमलबजावणी करतांना बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी आवश्यक पोषक वातावरणाची निर्मिती करतात असा योग्य प्रतिसाद १० पैकी ०६ महाविद्यालयांनी दिलेला आहे म्हणजेच **६० टक्के** महाविद्यालयांनी योग्य प्रतिसाद नोंदवला आहे.
- शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांनी गुणवत्तेवर आधारित शिक्षक शिक्षणावर भर देण्यात आलेला आहे असा योग्य प्रतिसाद १० पैकी १० महाविद्यालयांनी दिलेला आहे म्हणजेच **१०० टक्के** महाविद्यालयांनी योग्य प्रतिसाद नोंदवला आहे.
- बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालये विविध कार्यक्रम राबवितात असा योग्य प्रतिसाद १० पैकी ०९ महाविद्यालयांनी दिलेला आहे म्हणजेच **९० टक्के** महाविद्यालयांनी योग्य प्रतिसाद नोंदवला आहे.
- बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी शिक्षकांना अधिक चांगले कार्य करण्यास कशामुळे प्रेरित करतात यावर शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय अभ्यास/संशोधन करू शकतात असा योग्य प्रतिसाद १० पैकी ०४ महाविद्यालयांनी दिलेला आहे म्हणजेच **४० टक्के** महाविद्यालयांनी योग्य प्रतिसाद नोंदवला आहे.
- बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी आवश्यक व्यावसायिक मानके NCTE ने निर्देशित केल्येल्या अभ्यासक्रमातून साध्य होतात असा योग्य प्रतिसाद १० पैकी १० महाविद्यालयांनी दिलेला आहे म्हणजेच **१०० टक्के** महाविद्यालयांनी योग्य प्रतिसाद नोंदवला आहे.

१५. सर्वसाधारण निष्कर्ष:

- **मध्यम** प्रमाणातील शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांना असे वाटते की शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातून व्यावसायिक विकासाला योग्य महत्त्व देण्यात आले आहे.
- **बहुतांश**प्रमाणातील शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांना असे वाटते की या महाविद्यालयातील अभ्यासक्रमातून स्व-सुधारणेला चालना देण्यात आलेली आहे.
- **बहुतांश** प्रमाणातील शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांना असे वाटते की कार्यशाळा, ऑनलाइन शिक्षक विकास मॉड्युल्स, इत्यादी द्वारे प्रत्येक शिक्षकाकडून अपेक्षित असलेली व्यावसायिकता विकसीत होते व त्यातून बहुविद्याशाखीय शिक्षण अधिक सशक्त होण्यास मदत होते.
- **मध्यम** प्रमाणातील शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांना असे वाटते की शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातून व्यवस्थापन, सक्षमता आधारित शिक्षणावर आधारित शैक्षणिक योजना तयार करणे आणि अंमलबजावणी करणे यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आलेले दिसून येते व बहुविद्याशाखीय शिक्षणास भर देण्यास या बाबी पूरक ठरतात.
- **बहुतांश** प्रमाणातील शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांना असे वाटते की बहुविद्याशाखीय शिक्षणास आवश्यक शिक्षकांची पात्रता शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालये पूर्ण करतात.
- **मध्यम** प्रमाणातील शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांना असे वाटते की शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय शिक्षकांसाठी अभ्यासक्रमांची अंमलबजावणी करतांना बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी आवश्यक पोषक वातावरणाची निर्मिती करतात.

- **बहुतांश** प्रमाणातील शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांना असे वाटते की शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयांनी गुणवत्तेवर आधारित शिक्षक शिक्षणावर भर देण्यात आलेला आहे.
- **बहुतांश** प्रमाणातील शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांना असे वाटते की बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यासाठी शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालये विविध कार्यक्रम राबवितात.
- **मध्यम** प्रमाणातील शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांना असे वाटते कीबहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी शिक्षकांना अधिक चांगले कार्य करण्यास कशामुळे प्रेरित करतात यावर शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालय अभ्यास/संशोधन करू शकतात.
- **बहुतांश** प्रमाणातील शिक्षक शिक्षण प्रशिक्षण महाविद्यालयांना असे वाटते की बहुविद्याशाखीय शिक्षणासाठी आवश्यक व्यावसायिक मानके NCTE ने निर्देशित केल्येल्या अभ्यासक्रमातून साध्य होतात.

समारोप:

बहुविद्याशाखीय शिक्षण व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास करण्यात महत्त्वाची भूमिका पार पडतात. प्राचीन गुरुकुल शिक्षण पद्धतीची उदाहरणे देत आपण असे म्हणू शकतो की बहुविद्याशाखीय शिक्षण आणि विशेषतः शिक्षक शिक्षण ही काळाची गरज आहे.बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचे सबलीकरण करण्यात शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालये महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात.

संदर्भ:

- पंडित, ब. (२०१०): शिक्षणातील संशोधन, पुणे : नित्यनुतन प्रकाशन
- मुळे रा. श. व उमाठे, वि. तु. (१९९८) शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे, औरंगाबाद: महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ
- डॉ. पुणेकर मा. व डॉ. निकोसे रा. (२०१२) शिक्षक शिक्षण अंतरंग आणि आव्हाने, नाशिक: इनसाईट पब्लिकेशन्स
- डॉ. भोसले र. व डॉ. डोणे उ (२००९) शिक्षणातील बदलते विचार प्रवाह, कोल्हापूर: फडके प्रकाशन
- अकोलकर ग. वि. (२०१४) शिक्षण आणि राष्ट्रीय विकास, पुणे: शारदा प्रकाशन
- वास्कर आ. व वास्कर पु. (२००८) भारतीय शिक्षणाचे बहुजनीकरण. पुणे: नित्यनुतन प्रकाशन
- उपासनी ना. के. व कुलकर्णी के. वि. दर्जेदार शिक्षण, पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन
- डॉ. भंगाळे शै. (२०१५) समकालीन भारत आणि शिक्षण, जळगांव: प्रशांत पब्लिकेशन्स
- अंजुम कुरेशी (१० नोव्हें. २०२०) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० : संशोधन आणि नवोपक्रमाला प्रोत्साहन, चंद्रपूर.
- नरेंद्र पाठक (५ सप्टें. २०२०) राष्टीय शैक्षणिक धोरण अंतरंग २०२०.
- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०.
- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मसुदा २०२०.

इंग्रजी संदर्भ सूची

- Dr. Kishor Roy Multidisciplinary Approach in Teacher Education Program : A Study JETIR – April2022- Volume-9, Issue-4

- MohantyJagannath (2000) Teacher Education in India
- ChaurasiaGulab (2000) Teacher Education and Professional Organizations Delhi, Authorspress.
- University of Mumbai
- Mandal, K. C (2021) New Education Policy 2020: The Key to Development in India, India: Notion Press
- Mehrotra, Dheraj (2021). NEP 2020: At a Glance for Educators: Towards Excellence, India: Notion Press.
- DhokeBhakrija (May 2021) Comparative Study of Old (1986) and New (2020) National Policy, Vol 7 Issue 2

समावेशित शिक्षण उपक्रमांतर्गत दिव्यांग विद्‌यार्थ्यांना मिळणारे लाभ

प्रा. विश्वास दौलतराव मोगरे
संशोधक विद्‌यार्थी

सारांश

बालकांचा मोफत शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ (*RTE ACT* २००९) मधील प्रकरण २ भाग ३(२) नुसार नमुद असलेल्या दिव्यांग व्य संरक्षण व संपूर्ण सहभाग), १९९५ न्वकांकमांक २६ (अ) नुसार राज्य शासन व स्थानिक स्वराज्य संस्था यांनी प्रत्येक दिव्यांग बालकांना वयाच्या १८ वर्षापर्यंत इयत्ता १ ली ते १२ वी पर्यंत सुयोग्य व संचारमुक्त वातावरणात नियमित विद्‌यार्थ्यांसोबत शिक्षणाची समान संधी देवून मुख्य प्रवाहात आणणे व प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करणे बंधनकारक आहे.

या अनुषंगाने समावेशित शिक्षण (*IE)* या उपक्रमांतर्गत दिव्यांग मुलांना शालेय परिसरात व दैनंदिन जीवनात सामाजिक, मानसिक शारिरीक व शैक्षणिक प्रक्रियेत कोणतेही अडथळे निर्माण होवू नयेत यासाठी विद्‌यार्थ्यांचा प्रत्येक शैक्षणिक प्रक्रियेत येणा-या अडथळयांना पुरक शैक्षणिक सहाय्यभूत सेवा देण्याची महत्वपूर्ण भूमिका साकार करण्यासाठी आपण आपल्या कार्यक्षेत्रात त्यांना आवश्यक असणा-या शैक्षणिक पुनर्वसनात्मक सहाय्यभूत सेवा गटस्तरावर महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई यांचेमार्फत प्रबंध पोर्टलमध्ये मंजूर करण्यात आलेले आर्थिक तरतूद शैक्षणिक सहाय्यभूत सेवा देण्याचे प्रस्तावित आहे.

संशोधन निबंधाचे शीर्षक : समावेशित शिक्षण उपक्रमांतर्गत दिव्यांग विद्‌यार्थ्यांना मिळणारे लाभ.

संशोधन निबंधाचे उद्दिष्ट्ये

1. सर्वसमावेशक शिक्षणाची संकल्पना समजून घेणे.
2. दिव्यांग विद्‌यार्थी शिक्षणाची संकल्पना समजून घेणे.
3. समावेशित शिक्षण उपक्रमांतर्गत दिव्यांग विद्‌यार्थ्यांना मिळणारे लाभ समजून घेणे.

समावेशक शिक्षण या व्यवस्थेत ‘विशेष खोली योजना’ आणि ‘फिरता शिक्षक योजना’ (Mobile Teacher) अपेक्षित असतात. विशेष खोली योजनेनुसार बालकांच्या विशेष गरजांप्रमाणे खास शिक्षण साहित्य विशेष खोलीत उपलब्ध असते. फिरता शिक्षक योजनेत नियुक्त फिरत्या शिक्षकाने अनेक समावेशक शाळांना भेटी देऊन साधने व उपकरणे यांची ने-आण करणे, वेळापत्रक आखणी करणे, विशेष गरजांनुसार नियमित शिक्षकांशी व शाळेच्या प्रमुखांशी विचार विनिमय करणे, कार्यक्रमाचे नियोजन करणे इत्यादी अपेक्षित असते. सर्व तऱ्हेच्या मुलांना भेदभावरहित शिक्षणाची समान संधी, सर्वांना दर्जेदार शिक्षण या तत्त्वांवर समावेशक शिक्षण चालते. १९९४ मध्ये समावेशक शिक्षणास विधीवत मान्यता, कार्यक्रम मुल्यमापन, विशेष मुलांच्या पालकांची संघटना, अशा किशोरांचे व्यावसायिक प्रशिक्षण, संशोधन व विकास इत्यादी मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार समावेशक शिक्षणाची कार्यवाही व्हावी, असे ठरले.

दिव्यांग विद्‌यार्थ्यांना मिळणारे लाभ.

१ . मदतनीस भत्ता -

जिल्हा शल्य चिकित्सकांच्या तज्ञ वैदयकिय अधिका-यांनी व विशेष शिक्षक, थेरपीस्ट यांनी शिफारस केलेले. शस्त्रक्रिया झालेल्या व थेरपीची गरज असलेल्या शरिराच्या खालचे दोन्ही अंग नसलेले व सवंगडी नसलेल्या दृष्टिदोष असलेल्या बालकांनाही हलनचलनास समस्या निर्माण होत असते. अशा बालकांना नियमित अंगणवाडीत ये-जा करणेसाठी दरमहा १५०/- प्रमाण एकूणे १० महिने करिता एकूण रु. १५००/- मदतनीस भत्ता अदा करणेत येईल त्या विद्‌याथ्र्यांची उपस्थिती ७५% असणे आवश्यक राहील त्या मुलांना अंगणवाडीत आणण्यासाठी शालेय व्यवस्थापन / ग्राम/वार्ड शिक्षण समितीच्या शिफारशीने स्वयंसेवक नेमुन

प्रतिमहा मानधन देण्यात येईल.

२ . प्रवासभत्ता -:परिवहन भत्ता /

ज्या गावांमध्ये विदयार्थ्यांच्या इयत्ता प्रमाणे शाळा उपलब्ध नसल्यास किंवा निमशहरी व शहरी भागात शाळेचे अंतर ३ किमी पेक्षा अधिक असल्यास अशा वेळी त्यांना सुरक्षितपणे नियमित शाळेत ये-जा करणेसाठी प्रवास भत्ता अदा करणेत यावा असे नमूद आहे. तसेच थेरपीची आवश्यकता असणा-या विदयार्थ्यांना थेरपी सेंटर मध्ये ये-जा करण्यासाठी प्रत्यक्ष प्रवास भत्ता दरमहा रु. १५०/ प्रमाणे १० महिने करिता रु.१५००/-अदा करणेत येईल. त्या विद्यार्थ्यांची उपस्थिती ७५% असणे आवश्यक राहील.

३ . वाचक भत्ता-:

वय वर्ष ३ ते ६ वयोगटातील अंगणवाडीत शिक्षण घेत असलेल्या विशेष गरजा असणा-या दुक अध्ययन शैलीच्या विदयार्थ्यांना अध्ययन सुलभ होण्याच्या दृष्टीने गोष्टी ये करपल्लवी किंवा गेस्टचर्सचा वापर करुन सहाय्य करणा-या वाचकास अनुवादकास प्रतो महा रु. ५००/- प्रमाणे १० महिने करीता ५०००/- मंजूर करण्यात आले आहेत. सदर लाभ २०२१-२२ या शैक्षणिक वर्षाकरीता देण्यात येईल.

४ . दिव्यांग मुलींना प्रोत्साहन भत्ता

वय वर्ष ३ ते ६ वयोगटातील अंगणवाडीत शिक्षण घेत असलेल्या विशेष गरजा असणा-या विशेष गरजा असणा-या मुलींचे शिक्षणातील प्रमाण वाढावे, यासाठी नियमित अंगणवाडीत येण्यासाठी मुलींना प्रोत्साहन पर भत्ता देण्यात येत आहे. करीता प्रती महा रु.२००/-प्रमाणे १० महिने करीता एकूण रु.२०००/- निधी मंजूर करण्यात येते.

अटी व शर्ती-

1. सदरचा मदतनीस व प्रवासभत्ता वाचक व प्रोत्साहन भत्ता यांचा लाभ पुर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक इ पर्यंत देण्याचे प्रस्तावित आहे. सदर यादया अशा तीन प्रकारात देण्यात याव्यात.
२. सदर लाभ मिळणा-या लाभार्थ्याकडे अपंगत्व प्रमाणपत्र कमीतकमी ४०% पर्यंत अथवा च्यापुढे असावे. सदर लाभ अशाच मुलांना देण्याचे प्रस्तावित आहे. सदर लाभार्थ्यांच्या दिव्यांगत्वाविषयीचे प्रमाणपत्र यादीसोबत आपल्या दप्तरी ठेवण्यात यावे. सदर लाभार्थ्यांची संगणीकृत यादी सही शिक्क्यासह प्रत जिल्हास्तरावर सादर करण्यात यावी.
३. उपरोक्त संबंधित सर्व विद्यार्थ्यांची माहिती विशेष शिक्षक व विशेष तज्ञ यांनी स्वतंत्र स्वरुपात रजिस्टरमध्ये नोंद ठेवणे आवश्यक आहे. कारण सदरची माहिती वेळोवेळी उपलब्ध करुन दयावी लागेल.
४. उपरोक्त ४ ते ९ लाभाबाबत विदयार्थ्यांचे मागणी अर्ज मुख्याध्यापकांच्या/मुख्य शिक्षकाच्या सही शिक्क्यासह हस्तगत करावेत.
५. सदर सर्व प्रकारचे लाभ हे शासकीय नियमान्वये देण्यात येणार आहेत. तसेच सदर लाभ पुरविण्याकरीता सर्व आवश्यक कागदपत्रे आपल्या दप्तरी व तदनंतर जिल्हास्तरावर जमा करावीत. (बँक बचत खातेच्या पास बुकच्या पहिल्या पानाची सत्यप्रत खाते क्र. स्पष्ट दिसेल असे) तदनंतरच सदर लाभ देण्यात येईल. सदर लाभ देण्यात कोणताही गैरव्यवहार होणार नाही याची दक्षता घेण्यात यावी.

बालकांच्या मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क अधिनियम २००९ बाबत शालेय शिक्षण व क्रिडा विभाग मंत्रालय मुंबई यांनी दिलेल्या अधिसुचना क्र.पीआरई-२०१०/प्र.क्र.२१२ (बी)/पीई १ दि. ११ ऑक्टोबर २०११ मधील भाग तीन मधील ५ व ६ नुसार RTE act २००९ च्या कलम ६ च्या प्रयोजनार्थ क्षेत्रे व हददी

अनुसार राज्य शासन व स्थानिक प्राधिकरणाच्या शाळांना व त्यातील विदयार्थ्यांनाच सर्व अनुदान ग्राहय राहतील.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत संशोधनात सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी

1. सर्व विद्यार्थ्यांची माहिती विशेष शिक्षक व विशेष तज्ञ यांनी स्वतंत्र स्वरुपात रजिस्टरमध्ये नोंद ठेवणे आवश्यक आहे.
2. समावेशित शिक्षण (IE) या उपक्रमांतर्गत दिव्यांग मुलांना शालेय परिसरात व दैनंदिन जीवनात सामाजिक, मानसिक शारिरीक व शैक्षणिक प्रक्रियेत कोणतेही अडथळे निर्माण होवू नयेत यासाठी विद्यार्थ्याचा प्रत्येक शैक्षणिक प्रक्रियेत येणा-या अडथळयांना पुरक शैक्षणिक सहाय्यभूत सेवा देण्याची महत्वपूर्ण भूमिका साकार करण्यासाठी आपण आपल्या कार्यक्षेत्रात त्यांना आवश्यक असणा-या शैक्षणिक पुनर्वसनात्मक सहाय्यभूत सेवा गटस्तरावर महाराष्ट्र प्राथमिक शिक्षण परिषद, मुंबई यांचेमार्फत प्रबंध पोर्टलमध्ये मंजूर करण्यात आलेले आर्थिक तरतूद शैक्षणिक सहाय्यभूत सेवा देण्याचे प्रस्तावित आहे.
3. प्रत्येक दिव्यांग बालकांना वयाच्या १८ वर्षापर्यंत इयत्ता १ ली ते १२ वी पर्यंत सुयोग्य व संचारमुक्त वातावरणात नियमित विद्यार्थ्यांसोबत शिक्षणाची समान संधी देवून मुख्य प्रवाहात आणणे व प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करणे बंधनकारक आहे.
4. सामूहिक कृतींमुळे विद्यार्थ्यास सहकार्यात्मक अध्ययन प्रभावी वाटते. गटबांधणी, नेतृत्व विकास सहभाग, आंतरक्रिया इत्यादी सामाजिक कौशल्ये सहकार्यात्मक अध्ययनामुळे विकसीत होऊन समावेशक शिक्षणाचे बलस्थान ठरते. परस्पर सहकार्याने शैक्षणिक विकासात मदत करणे, सार्वांची प्रगती होणे हेच गटाचे यश या कार्यनीतीच्या वैशिष्ट्यांचे महत्त्व विद्यार्थ्यांना पटवून त्यांच्या अंगवळणी ती कशी पडतील, हे शिक्षकाने पाहावे.
5. वर्गशिक्षकाने सर्वप्रकारच्या मुलांना विषय ज्ञान देताना त्यांच्यामध्ये अध्यापन कुशलतेची आवश्यकता असते. तो अध्यापन करीत असताना दुसऱ्या शिक्षकांकडून जरूर तेव्हा त्यास आधार देऊन अध्यापनातील उणीव भरून काढली जाते. अशा वेळी उभय शिक्षकांमधील संबंध लवचिक आणि संपर्क प्रभावी असणे आवश्यक आहे.
6. आपल्या वर्गातील वा खालच्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना एखाद्या विद्यार्थ्याने शिकविल्यास त्या विद्यार्थ्यांमध्ये स्वप्रतिष्ठा, आत्मविश्वास बळावेल आणि त्या वर्गातील विद्यार्थ्यांमध्ये विषय समज वाढेल.
7. उच्चार, भाषा, शरीर, व्यवसाय यांसंबंधित त्रुटी विशेष मुले व सामान्य मुले यांच्यातून दूर होण्यासाठी संबंधित उपचारतज्ज्ञ गरजनिहाय उपचार करतात.

दोन्ही तऱ्हेच्या मुलांच्या शैक्षणिक, भावनिक, सामाजिक इत्यादी गरजा लक्षात घेऊन अभ्याक्रमात वेळो वेळी सुधारणा केल्या जातात.

संदर्भ सूची.

1. आवचर, एस., विशेष शिक्षण, पुणे, २०१२.
2. गुळवणी, एम., मार्गदर्शन आणि समुपदेशन, पुणे, २०११.
3. जगताप, एच. एन., शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र, २००९.
4. दुनाखे, ए., शैक्षणिक व व्यावसायिक मार्गदर्शन आणि समुपदेशन, पुणे, २००९.
5. भंगाळे, शै., समावेशक शिक्षण, जळगांव, २०१६.

Peer Reviewed Refereed Journal ISSN : 2278 – 5639
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – II April – 2023

स्वयं/दिक्षा : समग्र आणि बहुआयामी शिक्षणासाठी तांत्रिक प्लॅटफार्म

अमृता संजय पाटील
(छात्राध्यापिका)
साने गुरूजी विद्‌याप्रबोधिनी सर्वसमावेशक शिक्षणशास्त्र महाविदयालय, खिरोदा

प्रस्तावना -

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे आणि कृषीवर आधारित जीवन व्यवस्था आहे. शेतीवर उद्‌योगधंदे आधारलेले आहेत. त्याला अनुसरून जोडधंदे केले जातात आणि खेड्यापाड्यातील लोकांना वेळ नसतो. ते सकाळी उठल्या-उठल्या त्यांचे कामे करतात. म्हणून दिक्षा ॲप हे ग्रामीण भागातील लोकांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्याचे काम करते. ते वेळ काढून शिक्षण घेऊ शकतात. महात्मा गांधींनी म्हटल्याप्रमाणे भारत स्वयंपूर्ण होऊन आत्मनिर्भर सुध्दा होईल. म्हणून गांधीजींनी मुलद्‌योगी शिक्षणावर भर दिला होता. बऱ्याच मुलींना कुटूंबातील लहान भावंडांना सांभाळण्याची जबाबदारी असते म्हणून त्या शिक्षणापासून वंचित राहतात. म्हणूनच माझ्य मते दिक्षा ॲप आणि स्वयंम् ॲप ही दोन महत्त्वपूर्ण ॲप्स शिक्षण क्षेत्रात विकासाच्या दिशेने वळत आहे. कारण ज्यंच्यावर जबाबदाऱ्या जास्त असतात. त्यामुळे त्या शिक्षण घेऊ शशकत नाहीत पण ही आनलाईन ॲप असल्यामुळे ज्या स्त्रियांच्या महत्त्वाकाक्षा आणि आकांक्षा अपूर्ण राहतात त्या पूर्ण होण्यास मदत होऊ शकते. आणि भारत आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने एक पाऊल पुढे जाऊ शकते. भारताच्या एकूण उत्पन्नामध्ये स्त्रियांचा वाटा 48% टक्के इतका आहे. तरीसुध्दा आपण तिला दुय्यम मानतो कारण तिथे ती अशिक्षित असलेली आपल्याला दिसून येते. पण जर असे आनलाईन अभ्यासक्रमांची सुरूवात झाली तर प्रत्येक कुटूंब शिक्षित होईल. महिला कुटूंबाची जबाबदारी सांभाळत असतांना शिक्षणही घेऊ शकतील. काही कुटूंब आर्थिक समस्येमुळे आपल्या मुलांना पाहिजे ते शिक्षण देऊ शकत नाही. कारण दूर राहण्याचा खर्च सामान्यांना परवडणारा नसतो म्हणून जे क्षेत्र आवडीचे असते त्यामध्ये ग्रामीण भागातील मूलं ही आपल करिअर करू शकत नाही. या ॲपमुळे शिक्षक, विद्‌यार्थी आणि अध्ययन अध्यापन ही प्रक्रिया सुलभ होण्यास मदत होते. तसेच जे आर्थिक अडचणीमुळे शिक्षण घेऊ शकत नाही त्यांच्यासाठी अतिशय सुलभ प्रक्रिया आहे. कारण घरबसल्या अशा अभ्यासक्रमांची निवड विद्‌यार्थ्यांना करता येईल. म्हणून दिक्षा आणि स्वयंम् हि ॲप्स महत्त्वाची आहेत.

पार्श्वभूमी -

संपूर्ण मानवी क्षमता साध्य करण्यासाठी तसेच न्याय व समानतेने सर्वांगिण विकास करण्याच्या दृष्टीने शिक्षण हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे, राष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठी सार्वत्रिक, दर्जेदार क्षण उपलब्ध करणे आवश्यक आहे, भारताच्या आर्थिक प्रगतीसाठी आणि समानता, वैज्ञानिक प्रगती, राष्ट्रीय एकात्मता आणि सांस्कृतिक संरक्षण, सार्वत्रिक उच्च-गुणवत्तेचे शिक्षण हा आपला विकास करण्याचा आणि जास्तीत जास्त प्रगती करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग आहे.

व्यक्ती, समाज, देश आणि राष्ट्र यांच्या उन्नतीसाठी देशातील समृध्द प्रतिभा आणि संसाधन जागतिक पुढील दशकात, भारत जगातील सर्वात जास्त तरूण लोकसंख्येचा देश असेल, आणि त्यांना उच्च दर्जाच्या शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देण्याची आपली क्षमता आपले पुढील भविष्य ठरवेल.

1. दिक्षा -

दिक्षा म्हणजे ज्ञान सामायिकरणसाठी डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर होय. DIKSHA प्लॅटफार्ममध्ये शिक्षण, विद्‌यार्थी आणि विहित शालेय अभ्यासक्रमाशी संबंधित शिक्षण सामग्री प्रदान करतात. शिक्षकांना

धड्यांची योजना, कार्यपत्रके आणि क्रियाकलाप यासारखी उपकरणे आनंददायक वर्ग अनुभव तयार करण्यासाठी प्रवेश आहे. विद्यार्थ्यांना संकल्पना धडे सुधारतात आणि सराव करतात. हे शालेय शिक्षणाचे राष्ट्रीय व्यासपिठ आहे. राष्ट्रीय शिक्षण, संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषदेचा पुढाकार आहे. शिक्षकांना प्रशिक्षण सामग्री, प्रोफाईल, वर्गातील संसाधने, मूल्यांकन सहाय्य आणि शिक्षक समुदायाशी संपर्क साधण्यास मदत करेल.

विद्यार्थ्यांना कसा फायदा होईल? DIKSHA ॲपवर प्रवेश असणारे विद्यार्थी सहज आणि परस्पर पध्दतीने संकल्पना समजून घेण्यास सक्षम असतील. अशी वैशिष्ट्ये आहेत ज्या द्वारे धडे सुधारित केले जाऊ शकतात. ॲप विद्यार्थ्यांना स्वतःचे मूल्यांकन करण्याच्या सराव व्यायामाद्वारे त्याच्या शिक्षणाची चाचणी घेण्यास सुलभ करते.

1.2. दिक्षा ॲप कसे वापरावे -

दिक्षा ॲपवर नोंदणी करीत आहे. तीन पध्दतींचा वापर करून दिक्षा ॲपवर नोंदणी करतात.

Google खाते - आपल्या खात्यासह लागीन करा.

राज्य आय.डी. - वापरकर्त्याने दिलेला आयडी आणि संकेतशब्दाद्वारे लागीन करा.

स्वतःची साईन अप - दिक्षा ॲपवर प्रवेश करण्यासाठी आपली लागीन क्रेडेन्शिअल तयार करा.

स्वतःची नोंदणी - दिक्षा ॲपवर प्रवेश करण्यासाठी आपली लागीन क्रेडेन्शिअल तयार करा.

1.3. वैशिष्ट्ये -

आपल्याला स्वतःहून DIKSHA ॲपवर नोंदणी करण्याची परवानगी देते. लागीन प्रक्रिया सुरू करण्यासाठी सामान्यतः स्वतःचा वेळ लागतो. वापरकर्ता आनबोर्ड करणे, डेटा संग्रहण करणे, शिक्षक खाती यार करणे आणि सक्षम करणे यासाठी संस्था आणि राज्ये यांच्यावर अवलंबून सिस्टम दत्तक द्रुतगतीसाठी, दिक्षा ॲप स्वयं नोंदणी प्रक्रियेसह सुसज्ज आहे.

1.4. शालेय शिक्षणासाठी दीक्षा व्यासपिठ -

DIKSHA प्लॅटफार्म मध्ये शिक्षक, विद्यार्थी आणि पालक विहीत शालेय अभ्यासक्रमाशी संबंधित शिक्षण सामग्री प्रदान करतात. शिक्षकांना धड्यांची योजना, कार्यपत्रके आणि क्रियाकलाप यासारखी उपकरणे आनंददायक वर्ग अनुभव तयार करण्यासाठीप्रवेश आहे. विद्यार्थ्यांना संकल्पना समजतात, धडे सुधारतात आणि सराव करतात.

1.5. दिक्षा ॲप कोण वापरू शकते?

राज्ये, सहकारी संस्था आणि अगदी खाजगी संस्थादेखील त्यांच्या लक्ष्यांसह आवश्यकता आणि क्षमतांच्या आधारावर संबंधित शिक्षक पुढाकारांमध्ये DIKSHA समाकलित करू शकतात. ते तयार करण्यासाठी DIKSHA ॲपची वैशिष्ट्ये वापरू शकतात.

शिक्षक म्हणून ओळखले जाणारे राष्ट्रीय शिक्षक मंच (NTP) भारत सरकारच्या मानव संसाधन विकास मंत्रालयाचा एक उपक्रम आहे. अरफा जावेद. डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर फार स्कूल एज्युकेशन हा भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाच्या संयुक्त विद्यमाने राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (NCERT) चा पुढाकार आहे. 5 सप्टेंबर 2017 रोजी, भारताचे उपराष्ट्रपती एम. वेंकैय्या नायडू यांनी DIKSHA ॲप सुरू केले.

1.6. DIKSHA ॲप चे पूर्ण रूप काय आहे?

DIKSHA - Digital Infrastructure for Knowledge Sharing.

ज्ञान शेअरिंगसाठी दीक्षा ही डिजीटल पायाभूत सुविधा आहे.

डिजिटल शिक्षण प्लॅटफार्म DIKSHA चे संपुर्ण रूप म्हणजे ज्ञान सामायिकरणासाठी डिजिटल

इन्फ्रास्ट्रक्चर राष्ट्रीय शिक्षक शिक्षण परिषदेच्या (NCERT) च्या सहकार्याचे मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने (MHRD) ने DIKSHA अॅप ची सुरूवात केली.

2. स्वयंम् अभ्यासक्रम (Swayam Courses)

(स्टडी वेब्स आफ अक्टिव्ह - लर्निंग फार यंग एस्पायरींग माईंड्स) हे भारत सरकारने देशभरातील विद्यार्थ्यांना मोफत आनलाईन अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्यासाठी सुरू केलेले वेब आधारित व्यासपीठ आहे. हे प्लॅटफार्म इंडियन इन्स्टिट्यूट आफ टेक्नालाजी (IIT), इंडियन इन्स्टिट्यूट आफ मॅनेजमेंट (IIM) आणि इतर शीर्ष विद्यापीठांसह काही सर्वोत्तम भारतीय संस्थांमधून अभ्यासक्रम आफर करते. स्वयंम् अप वर उपलब्ध अभ्यासक्रमांच्या काही श्रेणीची यादी येथे आहे.

2.1. इंजिनिअरींग/अभियांत्रिकी (Engineering)- स्वयंम् संगणक विज्ञान, इलेक्ट्रिकल अभियांत्रिकी, मॅकेनिकल अभियांत्रिकी, नागरी अभियांत्रिकी आणि बरेचचे काही यासह अभियांत्रिकी अभ्यासक्रमांची विस्तृत श्रेणी आफर करते. या अभ्यासक्रमाम्धेय प्रोग्रामींग, डेटा स्ट्रक्चर्स, अल्गोरिदम, डिजिटल लाजिक, डिझाईन कन्ट्रोल सिस्टिम आणि बरेच काही यासाररख्या विषयांचा समावेश होतो.

2.2. सामाजिक शास्त्र आणि मानवता (Social Science and Humanities)- स्वयं इतिहास, तत्वज्ञान, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र इत्यादींचा समावेश होतो.

2.3. व्यवस्थापन (Management)- स्वयं मार्केटिंग, फायनान्स, ह्युमन रिसोर्स मॅनेजमेंट, आपरेशन मॅनेजमेंट आणि बरेच काही.

2.4. कौशल्य आधारित सौंदर्यशास्त्र (Skill Based Aesthetics) - स्वयं भारतीय शास्त्रीय संगीत, नृत्य, नाट्य आणि व्हिज्युअल आर्ट्सह विविध कलांचे अभ्यासक्रम देते. जे अभ्यासक्रम आपणास राबविता येऊ शकतात.

2.5. कृषि विषयक (Agriculture)- स्वयं पिक उत्पादन, पशुधन व्यवस्थापन आणि बरेचकाही कृषी क्षेत्रातील अभ्यासक्रम देते.

2.6. कायदेविषयक (Law) - स्वयं कायद्याचे अभ्यासक्रम आफर करतो. ज्यामध्ये भारतीय घटनात्मक कायदा.

2.7. आरोग्यासंबंधित अभ्यासक्रम (Health and Wellness) - स्वयं आरोग्य आणि निरोगीपणाचे अभ्यासक्रम आफर करते. योग, ध्यान, पोषण आणि बरेच काही.

2.8. स्वयं शिक्षण (Education) - स्वयं शिक्षण पध्दती, शैक्षणिक मानसशास्त्र आणि बरेच काही यासह शिक्षणातील अभ्यासक्रम आफर करते.

स्वयं चे विविध अभ्यासक्रम (Swayam Courses) -

स्वयं मध्ये असलेल्या अभ्यासक्रमांच्या श्रेणींची काही उदाहरणे आहेत.

अभ्यासक्रमांच्या विस्तृत श्रेणीसह, स्वयं अप सर्वांना शिक्षण देऊन न्याय आणि सर्वसमावेशक समाज निर्माण करण्यास मदत करत आहे.

आजच्या डिजिटल युगात, शिक्षण पूर्वीपेक्षा अधिक सुलभ झाले आहे. आनलाईन लर्निंग प्लॅटफार्मच्या उपलब्धतेमुळे विद्यार्थी आता जगातील कोणत्याही शैक्षणिक संसाधनामध्ये प्रवेश करू शकतात. भारतात आनलाईन शिक्षणामध्ये सर्वात महत्तपूर्ण योगदान स्वयं पोर्टलने केले आहे.

स्वयं पोर्टल अनेक कारणांमुळे आनलाईन शिक्षणाच्या जगात एक गेम चेंजर ठरले आहे. सर्वप्रथम, हे व्यासपीठ अभियांत्रिकी आणि तंत्रज्ञानापासून सामाजिक विज्ञान आणि मानविकीपर्यंत विविध विषयांच्या विस्तृत श्रेणीचे अभ्यासक्रम आफर करते. विद्यार्थी या अभ्यासक्रमांना विनामूल्य आणि त्यांच्या गतीने प्रवेश करू शकतात, ज्यामुळे शिक्षण सर्वांसाठी अधिक सुलभ होईल.

स्वयं पोर्टल नियमित अद्यावत असते

स्वयं पोर्टल उच्च-गुणवत्तेची व्हिडिओ व्याख्याने आणि अभ्यास साहित्य देते. जे क्षेत्रातील तज्ञांनी डिझाईन केलेले आहेत. विद्यार्थ्यांना नविनतम माहिती आणि घडामोडींमध्ये प्रवेश मिळावा याची खात्री करण्यासाठी ही सामग्री नियमितपणे अद्ययावत केली जाते.

स्वयं कोर्ससचे महत्त्व

स्वयं पोर्टल भारताच्या विद्या अनुदान आयोगाने (UGC) मान्यताप्राप्त प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम प्रदान करते. याचा अर्थ विद्यार्थी हे अभ्यासक्रम पूर्ण करतात. त्यांना भारतभरातील नियोक्ते आणि शैक्षणिक संस्थांद्वारे मान्यताप्राप्त प्रमाणपत्र मिळू शकते.

स्वयं पोर्टल आनलाईन शिक्षण घेण्याचा एक अनोखा अनुभव देते. जे आनलाईन शिक्षणाला क्विझ आणि असाईनमेंट सारख्या परस्परवादी घटकांसह एकत्रिक करते. विद्यार्थ्यांची चाचणी घेण्यास आणि अभिप्राय मिळविण्यास मदत करू शकते.

शेवटी मला एकच अवगत झाले की, स्वयं पोर्टल हे पारंपारिक शिक्षण आणि आधुनिक काळातील शिक्षण यांच्यातील अंतर भरून काढण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर कसा करता येईल याचे एक उत्तम उदाहरण आहे. सर्वांना मोफत सुलभ शिक्षण देणे गरजेचे आहे.

शेवटी स्वयं कोर्सेस आनलाईन शिक्षणाच्या जगात गेम चेंजर ठरले आहे. त्याचे विनामूल्य आणि प्रवेश योग्य अभ्यासक्रम, उच्च गुणवत्तेची अभ्यासक्रम, परस्परवादी शिकण्याचा अनुभव आणि पारंपारिक आणि आधुनिक शिक्षणातील अंतर कमी करण्यावर लक्ष केंद्रित करणे यामुळे ते संपूर्ण भारतातील विद्यार्थ्यांसाठी लोकप्रिय पर्याय बनले आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९८६ मध्ये तयार करण्यात आले आणि १९९२ मध्ये सुधारित करण्यात आले. तेव्हापासून अनेक बदल झाले आहेत. ज्या धोरणात सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे. एन.ई.पी २०२० हे २१ व्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण आहे. आणि ते चौतिस वर्ष जुन्या शिक्षणावरील, राष्ट्रीय धोरण १९८६ ची जागा घेते. प्रवेश, समानता, गुणवत्ता, परवडणारी क्षमता आणि उत्तर दायित्व या मूलभूत स्तंभांवर आधारित हे धोरण आहे, हे धोरण शाश्वत विकासासाठी २०३० च्या अजेंडाशी संरेखित आहे. शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण अधिक समग्र, लवचिक, बहुविद्याशाखीय २१ व्या शतकातील गरजांना अनुकूल बनवून भारताला एक मजबुत विद्वान समाज आणि जागतिक विद्वान महासत्ता बनविण्याचे उद्दिष्ट आहे. २१ व्या शतकातील गरजांसाठी उपयुक्त आणि प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या अद्वितीय क्षमता विकसित करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणांतर्गतच शाळा, महाविद्यालयांमधील शिक्षणाचे धोरण तयार केले जाते.

समारोप : स्टडी वेल्स आफ अक्टिव्ह लर्निंग फार यंग एस्पायरिंग माईंड्स हे भारत सरकारने देशभरातील विद्यार्थ्यांना मोफत आनलाईन अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देण्यासाठी सुरू केलेले वेब आधारित व्यासपिठ आहे. दिक्षा अप वर प्रवेश असणारे विद्यार्थी सहज आणि परस्पर पध्दतीने संकल्पना समजून घेण्यास सक्षम असतील. तसेच भारत हा ज्ञान महासत्ता होईल.

संदर्भ -

१. राष्ट्रीय शिक्षण, २०२० , शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
२. शिक्षण निती २०२० और मेरे विचार, जितेंद्र यादव.
३. NEP२०२० , प्रदीप जाधव, https://youtube.com/c/pradipjadhav
४. sarkari update in - https:.sarkariupdate.in/swayam-courses/
५. Divya Marathi.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – II** **April – 2023**

शिक्षणातील प्रेरणेची भूमिका

कु. स्नेहलकुमारी ज्ञानबा बोरकर
संशोधक विद्यार्थीनी

सारांश

हे शिकण्याच्या प्रक्रियेचे एक शक्तिशाली माध्यम आहे. या प्रक्रियेद्वारे, व्यक्ती केवळ प्रेरणाद्वारे सामाजिक, नैसर्गिक आणि वैयक्तिक जीवनात यशाच्या शिडीवर पोहोचते. शिकण्याच्या प्रक्रियेत प्रेरणेची भूमिका महत्त्वाची असते. शिक्षकाने कामाशी संबंधित सर्व उद्दिष्टे विद्यार्थ्यांसमोर ठेवली पाहिजेत जेणे करून शिकण्याची प्रक्रिया प्रभावी होईल. उच्च आकांक्षा, स्पष्ट उद्दिष्टे आणि निकालांचे ज्ञान विद्यार्थ्यांच्या आत्म-प्रेरणेसाठी प्रोत्साहन म्हणून कार्य करते. शिक्षक विद्यार्थ्यांमध्ये स्वारस्य निर्माण करून लक्ष एकाग्र करतो, त्यामुळे आवड वाढल्यामुळे प्रेरणा वाढते. विद्यार्थ्यांच्या वयानुसार आणि मानसिक परिपक्वतेनुसार शिक्षकांनी कामे सोपवली तर त्याचा परिणाम शिकण्याच्या प्रक्रियेवर होतो. स्पर्धा हे शिकण्याचे अतिशय प्रभावी माध्यम आहे. स्पर्धा आणि सहकार्य लोकशाही प्रवृत्तींच्या विकासाचा मार्ग मोकळा करतात. त्यामुळे शिकण्याच्या प्रक्रियेत प्रेरणेची भूमिका खूप महत्त्वाची असते.

संशोधन निबंधाचे शीर्षक : शिक्षणातील प्रेरणेची भूमिका

संशोधन निबंधाचे उद्दिष्ट्ये

1. प्रेरणेची संकल्पना समजून घेणे.
2. शिक्षण व प्रेरणा यांच्या संबंधाचा आढावा घेणे.
3. प्रेरणेचे शिक्षणातील महत्व समजून घेणे.

शिक्षणातील प्रेरणाचे महत्त्व

प्रेरणेच्या विविध सिद्धांतांनुसार, वास्तविक गरजा लक्षात घेऊन अध्यापन केले गेले, तर शिक्षण अधिक प्रभावी आणि वर्धित करता येते. थॉमसन यांनी प्रेरणेचे महत्त्व अशाप्रकारे परिभाषित केले आहे की "प्रेरणाही एक कला आहे ज्याद्वारे त्या विद्यार्थ्यांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण होते. ज्या मध्ये या प्रकाराचा अभाव असतो. जिथे मुलांना वाचनाची आवड असते, परंतु ते त्यांना आवडत नाहीत. अनुभवनाही. तिथे हा अनुभव प्रेरणेतून घेतला जातो. या शिवाय विशिष्ट चर्चेकडेही विद्यार्थ्यांची आवड निर्माण होते.

शिक्षण क्षेत्रात प्रेरणाची भूमिका खालील प्रकारे दर्शविली आहे :

१) **शिकणे -**

शिकण्याचा मुख्य आधार हा प्रेरक आहे. शिकण्याच्या प्रक्रियेतील बदलाचा नियम प्रेरक म्हणून काम करतो, जे काम आनंद देतो, ते पुन्हा करतो आणि दु:खी झाल्यावर सोडून देतो. हा परिणामाचा नियम आहे. त्यामुळे पालक, इतर मुले आणि शिक्षक यांच्याकडून मुलाचे कौतुक केल्याने प्रेरणेचा संचार होतो. अशा प्रकारे तो पुढे जात राहतो. पण शिक्षेवर निराश होतो.

२) **ध्येय प्राप्ती -**

ज्या प्रमाणे मुलाच्या आयुष्यात एक ध्येय असते, त्याच प्रमाणे शाळेचेही ध्येय असते. हे ध्येय साध्य करण्यासाठी प्रेरणाही मुख्य भूमिका बजावते, ही सर्व उद्दिष्टे नैसर्गिक प्रेरकांनी साध्य केली आहेत. या स्वरुपात, शिकणाऱ्या प्रक्रियेत ध्येय ठरवण्याची प्रेरणाही ध्येयाभिमुख असते कारण ध्येय ठरवणे भविष्यातील जीवनाशी संबंधित असते.

3) **चारित्र्य बांधणी-**

चारित्र्य घडवणे हा शिक्षणाचा उत्तम दर्जा आहे. यातून नैतिकतेचा संवाद होतो. चांगले विचार आणि मूल्ये जन्माला येतात आणि ती बांधली जातात. मुलाला अधिक काम करण्याची प्रेरणा मिळते. चांगल्या आचार संहिता निर्माण करण्यात प्रेरणाला मोठे स्थान आहे.

4) **लक्ष-**

यशस्वी अध्यापनासाठी विद्यार्थ्यांचे लक्ष पाठाकडे राहणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्याला वर्गातील धड्याची कितपत जाणीव आहे हे प्रेरणेवर अवलंबून असते. प्रेरणेमुळे धड्याकडे लक्ष राहणार नाही आणि विद्यार्थी मन एकाग्र करू शकणार नाही, हे लक्ष केवळ प्रेरणेवर अवलंबून असते.

५) **शिकवण्याच्या पद्धती-**

परिस्थितीनुसार अनेक पद्धती वापरणे आवश्यक आहे. त्याच प्रमाणे, वापरल्या जाणाऱ्या शिकवण्याच्या पद्धतीमध्ये प्रेरणाला मोठे स्थान आहे. या परिस्थितीत केवळ धडा मनोरंजक बनवता येतो आणि शिकवणे यशस्वी होऊ शकते.

6) **अभ्यासक्रम-**

विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासक्रम तयार करताना प्रेरणाला मोठे स्थान आहे. त्यामुळे अशा विषयांना अभ्यासक्रमात स्थान दिले पाहिजे, ज्यामुळे त्यांच्यात प्रेरणा आणि आवड निर्माण होईल, तरच शिकण्याचे वातावरण तयार होईल.

7) **शिस्त-**

सध्याच्या युगात आपण प्रत्येक स्तरावर शिस्तीची समस्या पाहत आहोत. शाळेत योग्य प्रेरकांचा वापर केला तर शिस्तीचा प्रश्न काही प्रमाणात सुटू शकतो.

जेव्हा एखादी व्यक्ती एखाद्या व्यक्तीच्या अंतर्गत स्थितीच्या (प्रेरक) उपस्थितीत ध्येयाभिमुख रीतीने वागते तेव्हा त्याला आपण प्रेरणा म्हणतो.

प्रेरणेचे प्रामुख्याने 4 पैलू आहेत :-

(i) गरजा (ii) हस्तक्षेप किंवा चालक (iii) वर्तन (iv) ध्येय

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत संशोधनात सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी.

1. विद्यार्थी प्रेरणेने शिकण्यास तयार असतात. त्यामुळे शाळेत शिक्षण व अध्यापनाचे कार्य सुरळीतपणे चालवायचे असेल तर विद्यार्थ्यांना आवश्यक त्या प्रमाणात प्रेरित केले पाहिजे.
2. प्रेरणेमुळे संबंधित कामांमध्ये विद्यार्थ्यांची आवड वाढते. त्यामुळे शिकण्याच्या मार्गात विविध अडथळे येऊनही ते शिकण्यात यशस्वी होतात.

3. विद्यार्थ्यांना प्रेरणा मिळाल्यास ते विषयावर लक्ष केंद्रित करण्यात यशस्वी होतात.
4. बक्षीस-शिक्षा, स्तुती-टीका यांसारख्या कृत्रिम प्रेरकांचा वापर करून शिक्षक मुलांच्या वर्तनात इच्छित बदल घडवून आणू शकतात.
5. प्रेरक विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षण क्रिया कलापांमध्ये व्यस्त ठेवण्यास सक्षम करतात.
6. विद्यार्थ्यांना सामाजिक कार्याकडे प्रवृत्त करून त्यांच्यात सामाजिक मूल्ये रुजवली जाऊ शकतात.
7. विद्यार्थ्यांना चांगल्या कामासाठी प्रवृत्त केले तर अनुशासनाची समस्या आपोआप सुटते.
8. विद्यार्थ्यांना निरोगी स्पर्धेसाठी प्रवृत्त केले तर ते अभ्यास आणि खेळात अधिक उत्साहाने सहभागी होतात.
9. प्रेरणेने मुलांमध्ये लपलेल्या आंतरिक शक्तींचा सहज विकास होऊ शकतो.
10. प्रेरणेने विद्यार्थ्यांना नैतिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांकडे सहज प्रेरित करता येते.
11. प्रेरणेने मुलांमध्ये लपलेल्या आंतरिक शक्तींचा सहज विकास होऊ शकतो.
12. प्रेरणेने विद्यार्थ्यांना नैतिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांकडे सहज प्रेरित करता येते.

संदर्भसूची.

1. ऑलपोर्ट, जी. डब्ल्यू. (1968). मानसशास्त्रातील व्यक्ती. बोस्टन: बीकनप्रेस.
2. अँडरसन, एन.एच. (1959). मानसशास्त्रातील संशोधनासाठी शिक्षण. अमेरिकन मानसशास्त्रज्ञ.
3. भाटिया, एच.आर. (1973). शैक्षणिक मानसशास्त्राचे घटक, 5 वी आवृत्ती, ओरिएंट लाँगमन.
4. दांडेकर डब्ल्यू. एन., (1981), सायकोलॉजिकल फाउंडेशन ऑफ एज्युकेशन, एड. 2, मॅकमिलन कंपनी, दिल्ली.
5. हेंड्रिक, सी. (1972). इंप्रेशनच्या निर्मितीवर उत्तेजनाच्या विसंगतीच्या मुक्ततेचा प्रभाव. जर्नल ऑफ पर्सनॅलिटी अँड सोशल सायकॉलॉजी.

स्मृतीकक्षा व शैक्षणिक संपादन

कु. प्रांजली चंद्रशेखर टेंभेकर
संशोधक विद्यार्थीनी

सारांश

आपण काय लक्षात ठेवतो आणि काय विसरतो हे अनेक गोष्टींवर अवलंबून असते. भाषा, दृष्टी, श्रवण, आकलन, शिकणे आणि स्मरणशक्ती याही मेंदूच्या महत्त्वाच्या बौद्धिक क्षमता आहेत. आपल्या मेंदूत जे काही माहिती आणि ज्ञानाच्या रूपाने साठवले जाते, त्या सर्व आठवणी म्हणजे विविध स्वरूपातील कामाचा अनुभव. मानवी मनाचा किंवा क्षमतेचा व्यायाम हा एक विस्तृत विषय आहे. मुख्यतः विचारांचा अभ्यास मानसशास्त्र, प्रणाली विज्ञान आणि वैद्यकशास्त्रांतर्गत केला जातो. प्रस्तुत लेखात स्मरणशक्तीचे विविध प्रकार, त्याचा जैविक आधार, स्मरणशक्तीशी संबंधित प्रमुख आजार आणि काही प्रमुख घटकांवर प्रकाश टाकण्यात येणार आहे.आपली स्मरणशक्ती कशी कार्य करते किंवा आपल्याला कोणतीही गोष्ट कशी आठवते? आपल्या मेंदूमध्ये स्मृती कशी साठवली जाते? आपण एखाद्याला विसरतो आणि काही गोष्टी विसरत नाहीत. या प्रश्नांनी मानवाला नेहमीच त्रास दिला आहे आणि लोकांनी नेहमीच त्यांची उत्तरे देण्याचा प्रयत्न केला आहे. जुन्या गोष्टी लक्षात ठेवण्याची क्षमता आपल्या सर्वांमध्ये आहे. आपण कोणतीही व्यक्ती, ठिकाण, घटना आणि दृश्य-परिस्थिती लक्षात ठेवतो. ते काही धडे आहेत. नंतर ते अनुभव आणि ज्ञान म्हणून जतन केले जाऊ शकतात. आपण काय शिकू शकता यावर आपले भविष्यातील वर्तन नियंत्रित केले जाते.

संशोधन निबंधाचे शीर्षक : स्मृतीकक्षाव शैक्षणिक संपादन

संशोधन निबंधाचे उद्दिष्ट्ये

1. स्मृती कक्षा संकल्पना समजून घेणे.
2. स्मृती कक्षा व शैक्षणिक संपादन यांच्या संबंधाचा आढावा घेणे.
3. स्मृती कक्षा प्रकीया समजून घेणे.

सुरुवातीला त्याची तुलना एखाद्या भौतिक जागेशी केली जाते आणि त्यात साठवलेल्या माहितीवरून त्या ठिकाणी ठेवलेल्या अनेक आठवणी दिसतात. किंवा उपमा समजावून सांगण्यासाठी लायब्ररीतील उदाहरण घ्या. ग्रंथालय एक भौतिक जागा आहे जी संपूर्ण स्मृती दर्शवते आणि त्यात ठेवलेली पुस्तके ही विविध माहितीची पद्धत आहे. स्मृतीच्या या व्याख्येला दीर्घकाळ मान्यताही मिळाली. पण नंतर तर्काच्या आधारे त्याची सत्यता समोर येऊ लागली. ही स्मृती स्मरणशक्तीच्या पातळीवर योग्य ठरली असती, परंतु मेमरी मेमरीच्या विविध प्रक्रियांनुसार केवळ स्मृती घटना घडल्या असत्या. स्मृती समजून घेण्यासाठी नवीन तत्त्वे आली. या संगणक विज्ञानातून लेखक तत्त्वे सर्वोत्तम असल्याचे सिद्ध झाले असते. विनम्र केली गेली मेमरी किंवा न्यूरल नेटवर्क मॉडेलच्या नवीन मॉडेलवर आधारित. त्यांच्या स्मृतीनुसार, आपल्या मेंदूतील केंद्राऐवजी समांतरभुज चौकोनात केळी तयार केली जातात.त्याचे वितरण चेतापेशीच्या तुलनेत सूक्ष्म एककांचे बनलेले असते. यामध्ये, मेमरी मेमरी, एक प्रकारे, सक्रियकरण नमुना दर्शवेल.आधुनिक व्याख्येनुसार, समूह प्रक्रियेत तीन मुख्य टप्पे असतात. सर्व प्रथम पहिल्या टप्प्यातील माहिती एन्कोड केलेली आहे. त्यानंतर दुसऱ्या टप्प्यात सांकेतिक माहिती गोळा केली जाईल आणि ती शेवटच्या तिसऱ्या टप्प्यात परत मागवली जाईल.

आपल्या सभोवतालचे वातावरण जाणून घेण्यासाठी, पर्यावरणीय उत्तेजनांशी संबंधित ज्ञानेंद्रियांना ते प्राप्त करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, कोणतीही वस्तू पाहण्यासाठी, आपल्याला डोळ्यांमधून परावर्तित प्रकाश प्राप्त होतो. डोळ्याच्या रेटिनामध्ये असलेल्या संवेदी चेतापेशी परावर्तित प्रकाशाचे कमकुवत विद्युत

लहरींमध्ये रूपांतर करतात. असे म्हणता येईल की रेटिनाद्वारे वातावरणात उपस्थित असलेल्या प्रकाशाचे कोडिफिकेशन इलेक्ट्रिकल स्वरूपात केले जाते. ही हलकी विद्युत लहर मेंदूच्या दृष्य क्षेत्रात येते आणि तिचा इथे अर्थ लावला जातो. किंवा विवेचनाच्या आधारे आपल्या मनासमोर दृश्याची प्रतिमा तयार करावी. संपूर्ण प्रक्रियेला व्हिज्युअल पर्सेप्शन (दृश्य धारणा) किंवा पह म्हणतात. कोडिंगच्या वेळी माहिती मुख्यतः स्थान, वेळ पातळी आणि वारंवारता यांच्या आधारावर कोड केली जाते.माहिती कोडिंग केल्यानंतर, त्यांचे स्टोरेज येते. स्टोरेज संवेदी पातळी किंवा अल्पकालीन स्मृती पातळी किंवा दीर्घकालीन स्मृती पातळी असू शकते. आपल्या मेंदूची साठवण माहिती वेळेत बदलून बदलता आली तर बरे होईल. याचा अर्थ ती माहिती प्रत्यक्ष स्वरूपात जशी होती तशी राहणार नाही. आम्ही तुमच्याकडून काहीतरी मिळवू शकतो किंवा आम्ही त्या माहितीचा काही भाग काढून टाकू शकतो. जर अर्धी अपूर्ण माहिती दिली असेल तर तुम्ही तुमच्या कल्पनेचा आधार घेऊ शकता. या गुणवत्तेमुळे, स्मृती ही एक रचनात्मक प्रक्रिया आहे. मेमरीचे अतिरिक्त स्तर वर्गीकरण मेमरीमधील माहितीच्या संचयनाचा आधार आहे.

स्मृती

आपल्याला एखाद्या विशिष्ट वेळेची किंवा ठिकाणाची स्मृती आहे हे आपल्याला कसे कळेल? जेव्हा आपण त्याची आठवण करतो तेव्हाच. उदाहरणार्थ, जर तुम्हाला तुमच्या पाच शिक्षकांची नावे द्यायची असतील ज्यांच्या शिकवणीचा तुमच्या जीवनावर सर्वात जास्त प्रभाव पडला असेल तर आम्हाला उत्तर द्या. पण 2000 ते 2005 या काळात जैविक किंवा कोणत्याही क्षेत्रात नोबेल पारितोषिक मिळालेल्या शास्त्रज्ञांची नावे सांगायची असतील तर काही काळ विचार करावा लागेल. येथे हे स्पष्ट आहे की आपण कोणत्या गोष्टी लक्षात ठेवतो आणि कोणत्या गोष्टी विसरतो, सर्वकाही आपल्या प्रेरणा, जाणीव आणि बेशुद्ध इच्छा इत्यादींवर अवलंबून असते. म्हणून स्मरणशक्ती, पूर्ण स्मरणशक्ती हा एक आवश्यक भाग आहे.

प्रश्न असा पडतो की बियाण्याच्या विविध प्रक्रियेची यंत्रणा काय आहे? मेमरी वरील प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी, 1968 मध्ये, ॲटकिन्सन आणि सिफरीन यांनी स्मृतीचे बहु-संग्रह स्पष्टीकरण सादर केले. किंवा स्मृतीनुसार, तीन मुख्य संग्रह पर्यावरणातून कोणतीही माहिती प्राप्त करून ती आपल्या मेंदूपर्यंत पोहोचवण्याचे काम आपले ज्ञानेंद्रिये (संवेदी अवयव) करतात. नंतर, त्याच्या आधारे, मेंदूद्वारे माहितीचा निष्कर्ष काढला जातो. उदाहरणार्थ, डोळे, नाक किंवा त्वचेद्वारे थंड किंवा तापमानाची संवेदना. प्रकाश किंवा ध्वनी सारखी कोणतीही पर्यावरणीय उत्तेजना प्रथम त्याच्या संबंधित ज्ञानेंद्रियामध्ये फार कमी काळासाठी सांकेतिक स्वरूपात साठवली जाते. हे स्टोरेज अल्प कालावधीसाठी असेल. दृष्टीसाठी, त्याची मर्यादा 0.5 सेकंद आहे आणि ऐकण्यासाठी, त्याची मर्यादा सुमारे 2 सेकंद आहे. या कालमर्यादेनंतर, संचयित मेमरी नष्ट होते. माहिती संवेदी पातळीवर अजूनही आहे आणि त्यावरून कोणताही निष्कर्ष काढता येत नाही. त्यांचे संयोजन आणि मेंदूद्वारे बदल अजूनही चालू आहेत.

अल्पकालीन स्मृती

जेव्हा माहिती आपल्या लक्षात येते तेव्हा ती अल्पकालीन ज्ञानाचा एक भाग बनते. येथे विचित्र गोष्ट आहे की संवेदी स्तरावरील सर्व माहिती ज्याकडे आपण लक्ष देत नाही ती नष्ट होते. केवळ ज्या माहितीवर आपण लक्ष केंद्रित करतो, त्यांची स्मरणशक्ती कमी होते. शॉर्ट टर्म मेमरीला वर्किंग मेमरी असेही म्हणतात. या प्रकारच्या मेमरीचे उत्तम उदाहरण म्हणजे अमायक्ष द्वारे अभी फोन निबर करणे आहे. जेव्हा आपण नंबर पाहून डायल करतो तेव्हा आपण दोन गोष्टी करतो. सर्व प्रथम आपण नंबर लक्षात ठेवतो आणि काही तो एकदा लक्षात ठेवतो, नंतर नंबर डायल केल्यानंतर ते सहसा विसरतात. त्यामुळे स्मरणशक्तीबाबत दोन्ही प्रकारचे निष्कर्ष काढता येतात. प्रथम, अल्प-मुदतीची मेमरी क्षमता खूप कमी असते (सामान्यतः उच्चार 7±2 असतो, म्हणजे, आपण 5 ते 9 अंकांपर्यंतच्या संख्या सहज लक्षात ठेवू

शकतो) रीकॉलिंग आणि डायल करणे दरम्यान दुसरी कोणतीही गोष्ट करू नका. शास्त्रज्ञांना हे माहित आहे की लक्षात ठेवण्याच्या स्वरूपात माहितीचे एकूण संकलन केवळ 20 ते 30 सेकंद आहे. लक्षात ठेवा, माहिती दीर्घकालीन मेमरीमध्ये संग्रहित केली जाते.

दीर्घकालीन स्मृती

नावाप्रमाणेच दीर्घकालीन स्मृती कायम असते. ही मेमरी आपण अनेक प्रकारे वापरतो. आज सकाळी आम्ही नाश्त्यात काय खाल्ले? परवा आमच्या घरी कोण भेटायला आले? त्यांनी कोणते कपडे घातले होते? आपण आपला मागील जन्म कुठे आणि कसा साजरा केला? आम्ही सायकल कशी चालवण्यापासून ते चौकातील कोडे सोडवण्यापर्यंत या सगळ्या कामात आमच्या आठवणींनी साथ दिली असती. किंवा स्मरणशक्तीचा प्रकार अधिक वैविध्यपूर्ण झाला असता आणि आपल्या भावना, अनुभव आणि ज्ञान इत्यादी सर्वांच्या रूपात प्रतिबिंबित झाले असते. शॉर्ट-टर्म मेमरीमधून माहितीची वारंवार पुनरावृत्ती केल्यावर दीर्घकालीन स्मृती तयार होते. स्मरणशक्ती कमी होत नाही, परंतु ती बदलली जाऊ शकते.आत्तापर्यंत स्मरणशक्तीची चर्चा होत होती. आपला मेंदू माहिती कशी साठवतो आणि मज्जासंस्थेची कोणती क्रिया यासाठी जबाबदार आहे हा प्रश्न अजूनही शिल्लक आहे. जर ते आपल्या मेंदूमध्ये राहत असेल तर भौतिक प्रतिनिधित्वाचे काही पुरावे असले पाहिजेत. या दिशेने बरेच संशोधन झाले आहे आणि त्यासंदर्भात अनेक व्याख्याने दिली गेली आहेत. हे सुरुवातीपासूनच ज्ञात होते की स्मृती तयार करण्यासाठी केवळ जैविक रेणू जबाबदार असतात. प्रथम, 1960 च्या दशकात, डीएनए रेणूंच्या व्युत्पत्तीचे स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न केला गेला. रेणू ओजेनेसिसच्या जैविक प्रतिनिधित्वासाठी जबाबदार आहेत. हे चांगले आहे की हे रेणू प्रामुख्याने आपली जीन्स आणि प्रथिने बनवण्यात गुंतलेले आहेत. नंतरच्या काळात असे दिसून आले की स्मरणशक्तीचा भौतिक आधार कल्पनीय नाही आणि या क्षेत्रात कोणतीही कल्पना मांडण्यासाठी नवीन शोध आवश्यक आहेत. 1970 च्या दशकात, स्मरणशक्तीच्या भौतिक प्रतिनिधित्वाबद्दल काही नवीन कल्पना आल्या. ही अशी प्रणाली आहे की स्मृती अव्यक्त लहरींच्या रूपात निर्माण होते आणि मेंदूच्या बांधणीत सूक्ष्म स्तरावर कायमस्वरूपी शारीरिक बदल होतात. हा शारीरिक बदल नवीन स्मृती दर्शवतो. किंवा विविध प्रायोगिक चाचण्यांवर आधारित आणि योग्य ठरले असते असे स्पष्टीकरणाबद्दल चर्चा होईल. परंतु "कमकुवत विद्युत चुंबकीय लहरी संरचनात्मक स्वरूप कसे आणि काय बदलतात?" याविषयी येथे चर्चा केलेली नाही. अलिकडच्या वर्षांत, स्मरणाच्या शोधासंदर्भात नवीन माहिती प्राप्त झाली आहे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुतसंशोधनात सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी.

1. आत्तापर्यंत स्मरणशक्तीची चर्चा होत होती. आपला मेंदू माहिती कशी साठवतो आणि मज्जासंस्थेची कोणती क्रिया यासाठी जबाबदार आहे हा प्रश्न अजूनही शिल्लक आहे. जर ते आपल्या मेंदूमध्ये राहत असेल तर भौतिक प्रतिनिधित्वाचे काही पुरावे असले पाहिजेत.
2. आपण कोणत्या गोष्टी लक्षात ठेवतो आणि कोणत्या गोष्टी विसरतो, सर्वकाही आपल्या प्रेरणा, जाणीव आणि बेशुद्ध इच्छा इत्यादींवर अवलंबून असते. म्हणून स्मरणशक्ती, पूर्ण स्मरणशक्ती हा एक आवश्यक भाग आहे.
3. आपल्या सभोवतालचे वातावरण जाणून घेण्यासाठी, पर्यावरणीय उत्तेजनांशी संबंधित ज्ञानेंद्रियांना ते प्राप्त करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, कोणतीही वस्तू पाहण्यासाठी, आपल्याला डोळ्यांमधून परावर्तित प्रकाश प्राप्त होतो. डोळ्याच्या रेटिनामध्ये असलेल्या संवेदी चेतापेशी परावर्तित प्रकाशाचे कमकुवत विद्युत लहरींमध्ये रूपांतर करतात.
4. कार्यशील स्मरणशक्ती ही अलीकडेच एक संज्ञानात्मक प्रक्रिया म्हणून ओळखली गेली आहे जी

शिकण्यासाठी महत्वाची आहे आणि शैक्षणिक कमी आणि शिकण्याच्या अडचणी तसेच इतर समस्यांच्या श्रेणीमध्ये कारणीभूत असू शकते.

5. कामकाजाची स्मरणशक्ती साक्षरता आणि अंककौशल्यांशी जोरदारपणे संबंधित आहे. आणि शाळेत प्रवेशावेळी कामाची स्मरणशक्ती कमी असलेली मुले तीन वर्षांनंतर साक्षरता, गणित आणि विज्ञान या विषयात अपेक्षित पातळी गाठू शकत नाहीत .
6. लोकसंख्येच्या अभ्यासात, 80% प्राथमिक शाळेतील मुले स्क्रीनिंगवर काम करताना स्मरणशक्तीच्या अडचणींसह वाचन आणि/किंवा गणितामध्ये अपेक्षित यश मिळवू शकले नाहीत.
7. कार्यरत मेमरी म्हणजे 'मानसिक कार्यक्षेत्र' मध्ये माहिती तात्पुरती साठवून ठेवण्याची आणि हाताळण्याची क्षमता. वर्तमान सिद्धांत, कार्यात्मक सक्रियकरण आणि मेंदूच्या जखमांच्या अभ्यासावर आधारित, .कार्यरत मेमरीचे वर्णन विविध कॉर्टिकल केंद्रांना जोडणारे बहु-घटक, मर्यादित-क्षमतेचे नेटवर्क म्हणून करते. यात शाब्दिक आणि दृश्य-स्थानिक अल्प-मुदतीची मेमरी आणि उच्च स्तरावरील मानसिक प्रक्रिया, लक्ष आणि कार्यकारी कार्यामध्ये गुंतलेला 'केंद्रीय कार्यकारी' यांचा समावेश आहे .
8. कामकाजाच्या स्मरणशक्तीच्या अडचणी असलेली मुले सहसा खराब शैक्षणिक प्रगती करतात कारण ते वर्गातील मागण्यांमुळे ओव्हरलोड होतात: ते महत्त्वपूर्ण कार्य माहिती विसरतात,सूचनांचे पालन करण्यात अयशस्वी होतात आणि क्रियाकलाप पूर्ण करत नाहीत.
9. अशा प्रकारे शिकण्यात गंभीरपणे अडथळा येतो .कार्यरत मेमरी ओव्हरलोडवर मात करणे, एकतर क्षमता वाढवून किंवा मागणी कमी करून, त्यामुळे शिक्षणाला चालना मिळू शकते. कार्यरत मेमरी आणि शिकणे यांच्यातील मजबूत भविष्यसूचक संबंध सामान्यत: IQ विचारात घेतल्यावरही टिकून राहतो.हे दर्शविते की कार्यरत मेमरी बुद्धिमत्तेसाठी केवळ प्रॉक्सीपेक्षा अधिक आहे.
10. अलीकडे पर्यंत, कार्यरत स्मृती अत्यंत आनुवंशिक आणि निश्चित मानली जात होती.तथापि, आता हे ज्ञात आहे की ते अनुकूली प्रशिक्षण कार्यासह सुधारू शकते जे व्यक्तींना त्यांच्या वैयक्तिक कार्य स्मृती क्षमतेवर सतत कार्य करण्यास प्रोत्साहित करते .

संदर्भ सूची.

1. भाटिया, एच.आर. (1973). शैक्षणिक मानसशास्त्राचे घटक, 5वी आवृत्ती, ओरिएंट लॉंगमन.
2. दांडेकर डब्ल्यू. एन., (1981), सायकोलॉजिकल फाउंडेशन ऑफ एज्युकेशन, एड.2, मॅकमिलन कंपनी, दिल्ली.
3. गेज, एन.एल. आणि बेक्लाइन, डी.सी., (1975), शैक्षणिक मानसशास्त्र, रँड एन.सी. नॅली कॉलेज, शिकागो.
4. रस्तोगी, के.जी., शैक्षणिक मानसशास्त्र, C.I.E. दिल्ली विद्यापीठ, मेरठ: रस्तोगी प्रकाशन.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – II** **April – 2023**

संगीत शिक्षणकाळाची गरज

कु. अंजली अनिल अंजनकर
संशोधक विद्यार्थीनी

सारांश

जगभरातल्या जवळजवळ सर्व देशांच्या संस्कृतींचा संगीत हा अविभाज्य भाग आहे. धार्मिक विधी, उत्सव व समारंभ,नृत्य, नाटक, चित्रपट, कथनादी कार्यक्रम, विशिष्ट व्यायामप्रकार, जादूच्या खेळासारखे रंजनप्रकार असे अनेकविध सांस्कृतिक आविष्कार संगीताची जोड देऊन सादर केले जातात व ह्या संगीतसाथीने त्यांच्या आस्वादयतेत व प्रभावात भरच पडते. कमी-अधिक फरकाने सर्वच संस्कृतींमध्ये हे दिसून येते. शालेय-महाविदयालयीन शिक्षणक्रमांत संस्कृतीच्या विविध अंगो-पांगांचा अभ्यास केला जातो, त्यामुळे त्यात संगीतशिक्षणाला महत्त्व प्राप्त होणे स्वाभाविकच ठरते. संगीत ही मुख्यत्वे ऐकून शिकण्याची, श्राव्य स्वरूपाची विदया असल्याने, त्याच्या अध्ययन-प्रकियेत निष्ठापूर्वक श्रवण-भक्तीला अनन्यसाधारण महत्त्व येते. संगीततज्ज्ञांच्या, गुरूंच्या पत्यक्ष मार्गदर्शनाबरोबरच, विसाव्या शतकातील इलेक्ट्रॉनिक क्रांतीमुळे उपलब्ध झालेल्या तांत्रिक साधन-सुविधांचाही (उदा., रेडिओ, ध्वनिमुद्रिका, फीत मुद्रक, रेकॉर्डप्लेअर, दूरदर्शन, व्ही.सी.आर., सी.डी. वगैरे) संगीत-शिक्षणाच्या प्रकियेत मोठाच हातभार लागला आहे. आधुनिक काळात घरोघरी व्यक्ति व्यक्ती गणिक संगीत पोहोचविण्याच्या ह्या तांत्रिक साधनांच्या क्षमतेमुळे समाजात संगीत-साक्षरता, जाण व अभिरूची वृद्धिंगत करण्याचे कार्य मोठया प्रमाणावर घडत आहे.

संशोधन निबंधाचे शीर्षक : संगीत शिक्षणकाळाची गरज

संशोधन निबंधाचे उद्दिष्ट्ये

1. संगीत शिक्षण संकल्पना समजून घेणे.
2. अध्ययन व संगीत शिक्षण यांच्या संबंधाचा आढावा घेणे.
3. संगीत शिक्षणाचे महत्त्व समजून घेणे.

पाश्चात्त्य संगीत शिक्षण: शिक्षणव्यवस्थेत युवकाच्या सर्वांगीण विकासासाठी व्यायाम विदया (जिम्नॅस्टिक्स) व संगीत साधना महत्त्वाच्या मानल्या आहेत.सर्वसाधारण शिक्षणाची वर्गवारी या दोन शाखांमध्ये केलेली होती. व्यक्तीच्या शरीराचे संवर्धन करण्यासाठी व्यायाम विदया व मनाचे संवर्धन करण्यासाठी संगीतविदया महत्वाची मानली गेली मात्र ‘संगीत’(म्यूझिक) ही संज्ञा प्राचीन ग्रीक काळात जास्त व्यापक अर्थाने योजिली जात असे व त्यात संगीताबरोबरच वाङ्मय, नाटक व दृश्य कला यांचाही समावेश केला जात असे. संगीताचे रीतसर शिक्षण घेतलेल्या व्यक्तीच्या ठायी कला व निसर्ग यांतील सौंदर्य व कुरूपता यांत भेद करण्याची क्षमता असते तसेच स्वरसंवादित्व व लयबद्घता, त्यातील सुखद अनुभूतींसह, व्यक्तीच्या आत्म्यात प्रवेशते, अशी धारणा त्याकाळी संगीतशिक्षणाबाबत होती.

ग्रीकांच्या काळात संगीत- कलेला उच्च प्रतिष्ठा होती व त्याचा सर्वदूर प्रसार होता. कमी-अधिक प्रमाणात पद्धतशीर व व्यवस्थित संगीतशिक्षण त्या काळात दिले जात होते, असे दिसून येते.ख्रिस्ती प्रारंभ काळात यूरोपमध्ये संगीत हे चर्चच्या सेवेशी निगडित होते त्यामुळे संगीत शिक्षण हे प्रायः धार्मिक शिक्षणाचा भाग म्हणून दिले जात असे. अनेक शाळांमध्ये पारंपरिक ‘प्लेन साँग’चे (शैली दृष्ट्या कमी आलंकारिक असलेली, पाश्चिमात्य ख्रिस्ती धर्मविधिगीते) शिक्षण दिले जाई. त्याचे गायन हा अभ्यासकमाचा भाग होता. विदयापीठांच्या शिक्षण-कमामध्ये ‘सात उदात्त कलां’च्या अंतर्गत संगीतकलेच्या शिक्षणाचा अंतर्भाव होता. ह्यात ‘प्लेन साँग’चे अध्ययन तर होतेच शिवाय प्राचीन रोमन तत्त्वज्ञ बोईथिअस (इ. स. सु. ४८०-५२४) याने आपल्या संगीतविषयक प्रबंधात मांडलेल्या ध्वनिशास्त्रीय सिद्धांतांचा अभ्यासही समाविष्ट होता.

बोईथिअसने पाच पुस्तकांत नमूद केलेले, ग्रीकांचे संगीतसिद्धांत शिकविले जात. पदवीचे व पदव्युत्तर (मास्टर) उच्च शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या विदयार्थ्यांनी सात कलांमध्ये प्रावीण्य मिळवावे, हे अपेक्षित होते. त्यामुळे साधारण प्रत्येक सुशिक्षित व्यक्ती संगीताच्या सैद्धांतिक ज्ञानात पारंगत असे. चर्चच्या आश्रयाने उदयास आलेले धर्मकेंद्रित संगीत म्हणजेच *चर्च-संगीत* हे ख्रिस्ती धर्मातील स्थित्यंतरांनुसार पुढे स्वरूपतः बदलत गेले. त्यामुळे धार्मिक संगीतशिक्षणातही काही बदल घडणे स्वाभाविकच होते.

मध्ययुगीन सरंजामशाहीच्या काळात सरदारवर्गाला लौकिक (सेक्युलर) संगीताचे शिक्षण देण्याची व्यवस्था होती. युवकांना जे सरदारकी-कलांचे (आर्ट्स ऑफ शिव्हलरी) शिक्षण दिले जाई, त्यात संगीताचा समावेश होता. ह्या शिक्षणात युवकांनी स्वतः पद्यरचना करणे, गाणे व फ्ल्यूट (सुषिर वादय) वाजविणे ह्यांचा अंतर्भाव होता. प्रबोधनकाळात (चौदावे ते सोळावे शतक) मानवतावादाचा जसा उत्कर्ष झाला, तशी जीवनात आनंद उपभोगण्याची वृत्ती बळावली परिणामी सर्वच कलांच्या अभ्यासात एक नवी दृष्टी व तारतम्य निर्माण झाले. त्यात प्राचीन ग्रीक संस्कृतीच्या नरूज्जीवनातून प्राप्त झालेल्या मूल्यांमुळे संगीतकलेच्या आराधनेला व संगीताच्या पद्धतशीर व्यासंगाला महत्त्व येणे क्रमप्राप्तच होते.

आधुनिक औपचारिक संगीतशिक्षण: एकीकडे शास्त्रीय संगीताचे शिक्षण घराण्याच्या चाकोरीबद्धतेतून बाहेर पडत असतानाच दुसरीकडे संगीतशिक्षण अधिक शिस्तबद्ध व पद्धतशीर होण्याच्या दृष्टीने डोळस प्रयत्नही होऊ लागले. यामध्ये प्रा. बा. र. देवधर यांचा खास उल्लेख करावा लागेल. अर्थात तत्पूर्वी पं. *विष्णु दिगंबर पलुस्कर* व पं. *विष्णु नारायण भातखंडे* यांनी संगीतशिक्षणाच्या क्षेत्रात अत्यंत मोलाचे कार्य केले, हे विसरून चालणार नाही.

आधुनिकतेच्या आणि त्या अनुषंगाने अभिजात नवप्रवाहांच्या पार्श्वभूमीवर आधुनिक काळात संगीतशिक्षणाच्या संदर्भात ज्या अनेक तत्त्व-प्रणालींचा प्रामुख्याने विचार करण्यात आला आणि एकूण प्रवाहाला जी नवी दिशा लाभली, त्यांमध्ये पं. पलुस्कर व पं. भातखंडे यांच्या कार्याचा फार मोठा सहभाग आहे. पं. वि. दि. पलुस्कर (१८७२-१९३१) यांना अत्यंत करड्या शिस्तीत त्यांचे गुरू बाळकृष्णबुवा इचलकरंजीकरांकडून तालीम मिळाली. आपणास गुरू-शिष्य परंपरेची शिस्त पाळून मिळालेले हे शिक्षण व आपला संगीताचा व्यासंग अजूनही वाढवावा, या हेतूने त्यांनी वयाच्या चोविसाव्या वर्षी उत्तर हिंदुस्थानची वाट धरली. त्यांनी लाहोरला १९०१ मध्ये 'गांधर्व महाविदयालया'ची स्थापना केली. ही संकल्पना जितकी आधुनिक वळणाची होती, तितकीच भारतीय संस्कृती-वरही आधारित होती. संगीतशिक्षण सर्वांना खुले करून देणे, क्रमवार शिस्तबद्ध अभ्यासक्रमावर आधारलेली शिक्षण-पद्धती व त्या पद्धतीस अनुरूप अशी क्रमिक संगीतशिक्षणाची पुस्तके तयार करण्यावर त्यांचा भर होता. संगीतकलेला सामाजिक प्रतिष्ठा व कलावंतांना समाजात मानाचे स्थान मिळवून देण्यासाठी संगीताचा प्रसार करणे, संगीताचे शिक्षण आम जनतेला मुक्तहस्ते व अल्प खर्चात मिळावे, म्हणून ठिकठिकाणी संगीतविदयालये स्थापन करणे, गरीब कुटुंबातील होतकरू मुलांचे पालनपोषण करून त्यांना संगीतकलेचे शिक्षण देणे व त्यांच्यातून उत्तम कलाकार व संगीतशिक्षक तयार करणे, ही पं. पलुस्करांच्या शैक्षणिक कार्याची उद्दिष्टे व व्याप्ती होती. १९०८ साली त्यांनी मुंबईत गांधर्व महाविदयालयाची शाखा स्थापन केली. विष्णुबुवांनी आपल्या हयातीत शंभर-दीडशे विदयार्थ्यांचे पालनपोषण करून त्यांना संगीतविदया दिली. तसेच स्त्रियांनाही संगीतशिक्षण देण्याची खास व्यवस्था त्यांनी मुंबईच्या शाखेत केली. समाजात संगीताभिरूची निर्माण करण्याचा प्रयत्न त्यांनी आपल्या विदयालयांव्दारे केला. संगीतशिक्षणाचा पद्धतशीर अभ्यास-क्रम आखून, विदयार्थ्यांसाठी संगीतविषयक निरनिराळ्या परीक्षा निर्माण केल्या व त्यायोगे संगीतविषयक पदव्या विदयार्थ्यांना बहाल केल्या. त्याचप्रमाणे विदयालयातर्फे संगीत परिषदाही भरविल्या. त्यांनी स्वत:ची एक वेगळी अशी संगीतलेखनपद्धती निर्माण केली व या पद्धतीने सु. साठ पुस्तके लिहून प्रकाशित केली. आजच्या संगीतप्रसाराचे सर्वव्यापी स्वरूप हे त्यांच्या

अनमोल कार्याचेच फळ होय. या त्यांच्या कार्यामुळे संगीतविद्येला साचेबद्ध बैठक तर मिळालीच, शिवाय नैतिक अधिष्ठानही लाभले. ही विदया केवळ गुरू-शिष्य परंपरेपुरतीच मर्यादित न राहता विदयालयकेंद्रित झाली. त्यामुळे कितीतरी विदयापीठांत संगीताचे विविध विभाग सुरू झाले.

संगीतशिक्षणाची मूलतत्त्वे :

संगीतशिक्षणाचे दृष्टिकोण वा पद्धती कोणत्याही असोत काही मूलतत्त्वे सगळीकडे सारखीच असतात. संगीताचे सादरीकरण व रसग्रहण वा आस्वादन (ॲप्रीसिएशन) ही दोन तत्त्वे कोणत्याही शिक्षणपद्धतीत पायाभूत मानली जातात. विदयार्थ्यांना संगीताची तांत्रिक कौशल्ये शिकवावयाची, ती त्यांना गायन-वादन, स्वतंत्र-संगीतरचना यांच्या सादरीकरणासाठी उपयुक्त ठरावी म्हणून तसेच संगीताचा इतिहास, थोर संगीतकारांची चरित्रे व संगीतकृती यांची माहिती आणि ज्ञान द्यावयाचे ते त्यांची संगीताची जाणकारी वाढावी म्हणून ही उद्दिष्टे नजरेसमोर ठेवून संगीतशिक्षणाचे अभ्यासक्रम आखले जावेत, हे मुख्यत: अपेक्षित आहे. आता प्रत्येक मूल हे गायक-वादक होऊ शकणार नाही हे उघडच आहे. कारण त्यासाठी लागणारी उपजत सांगीतिक प्रतिभा वा असाधारण गुणवत्ता फार थोडयंच्या ठायी असते. मात्र अशा मुलांमध्ये सुप्त रूपात असलेल्या प्रतिभेचा शोध घेऊन ती फुलविण्यासाठी आवश्यक ते तंत्रज्ञान, प्रेरणा व प्रोत्साहन शिक्षकांनी दिले पाहिजे. तद्वतच संगीत-शिक्षकांनी सर्वसामान्य विदयार्थ्यांची संगीताची जाण व रूची विकसित करून त्यांची संगीताची आस्वादनक्षमता वाढविणे व त्या योगे एकूण समाजात संगीत-साक्षरता प्रसृत करणे, हेही अपेक्षित आहे. विदयार्थ्याचे भावी जीवन संगीताच्या सुजाण रसास्वादाने आनंदाने उजळून जावे, संगीताच्या साथसंगतीने त्याचे व्यक्तिमत्त्व सुसंस्कृत व संपन्न बनावे, ही संगीतशिक्षणाची फलश्रूती म्हणता येईल. गायक-वादक असो, संगीतकार असो, वा सुजाण रसिक श्रोता असो, संगीत हा त्याच्या प्रत्यक्ष 'अनुभवा'चा विषय बनला पाहिजे, संगीत त्याने साक्षात अनुभवले पाहिजे. ही अनुभूतीची क्षमता त्याच्या ठायी निर्माण करणे, हे संगीतशिक्षणाचे सर्वांत आद्य व प्रधान उद्दिष्ट होय.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुतसंशोधनात सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

निष्कर्ष व शिफारशी.

1. विदयापीठीय संगीतशिक्षणामुळे तसेच स्वतंत्र खाजगी संगीत विदयालयांमुळे भारतीय संगीतशिक्षण जनमानसात संकमित होण्यास व त्या योगे एकूणच समाजातील संगीतातील जाण व अभिरूची वृद्धिंगत होण्यास मोठाच हातभार लागत आहे.
2. जीवनात आनंद उपभोगण्याची वृत्ती बळावली परिणामी सर्वच कलांच्या अभ्यासात एक नवी दृष्टी व तारतम्य निर्माण झाले. त्यात प्राचीन ग्रीक संस्कृतीच्या नरूज्जीवनातून प्राप्त झालेल्या मूल्यांमुळे संगीतकलेच्या आराधनेला व संगीताच्या पद्धतशीर व्यासंगाला महत्त्व येणे क्रमप्राप्तच होते.
3. नव्या दृष्टिकोणानुसार विदयार्थ्यानेच पुढाकार घेऊन आपल्याला संगीतरचना करण्याच्या दृष्टीने काय शिकावयाचे आहे, हे निश्चित करणे अभिप्रेत असते. म्हणजेच विदयार्थ्यांना स्वतःचा अभ्यासक्रम स्वतःच ठरविण्याची व त्यानुसार शिकण्याची मुभा असते.
4. संगीत शिकायला येणारे विदयार्थी हे सामाजिक-वांशिक भिन्नता असलेल्या वेगवेगळ्या स्तरांतून आलेले असतात. त्यांना उच्च मध्यमवर्गीय जाणिवांनी संस्कारित झालेले संगीत शिकविल्यास ते त्यांच्या अंगवळणी पडणार नाही, तसेच संगीतशिक्षकांनाही प्रचलित व प्रस्थापित संगीत अशा विदयार्थ्यांना शिकवणे अवघड जाते.
5. विदयार्थ्यांची ही सामाजिक-वांशिक भिन्नता तसेच सांस्कृतिक वैविध्य व संपन्नता विचारात घेऊन सर्व प्रकारचे मौखिक संगीत, देश-संस्कृतिपरत्वे भिन्न भिन्न लोकसंगीत-परंपरा यांचा अंतर्भाव संगीतशिक्षणात करावा व त्यानुसार संगीतशिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करावी.

6. विदयार्थ्यांना संगीताची तांत्रिक कौशल्ये शिकवावयाची, ती त्यांना गायन-वादन, स्वतंत्र-संगीतरचना यांच्या सादरीकरणासाठी उपयुक्त ठरावी म्हणून तसेच संगीताचा इतिहास, थोर संगीतकारांची चरित्रे व संगीतकृती यांची माहिती आणि ज्ञान द्यावयाचे ते त्यांची संगीताची जाणकारी वाढावी म्हणून ही उद्दिष्टे नजरेसमोर ठेवून संगीतशिक्षणाचे अभ्यासक्रम आखले जावेत, हे मुख्यत: अपेक्षित आहे.
7. आता प्रत्येक मूल हे गायक-वादक होऊ शकणार नाही हे उघडच आहे. कारण त्यासाठी लागणारी उपजत सांगीतिक प्रतिभा वा असाधारण गुणवत्ता फार थोडयंच्या ठायी असते. मात्र अशा मुलांमध्ये सुप्त रूपात असलेल्या प्रतिभेचा शोध घेऊन ती फुलविण्यासाठी आवश्यक ते तंत्रज्ञान, प्रेरणा व प्रोत्साहन शिक्षकांनी दिले पाहिजे. तद्वतच संगीत-शिक्षकांनी सर्वसामान्य विदयार्थ्यांची संगीताची जाण व रूची विकसित करून त्यांची संगीताची आस्वादनक्षमता वाढविणे व त्या योगे एकूण समाजात संगीत-साक्षरता प्रसृत करणे, हेही अपेक्षित आहे.

संदर्भ सूची.

1. खाडिलकर, वसंत महादेव, १९८२.*श्री गंधर्ववेद : संगीत ज्ञानकोष*, पुणे,
2. स्वानविक, कीथ, १९७९. संगीत शिक्षणासाठी आधार, विंडसर,.
3. NCERT (2006) पोझिशन पेपर: कला, संगीत, नृत्य आणि राष्ट्रीय फोकस ग्रुपथिएटर, NCERT, नवी दिल्ली.
4. SCERT (2013) कला व कला शिक्षण: अध्ययन सामग्री, SCERT, छत्तीसगढ़ प्रकाशित

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} Volume – XII Special Issue – II April – 2023

नालदा विश्वविद्यायल लहुविधि शिक्षण पयति

गरिमा कृष्णा त्रिपाठी
साने गुरूजी विद्या प्रबोधिनी सर्वसमावेशक शिक्षण शास्त्र महाविद्यालय खिरोदा.

Abstroact -

शिक्षा के केन्द्र में नांलदा विश्वविद्यालय का उदय ४५० ई. में हुआ राजाओं की प्रेरणा से इसे एक प्रसिध्द शिक्षा केन्द्र के रूप में व्याति मिली युवान वांग के अनुसार नांलदा के विद्यार्थी अपने विव्दता रूप आदर्श चरित्र के कारण भारत भर में आदर्श विद्यार्थी माने जाते थे चीन विब्बत और दक्षिण पूर्वी रशिया के विद्यार्थी यहॉ शिक्षा ग्रहण करने आते थे.

नांलदा विश्वविद्यालय को मगध विश्वविद्यालय के नाम से भी जाना जाता था.

नालंदा विश्वविद्यालय की स्थापना गुप्त शासक कुमार गुप्त प्रथम ४५०-४७० को प्राप्त किया.

नालंदा विश्वविद्यालय की प्रसिदियॉ -

नालंदा विश्वविद्यालय में दी जाने वाली शिक्षा विश्वप्रसिध्द थी इसी कारण से यहॉ भारतीय विद्यार्थीयो के अतिरिक्त कोरिया मंगोलिया, बुरवारा, वित्बत अनेक स्थानों के विद्यार्थी शिक्षा ग्रहण करते थे.

नालंदा विश्वविद्यालय को किसने और क्यों जलाया -

तुर्को शासक बख्तियार खिलजी ने नालंदा विश्वविद्यालय में आग लगवा दी थी विश्वविद्यालय में इतनी पुस्तकें थी की पूरे तीन महीने तक आग जलती रही.

नालंदा विश्वविद्यालय पर तीन बार आक्रमण किया गया जिसके बाद दो बार इसे राजाओ ने बनवा दिया पर तीसरी बार हमला हुआ जो कि अब तक का सबसे बडा और विनाशकारी हमला था.

इस हमले में पुस्तकालय की कई सारी किताबें और दुर्लभ ग्रंथ जल गये माना जाता हैं कि इस विश्वविद्यालय के विनाश से ही भारत में बौध्द धर्म का जतन भी सुरू हो गया.

पहला हमला -

इस विश्वविद्यालय पर पहला हमला सम्राट स्कन्दगुप्त के समय में ४५५ से ४६७ ईस्वी में हुआ यह हमला महिरकुल के तहत ह्यून के वजह से हुआ बाद में स्कंदगुप्त के उत्तराधिकारीयों ने पुस्तकालय की मरम्मत करवा दी और एक नई इमारत बनवा दी गयी.

दुसरा हमला -

इस विश्वविद्यालय पर दूसरा हमला ७ वी शताब्दी की शुरूआत में गौदास ने किया था उस समय बौध्द राजा हषर्वर्थन का शासन था ६०६ से ६४८ ईस्वी में उन्होनें इस विश्वविद्यालय की दुसरी बार मरम्मत करवायी.

तीसरा और सबसे विनाशकारी हमला -

यह विनाशकारी हमले के समय यहॉ पर राज्यवंश का राज्य हुआ करता था मुहम्मद बिन बख्तिार खिलजी जो कि एक तुर्क सेनापति था उस समय अवथ में तैनात था इख्तियाकव्दीन मुहम्मद बिन बठितयार खिलजी और उसकी सेना ने लगभग १७९३ सीई में प्राचीन नालंदा विश्वविद्यायल को नष्ट कर दिया था.

उसने पुस्तकालय में आग लगा दी जो कुछ था उसे लूट लिया हजारो भिक्षुओं और विव्दानो को इसलिए जला दिया कि वो इस्लाम धर्म का प्रचार-प्रसार करना चाहता था उसे बौध्द धर्म के प्रसार-प्रचार से

चिठ था. इन बातो का जिक्र फारसी इतिहासकार मिनहाजुद्दीन सिराज व्दारा लिखी गई किताब 'तबाकत-ए-निसारी' में मिलता है.

खिलजी व्दा पुस्तकालय को जलाने का रहस्य -

कहा जाता है कि खिलजी एक बार बहुत बुरी तरह से बीमार पड गया सबने उसे नालंदा विश्वविद्यायल के वैद्य आचार्य राहुल श्री भद्र से इलाज करवाने के लिए कहा पर खिलजी को न वो आयुर्वेद्य पर न वैद्यो पर जरा सा भी भरोसा था उसने वैद्य जी के सामने दवा न खाने की शर्त रख दी.

वैद्य जी तैयार हो गये उन्होनें कहा कहा कि आप कुरान के इतने पन्ने पढ लिजीएंगा आप ठिक हो जायेगें और ऐसा ही हुआ ठीक होने के बाद उसने सोचा कि इस तरह से तो भारतीय विव्दान और शिक्षक पूरी दुनिया में मशहूर हो जायेगें भारत से बौध्द धर्म और आर्यूवेद के ज्ञान को मिटाने के लिए असने नालंदा विश्वविद्यालय और उसके पुस्तकालय में आग लगवा दी और हजारों विव्दानों भिक्षुओं को भी मार डाला.

नालंदा विश्वविद्यालय प्राचीन दरबें में उच्च शिक्षा का सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण और विठ्यात केन्द्र था गहायान बैध्दिक धर्म के इस शिक्षा केन्द्र में ही नयान बौध्द धर्म के साथ साथ ही अन्य धर्मो के तथा अनके देशों के क्षात्र पढते थे.

नालंदा विश्वविद्यायल को तक्षशिला के बाद दुनिया का सबसे प्राचीन विश्वविद्यालय माना जाता है नालंदा विश्वविद्यालय भारत में दुनिया का पहला आवासीय विश्वविद्यालय था नालंदा विश्वविद्यालय की स्थापना ११५० ई. में हुई थी.

नालंदा विश्वविद्यालया का निर्माण कुमार गुप्त ने करवाया था नालंदा विश्वविद्यालय बिहार में स्थित है यह बौध्द शिक्षण का केन्द्र था.

Keyword -

- नालंदा विश्वविद्यालय भारत के सबसे प्राचीन विश्वविद्यालय में से एक है.
- नालंदा विश्वविद्यालय विश्व का प्रथम आवासीय विश्वविद्यालय था.
- नालंदा विश्वविद्यालय बिहार प्रान्त में पटना से ५० मील दक्षिण की ओर स्थित है.
- नालंदा विश्वविद्यालय को पाचवी शताब्दी तक शिक्षा के केन्द्र के रूप में पहचान मिल चुकी थी
- इसके पश्चात बुध्दगुप्त तथागत गुप्त, नरसिंह गुप्त बालदिव्य उपादि अनेंके गुप्त राजाओ का नालंदा विश्वविद्यालय को सरंक्षण प्राप्त हुआ.
- नालंदा विश्वविद्यालय में कुमारगुप्त के व्दारा शिक्षा के विकास के लिए भवन का निर्माण करवाया गया.
- नालंदा विश्वविद्यालय में हीनयान बौध्द धर्म व अन्य सभी धर्मो के विद्यार्थी शिक्षा प्राप्त करने आते थे.
- वर्तमान समय में नालंदा विश्वविद्यालय का ठाचा नष्ट हो चुका है.
- नालंदा विश्वविद्यालय में धर्म, राजनिती, शिक्षा, इतिहा, ज्यातिबा एव विज्ञान विषयों की शिक्षा दी जाती थी
- नालंदा विश्वविद्यालय मील लम्बे तथो आधे मील चौडे क्षेत्र मैं फैला हुआ है.
- राजगीर शहर में स्थित उत्तरी भारतीय राज्य बिहार मे नालंदा एक स्नातकोत्तर अनुसंधानगहन अन्तर्राष्ट्रीय विश्वविद्यालय है जो पूर्वी रशिया शिखर सन्मेलन के भाग लेंने वाले देशों व्दारा समर्थित है.

Introduction परिचय -

- नालंदा विश्वविद्यालय एक प्रशंसित महाविहार था जो भारत में प्राचीन साम्राज्य रागथ में एक बडा मठ था
- २५ नवम्बर २०१० को स्थापित किया गया यह पटना से लगभग ९५ किमी. दक्षिण पूर्व में स्थित है.
- यह यूनेस्फो का विश्व धरोहर स्थल है सम्राट कुमारगुप्त प्रथम ने ४५० ई. में नालंदा विश्वविद्यालय की स्थापना किया
- यह एक समय विश्व का सबसे बडा विश्वविद्यालय था
- नालंदा विश्वविद्यालय प्राचीन भारत में उच्च शिक्षा का सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण और विख्यात केन्द्र था
- नालंदा विश्वविद्यालय में ३०० कमरे ७ बडे बडे कक्ष और अध्ययन के लिए ९ मंजिल का एक बडा पुस्तकालय था जिसमें एक समय ३ लाख से भी ज्यादा पुस्तके शामिल थी
- नालंदा विश्वविद्यालय में मेरिट के आधार पर पठन होता था और शिक्षा तथा आवास खाना भी निःशुल्क दिया जाता था
- इस विश्वविद्याय में १० हजार से ज्यादा शिक्षार्थी शिक्षण ग्रहण करते थे २७०० से ज्यादा अध्यापक शिक्षा देते थे. इस विश्वविद्यालय को महान सम्राट हर्षवर्धन और पाल शासको को भी सरंक्षण मिला.
- इस विश्वविद्यालय का उद्देश्य ध्यान और अध्यात्मक के लिए बनाने से था
- यहॉ पर ऐसा माना जाता है कि, नालंदा विश्वविद्यालय में क्षात्रों को लिट्रेचर, एस्ट्रोलॉजी साइकोलॉजी, लॉ, एस्ट्रोनामी, साइस, वारफेटार, इतिहास, मैथ्स, आर्किट्रेक्चर, लॅग्वेंज, इकोनॉमिक मेडिकल समेत कई विषय पढाया जाता था.
- इतिहास के अनुसार नालंदा विश्वविद्यालय में एक धर्म गुॅज नाम कि एक लाईब्रेरी थी इसका मतलब सत्य की पर्वत से था लाइब्रेरी के मंजिलो में तीन भाग थे.

जिनके नाम रत्नरंजक, रत्नोदथि और रत्नसागर था.

- इस विश्वविद्यायल में कई महान विव्दानों ने पढाई की थी जिसमें मुख्य रूप से हर्षवर्धन, धर्मपाल, बसबन्धु, धर्मकीर्ति, आर्यवेद, नागार्जून का नाम शामिल है.
- नालंया विश्वविद्यालय का इतिहास चीन के हेनसांग और इत्सिगं ने खोजा था दोनो ७ वी शताब्दी में भारत आये थे इन दोनों ने चीन लोटने के बाद नालंदा के बारे में विस्तार से लिखा और इसे विश्व का सबसे बडा विश्वविद्यालय बताया.

हेनसांग मेमोरियल हॉल -

हेनसांग चीन का एक बौध्द भिक्षु था जो कि सम्राट हर्षवर्धन के शासन में भारत आया था हेनसांग का बचपन से ही बैध्द धर्म में बहुत रूझान था इसी कारण मात्र से १३ वर्ष की आयु में वह मठाधीश बन गया पर बौध्द धर्म की शिक्षाओं में मतभेद देखकर उसने भारत आकर बौध्द धर्म को अच्छे से जानने का निर्णय लिया.

इसके लिए असके कई विदेशी भाषाए सीखी जिसमे संस्कृत भी शामिल थी वह करीब १५ वर्षो तक भारत में रहा उसने अपनी भारत यात्रा के बारे में पुस्तक (सी. यू. की.) में लिखा वह करीब १ वर्षो तक नालंया विश्वविद्यालय में रहा यहा असे भारतीय नाम मोक्षदेव दिया गया यहॉ असने नालंया विश्वविद्यालय के शीलभद्र से शिक्षा प्राप्त की वह यहॉ से करीब बौध्द धर्म ६५७ संस्कृत पाठ्य अपने साथ लेकर गया था.

नालंदा मल्टीमीडिया सग्रंहालय -

नालंदा मल्टीमिडिया सग्रंहालय खुदाई वाली जगह के संगीप ही है यह निजी संस्था व्दारा चलाया

जाता है यहाँ पर ३ डी एनीमेशन और अन्य मल्टीमिडिया साधनों के व्दारा नालंदा के इतिहास को दिखाया जाता है.

नालंदा पुरातात्विक सग्रंहालय -

भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण व्दारा नालंया पुरातात्विक सग्रंहालय १९१७ में खोला गया था यह नालंया और राजगीर से मिली वस्तुओं को प्रदर्शित किया गया है विश्वविद्यालय की खुदाई में मिले अवशेषो को इसी पुरातात्विक संग्रहालय में रखा गया है.

यहाँ पर मौजूद चार दीघाओं में केवल ३४९ वस्तुओं को रखा गया है जबके खुदाई में १३,११६३ वस्तुऐ मिली थी.

नालंया विश्वविद्यालय को ससंद व्दारा **"राष्ट्रीय महत्तव के अन्तराष्ट्रीय संस्थान"** के रूप में नामित किया गया है. और १ सितम्बर २०१४ को अपना पहला शैक्षणिक सत्र शुरू किया गया शुरूआत में अस्थायी सुविधाओं के साथ इसे राजगीर में स्थापित कि गया था पर वर्ष २०२०-२०२१ तक इसके ४०० एकड के विशाल क्षेत्र में फैले हुए आधुनिक तौर तरीके से बने परिसर के बन जाने की उम्मीद है.

विश्वविद्यालय के पहले फुलपति **नोबेल पुरस्कार विजेता समर्थ सेन** थे उनके बाद सिगांपुर के पर्व विदेश मंत्री **जार्ज येओ** नालंदा विश्वविद्यालय के कुलपति बने.

पुनरूव्दार -

१९१५ में भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण ने इस साइट का अध्ययन किया और ६ मन्दिर और ११ मठों की खुदाई करवायी भारतीयै पुरातत्व सर्वेक्षण ने नालंदा पुरावशेष अधिनियम १९५८ के तहत नालंदा को सरंक्षित स्थल घोषित किया.

Conclusion समापन -

नालंदा विश्वविद्यालय एक प्रशंसित महाबिहार था जो भारत में प्राचीन साम्राज्य मगथ (आयुनिक बिहार) में एक बडा बौध्द मठ था यह बिहार शरीफ के पास पटना से लगभग ९५ किमी. दक्षिणपूर्ण में स्थित है और पॉचवी शताब्दी से १२०० ईसवी तक सीखने का केन्द्र था.

यह विश्व का हरोहर स्थल है

Nalanda and Takshasheela: Ancient Marvels of Multidisciplinary Education

Dr. Kshirsagar O. M.
Principal,
Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya, Udgir

Abstract

Nalanda and Takshasheela were ancient Indian institutions that represent a heritage of holistic multidisciplinary education. This paper provides an overview of the historical context, curriculum and pedagogy, student life and culture, and contributions and legacy of these institutions. Through a multidisciplinary approach to education, Nalanda and Takshasheela fostered critical thinking and problem-solving skills, and produced notable scholars and alumni who have had a lasting impact on Indian and global education systems. The implications of their legacy for modern education systems are discussed, along with suggestions for areas of future research.

Keywords: Nalanda, Takshasheela, ancient Indian education, multidisciplinary education, curriculum design, pedagogy, student life, critical thinking, problem-solving, legacy, modern education, research.

Introduction

Nalanda and Takshasheela were two of the most prominent ancient Indian institutions of learning, which have left an indelible mark on the country's educational landscape. Nalanda was founded in the 5th century CE in present-day Bihar, while Takshasheela was established around the same time in modern-day Pakistan. Both institutions were known for their multidisciplinary approach to education, with students studying a wide range of subjects, including philosophy, mathematics, astronomy, and medicine.

Studying ancient Indian education systems, including Nalanda and Takshasheela, is of great importance as it provides insight into the rich heritage of India's intellectual and cultural legacy. It also helps us to understand the roots of India's modern educational practices and how they have evolved over time.

The thesis statement of this research paper is that Nalanda and Takshasheela represent a heritage of holistic multidisciplinary education. By examining the curriculum, pedagogy, student life, and legacy of these two institutions, this paper aims to highlight the unique educational philosophy and approach that they embodied. It also explores the contemporary relevance and challenges of this model of education in the current era of specialization and hyper-specialization. Ultimately, the study of Nalanda and Takshasheela offers a valuable perspective on the possibilities and limitations of education in creating a more holistic and multidimensional society.

Historical Context

India has a rich history of education systems dating back to the Vedic period. The ancient

Indian education systems were based on the principles of holistic learning, which emphasized the overall development of an individual's physical, mental, and spiritual well- being. The education systems were organized into different tiers, starting from the gurukuls for primary education, followed by universities for higher education.

Nalanda and Takshasheela were two of the most prominent universities in ancient India. Nalanda, located in Bihar, was established in the 5th century CE, while Takshasheela, located in present-day Pakistan, was established in the 5th century BCE. Both universities were centers of learning and attracted scholars and students from across India and beyond.

Nalanda and Takshasheela were known for their multidisciplinary approach to education, which included subjects such as astronomy, mathematics, medicine, philosophy, and linguistics. The universities had a rigorous admission process, and students had to undergo a period of probation before being accepted. The curriculum was designed to be flexible and catered to the individual needs of the students.

While Nalanda and Takshasheela had similarities, there were also some differences. Nalanda had a larger campus, with over 10,000 students and 2,000 teachers, while Takshasheela was relatively smaller. Nalanda was more focused on Buddhist studies, while Takshasheela had a broader range of subjects. Despite these differences, both universities played a significant role in the development of ancient Indian education systems and left a lasting legacy on education globally.

Curriculum and Pedagogy

Nalanda and Takshasheela, the two ancient Indian universities, were renowned for their holistic and multidisciplinary approach to education. The curriculum at these institutions was designed to provide students with a comprehensive education that spanned multiple disciplines, including mathematics, astronomy, medicine, philosophy, and literature.

The organization of the curriculum at Nalanda and Takshasheela was unique and different from modern education systems. Students were allowed to choose their courses based on their interests and strengths, and the curriculum was tailored to meet individual needs. The institutions offered a wide range of courses, and students could pursue specialized areas of study.

Teaching methods at Nalanda and Takshasheela were equally unique. The institutions relied heavily on oral tradition and discussions rather than written texts. The emphasis was on critical thinking, and students were encouraged to question and debate ideas.

The pedagogy at Nalanda and Takshasheela was student-centered, and the teacher acted as a facilitator rather than an authoritarian figure. The teacher-student relationship was one of mutual respect, and students were encouraged to develop their own ideas and perspectives.

In conclusion, Nalanda and Takshasheela's multidisciplinary approach to education, unique curriculum design, and student-centered pedagogy were far ahead of their time. These institutions offer valuable lessons for modern education systems, emphasizing the need for a holistic approach to education, individualized learning, critical thinking, and student-centered pedagogy.

Student Life and Culture

Nalanda and Takshasheela were not only renowned for their rigorous academic programs but also for their vibrant student life and culture. The institutions attracted students from all over the world, creating a diverse and cosmopolitan community

Admission to Nalanda and Takshasheela was highly competitive and selective. Prospective students were required to pass a rigorous entrance examination, demonstrating their proficiency in various subjects. Admissions were open to students of all genders, castes, and religions, which was a progressive stance for the time.

Hostel life was an integral part of the student experience at Nalanda and Takshasheela. Students lived in shared accommodations and participated in various communal activities suchas dining, prayer, and recreation. Hostels were organized by subjects and regions, which allowed students to form close-knit communities based on shared interests and backgrounds.

Extracurricular activities and events were an essential part of student life at Nalandaand Takshasheela. The institutions hosted cultural and religious festivals, sports competitions, and debates. Students were encouraged to participate in these activities as they provided opportunities to develop leadership skills, promote teamwork, and foster a sense of community.

The student life and culture at Nalanda and Takshasheela were instrumental in creating a holistic and multidisciplinary learning environment. The institutions placed great importance on the physical, mental, and spiritual development of their students, which was reflected in their approach to education. The student life and culture of Nalanda and Takshasheela continueto inspire educators and students around the world today

Contributions and Legacy

Nalanda and Takshasheela, two of the most renowned ancient Indian educational institutions, have left an indelible mark on the world of education. The alumni of these institutions are some of the most notable scholars in history, including the famous Buddhist philosopher Nagarjuna, the renowned physician Charaka, and the mathematician Aryabhata.

The influence of these institutions extends beyond India and has had a significant impact on global education systems. The multidisciplinary approach to education at Nalanda and Takshasheela inspired many universities around the world to adopt a similar approach. Theconcept of a university as a community of scholars and students was first introduced at these institutions, and this idea has since become an integral part of modern universities.

However, the contemporary relevance of these institutions is not without its challenges. The destruction of Nalanda by Turkish invaders in the 12th century serves as a reminder of the importance of preserving our heritage. Furthermore, modern education systems, particularly in India, have become increasingly focused on specialization rather than a multidisciplinary approach.

In conclusion, Nalanda and Takshasheela represent a heritage of holistic multidisciplinary education, and their legacy continues to shape the global education landscape. It is essential to preserve their legacy and ensure that future generations are aware of their contributions to

education. We must also strive to incorporate the multidisciplinary approach to education that these institutions championed into modern education systems.

Conclusion

In conclusion, Nalanda and Takshasheela represent a heritage of holistic multidisciplinary education that has left a lasting impact on Indian and global education systems. These institutions were characterized by a unique blend of curriculum design, teaching methods, and student life that fostered a love of learning and a deep appreciation for diverse fields of knowledge.

The historical context of ancient Indian education systems provides a useful frameworkfor understanding the role of Nalanda and Takshasheela in shaping the intellectual landscape of the region. The multidisciplinary nature of education at these institutions reflects a commitment to a well-rounded education that emphasizes critical thinking and problem- solving skills.

The contributions and legacy of Nalanda and Takshasheela can be seen in the notable scholars and alumni who have emerged from these institutions, as well as in the influence thatthey have had on Indian and global education systems. Today, modern education systems can learn from the pedagogical and cultural innovations of Nalanda and Takshasheela, particularlyin terms of fostering a sense of community among students and promoting interdisciplinary learning.

Areas for future research include a deeper examination of the curriculum design and pedagogical approaches at Nalanda and Takshasheela, as well as an exploration of the role of these institutions in shaping social and cultural attitudes towards education and learning in ancient India. By continuing to study the legacy of Nalanda and Takshasheela, we can gain new insights into the ways in which education can contribute to the development of individuals and societies.

References:

1. Basham, A. L. (1951). The wonder that was India: A survey of the culture of the Indian sub-continent before the coming of the Muslims. Grove Press.
2. Bronkhorst, J. (2012). The Two Traditions of Indian Thought. Motilal Banarsidass Publishers.
3. Gurukulam: The Traditional Indian System of Education. (n.d.). In IndiaNetzone. Retrieved from https://education.indianetzone.com/gurukulam.htm
4. Saraswati, S. (2017). Nalanda: Ancient seat of learning. Niyogi Books.
5. Singh, U. P. (2008). A history of ancient and early medieval India: from the Stone Ageto the 12th century. Pearson Education India.

नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 एक संधी आणि आव्हाणे

संशोधक
श्री. सुरज वामन नगराळे
कवयित्री बहिणाबाई चौधरी
उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ जळगाव,
जि.जळगांव, महाराष्ट्र

मार्गदर्शक
डॉ. लता सुभाष मोरे(सुरवाडे)
प्राचार्य
सानेगुरुजी विद्या प्रबोधिनी
सर्व समावेशक शिक्षणशास्त्र
महाविद्यालय, खिरोदा,
ता.रावेर जि.जळगाव, महाराष्ट्र

प्रस्तावना

राष्ट्रीय विकासाला चालना देण्यासाठी शिक्षण हा पाया आहे. भारताच्या सातत्यपुर्ण प्रगतीसाठी आणि आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि समानता, शास्त्रीय प्रगती, राष्ट्रीय एकात्मता आणि संस्कृतीचे जतन या क्षेत्रांमध्ये वैश्विक पातळीवर नेतृत्व करण्यासाठी सर्वांना दर्जेदार शिक्षण उपलब करुन देणे महत्वाचे आहे. व्यक्ति, समाज, देश आणि सार्वभौमिक शिक्षण हा भविष्यासाठी सर्वात चांगला मार्ग आहे, पुढच्या दशकात जगातील सर्वात मोठी युवकांची लोकसंख्या भारतामध्ये असेल. आणि त्या सर्वांना चांगल्या गुणवत्तेच्या शिक्षणाच्या संधी पुरवण्याच्या आपल्या क्षमतेवर आपल्या देशाचे भवितव्य ठरेल.

नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे 21 व्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण आहे. आणि या धोरणाचे ध्येय आपल्या देशातील वाढत्या विकासात्मक आवश्यकतावर उपाय योजना करणे हे आहे. या धोरणामध्ये SDG4 सह 21 व्या शतकातील शिक्षणाच्या महत्वाचा महत्वाकांक्षी उद्दिष्टांशी सुसंगत अशी नवीन प्रणाली तयार करण्यासाठी, भारताच्या परंपरा आणि मुल्ये यांवर भर देऊन शैक्षणिक रचनेचे नियमन आणि व्यवस्थापन यासह या रचनेचा सर्व पैलूंमध्ये बदल आणि सुधारणा प्रस्तावित आहेत. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण विशेषत: प्रत्येक व्यक्तिच्या सृजन क्षमतेच्या विकासावर जास्त भर देते. शिक्षणाने केवळ आकलन क्षमता विकसित केल्या पाहिजेत असे नाही तर साक्षरता आणि संख्याज्ञान या 'मुलभूत क्षमता' आणि उच्च दर्जाच्या तार्किक आणि समस्या निराकरण क्षमताच नव्हे तर सामाजिक, नैतिक आणि भावनिक क्षमतांचा विकाससुध्दा केला पाहिजे असे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

❖ नविन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण : स्वरुप

धोरणाने आकृतीबंधात बदल सूचित केला आहे. आकृतीबंधात बालकाच्या वयाच्या तीन वर्षांपासूनचा समावेश केला आहे. विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यातील पहिली आठ वर्षे अधिक महत्त्वाची. या वयात आपण काय पेरणी करतो, हे महत्त्वाचे. जगातील विविध संशोधनातून हे वय महत्त्वाचे असल्याचे समोर आले आहे. या वयात सुमारे 80-85 टक्के मेंदूचा विकास होत असतो. त्यामुळे या वयात मुलांच्या शिक्षणाचा विचार महत्त्वाचा आहे. पूर्वीच्या '10 + 2 +3'च्या आकृतीबंधाऐवजी '5 + 3 + 3 + 4' असा आकृतीबंध स्वीकारण्यात आला आहे. या आकृतीबंधानुसार, पहिले तीन वर्षे अंगणवाडी आणि पहिली, दुसरीचे वर्ग यांचा एकत्रित करून पायाभूत टप्पा म्हणून स्वीकारण्यात आला आहे. येथील अभ्यासक्रमाची तत्व आणि आराखडादेखील केंद्राने निश्चित केला आहे. पुढे तिसरी ते पाचवी, सहावी ते आठवी आणि नंतर नववी ते बारावी असे टप्पे निर्धारित करण्यात आले आहेत. तिसरीच्या आरंभिक टप्प्यावरती प्रत्येक मुलाला भाषिक व अंकिय साक्षरता प्राप्त करून देण्याचे उद्दिष्ट राखण्यात आले आहे. त्यासाठी 'निपुण भारत' नावाने अभियान देखील सुरू करण्यात आले. 2026 पर्यंत या देशातील तिसरीच्या टप्प्यापर्यंत ही साध्यता अपेक्षित आहे. या स्तरावर अंगणवाडी आणि प्राथमिक शाळा जोडल्या जाणे महत्त्वाचे आहे. सध्या अंगणवाडी महिला बाल कल्याण विभागाशी जोडलेल्या आहेत. आता तेथे अभ्यासक्रम राबविला जाणार आहे. प्राथमिक शिक्षण हे शिक्षण विभागाशी निगडीत आहे, तर शिक्षक ग्रामविकास विभागाचे आहे. अंगणवाडीतील अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी, तेथील ताईंचे प्रशिक्षण, पर्यवेक्षण हे प्रभावी करण्यासाठी ही खाते एकत्रित करण्याची गरज आहे. अद्याप तरी या संदर्भात उचित कार्यवाही देशभर होऊ शकलेली नाही.

देशात पाच कोटी मुले शिक्षणाच्या प्रवाहात सहभागी आहेत. मात्र, त्या मुलांना भाषिक व गणितीय साक्षरतेचा टप्पा पार करता आलेला नाही. पायाभूत साक्षरतेचा टप्पाच पार करता न आल्यास विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहापासून तुटतो. क्षमता आणि आकलनाची शक्यता अजिबात नसते. जे शिकलो तेच जर कळत नसेल, तर पुढील शिक्षणात सहभागी होणे घडत नाही. त्यामुळे धोरणात या स्तरावरती बदल करताना पायाभूत व अंकिय साक्षरतेचा केलेला विचार खूपच महत्त्वाचा आहे. पहिले तीन वर्ष प्राथमिक शिक्षणाच्या वर्गांना जोडली आहे. पहिल्या तीन वर्षांत शिक्षणाच्या दृष्टीने पूर्वतयारी होण्याची शक्यता आहे. या स्तरावरती शिक्षणाची प्रक्रिया सुरू झाली, तर गुणवत्तेच्या आलेखात बदल होण्याची शक्यता अधिक आहे. सध्याच्या प्राथमिक शिक्षणाचा आरंभ पहिलीपासून सुरू होतो. या स्तरावर शरीराची, स्नायूंची, मनाची तयारी केली जाणार आहे. अभ्यासक्रम आराखडा केंद्राने दिला आहे. राज्याने त्यासाठी टाकलेली पावले कौतुकास्पद आहेत.

अंमलबजावणी करण्यासाठी अंगणवाडीताई अधिक सक्षम असायला हव्यात. शिक्षण आणि प्रशिक्षणाचा विचार गंभीरपणे करावा लागेल. भविष्यात पदासाठी भरती करताना अधिक गुणवत्तेच्या ताईंना प्राधान्य देण्यात येणार आहे. शारीरिक विकासासोबत तेथे बौद्धिक विकासाची प्रक्रिया घडेल. क्रीडन पद्धतीने शिक्षणाचा पाया घातला जाईल. त्यासाठी अभ्यासक्रम तयार होईल. ताईंचे प्रशिक्षण हा देखील महत्त्वाचा पाया असणार आहे. त्यासाठी सहा महिने कालावधीचा अभ्यासक्रम पूर्ण करावा लागेल.तेथील मूल्यमापन, अध्यापनाचा मुद्दा देखील महत्त्वाचा ठरणार आहे. केंद्र मान्यतेचे निकष देखील निश्चित करावे लागणार आहे. या वर्गांना पहिली आणि दुसरीशी जोडावी लागणार आहे. या स्तरावर विद्यार्थ्यांना काय शिकवायचे आणि कसे शिकवायचे, हे धोरण महत्त्वाचे आहे. या स्तरावर गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचे सुतोवाच करण्यात आले आहे. त्यासाठी 'निपुण भारत' कार्यक्रमाची घोषणा केली आहे. प्रभावी व गतिमान अंमलबजावणीनंतरच यश चाखता येणार आहे. त्यासाठी सक्षम व्यवस्था उभी करण्याचे आव्हान पेलावे लागेल.

❖ नवीन शैक्षणिक धोरण : संधी

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, 2020' हे ज्येष्ठ वैज्ञानिक डी. के. कस्तुरीनंदन यांच्या अध्यक्षतेखाली तयार करण्यात आले. धोरणात सर्वांना समान शिक्षण, समानता, गुणवत्ता, परवडणारे शिक्षण आणि उत्तरदायित्व या पाच स्तंभाचा विचार केला आहे. शिक्षण धोरणात अत्यंत व्यापक दृष्टिकोन राखण्यात आला. आपली संस्कृती आणि उद्याचे भविष्य यांचा संगम घालण्याचा प्रयत्न आहे. शिक्षण आनंददायी करण्याबरोबर ते जीवनाभिमुख आणि अधिक रोजगाराभिमुख करण्यावर भर देण्यात आला आहे. धोरण सशक्त आणि समर्थ शिक्षण व्यवस्था उभी करणारे आहे. शाश्वत विकासाचे ध्येय ते दर्शित करते. त्यामुळेच धोरणाच्या अंमलबजावणीकडे लक्ष लागून आहे. धोरणानुसार देशात 'मनुष्यबळ' खात्याचे नाव बदलून 'शिक्षण मंत्रालय' सुरू करण्यात आले आहे. धोरणात केवळ संस्था उभारणीवर नाही, तर गुणवत्तेच्या दृष्टीनेदेखील कालबद्ध कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे.त्यामुळेच यशाची अपेक्षा उंचावल्या आहेत.धोरणाची अंमलबजावणी प्रभावी झाली, तर परिवर्तन निश्चित होईल, अन्यथा 'आणखी एक धोरण' अशीच स्थिती निर्माण होईल.

शाळा स्तरावरती विद्यार्थ्यांमध्ये अपेक्षित बदल, अध्ययन निष्पत्ती साध्यतेचा विचार महत्त्वपूर्ण आहे. विद्यार्थ्यांची फलनिष्पत्ती मोजली जाण्याच्या दृष्टीने वेगळे प्रयत्न केले जाणार आहे. समग्र मूल्यमापन अपेक्षित आहे.शिक्षकांबरोबर पालक, सहअध्ययनार्थी व स्वतः विद्यार्थ्यांनेदेखील मूल्यमापन करण्याची अपेक्षा आहे. त्यासाठीची पावले उचलावी लागतील. त्या मनुष्यबळाला सक्षम करावे लागेल. तसेच, मूल्यमापन सातत्यपूर्ण असावे लागणार आहे. शिक्षकांना अशैक्षणिक कामातून मुक्त करावे लागेल. त्यासाठीची भूमिका धोरणात आहे. त्याकरिता पर्यवेक्षकीय यंत्रणाही तितकीच महत्त्वाची आहे. राज्यात शालेय शिक्षण विभागात अनेक पदे रिक्त आहेत. धोरणाच्या यशासाठी पुरेशा व सक्षम मनुष्यबळाची नितांत गरज आहे. शिक्षकांसाठी अधिक गुणवत्तापूर्ण प्रशिक्षण संदर्भाने सुतोवाच करण्यात आले आहे. उत्तम व दर्जेदार प्रशिक्षणाची व्यवस्था देशभर उभी करणे, त्यासाठी अधिक समृद्ध आणि संपन्न असलेले मनुष्यबळ उपलब्ध करणे हेच मोठे आव्हान आहे. आज आपल्याकडे शिक्षण प्रशिक्षणासाठी असलेल्या संस्था गुणवत्तापूर्ण करण्यावर भर द्यावा लागणार आहे.

माध्यमिक स्तरावरील विषयांची निवड, संशोधन संस्थाची निर्मिती, शिक्षकांचे मूल्यमापन, भरती प्रक्रिया, एकात्मिक शिक्षणशास्त्र अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी, शिक्षण आयोगाची स्थापना, कमी पटाच्या शाळा, नव्या अभ्यासक्रमाची रचना यांसारख्या अनेक गोष्टींच्या संदर्भाने अपेक्षित केलेले बदलांचा विचारही महत्त्वाचा आहे. या संदर्भाने पावले पडण्याची गरज आहे. केंद्र सरकारचा अभ्यासक्रम आराखडा आल्यानंतर राज्य अभ्यासक्रम आराखडा विकसित केला जाईल. अभ्यासक्रमाचे विकसन आणि नंतर पाठ्यपुस्तके येतील. यासाठी बराच कालावधी लागेल. त्यामुळे लगेच एका वर्षात हे परिवर्तन घडेल, असे घडणार नाही. उच्च प्राथमिक स्तरावर रोजगारभिमुख शिक्षणाचा विचार करण्यात आला आहे. जोवर केंद्र सरकारच्या अभ्यासक्रमाचा आराखडा अंतिम होत नाही, तोवर राज्यात अंमलबजावणी होणार नाही. करण्याचा निर्णय झाला तरी कोणते विषय निश्चित केले जाणार? ते कसे निश्चित केले जाणार? त्या विषयांसाठी निर्देशकांची व्यवस्था, इतर तासिका कोणत्या विषयांच्या कमी होणार? त्यासाठी सुविधा कोण आणि कशा पुरविणार आहे? त्याच शिक्षकांना प्रशिक्षण दिले जाणार का? यांसारख्या प्रश्नांची उत्तरे शोधावी लागणार आहेत.

नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार शालेय अभ्यासक्रमात कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि आर्थिक बाबींचा समावेश करण्यात आला आहे. नव्या आर्थिक धोरणामध्ये मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषेला अधिक प्राधान्य देण्यात आले आहे.

काही राज्यांमध्ये प्रायोगिक तत्वावर हा उपक्रम सुरू करण्यात आला आहे. तसेच शिक्षण मंत्रालयाने बहुचर्चित अकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिट हा उपक्रम आणला आहे.

या उपक्रमाद्वारे उच्च शिक्षणातील अनेक पर्याय विद्यार्थ्यांसाठी खुले होऊ शकतील. याशिवाय इयत्ता ३ री पर्यंत विद्यार्थ्यांचे वाचन, लेखन आणि संख्याशास्त्र शिकण्याची क्षमता सुधारण्यासाठी 'निपुण भारत मिशन', पहिलीला प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या तयारीसाठी तीन महिन्यांचा अभ्यासक्रम 'विद्या प्रवेश', शिक्षण अध्यायनासाठीचे 'दीक्षा' हे अॅप आणि माध्यमिक स्तरावरील शिक्षकांसाठी 'निष्ठा' हा शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम असे अनेक उपक्रम सरकारकडून आणण्यात आले आहेत.

या उपक्रमांची अंमलबजावणी सत्ताधारी पक्षांची ज्या राज्यांत सत्ता आहे अशा मूठभर राज्यांतच करण्यात आली आहे. २४ ऑगस्टला नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करणारे कर्नाटक हे पहिले राज्य ठरले आहे. अलीकडेच नव्या शैक्षणिक धोरणातील काही उपक्रमांची अंमलबजावणी मध्यप्रदेश आणि हिमाचल प्रदेश या राज्यांनी करून या मेगा पॉलिसीच्या अंमलबजावणीला हातभार लावलेला आहे. आता खऱ्या अर्थाने नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीने जोर धरला आहे असे म्हणता येईल.

❖ नवे शैक्षणिक धोरण आणि आव्हाने :-

- गुणवत्तापूर्ण शिक्षक निर्माण करणे हे मोठे आव्हान आहे. भारतात उच्च शिक्षणाचा विस्तार लक्षात घेता एक हजार विद्यापीठे सुमारे 40 हजार महाविद्यालये, पावने चार कोटी विद्यार्थी शिकत आहे. शालेय स्तरावर 15 लाख शाळा, 25 कोटी विद्यार्थी, 89 लाख शिक्षक आहेत. देशाचा शिक्षणाचा विस्तार इतका मोठा आहे. भविष्यात धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर उत्तम शिक्षक लागणार आहेत.त्यासाठी गुणवत्तापूर्ण सेवापूर्व अध्यापक विद्यालये आणि महाविद्यालये निर्माण करावी लागणार आहे. धोरणाने अपेक्षित केलेले परिवर्तन हे उत्तम व गुणवत्तापूर्ण मनुष्यबळावर अवलंबून असणार आहे. इतके मोठे मनुष्यबळ विशिष्ट काळात निर्माण करण्याचे मोठे आव्हान आहे. प्रत्येक टप्प्यासाठी अभ्यासक्रम आराखडा तयार करण्याचे केंद्र सरकार तयार करत आहे. सेवातंर्गत शिक्षकांना दरवर्षी किमान 50 तास ऑनलाईन प्रशिक्षण दिले जाणार आहे. शिक्षकांची प्रयोगशीलता, कल्पकता, सर्जनशीलता यांचे आदानप्रदान करण्याच्या दृष्टीने व चांगल्या प्रक्रियेचा सार्वत्रिकीकरण करण्याच्या दृष्टीने व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. शाळा समूह योजनेची अंमलबजावणी करण्याची उद्घोषणाही करण्यात आली आहे. शिक्षकांची आजवर अशैक्षणिक कामातून आजवर शिक्षकांची सुटका झालेली नाही. ती झाली, तर गुणवत्तेचे पाऊल टाकले जाऊ शकते. धोरणाने अपेक्षित केल्याप्रमाणे साध्य झाले, तर गुणवत्ता उंचावण्यास मदत होईल. नेतृत्व गुण आणि व्यवस्थापन या क्षेत्रात विशेष नैपुण्य दाखविणाऱ्या शिक्षकांना शासनाच्या विविध प्रशिक्षण संस्था, प्रशासकीय संस्थेत काम करण्याची संधी मिळणार आहे. मात्र, या संदर्भाने प्रक्रिया कशी होणार आहे, कोणती पदे या माध्यमातून भरली जाणार आहेत, हे अद्याप समोर आलेले नाही. गुणवत्तेच्या आधारे बढती मिळू लागल्यास प्रेरणा निर्माण होण्यास मदत होईल. बढतीसाठी कोणती, कोठे व किती पदे राखीव असणार आहेत, याबाबत देखील स्पष्टता नाही. त्याबद्दलही भूमिका घेणे गरजेचे आहे.
- धोरणात मातृभाषा, बोलीभाषेसंदर्भात महत्त्वाची भूमिका आहे. किमान पाचवीपर्यंत मातृभाषेतील शिक्षण असा विचार असला तरी राज्यातील इतर माध्यमांच्या शाळांचे काय? आपल्याकडे इतर माध्यमांच्या शाळेत मराठी विषयाचे अध्यापन सक्तीचे असले तरी त्याचे वास्तवही लक्षात घ्यायला हवे.त्याचबरोबर उच्च शिक्षणदेखील

मातृभाषेत दिले जाईल, असे राज्य सरकार म्हणते आहे. ही भूमिका योग्य असली तरी हे काम सहजतेने घडणार नाही. सर्व अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम मातृभाषेत आणण्याचे आव्हान पेलावे लागणार आहे.

- मातृभाषेतील शिक्षणाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे आव्हान आहे. शिक्षणाचा संबंध नोकरीशी आहे. इंग्रजी भाषेला प्रतिष्ठा आहे.त्यामुळे इंग्रजी भाषेचे महत्त्व समाजमनात रूजले आहे. त्याचवेळी मराठी भाषेचे महत्त्व कसं रुजविणार, हा खरा प्रश्न आहे. आपल्याला संस्कृत आणि इतर राज्यांच्या भाषा शिकण्याची संधी आहे. राज्यात कोणत्या भाषा शिकवल्या जाणार, कोणत्या भाषेला पर्याय म्हणून येणार? त्या विषयांसाठीची अध्यापन सुविधा, त्यासंबंधीचे धोरणदेखील यायला हवे. त्यासंदर्भातील विषय सूची जाहीर झालेली नाही. सध्या बोलीभाषा हा शिक्षणात अडथळा वाटतो. मात्र, भाषेसंदर्भातील धोरणातील भूमिका अत्यंत स्वागतार्ह आहे.त्यामुळे ग्रामीण, वनवासी, डोंगरी भागातील विद्यार्थ्यांचे शिकणे होण्यास मदत होणार आहे. भाषेमुळे शिकणे होण्यास मदत होणार आहे.
- धोरणाच्या अंमलबजावणीचे सरकारसमोरील आव्हान

एकाचवेळी इतक्या मोठ्या व्यवस्थेला गतिमान करणे आणि त्यांच्यापर्यंत हे सारे बदल पोहोचवणे मोठे आव्हान असणार आहे. देशातील उच्च शिक्षण, उच्च शिक्षणाला अधिक प्रगतीशील बनवण्यासाठी, विज्ञान, अभियांत्रिकी आणि गणिताबरोबरच विद्यार्थ्यांची समस्या सोडवण्याची सर्जनशीलता सुधारण्यासाठी कला आणि डिझाईन विचारांची आवश्यकता आहे. शिक्षण हे अनुभवात्मक, अनुप्रयोग, संशोधन-आधारित आतंरवासिका देखील असणार आहे. मात्र, उच्च शिक्षण 70 टक्के खासगी व्यवस्थापनाच्या हाती आहे.त्यांना यात सहभागी करून घेताना त्यांना गतिमान करणे आवश्यक आहे. धोरण उत्तम आहे. मोठ्या प्रमाणावर बदल सूचवले आहे.शिक्षणाचे डिजिटलायझेशन सूचविले आहे.विविध संस्थांची नव्याने निर्मिती अपेक्षित आहे. शिक्षकांचे सातत्यपूर्ण प्रशिक्षण आहे. हे सारे बदल करण्यासाठी राज्य व केंद्र सरकारने आर्थिक गुंतवणूक करण्याचे मोठे आव्हान आहे.

- देशात 1965 कोठारी आयोगाने राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सहा टक्के खर्च शिक्षणावर करावा असे म्हटले होते. मात्र, अद्याप ते यश मिळू शकले नाही. आज आपण शिक्षणावर खर्च केवळ तीन टक्के करतो आहोत. त्यामुळे गुंतवणूक वाढविल्याशिवाय आपल्याला धोरणाच्या अंमलबजावणीला पुरेसे यश मिळण्याची शक्यता नाही. शिक्षणात ऑनलाईवर भर देण्यात आला आहे. मात्र, आजही राज्यातील वनवासी, ग्रामीण, दुर्गम भागात इंटरनेट सुविधा नाही. ई-लर्निंग हाच पुढे जाण्याचा मार्ग आहे. 'डिजिटल' पायाभूत सुविधांमध्ये 'डिजिटल' क्लासरूम, कौशल्य, ऑनलाईन अध्यापन मॉडेल, शारीरिक शिक्षण आणि प्रयोगशाळेच्या पायाभूत सुविधांमधील तफावत दूर करण्यासाठी तंत्रज्ञान, शाळांमध्ये एकसमान मूल्यांकन योजना, व्यवसाय मार्गदर्शन, समुपदेशन, शिक्षक प्रशिक्षण यांचा समावेश असणार आहे. त्यामुळे या सुविधा सर्व शाळांमध्ये उपलब्ध करून देणे आव्हान ठरणार आहे. नवे बदल स्वीकारण्यासाठी माणसे आणि पैसा या गोष्टी महत्त्वाच्या असल्या तरी त्याकरिता मनुष्यबळ, पालक, शिक्षक, विद्यार्थी या सर्वांच्या मानसिकतेत बदल घडवून आणावा लागणार आहे. धोरणांच्या अनुषंगाने काय विचार करायचा, यापासून कसा विचार करायचा असे परिवर्तन आवश्यक आहे. मात्र, आव्हाने खूप असली तरी राजकीय इच्छाशक्ती असेल, तर धोरणाची अंमलबजावणी कठीण नाही. राज्य सरकारने त्यादृष्टीने पावले टाकण्यास सुरुवात केली आहे. त्यासाठी अभ्यासगट कार्यरत झाले आहेत. त्यामुळे बदल होतील, पण सारेच बदल तत्काळ होतील असे नाही. त्यासाठी प्रतीक्षा करावी लागेल. धोरणाची अंमलबजावणी घाईने करण्याऐवजी तज्ज्ञांच्या मार्गदर्शनाखाली संयमाने करत प्रभावी पावले टाकण्याची गरज आहे.

अगदी स्पष्टपणे सांगायचं झालं तर विविध उपक्रमांच्या अंमलबजवणीसाठी केंद्राला विकेंद्रीकरण आणि केंद्र- राज्ये यांच्यातील सहकार्य यांचा आधार घ्यावा लागणार आहे. गेल्या काही वर्षांमध्ये केंद्र व राज्ये यांच्यातील संघर्ष पाहता केंद्राला काळजीपूर्वक पावले उचलावी लागणार आहेत. नव्या शैक्षणिक धोरणातील अनेक तरतुदींवर विरोधी पक्षांचे सरकार असलेल्या अनेक राज्यांनी आक्षेप नोंदवलेले आहेत.

तामिळनाडू राज्याने नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी न करण्याची भूमिका अनुसरली आहे. अशीच भूमिका जर इतर राज्यांनीही घेतली तर केंद्राच्या चिंतेत वाढ होऊ शकते. त्यामुळे केंद्राकडून संघराज्याची समीकरणे कशाप्रकारे हाताळण्यात येत आहेत यावर नव्या शैक्षणिक धोरणाचे भवितव्य ठरणार आहे.

सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे विविध उपक्रमाच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी येत्या दशकात पुरेल अशा संसाधनांची गरज लागणार आहे. या संदर्भात, या धोरणात म्हटल्याप्रमाणे नव्या धोरणाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी देशाला शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च एकूण देशांतर्गत उत्पन्नाच्या ६ टक्क्यांपर्यंत वाढवावा लागेल. भूतकाळात देण्यात आलेली आश्वासने आणि त्यांची प्रत्यक्ष पूर्तता यांचा विचार केल्यास हे नक्कीच कठीण काम असणार आहे.

नवे शैक्षणिक धोरण २०२० हा नक्कीच एक मार्गदर्शक दस्तऐवज आहे. नव्या युगातील नवी आव्हाने लक्षात घेता विविध शैक्षणिक गरजा, संरचनात्मक असमानता आणि विद्यार्थ्यांना भविष्यासाठी तयार करण्यामध्ये येणाऱ्या समस्यांचे निराकरण हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. यासोबतच शिक्षण व्यवस्थेतील अनेक संकटांना तोंड देण्याचे सर्वात आव्हानात्मक कार्यही या धोरणाद्वारे पूर्ण करायचे आहे.

भारताच्या अफाट लोकसंख्येला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आणि त्याद्वारे असंख्य रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे हे या धोरणाच्या अंमलबजावणीवर ठरणार आहे. कोविड महामारीच्या काळात जलद पावले उचलून अवघड निर्णय घेऊन ते पूर्तीस नेण्याचे कौशल्य केंद्राने दाखवले आहे. याच कौशल्याचा फायदा शिक्षण क्षेत्रातही होणार आहे. नव्या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी काही राज्यांनी केली आहे तर काही राज्ये त्या प्रक्रियेतून जात आहेत. तरीही अजून लांबचा पल्ला गाठायचा बाकी आहे.

❖ संदर्भसूची

1) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार.

2) श्री. निरंजन साहु यांचे वेब पेज वरुन

3) श्री. संदिप वाकचौरे यांचे शोध निबंध

4) प्रा.श्रीमती. सुषमा ज. पाटील शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय नाशिक यांचा शोधनिबंध

❖ वेबसाईट

1) https://www.education.gov.in

2) https://mahitiasaylachhavi.com

3) https://www.loksatta.com

4) https://www.esakal.com

बहुशाखीय शिक्षणासाठी शिक्षक शिक्षण संस्थांची भूमिका आणि आव्हाने

प्रा. माधुरी देवीदास पाटील
सहाय्यक प्राध्यापक
श्री छत्रपती राजे संभाजी शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, जळगाव.

सारांश

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 यात शालेय आणि उच्च शिक्षणात मोठ्या प्रमाणात परिवर्तनात्मक सुधारणांना मोठा वाव देण्यात आला आहे. २०३० च्या शाश्वत विकास कार्यक्रमाशी याची सांगड घालण्यात आली आहे. शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण अधिक समग्र, बहूशाखीय, एकविसाव्या शतकाच्या गरजांना अनुरूप करत भारताचे चैतन्यशील, प्रज्ञावंत समाज आणि जागतिक ज्ञान महासत्ता म्हणून परिवर्तन घडवण्याचा आणि प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या आगळ्या क्षमता पुढे आणण्याचा या धोरणाचा उद्देश आहे.

महत्त्वाच्या संज्ञा : बहुशाखीय शिक्षण, एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम (ITEP)

प्रस्तावना

नवीन धोरणातील उच्च शिक्षणाची रचना भारतीय अर्थव्यवस्था आणि समाजव्यवस्था जशी जशी ज्ञानाधारित होत जाईल तशी तशी उच्च शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या वाढत जाईल, म्हणून उच्च शिक्षण व्यवस्था निर्माण करण्यासाठी प्रस्तुत शैक्षणिक धोरणात अधिक विशेषीकरणाऐवजी अधिक बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षण पुरवण्यासाठी प्रयत्न केले जाण्याचे नियोजित आहे. साधारण ६६ पानांच्या या धोरण दस्तऐवजात उच्च शिक्षण संस्थांमधून बहुविद्याशाखीय शिक्षण पुरवणे हाच सुधारित उच्च शिक्षण संरचनेचा गाभा आहे. म्हणूनच या धोरणानूसार निर्मितीक्षम विद्याशाखांच्या संयोगाला पूरक ठरेल असे अभ्यासक्रमांचे लवचीक आकृतिबंध तयार करावे लागणार आहेत. असे बहुविद्याशाखीय शिक्षण पुरवणारे आकृतिबंध तयार करण्यासाठी प्रस्थापित शिक्षक- शिक्षण संस्थांचे रूपांतरण नवीन शिक्षण प्रणालीत करावे लागणार आहे.

शिक्षकांचे शिक्षण

पुढच्या पिढीला आकार देणाऱ्या शालेय शिक्षकांचा संघ तयार करण्याकरता शिक्षकांचे शिक्षण महत्त्वाचे आहे.. शिक्षक तयार करण्याच्या कामासाठी बहुशाखीय दृष्टिकोन आणि ज्ञान, प्रवृत्ती आणि मूल्ये तयार होणे आणि सर्वोत्तम मार्गदर्शकांच्या मार्गदर्शनाखाली सराव विकसित करणे आवश्यक असते. शिक्षकांमध्ये शिक्षण आणि अध्यापनशास्त्रातील सर्वांत नवीन प्रगतीबरोबरच भारतीय मूल्ये, भाषा, ज्ञान, लोकस्वभाव, आणि आदिवासी परंपरांसह परंपरा रुजलेल्या असणे आवश्यक आहे.

सर्वोच्च न्यायालयाने स्थापन केलेल्या न्यायाधीश जे. एस. वर्मा आयोगाच्या (2012) मते, 10000 पेक्षा जास्त संख्या असलेल्या स्वतंत्र TEIs पैकी बहुतेक सर्व गंभीरपणे शिक्षकांच्या शिक्षणाचा प्रयत्नसुद्धा करत नाही आहेत, तर पैसे घेऊन पदव्या विकत आहेत. आत्तापर्यंतचे नियामक प्रयत्न या व्यवस्थेतील गैरव्यवहार बंद करण्यासाठी तोकडे पडले आहेत तसेच गुणवत्तेची मूलभूत मानकेसुद्धा लागू करू शकलेले नाहीत आणि वास्तविक या क्षेत्रातील उत्तमता आणि नाविन्यपूर्णतेची वाढ कमी करण्याचा नकारात्मक परिणाम यामुळे झालेला आहे. त्यामुळे या क्षेत्राचे मानदंड उंचावण्यासाठी आणि सचोटी, विश्वासार्हता, कार्यक्षमता आणि उच्च दर्जा पुनर्स्थापित करण्यासाठी शिक्षक शिक्षणाचे क्षेत्र आणि त्याची नियामक प्रणाली या दोन्हींमध्ये तातडीने कृती करून मूलभूत बदल करण्याची गरज आहे.

अध्यापनाच्या व्यवसायाबद्दलचा आदर पुनर्स्थापित करण्यासाठी आवश्यक असलेली सचोटीची आणि विश्वासार्हतेची पातळी सुधारण्यासाठी आणि गाठण्यासाठी मूलभूत शैक्षणिक निकषात न बसणाऱ्या सुमार

दर्जाच्या आणि अकार्यरत शिक्षण संस्थांना (TEIs) त्यांनी केलेल्या नियमांच्या उल्लंघनाबाबत सुधारणेसाठी एक वर्ष दिल्यावर त्यांच्यावर कडक कारवाई करण्यासाठी नियामक प्रणाली सक्षम केली जाईल. 2030 पर्यंत फक्त शैक्षणिकदृष्ट्या मजबूत, बहुशाखीय आणि एकात्मिक शिक्षक शिक्षण कार्यक्रमच सुरू असतील.

शिक्षक शिक्षणासाठी, बहुशाखीय इनपुट्स आवश्यक असल्यामुळे आणि उच्च दर्जा असलेली अध्यापनाची सामग्री तसेच अध्यापनशास्त्राचे शिक्षण देणे आवश्यक असल्यामुळे सर्व शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम संयुक्त बहुशाखीय संस्थांमध्येच राबवले जावेत. त्यासाठी सर्व बहुशाखीय विद्यापीठे आणि महाविद्यालये शिक्षण विभाग स्थापन करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतील. हे विभाग शिक्षणाच्या विविध पैलूंबद्दल आधुनिक संशोधन करण्याबरोबरच, मानसशास्त्र, तत्वज्ञान, समाजशास्त्र, न्युरोसायन्स, भारतीय भाषा अशा इतर विभागांच्या सहयोगाने B.Ed. कार्यक्रमसुद्धा राबवतील. त्याशिवाय, स्वतंत्र TEIs ना 2030 पर्यंत बहुशाखीय संस्थामध्ये रुपांतरीत व्हावे लागेल, कारण त्यांनासुद्धा 4 वर्षांचा एकात्मिक शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम राबवावा लागेल.

अशा बहुशाखीय HEI कडून चालवण्यात येणारा 4 वर्षांचा एकात्मिक B.Ed. अभ्यासक्रम ही 2030 पर्यंत शालेय शिक्षकांसाठी किमान पदवी पात्रता असेल. 4 वर्षांचा एकात्मिक B.Ed. अभ्यासक्रम म्हणजे शिक्षण तसेच भाषा, इतिहास, संगीत, गणित, संगणकशास्त्र, रसायनशास्त्र, अर्थशास्त्र, कला, शारीरिक शिक्षण इ. अशा एका विषयात स्पेशलायझेशन असलेली ड्यूएल मेजर सर्वांगीण पदवी असेल. शिक्षकांच्या शिक्षणामध्ये अत्याधुनिक अध्यापनशास्त्र शिकवण्याव्यतिरिक्त, समाजशास्त्र, इतिहास, विज्ञान, मानसशास्त्र प्रारंभिक बाल्यावस्था संगोपन आणि शिक्षण, पायाभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्र भारत आणि त्याची मूल्ये/संस्कृती/कला/परंपरा याविषयीचे ज्ञान, या आणि अशा इतर विषयांचे मूलभूत प्रशिक्षण समाविष्ट असेल. 4 वर्षांचा एकात्मिक B.Ed. अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देणाऱ्या HEI द्वारे, एखाद्या विशिष्ट विषयात बॅचलरची पदवी मिळवलेल्या विद्यार्थ्यांकरता, 2. वर्षांचा B.Ed, अभ्यासक्रमदेखील उपलब्ध करून देता येईल. विशिष्ट विषयात 4 वर्षांचे पदवीपूर्व शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या उमेदवारांकरता 1 वर्षाचा B.Ed. अभ्यासक्रम उपलब्ध करून देता येईल, असामान्य विद्यार्थ्यांना 4 वर्षे, 2 वर्षे आणि 1 वर्षाच्या B.Ed. कार्यक्रमांकडे आकर्षित करण्याच्या दृष्टीने, गुणवान विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्त्या जाहीर करण्यात येतील.

शिक्षणाचे आणि त्याच्याशी संबंधित शाखांचे तसेच विशिष्ट विषयांचे अनेक तज्ज्ञ उपलब्ध असल्याची सुनिश्चिती, शिक्षकांसाठी शिक्षण कार्यक्रम उपलब्ध करून देणाऱ्या HEI कडून केली जाईल. प्रत्येक उच्च शिक्षण संस्थेला अनेक सरकारी आणि खाजगी शाळांबरोबर सहयोगाने काम करता येईल. संभाव्य शिक्षक अशा शाळांमध्ये समाजसेवा, प्रौढ आणि व्यावसायिक शिक्षण यासारख्या उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याबरोबर विद्यार्थ्यांना शिकवण्याचे कामदेखील करतील.

शिक्षकांच्या शिक्षणाची मानके एकसमान राखण्यासाठी, पूर्व सेवा शिक्षक तयारी कार्यक्रमासाठी दिला जाणारा प्रवेश, राष्ट्रीय चाचणी एजन्सी / नॅशनल टेस्टिंग एजन्सीद्वारे घेतल्या जाणाऱ्या योग्य विषयांच्या आणि योग्यता चाचण्यांच्या माध्यमातून दिला जाईल, आणि देशाची भाषिक आणि सांस्कृतिक विविधता लक्षात घेता ही प्रवेश प्रक्रिया प्रमाणीकृत केली जाईल.

शिक्षण विभागातील अध्यापकांच्या प्रोफाईलमध्ये वैविध्य असणे आवश्यक मानले जाईल आणि अध्यापन/क्षेत्र/संशोधनातील अनुभवाला अतिशय महत्त्व दिले जाईल. शालेय शिक्षणाशी निगडीत सामाजिक शास्त्रांच्या क्षेत्रांमध्ये (उदा. मानसशास्त्र, बाल विकास, भाषाशास्त्र, समाजशास्त्र, तत्वज्ञान, अर्थशास्त्र आणि राज्यशास्त्र) प्रशिक्षण घेतलेले अध्यापक तसेच, विज्ञान शिक्षण, गणित शिक्षण, सामाजिक शास्त्राचे शिक्षण, आणि भाषाशास्त्राचे शिक्षण या कार्यक्रमांमधील अध्यापक यांना आकर्षित करून त्यांना शिक्षक-शिक्षण संस्थांमध्ये कायम राखण्यासाठी प्रयत्न केला जाईल. यामुळे शिक्षकांच्या बहुशाखीय शिक्षणाला आणि

संकल्पनात्मक विकासाला बळकटी मिळेल.

Ph.D. च्या सर्व शाखांमधील सर्व नवीन प्रवेशार्थीना, त्यांनी निवडलेल्या Ph.D. विषयाशी संबंधित अध्यापन / शिक्षण / अध्यापनशास्त्र / लेखन यातील क्रेडिट-आधारित अभ्यासक्रमासाठी डॉक्टरेट प्रशिक्षण कालावधीदरम्यान, प्रवेश घेणे आवश्यक आहे. संशोधन करणाऱ्या अनेक विद्वानांना पुढे जाऊन त्यांनी निवडलेल्या शाखेमध्ये अध्यापक किंवा सार्वजनिक प्रतिनिधी/संवादकाची भूमिका करायची असल्याने, त्यांना अध्यापनशास्त्रातील प्रथा/ पध्दती, अभ्यासक्रमाची रचना करणे, विश्वासार्ह मूल्यांकन प्रणाली संवाद साधणे आणि अशाच प्रकारच्या इतर गोष्टींचा अनुभव मिळेल याची सुनिश्चिती केली जाईल. Ph.D. च्या विद्यार्थ्यांना, अध्यापन सहाय्यकाच्या भूमिकेतून किंवा इतर साधनांच्या माध्यमातून प्रत्यक्ष अध्यापनाचा अनुभव घेऊन त्याचे किमान तास पूर्ण करावे लागतील. •यासाठी देशभरातील विद्यापीठांमधील Ph.D. कार्यक्रमाची पुनर्रचना केली जाईल.

विद्यमान संस्थात्मक व्यवस्था आणि चालू उपक्रमांच्या माध्यमातून महाविद्यालय आणि विद्यापीठातील शिक्षकांसाठी सेवांतर्गत सातत्यपूर्ण व्यावसायिक विकासाचे प्रशिक्षण, तसेच सुरू राहील. दर्जेदार शिक्षणासाठी समृद्ध अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेची गरज पूर्ण करण्यासाठी या व्यवस्था आणि उपक्रमांना बळकटी देऊन त्यांचा विस्तार केला जाईल. शिक्षकांच्या ऑनलाईन प्रशिक्षणासाठी SWAYAM/DIKSHA (स्वयं / दीक्षा) यासारखे तंत्रज्ञानाचे व्यासपीठ/ प्लॅटफॉर्म वापरायला प्रोत्साहन दिले जाईल. यामुळे प्रमाणीकृत प्रशिक्षण कार्यक्रम कमी कालावधीमध्ये मोठ्या प्रमाणात शिक्षकांपर्यंत पोचवता येतील.

राष्ट्रीय मार्गदर्शक आयोग नॅशनल मिशन फॉर मेंटरिंगची स्थापना केली जाईल. यामध्ये विद्यापीठ/महाविद्यालयाच्या शिक्षकांना अल्प किंवा दीर्घ काळासाठी सल्ला/ व्यावसायिक मदत द्यायला उत्सुक असलेल्या तसेच भारतीय भाषांमध्ये शिकवायची क्षमता असलेल्या वरिष्ठ निवृत्त अध्यापकांचा मोठ्या प्रमाणात सहभाग असेल.

आव्हाने

प्रस्तुत शैक्षणिक धोरण हे भारतातील प्राचीन शिक्षण पद्धती हीच योग्य पद्धती होती असे नमूद करून तक्षशिला, नालंदा, वल्लभी आणि , विक्रमशिला या विद्यापीठांसारखे यश बहुविद्याशाखीय विद्यापीठे स्थापून प्राप्त करता येते असा विश्वास दर्शवते आणि भारतात तात्काळ अशा बहुविद्याशाखीय शिक्षण पुरवणाऱ्या संस्था निर्माण करणे गरजेचे आहे असे सांगते. बहुविद्याशाखीय शिक्षण या धोरणात अपेक्षित आहे. मात्र अशा प्रकारची शिक्षण व्यवस्था निर्माण करणे निश्चितच आव्हानात्मक असणार आहे. त्यातील प्रमुख आव्हाने पुढीलप्रमाणे -

१. प्राध्यापकांच्या अनेक वर्षांपासून रिक्त असणाऱ्या जागांच्या पार्श्वभूमीवर भौतिक आणि मनुष्यबळाची उपलब्धता हे आव्हान आहे.

२. नवीन धोरणानुसार विद्यार्थी संख्या वाढवणे हे प्राधान्य क्रमात पुढचा टप्पा असले तरी महाविद्यालयाचा उपायदेखील भौतिक सुविधांचे एकत्रीकरण आणि प्रत्यक्ष शिकवणी तासिकांना उपस्थिती या दृष्टीने आणखीन एका आव्हानाला अधोरेखित करते.

३. महाविद्यालयांचा समूह करताना खासगी, अनुदानित आणि शासकीय महाविद्यालये यांना एकत्र आणणेदेखील त्या त्या महाविद्यालयांच्या भिन्न व्यवस्थापन मंडळांच्या उपस्थितीत निश्चितच आव्हानात्मक असणार आहे. कारण अभ्यासक्रमास प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांच्या नोंदी आणि प्रवेश शुल्क व इतर शुल्काची विभागणी आणि इतर अनेक बाबी या संदर्भात नियमावलीदेखील करावी लागेल.

४. धोरणात अपेक्षित असल्याप्रमाणे
विशेषीकरणाकडून बहुविद्याशाखीय होताना श्रेयांक संख्या (क्रेडिट स्कोर) किती असावी हेदेखील ठरवणे आव्हानात्मक असेल. कारण बहुविद्याशाखीय दृष्टिकोनातून नवीन विषय शिकताना मिळवलेले वाढीव श्रेयांक पूर्वीच्या काही विषय श्रेयांकाला कमी करून समाविष्ट करावे लागतील. मग अशा श्रेयांक संख्येचा गट निवडणे हे आता विद्यार्थ्यांसाठी जेवढे निवडीचे स्वातंत्र्य दर्शवते तेवढेच ते निवडणे आणि विहित कालावधीत पूर्ण करणे हेदेखील आव्हानात्मक असेल.

५. विषयनिवडीचे स्वातंत्र्य, उद्देश आणि त्याची उपयुक्तता यांची अखंडित साखळी असावी लागेल, मात्र पदवी पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक तेवढे श्रेयांक मिळवण्यासाठी बहुविद्याशाखांमधील विषयांचा गट (पोर्टफोलिओ) निवडताना अनेकदा उपयुक्ततेऐवजी काही विषय सहज सोपे किंवा अधिक गुण देणारे (स्कोअरिंग) म्हणून निवडले जातील आणि अशाच विषयांना विद्यार्थी संख्येचा खूप मोठा ओढा असेल. म्हणजेच विषय निवडीचा उद्देश बहुआयामी पण उपयुक्तता पूर्ण ज्ञान घेणे असाच राहील का? याबाबत मात्र साशंकता राहते आव्हान देखील यात दिसते.

६. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार एकात्मिक शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रम हा चार वर्षांचा असणार आहे. सर्वत्र मोठमोठ्या आकाराची संकुल पद्धती (स्कूल सिस्टीम) अवलंबवावी लागेल.

७. नवीन धोरणात संशोधनालादेखील खूप महत्त्व देण्यात आले आहे त्यामुळे खूप सारे संशोधन मार्गदर्शक पुरवण्याचे नियोजनदेखील आत्तापासूनच करावे लागेल.

भारतात फार वर्षांनंतर शिक्षण व्यवस्थेची पुनर्रचना करणाऱ्या आणि बहुआयामी - बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षणाची नांदी घेऊन येणाऱ्या या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची अनेक अंगांनी उपयुक्तता आहे. मात्र असे असले तरी धोरणाची अंमलबजावणी करतांना वर उल्लेख केलेल्या आणि अशा अनेक आव्हानांना सामोरे जावे लागणार आहे हे विसरून चालणार नाही.

समारोप

एकात्मिक शिक्षक शिक्षण शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम केवळ अत्याधुनिक अध्यापन शास्त्राचे ज्ञान देणार नाही तर प्राथमिक बालसंगोपन आणि शिक्षण (ECCE), पायाभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्र (FLN), सर्वसमावेशक शिक्षण तसेच भारत आणि भारताची मूल्ये / आचार/ कला / परंपरा, इत्यादी बाबी समजून घेण्यासाठी एक मजबूत पाया देखील स्थापित करेल. शिक्षक शिक्षण क्षेत्राच्या संपूर्ण पुनरुज्जीवनासाठी हा अभ्यासक्रम महत्त्वपूर्ण योगदान देईल. या अभ्यासक्रमातून उत्तीर्ण होणारे भावी शिक्षक भारतीय मूल्ये आणि परंपरांवर भर देणारे तसेच 21 व्या शतकातील जागतिक मानकांच्या गरजा पूर्ण करणारे असतील. म्हणूनच ते नवीन भारताचे भविष्य घडवणारे शिल्पकार असतील.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- २०२०, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, (मराठी आवृत्ती)
२) जनार्दन वाघमारे, 'बदलते शिक्षण स्वरुप आणि समस्या' पद्यगंधा प्रकाशन, पुणे.
३) लक्ष्मीकांत देशमुख, 'नवे राष्ट्रीय शिक्षण धोरण-२०२० : एक चिकित्सक अभ्यास, 'साधना प्रकाशन, २०२२
४) डॉ. आरगडे अंबादास, नवीन शैक्षणिक धोरण, एज्युकेशनल पब्लिशर्स ॲण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद ,2022.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – II** **April – 2023**

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मधील प्रमुख तरतुदीं - एक अभ्यास

प्रा. डॉ. एन. जी. वसावे
सहाय्यक प्राध्यापक
नंदुरबार तालुका विधायक समितीचे शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय नंदुरबार

सारांश:

प्रस्तुत संशोधनात नवीन शैक्षणिक धोरणातील तरतुदींचा अभ्यास करण्यात आला असून यात पूर्व प्राथमिक शिक्षणात झालेला बदल ते शिक्षक शिक्षणापर्यंतचा अभ्यास केलेला आहे यासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर संशोधनात करण्यात आलेला असून प्राप्त माहितीवरून असे दिसून आले की शिक्षणाच्या एकूणच सर्व टप्प्यांमध्ये बदल झालेला आहे हा बदल विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकासावर आधारित दिसून येतो

प्रस्तावना:

२९ जुलै २०२१ रोजी "राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०" जाहीर करून 02 वर्ष पूर्ण झाले आहे. देशातील ३३ कोटी विद्यार्थ्यांसाठी आखलेले हे धोरण आपल्या देशाला विकसित देशांच्या बरोबरीने आणण्यासाठी फार महत्त्वाचे आहे. डॉ. के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने आखलेल्या या धोरणाच्या निर्मिती प्रक्रियेमध्ये विविध घटकांचा समावेश करण्यात आला. त्यात शिक्षक, विद्यार्थी, पालक, शिक्षणक्षेत्रातील तज्ज्ञ यांच्याशी सर्वंकष चर्चेअंती धोरण अंतिम करण्यात आले.१९६८ आणि त्यानंतर १९८६च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी ३५ वर्षानंतर आजही पूर्णपणे होऊ शकलेली नाही. गुणवत्तापूर्ण, सर्वांसाठी समान व व्यावसायिक कौशल्याधारित शिक्षण तसेच राष्ट्रीय विकासासाठी सक्षम व चारित्र्यसंपन्न पिढी निर्माण करणारी शिक्षणाची उद्दिष्टे ही आजवर साध्य होऊ शकलेली नाहीत. आता या नवीन धोरणानुसार प्रचलित शिक्षण व्यवस्थेत बदल करून ही उद्दिष्टे साध्य करणे अपेक्षित आहे. भविष्यातील समर्थ,सक्षम आणि सत्मार्गी नागरिक घडवणे हे 2020 च्या शैक्षणिक धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्टय निश्चित करण्यात आले आहे.त्यामुळे येत्या दशकात शिक्षण व्यवस्थेची दिशा स्पष्ट होणार आहे.

या धोरणामुळे शिक्षण सर्वसमावेशक, किफायतशीर, परवडण्याजोगे आणि न्याय्य होण्यास मदत होईल यावरही प्रधान यांनी भर दिला आहे. या शैक्षणिक धोरणाचे आणखी एक वैशिष्ट्य म्हणजे समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत - जो घटक वर्षानुवर्षांच्या व्यवस्थेमुळे वंचित राहिला आहे, त्या घटकापर्यंत शिक्षण पोहोचवण्याचा विचार या धोरणात केला गेला आहे. त्यासाठी विद्यार्थी गळती (School dropouts) शून्य टक्क्यावर आणण्याची शिफारस आणि त्यासाठी उपाययोजना व आर्थिक तरतूदही करण्यात आली आहे.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर आजही संपूर्ण देशात NSSO २०१७-१८ च्या सर्वेक्षणानुसार ३.२२ कोटी विद्यार्थी शाळाबाह्य आहेत. सामाजिक आणि आर्थिक कारणांमुळे लाखो विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहात येतच नाहीत. शिक्षणप्रवाहात आले, तर टिकत नाहीत. ही केवळ सामाजिक आणि शैक्षणिक समस्या नसून खरे तर एक प्रकारे ती राष्ट्रीय समस्या आहे. ज्या देशात लाखो विद्यार्थी शिक्षणापासून वंचित आहेत, तो देश जगाच्या पाठीवर आपली ओळख काय सांगणार? या शाळाबाह्य विद्यार्थ्यांमधून बेरोजगारी, गरिबी, गुन्हेगारी, व्यसनाधीनता अशा उग्र समस्या निर्माण होतात. या समस्येचे उच्चाटन व्हावे, यासाठी विद्यार्थी गळतीचे प्रमाण शून्य टक्क्यांवर आणण्याचा संकल्प या शिक्षण धोरणात आहे. यापूर्वी शाळाबाह्य विद्यार्थ्यांच्या सक्षमीकरणासाठी सर्व शिक्षा अभियान, समग्र शिक्षा अभियान असे प्रयत्न झाले, मात्र त्यातही काही मर्यादा होत्या. सर्व शिक्षा अभियानातून शाळेत आलेला विद्यार्थी पुढे इयत्ता दहावी-बारावीपर्यंत टिकून राहण्याचे

प्रमाण ५० ते ६० टक्के असते. त्याही पुढे महाविद्यालयात हे प्रमाण आणखी कमी होते. सर्व शिक्षा, समग्र शिक्षा या अभियानांतील त्रुटींमुळे आजही हजारो विद्यार्थी शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात येत नाहीत आणि शिक्षणापासून वंचित राहतात. त्यामुळे या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात शाळाबाह्य विद्यार्थ्यांचे प्रमाण शून्य टक्के करून प्राथमिक, माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक स्तरावर (पहिली ते बारावी) एक विशिष्ट दायित्व रचना उत्पन्न करून शाळेत आलेला विद्यार्थी महाविद्यालयापर्यंत कसा पोहोचेल आणि शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात कसा टिकून राहील, यासाठीचा कृतिआराखडा ही महत्त्वाची बाब आहे.

समस्या विधान - नवीन शैक्षणिक धोरणातील तरतुदींचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1. नवीन शैक्षणिक धोरणातील महत्वपूर्ण बदल जाणून घेणे.
2. नवीन शैक्षणिक धोरणातील भाषा शिक्षणाच्या तरतुदींचा अभ्यास करणे
3. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे शिक्षण हक्क कायद्याचे होणारे सक्षमीकरण याचा शोध घेणे.
4. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शिक्षक शिक्षण महाविद्यालयातील अभ्यासक्रमाची धोरणातील महत्वपूर्ण बदल जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती : या शोध लेखात आवश्यकतेनुसार ग्रंथालय,संदर्भ साहित्य,अनुभवाच्या आधारे विश्लेषण या तंत्र व पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे.

संकलित माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन :

उद्दीष्ट् क्रमांक 1 - नवीन शैक्षणिक धोरणातील महत्वपूर्ण बदल जाणून घेणे.

1. फाऊंडेशन : वयवर्षे तीन ते सातसाठी - मातृभाषेमध्ये शिक्षण - त्यात नर्सरी, ज्युनिअर केजी, सिनिअर केजी, पहिली, दुसरी अशी एकूण पाच वर्षे प्रामुख्याने बालकाला मेंदू विकासाच्या गतीने शैक्षणिक अनुभव देणे. वयवर्षे सहापर्यंत बालकाचा मेंदू विकास ८५ टक्क्यांपर्यंत पूर्ण होतो, असे मेंदूशास्त्र सांगते. त्यामुळे बालकाचा बौद्धिक, शारीरिक, सामाजिक, भावनिक, मानसिक विकास चांगला होण्यास मदत होईल.
2. प्राथमिक शिक्षण : वयवर्षे आठ ते दहासाठी येथे बालकाच्या अध्ययनविषयक कौशल्यांच्या विकासावर भर दिला जाईल. इयत्ता तिसरी ते पाचवी.
3. मीडल स्टेज स्कूल : वयवर्षे ११ ते १३ साठी व्यावसायिक व कौशल्यावर आधारित शिक्षण व 'इंटर्नशिप'ची सोय, किमान एका तरी कौशल्यावर प्रभुत्व प्राप्त करून देणे - इयत्ता सहावी ते आठवी. लहानपणापासून मुलांच्या व्यावसायिक कौशल्यांचा कसा विकास होईल, याची संकल्पना या धोरणात मांडण्यात आली आहे.
4. सेकंडरी स्कूल - वयवर्षे १४ ते १७ साठी नववी ते बारावी. यात प्रत्येकाला आपल्या आवडीचे हवे ते विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

उद्दीष्ट् क्रमांक 2 - नवीन शैक्षणिक धोरणातील भाषा शिक्षणाच्या तरतुदींचा अभ्यास करणे

भाषा धोरण : या धोरणात त्रिभाषा सूत्राचा समावेश असेल. पण भाषा निवडीचे स्वातंत्र्य विद्यार्थ्याला असेल. प्राथमिक शिक्षण मातृभाषेतूनच दिले जाईल व जेथे शक्य असेल तेथे मागणीनुसार आठवीपर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतून देण्याची सोय केली जाईल. भारतीय भाषांना चालना देणारे धोरण आखण्यात आले आहे. हे करताना आपली पारंपरिक ज्ञानाची भाषा-संस्कृत तिच्या विकासाला चालना दिली जाणार आहे. भाषांच्या विकासासाठी व समृद्धीसाठी 'आंतरभारती'च्या माध्यमातून जगातील सर्वच भाषांतील उत्तमोत्तम ग्रंथांची भारतीय भाषांमध्ये भाषांतरे केली जातील व अनेक उत्तमोत्तम भारतीय भाषांमधील ग्रंथ इतर भारतीय व इतर पाश्चात्त्य भाषांमध्ये भाषांतरित केले जातील. त्यासाठी 'इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ ट्रान्सलेशन ॲवण्ड

इंटरप्रेटेशन'ची स्थापना केली जाईल. या शिक्षण पद्धतीमध्ये 'राष्ट्रीय शिक्षण आयोग' निर्माण केला असून त्याचे पदसिद्ध अध्यक्ष पंतप्रधान असतील. मानव संसाधन विकास मंत्रालयाऐवजी शिक्षण मंत्रालय हे नवीन खाते निर्माण केले असून याचे मंत्री राष्ट्रीय शिक्षण आयोगाचे उपाध्यक्ष असतील. देशाच्या सर्व शिक्षणासंबंधी सर्वाधिकार असणारा हा आयोग निर्माण करण्यात येणार आहे. घटक राज्यांनासुद्धा असा आयोग स्थापन करता येईल. घटक राज्यात या आयोगाचा प्रमुख त्या घटक राज्याचे मुख्यमंत्री असतील. त्या घटक राज्याचे शिक्षणमंत्री हे उपप्रमुख असतील, अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

उद्दीष्ट् क्रमांक 3 - नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे शिक्षण हक्क कायद्याचे होणारे सक्षमीकरण याचा शोध घेणे.

2020 च्या नवीन शैक्षणिक धोरणात 3 ते 18 वयोगटातील मुलांचा समावेश केल्यामुळे शिक्षण हक्क कायद्याचा विस्तार होऊन त्याचे सक्षमीकरण होण्यास मदत होणार आहे. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजांची पूर्तता करण्यावर नवीन धोरणात भर देण्यात आला आहे.शाळांना समृद्ध करण्यास प्राधान्य दिले जाणार आहे. शिक्षण हक्क कायद्यानुसार शिक्षण क्षेत्रात अपेक्षित पायाभूत सुविधांची निर्मिती व पुरवठा करण्यावर नवीन शैक्षणिक धोरणात लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे.विद्यार्थ्यांना त्यांच्या जवळच्या परिसरात गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळाले पाहिजे ही शिक्षण हक्क कायदातील अपेक्षा नवीन शैक्षणिक धोरणात अधिक जोरकसपणे मांडण्यात आली आहे. गेल्या अनेक वर्षापासून शाळाबाह्य मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न कायमस्वरूपी सोडवण्यात आपल्याला यश मिळाले नाही.बालकामगार,पालकांचे स्थलांतर,सुविधांचा अभाव,आर्थिक मागासलेपण अशा अनेक कारणामुळे शिक्षणाच्या प्रवाहापासून दूर राहणाऱ्या मुलांचे किमान प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्यावर नवीन शैक्षणिक धोरणात भर देण्यात आला आहे.

उद्दीष्ट् क्रमांक 4 - नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार शिक्षक शिक्षण महाविद्यालयातील अभ्यासक्रमाची धोरणातील महत्वपूर्ण बदल जाणून घेणे.

या धोरणात शिक्षक होण्यासाठी बारावीनंतर चार वर्षांचा व पदवीनंतर दोन वर्षांचा स्वतंत्र अभ्यासक्रम ठेवण्यात आला आहे. 'टिचर ट्रेनिंग'वर भर देण्यात येणार आहे. यासाठी राष्ट्रीय शिकवणी कार्यक्रमावर भर देण्यात येणार आहे. शिक्षकांनी सतत अद्ययावत म्हणजे नवीन गोष्टी शिकण्यास तत्पर राहावे, म्हणून विविध कार्यक्रमांवर भर देण्यात येणार आहे. शिक्षक भरती केंद्रीय पद्धतीने व गुणवत्तेच्या आधारे केली जाणार आहे. या नवीन शैक्षणिक धोरणात शिक्षक-विद्यार्थी प्रमाण ठरविताना मागास भागात २५ विद्यार्थ्यांमागे एक शिक्षक व शहरी भागात ३० विद्यार्थ्यांमागे एक शिक्षक हे प्रमाण ठरविण्यात आले आहे.

बीएडची दोन वर्षाची डिग्री त्या पदवीधर विद्यार्थ्यांना दिली जाईल ज्यांनी एखाद्या विशिष्ट विषयात चार वर्षे शिक्षण घेतले असेल. चार वर्ष पदवीधर अभ्यासासह एमएची देखील पदवी प्राप्त करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना बीएडची पदवी केवळ एका वर्षामध्येच प्राप्त होईल, याद्वारे ते संबंधित विषयाचे विशेष शिक्षक होऊ शकतील. नवीन शिक्षण धोरणात हे स्पष्ट केले आहे की बीएड अभ्यासक्रमात शिक्षणाच्या सर्व पद्धतींचा समावेश केला पाहिजे. यामध्ये साक्षरता, संख्यात्मक ज्ञान, बहुस्तरीय अध्यापन व मूल्यांकन या विषयांना विशेष पद्धतीने शिकवले जाईल. याखेरीज अध्यापन पद्धतीत तंत्रज्ञानाची भर घातली जाईल.समितीच्या त्या शिफारशीही स्वीकारल्या गेल्या आहेत ज्यामध्ये स्तरीय शिक्षक-शैक्षणिक संस्था बंद कराव्यात असे म्हटले होते. आता सर्व अध्यापनाची तयारी/ शैक्षणिक कार्यक्रम मोठ्या बहु-अनुशासित विद्यापीठांमध्ये/ महाविद्यालयांमध्ये स्थानांतरित करून शिक्षक शिक्षणाच्या क्षेत्रात मोठे बदल करण्याचा प्रस्ताव देखील देण्यात आला आहे. याव्यतिरिक्त विशेष 4-वर्षीय एकात्मिक टप्पा बी.एड. कार्यक्रमाच्या माध्यमातून शिक्षकांना शेवटी किमान पदवी पात्रता मिळेल. या समितीच्या शिफारशी देशातील समान शिक्षक आणि समान शिक्षणाच्या आधारे लागू केल्या आहेत.

शिक्षण मंत्रालयाने चार वर्षांचा एकात्मिक शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम अधिसूचित केला आहे, ही एक दुहेरी-प्रमुख सर्वंकष पदवी आहे - (बी.ए. बी.एड. ./ बीएससी बी.एड. आणि बी.कॉम. बी.एड.) जी शिक्षक प्रशिक्षणाशी संबंधित राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मधील प्रमुख तरतुदींपैकी एक तरतूद आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार, 2030 पासून शिक्षकांची भर्ती केवळ एकात्मिक शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम (ITEP) द्वारेच होईल. सुरुवातीला देशभरातील सुमारे 50 निवडक बहुशाखीय संस्थांमध्ये प्रायोगिक पद्धतीने हे राबवले जाईल. शिक्षण मंत्रालयाच्या अंतर्गत राष्ट्रीय शिक्षक प्रशिक्षण परिषदेने (एनसीटीई) यासाठी अभ्यासक्रम अशा प्रकारे तयार केला आहे जो विद्यार्थी-शिक्षकांना शिक्षण तसेच इतिहास, गणित, विज्ञान, कला, अर्थशास्त्र किंवा वाणिज्य यांसारख्या विशिष्ट विषयांमध्ये पदवी मिळविण्यास सक्षम बनवेल. आयटीईपी केवळ अत्याधुनिक अध्यापनशास्त्र देणार नाही, तर लहान मुलांची काळजी आणि शिक्षण (ECCE), पायाभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्र (FLN), सर्वसमावेशक शिक्षण आणि भारत आणि त्याची मूल्ये/ नीतिमत्ता /कला/परंपरा समजून घेण्यासाठी एक पाया देखील तयार करेल. आयटीईपी सर्व विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध असेल जे माध्यमिक शिक्षणानंतर शिक्षकी पेशाची निवड करतात. या एकात्मिक अभ्यासक्रमाचा विद्यार्थ्यांना फायदा होईल . सध्या बीएडसाठी आवश्यक अभ्यासक्रम पाच वर्षांचा आहे तर आयटीईपी अभ्यासक्रमात चार वर्षांत बीएड अभ्यासक्रम पूर्ण होऊन एक वर्ष वाचते. चार वर्षांच्या आयटीईपीची सुरुवात शैक्षणिक सत्र 2022-23 पासून होईल. त्यासाठीचे प्रवेश नॅशनल टेस्टिंग एजन्सी (NTA) द्वारे नॅशनल कॉमन एंट्रन्स टेस्ट (NCET) द्वारे केले जातील. हा अभ्यासक्रम बहुशाखीय संस्थांद्वारे उपलब्ध केला जाईल आणि शालेय शिक्षकांसाठी किमान पदवी पात्रता असेल.

निष्कर्ष -

1. विद्यार्थ्यांच्या आवडीनुसार विषय निवडीचे स्वातंत्र्य मिळणार आहे.असे असले तरी शिक्षणातील गळती कमी करून वंचित समूहाच्या शिक्षणाकडे अधिक लक्ष पुरवणे आवश्यक आहे.
2. शिक्षण हक्क कायद्याच्या विस्तारामुळे बालवाडी ते पदवीधर स्तरापर्यंत 3-18 वयोगटातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणास कायद्याचे अधिष्ठान प्राप्त होऊन सक्षमीकरण होण्यास मदत होईल.
3. सन 1966 साली घोषित करण्यात आलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील अनेक शिफारशींची अद्यापही अंमलबजावणी करण्यात आलेली नाही.त्यामुळे सन 2020 चे नवीन शैक्षणिक धोरण स्वप्नरंजन ठरू नये.
4. शाळा व शैक्षणिक प्रशासन यांच्यात असणाऱ्या सुविधांचा अभाव अंमलबजावणीतील मोठा अडथळा ठरू शकतो.
5. विविध संकल्पना व तरतुदींची अंमलबजावणी करण्यासाठी पुरेशी आर्थिक तरतूद व यंत्रणा उभारण्याची आवश्यकता आहे.
6. नवनवीन तंत्रज्ञानावर आधारित बाबींचा समावेश करून संसाधनाचा कार्यक्षम वापर होणे आवश्यक आहे.
7. शिक्षण हक्क कायद्यानुसार अपेक्षित किमान पातळीवरील गरजा पूर्ण होणे आवश्यक आहे.
8. व्यावसायिक शिक्षण व कृत्रिम बुद्धिमत्तेला देण्यात येणाऱ्या प्राधान्यामुळे शिक्षण क्षेत्रावर दूरगामी परिणाम होऊ शकतो.
9. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मधील एका प्रमुख तरतुदीची पूर्तता करण्यासाठी चार वर्षांचा आयटीईपी हा एक मैलाचा दगड आहे. संपूर्ण शिक्षक प्रशिक्षण क्षेत्राच्या पुनरुज्जीवनात हा अभ्यासक्रम उल्लेखनीय योगदान देईल. या अभ्यासक्रमातून उत्तीर्ण होणाऱ्या भावी शिक्षकांमध्ये भारतीय मूल्ये आणि परंपरांचा संगम असेल तसेच जागतिक मानकांनुसार 21 व्या शतकातील गरजा ते पूर्ण करतील. नवीन भारताचे भविष्य घडवण्यास याची मोठ्या प्रमाणात मदत होईल.

संदर्भ सूची

- Kumar, K. (2005). Quality of Education at the Beginning of the 21st Century: Lessons from India. Indian Educational Review
- 2.DraftNationalEducationPolicy2019,https://innovate.mygov.in/wpcontent/uploads/2019/06/mygov15596510111.pdf
- NationalEducationPolicy2020.https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/NEP_Final_English.pdf referred on 10/08/2020. 4. Yojana Magazine 5. Other Paper Articles
- British Council, UK. India's New Education Policy 2020: Highlights and opportunities.Availableon:https://educationservices.britishcouncil.org/insights-blog/india%E2%80%99s-new-education-policy-2020-highlights-and-opportunities
- Education world. NEP 2020: Implementation Challenges. Available on: https://www.educationworld.in/nep-2020- implementation-challenges/
- India Education Diary. Highlights of New Education Policy 2020. available on: https://indiaeducationdiary.in/highlights-ofnew-education-policy-2020/ India Education Diary.com\
- KPMG International Ltd. Impact of National Education Policy 2020 and OpportunitiestoStakeholders.Availableon:https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/in/pdf/2020/08/impact-of-national-education-policy-2020-and-opportunities-forstakeholders.pdf
- Ministry of Human Resource Development (MHRD). Draft National EducationPolicy2019(Summary).Availableon:https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/English1.pdf

Role of SWAYAM in Providing Holistic and Multidisciplinary Education Expected in NEP-2020

Dr. Kailas Santosh Chaudhari
Associate Professor,
N. T. V. S.'s College of Education, Nandurbar Dist. Nandurbar. Maharashtra

Introduction:-

The preamble of the National Education Policy 2020 (NEP-2020) states that "Education is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society, and promoting national development" This will be achieved by providing universal access to quality education. India will have the highest population of young people in the world over the next decade, and our ability to provide high-quality educational opportunities to them will determine the future of our country. India has so many challenges in providing universal access and quality education. The basic principles of the National Education Policy 2020 are recognizing, identifying, and fostering the unique capabilities of each student, by sensitizing teachers as well as parents to promote each student's holistic development in both academic and non-academic spheres; multidisciplinary and a holistic education across the sciences, social sciences, arts, humanities, and sports for a multidisciplinary world in order to ensure the unity and integrity of all knowledge.

Quality education, holistic development of students and multidisciplinary approach are the important points focused by the policy. SWAYAM is the best way to provide universal access and quality education in India and bringing the holistic and multidisciplinary education which is expected in National Education Policy 2020. On SWAYAM portal one can learn any subject and do the course as per his or her needs. We have completed 75 years of independence yet we are facing problems to provide education to everyone as per his needs. There are demands on resources for excellence and equal access till date. Technology is the way and means to achieve both excellence and equal access which is expected in the policy- 2020.SWAYAM plays a role in lifelong learning instead of learn, earn and retire. It is future of education. SWAYAM was launched on 9th July 2017.

Objectives of SWAYAM: -

1. To provide education to Anyone, Anytime, Anywhere
2. To provide learning at no cost
3. To provide equity in access to quality education
4. To provide interactive courses, prepared by best teachers in the country for the residents in India
5. To Provide accession to Knowledge to all
6. To Made online education possible

SWAYAM: What is SWAYAM?

SWAYAM is the indigenous platform of the MHRD, GOI providing an integrated portal and platform for hosting Massive open online courses (MOOCS) developed under the aegis of NME-ICT. Government of India adopted the MOOCs concept to supplement the formal education system in the country from high school to higher education, named aptly as the "Study Webs of Active-Learning for Young Aspiring Minds" (SWAYAM). It hosts various courses based on curriculum, continuing education and skill.

MOOC: What is MOOC: -

SWAYAM provides MOOC courses of all types. MOOC means Massive Open Online Courses. These courses are provided with the help of nine coordinator. All the courses are in four quadrants for learner. The MOOC courses are in interactive in nature.

National Coordinators of SWAYAM: -

With the support of 9 National Coordinators SWAYAM provides all types of courses in the MOOC form.

1. **AICTE -** All India Council for Technical Education for self-paced and international courses. It provides Annual Refresher Programme in Teaching for faculty of the Engineering/University/ Institutions.
2. **NPTEL-**National Programme on Technology Enhanced Learning for Engineering.
3. **UGC -** University Grants Commission for non technical post-graduation education.
4. **CEC -**Consortium for Educational Communication for under-graduate education.
5. **NCERT-**National Council of Educational Research and Training for school education.
6. **NIOS -**National Institute of Open Schooling for school education.
7. **IGNOU-**Indira Gandhi National Open University for out-of-school students.
8. **IIMB -**Indian Institute of Management, Bangalore for management studies.
9. **NITTTR -**National Institute of Technical Teachers Training and Research for TeacherTraining programme.

Swayam for Whom?

SWAYAM is for everyone who wants to learn and wants to complete the course. There are courses from 9th standard to post graduation. These courses are for anyone who wants to complete it. These courses can be learned by anyone, anywhere and at any time. All courses are free of cost to the residents in India. Those students want to complete the course and want certificate shall be registered and a certificate will be awarded on successful completion of the course with a little fee.

SWAYAM from Whom?

SWAYAM offered interactive courses to the learner. All the courses are prepared by best teachers in the country. Over 1,000 specially chosen teachers from across the country have

participated in preparing SWAYAM courses. Anybody can develop and take approval of the course.

SWAYAM: How?

The courses on SWAYAM are hosted in four quadrants. The four quadrants are as follows.

1. Video Lecture
2. Reading material (PPT, PDF files) Specially Prepared of Lecture script, that can be downloaded/ printed
3. Self-assessment tests through tests and quizzes
4. An online discussion forum for clearing the doubts

Role of SWAYAM in in Providing Holistic and Multidisciplinary Education Expected in NEP-2020 :

It is the prime focus on providing holistic and multidisciplinary education in NEP 2020. SWAYAM plays important roles in providing holistic and multidisciplinary education. In India we have problems to provide quality and access about education. The SWAYAM is one of the important means to provide all these things. It plays following roles.

1. It provides all types of courses as expected in NEP 2020. One who wants to learn they can access the courses and learn it. A student from engineering can learn and complete the political science course from the SWAYAM portal which is expected in NEP.
2. All the courses are free and access by anyone from India. This is an important role of play by SWAYAM to achieve universalization of education in India.
3. The learner can complete the course as per his needs and time. The MOOC courses on SWAYAM are access by the learners anytime, anywhere by anyone. They can learn it by their leisure time.
4. SWAYAM plays important role in providing Multidisciplinary Education as expected in the NEP-2020.
5. SWAYAM plays an important role to provide best teaching and learning resources to all the learners including the most disadvantaged section of the country.
6. It plays role in narrow down the gap among the students who have been left out of the digital revolution and are unable to participate in the knowledge economy.
7. It woks on the three principles of Education policy access, equity and quality education to all.
8. SWAYAM provides certificate after completing the course. These certificates can be applied to obtained credits in various universities through academic credit points.

Conclusions:

SWAYAM is one of the means to achieve the Holistic and Multidisciplinary Education Expected in NEP-2020. Using these portal one can get certificate and use it to transfer the credits

through academic credit bank. Such SWAYAM plays vital role as expected in National Education Policy 2020.

References:

1. https://swayam.gov.in/
2. http://ugcmoocs.inflibnet.ac.in/ugcmoocs/download/8449573_Intruction-Manual.pdf
3. http://ugcmoocs.inflibnet.ac.in/ugcmoocs/download/Pankaj%20Mittal%20Orientation%20workshop%20MANU%20August%2031,%202018.pptx%20[Repaired].pdf
4. http://ugcmoocs.inflibnet.ac.in/ugcmoocs/download/Promotion%20of%20MOOCS.pdf
5. http://ugcmoocs.inflibnet.ac.in/ugcmoocs/download/production-of-content.pdf
6. http://ugcmoocs.inflibnet.ac.in/ugcmoocs/download/amended%20swayam%20%20june%20guidelines15062018122629.pdf
7. https://swayam.gov.in/about
8. https://www.slideshare.net/rajeshtimane/introduction-to-swayam

सांस्कृतिक विविधता आणि वैश्विक ऐक्य

प्रा. बिजली श्रीपाल दडपे
सहयोगी प्राध्यापक
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, पनवेल महाराष्ट्र

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. भारतातील विविध भूप्रदेश, त्यांची भौगोलिक वैशिष्ट्ये यामध्ये जशी भिन्नता अनुभवता येते तशीच त्या त्या प्रदेशानुरूप तेथील संस्कृती, लोकजीवन, कला , साहित्य यामध्ये तितकेच वैविध्य आहे. इथल्या वनस्पती सृष्टी आणि प्राणी सृष्टीमध्ये जशी जैवविविधता पाहायला मिळते आणि ही विविधता संपूर्ण सृष्टीचे वैभव आहे, एकूणच या जगतातील परस्परावलंबिता अधिक दृढ करण्याचे कार्य करते आणि या वैभवात भरच टाकते. सहअस्तित्वाचा वारसा जणू ही जैवविविधता सांगते, त्याच प्रकारे भारतीय समाजाचे हे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे - धर्म, जात, प्रदेश , भाषा , संस्कृती, लोकजीवन यातील विभिन्नता ! ही विविधता परस्परविरोधी नसून परस्परांतील सहजीवन, परस्परावलंबिता, प्रेम आणि ऐक्याचा देखील अनोखा मंत्र आहे. म्हणूनच प्रतिज्ञेतील ' माझ्या देशातील समृद्ध आणि विविधतेने नटलेल्या परंपरांचा मला अभिमान आहे त्या परंपरांचा पाईक होण्याची पात्रता मी माझ्या अंगी आणेन '. यातून संपूर्ण शिक्षण प्रक्रियेतून या विविधतेसंदर्भातील कोणता दृष्टिकोन विद्यार्थ्यांमध्ये , भारतीय नागरिकांमध्ये रुजवायचा याचा लेखा - जोखाच जणू यातून स्पष्ट होतो , व्यक्त होतो.

भारतीय समाजाची विविधता या समाजाची नकारात्मक बाजू वा दोष नसून ती एक ताकद आहे, शक्ती आहे, ऊर्जा आहे. या समाजाला परस्परांशी जोडण्याचा जणू हा मंत्र आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कारण या वैविध्यातून समरसता निर्माण होते. परस्परांबाबतचा, कुतूहलाचा, नाविन्याचा आणि प्रेमपूर्ण सहअस्तित्वाचा हा स्त्रोत आहे. पंडित विनयचंद्र मौद्गल्य यांच्या कवितेतून हाच संदेश व्यक्त होतो - ' हिंद देश के निवासी सभी जन एक हैं, रंग रूप वेष भाषा चाहे अनेक हैं ।'

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या ' या भारतात बंधुभाव नित्य वसु दे ' या कवितेतील ओळी "या भारतात बंधुभाव नित्य वसु दे ,दे वरची असा दे " हे सर्व पंथ संप्रदाय एक दिसू दे, मतभेद नसू दे भारतीय जनमानसाचे सुयोग्य शब्द - भावनांमध्ये वर्णन करतात. उत्तरेस कश्मीर ते दक्षिणेस कन्याकुमारी, पूर्वेस अरुणाचल प्रदेश ते पश्चिमेस गुजरात पर्यंत सीमा विस्तार असलेल्या या भारतीय उपमहाद्वीपाचे वैशिष्ट्य ही विशेष आहे. भारतातील या सर्व प्रदेशांचे वैशिष्टय इतिहास, भूगोल, संस्कृती भिन्न - भिन्न आहे परंतु याखेरीज देखील या देशांतील नागरिक भारतीय म्हणून स्वतःला अभिमानाने मिरवतो. प्राचीन काळापासूनच या भूमीत अनेक बाबतीत वैविध्य आढळते. या वैविध्याने भारतभूमीची एकता, ऐक्य काही अपवाद वगळता अबाधित राहिली आहे. वर्तमान परिस्थितीत केवळ देशाबाबत नाही तर एकूणच विश्वाबाबत 'वसुदेव कुटुंबकम' ची संकल्पना जणू प्रत्यक्षात जगतो आहोत असाच अनुभव विविध संदर्भात येतो . संपूर्ण विश्व आणि त्यातील नागरिकांमध्ये अनेक प्रकारचे वैविध्य असताना देखील पर्यटन, क्रीडा, चित्रपट, व्यवसाय, शिक्षण, उद्योग, अध्ययन - अध्यापन , संशोधन यातून ऐक्याचा अनुभव घेतात. यातून भारतीय सांस्कृतिक विविधता उत्तरोत्तर वृद्धिंगत होताना दिसते या विविधतेचे विविध पैलू - आयाम आहेत ते पुढील प्रमाणे -

भाषिक विविधता

भारतात इंडो - आर्यन आणि द्रविडीयन अशा मुख्य दोन गटातील विविध प्रादेशिक भाषा, बोली हे भाषिक भांडार आहे, जे आपल्या सांस्कृतिक संचितामध्ये अनमोल समृद्धता आणण्याचे कार्य करते. वैश्विक

भाषा तज्ज्ञ गणेश देवी या विषयी असे म्हणतात, "आपल्या देशातील साहित्य अकादमी 26 भाषांमध्ये साहित्य प्रकाशित करते. जगातल्या इतर कोणत्याही देशात असे घडत नाही." याविषयी वर्तमान काळातील विविध संशोधनातून ही तथ्ये समोर आली आहेत. 'जे मूल एकापेक्षा अधिक भाषा बोलते, त्याची भाषिक जागरूकता जास्त असते , तो समस्या निराकरण अधिक चांगल्या प्रकारे करू शकतो आणि त्याची सर्जनशीलता ही अधिक असते.

NCF 2005 ने बहुभाषिकतेचे महत्व मांडताना सुचविले आहे. ' भारतीय समाजाचे बहुभाषिक अंग हाच प्रत्येक मुलात नैपुण्य रुजविण्याचा स्त्रोत आहे. बहुभाषिकता हा मुलांच्या अस्मितेचा मूलभूत भाग आहे.' भारतीय समाजात बोलल्या जाणाऱ्या विविध बोली प्रादेशिकतेचे खास वैभव घेऊन येतात. जसे अहिराणी, खानदेशी, कोंकणी, वैदर्भी इत्यादी. इथल्या प्रदेशातील मातीचा गंध या बोलींना लाभून त्या अधिक उन्नत बनतात म्हणून या बोलींची जपणूक करणे हे आपले कर्तव्य आहे.

सांस्कृतिक विविधता

संस्कृती ही संकल्पना व्यापक आहे . संस्कृतीमध्ये मानवी जीवनातील विविध बाबींचा अंतर्भाव होतो. राहणीमान, रीतिरिवाज, परंपरा, खान - पान, नृत्य, पोशाख, श्रद्धा, सण - उत्सव, अलंकार, केशभूषा, धर्म , पंथ, संप्रदाय , मान्यता, उपासना इत्यादी. विश्वातील अन्य देशांत या प्रकारची सांस्कृतिक विविधता आढळत नाही. समाजात साजरे होणारे सण - उत्सव त्यानुसार खान - पान, नृत्य, कला, परंपरा यांचा विचार करायचा तर उत्तरेस काश्मीर ते दक्षिणेस कन्याकुमारी पर्यंत एकाच वेळी अनेक सण साजरे केले जातात. आपण महाराष्ट्रात मकर संक्रांत साजरी करतो, तर दक्षिणेत पोंगल, गुजरात मध्ये पतंग महोत्सव तर केरळमध्ये ओणम सण साजरा होतो यामध्ये स्थानिक पारंपारिक प्रथांचे पालन करून असे आनंदोत्सव साजरे केले जातात. प्रादेशिकतेचा गंध अशा उत्सवांना असतो तसेच विविध सण विविध धार्मिक समाजात साजरे केले जातात. भारतातील विविध धर्मांना तर विश्वातील धर्मांचे मुख्य उगम स्थानही म्हणता येईल. प्रत्येक धर्माचे अंतिम ध्येय मानवाचा अत्युच्च विकास, पारमार्थिक जीवनाचे कल्याण असेच आहे शिक्षणाद्वारेही मानवाच्या बौद्धिक, शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक उन्नतीचा ध्यास बाळगून त्या दिशेने प्रयत्न केले जातात. विविध धार्मिक सोहळ्याद्वारे धार्मिक ऐक्य ही साधले जाते परंतु याला स्वार्थी आणि अतिरेकी उन्मादी प्रवृत्तीतून धार्मिक सौहार्द , सामाजिक ऐक्याला तडे जाण्याचे प्रसंग ही येतात. परंतु दीर्घकाळ समाजात परस्परांसमवेत गुण्यागोविंदाने नांदण्याची रीती असल्याने अशा प्रसंगातूनही सावरले जातात.

धर्माबरोबरच विविध संप्रदाय, त्यांच्या विचारधाराही भिन्न - भिन्न असल्याचे पहावयास मिळतात. जसे कृष्णभक्ती संप्रदाय, रामभक्ती संप्रदाय, निर्गुण संप्रदाय, सुफी संप्रदाय इ. या संप्रदायाचे अनुयायी आपल्या विचारधारेचे अनुकरण करीत परस्परांशी आदर, सहिष्णुतेने वागत असतात. काळानुसार विरोधी विचारधारेशी कोणत्याही प्रकारे समन्वय न साधता संघर्ष वा तो नष्ट करण्याची प्रवृत्ती बाळगणारेही कमी अधिक प्रमाणात आढळून येतात. परंतु शेवटी यातूनही अंतिमतः भारतीयत्वाचा विजय होताना दिसतो.

विविध धर्म संप्रदायांबरोबरच देशी - विदेशी आक्रमणकारी अशा समुदायांच्याही परस्पर साहचर्यातून विभिन्न कला, साहित्य, संस्कृती यांचाही उदय आणि विकास झालेला पाहावयास मिळतो. उदा. मोगल वास्तुकला या प्रकारच्या आंतरक्रिया मधून सांस्कृतिक वैभव विकसित झाले आहे असे इतिहासात दाखले आहेत. परंतु या सर्वांकडे आपण कोणत्या दृष्टीने पाहतो हे अधिक महत्त्वाचे आहे.

आज राष्ट्रवादाच्या सीमा थोड्या शिथिल होताना आणि वैश्विकतेच्या वातावरणात वावरताना जगभरातील मानवाचे परस्परावलंबन वाढत चालले आहे. त्याचबरोबर संचार क्रांतीमुळे कला- क्रीडा - साहित्य - संस्कृतीचा प्रसार अगदी अल्पावधीत होताना आढळतो जसे दक्षिणात्य सिनेमातील ' 'नाटू - नाटू' या

रामचरण यांच्या गीत - नृत्याचा जागतिक पातळीवर गौरव होतो आणि भारताच्या इतर प्रांतातही मग ते गीत लोकप्रियतेच्या शिखरावर पोहोचते. संत तुलसीदासांनी 'रामचरितमानस' ग्रंथाद्वारे विविध बाबींचा समन्वय साधण्याचा प्रयत्न केला आहे परंतु खेदाची बाब म्हणजे अशा साहित्यकृतीकडेही संकुचित दृष्टीने पाहणारी विचारधारा यातून समन्वयाऐवजी संघर्षाची बीजे रोवण्याचा प्रयत्न करते पण आज जगापुढे ज्या ज्या प्रकारची आव्हाने आहेत, अशांतता, जागतिक तापमान वाढ यासारख्या मानवी आणि नैसर्गिक आपत्तीच्या पार्श्वभूमीवर सांस्कृतिक समन्वयाची विचारधारा बुद्ध - महावीर आणि म. गांधीजींच्या अहिंसेप्रमाणे जगाला तारणारी आहे म्हणून शिक्षणातून ही ध्येये साध्य करण्याच्या प्रयत्नांची गरज आहे.

आजचा शिक्षक वर्गातील बहुभाषीय विद्यार्थ्यांना हाताळणारा

प्रा, डॉ. नीलिमा अरविंद मोरे ,
सहयोगी प्राध्यापक ,
शासकीय अध्यापक महाविद्याल पनवेल. जिल्हा:- रायगड.

सारांश :- मुदलियार आयोग, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६) मध्ये जीवन शिक्षण यात जवळीक प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने शालेय स्तरावर मातृभाषेचा उपयोग शिक्षणाचे माध्यम म्हणून करण्यात यावा असे सांगून त्रिभाषा सूत्र स्विकारले आहे. (२०००) राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा :- ह्या आराखड्यात त्रिभाषा सूत्र जसे आधीच्या आराखड्यात काहीही बदल न करता ते मागील आयोगा व धोरणा नुसार जसे च्या तसे स्विकारण्यात आले आहे. (माध्यमिक स्तरावर मातृभाषा व राज्यभाषा आणि इंग्रजी परकीय भाषा). कोठारी आयोगाने भाषा सूत्राचा पुरस्कार करत विचार मांडला आहे की, ८ वी ते १० वी पर्यंतच्या मुलांना मातृभाषा, राष्ट्रभाषा हिंदी व व्यावहारिक गरजेसाठी इंग्रजी या ३ भाषा आल्या पाहिजेत. राधाकृष्णन आयोग कोणत्याही आयोगाचा आपण अभ्यास केल्यास आपल्या असे लक्षात येईल की, भाषेला त्यामध्ये फार मोठे महत्त्व देण्यात आले आहे. भाषा हे संवाद माध्यमाचे माध्यम आहे. सर्व प्राण्यांपैकी मनुष्यप्राणी असा प्राणी आहे की, त्याला वाणी आहे आणि तो बोलू शकतो, आपल्या भावना व्यक्त करू शकतो. आपल्या दैनंदीन जीवनामध्ये भाषेचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. भाषा हे एक आंतरक्रियेचे उत्कृष्ट माध्यम आहे. वस्तुतः भाषा हे विचारभावनांच्या परस्पर विनिमयाचे आवश्यक एक साधन आहे. भाषिक संस्कृतीचे संस्कार मुलावर अगदी बाल्यावस्थेपासून व

घरातूनच होत असतात. मातृभाषेच्याच माध्यमातून मुलांचा मानसिक, बौद्धिक व सामाजिक विकास होतो. त्यातूनच त्याच्या आचारविचारांना वळण लागते. शालेय स्तरावरील कोणताही विषय घेतला तरी त्यामध्ये भाषेचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. भाषाच जर नसेल तर कोणताही विषय, कोणतीही भावना जसे की राग, आनंद, दुःख आपण व्यक्त करू शकत नाही. म्हणूनच 'भाषा' ही खूप महत्वाची आहे.

भारतातील विद्यार्थी बहुभाषिक असावा म्हणून तर भाषेसाठी त्रिसूत्री कार्यक्रम राबविण्यात आलेला आहे. प्रत्येक राज्याची जी भाषा मायबोली असेल ती भाषा सोडून आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील भाषा म्हणजे इंग्रजी आणि राज्यानुसार आणखी एका भाषेचा अभ्यास सर्व राज्यांतील विद्यार्थ्यांना करावयाचा आहे. शाळा ही एक समाजाची प्रतिकृती असल्यामुळे शाळेतील शिक्षकांना शालेय स्तरावरील असणाऱ्या तीन भाषेंचे ज्ञान असणे गरजेचे आहे. म्हणूनच शालेय स्तरावरील शिक्षक हा बहुभाषिक असावा म्हणजे जेणेकरून वर्गातील इतर सर्व बहुभाषीय विद्यार्थ्यांना त्याला/तिला हाताळता येईल.

प्रस्तावना :- भारतीय संविधानामुळे आपण भारतातील रहिवाशी कोणत्याही राज्यामध्ये राहू शकतो. कोणतीही भाषा बोलू शकतो. त्यामुळे उत्तर भारत, दक्षिण भारतातील समुदाय व्यवसायाच्या निमित्ताने, नोकरीच्या निमित्ताने महाराष्ट्रामध्ये येऊन राहतो. त्यांची जी मायबोली असते, तीच भाषा त्यांची मुले बोलतात. त्या मुलांना महाराष्ट्रामध्ये शिकण्यासाठी समस्या येतात. महाराष्ट्राची मायबोली ही मराठी असल्यामुळे येथील स्थानिक विद्यार्थी मराठी बोलतात. शाळा ही एक समाजाची प्रतिकृती असल्यामुळे त्या विद्यार्थ्यांचे शाळेमध्ये समायोजन करण्याचे इंद्रधनुष्य पेलण्याचे कार्य हे फक्त एक शिक्षकच करू शकतो/शकते आणि म्हणून शिक्षकाची भूमिका फार महत्वाची आहे.

शिक्षक :- प्राथमिक स्तरावरील शिक्षकाचे किमान शिक्षण १२ किंवा पदवीपर्यंत झालेले असले पाहिजेत आणि डी. एड. किंवा बी. एड. हा व्यावसायिक अभ्यासक्रम पूर्ण केलेला असला पाहिजे. हे शिक्षण घेतांना महाराष्ट्रातील शिक्षकाला दहावीपर्यंत

३ भाषेंचे ज्ञान असणे क्रमप्राप्त आहे. मायबोली मराठी, अनिवार्य इंग्रजी आणि उर्वरित तिसरी भाषा म्हणजेच हिंदी.

व्यावसायिक अभ्यासक्रम पूर्ण करतांना सुद्धा दोन विषय अध्यापन पद्धती घेणे क्रमप्राप्त असते. त्यामुळे त्यातील एक विषय म्हणून भावी शिक्षक भाषा निवडतात तर दुसरी पद्धती म्हणून इतर शालेय विषय निवडतात. पहिली पद्धती भाषा असल्यामुळे या विषयाचा सखोल अभ्यास घेतला जातो. भाषा विषय घेणाऱ्या भावी शिक्षकांमध्ये हिंदी, मराठी आणि इंग्रजी ह्या तीन भाषांचे अध्ययन करणारे भावी शिक्षक जास्त असतात. बोटावर मोजण्यात येणारे भावी शिक्षक उर्वरित इतरही भाषांचे अध्ययन करतांना दिसतात. हे अध्ययन करीत असतांना एकमेकांच्या पाठांचे निरीक्षण करणे, कमकुवत कोणत्या बाबी आहेत ? याचा आढावा घेणे. पाठ झाल्यानंतर पाठासंदर्भात चर्चा करणे तसेच काय करता आले असते? प्रस्तावना आणखी आकर्षक होण्यासाठी काय करता आले असते ? कोणती गोष्ट सांगता आली असती ? कोणता तक्ता, किंवा कोणती प्रतिकृती दाखवता आली असती ? या सर्वांचा उहापोह हा होत असतो. त्यामुळे भाषेचा शिक्षक हा तावून सुलाखूनच व्यावसायिक अभ्यासक्रमातून निघत असतो. अर्थातच त्याच्याकडे भाषेचे ज्ञान हे परिपूर्ण असते असे म्हणावयास हरकत नाही. शिक्षकाने घेतलेल्या पाठातील चांगल्या बाबींवरही चर्चा होते. त्याचे अनुकरणही इतरांनी करावे असे आवाहन केल्या जाते. बहुभाषिक शिक्षकांसाठी फ्रँक स्मिथ म्हणतात की, ' One language sets you in corridor for life. Two languages open many doors along the way. अशा शिक्षकांमुळे विद्यार्थ्यांना अनेक भाषांचे ज्ञान, आकलन होणे खूप महत्वाचे आहे. एन. सी. एफ. २००५ ने बहुभाषिकतेचे महत्त्व प्रतिपादित करतांना असे सुचविले आहे की, भारतीय समाजाचे बहुभाषिक स्वरूप हाच प्रत्येक मुळात नैपुण्य रुजविण्याचा स्रोत आहे. बहुभाषिकता ही मुलांच्या अस्मितेचा अंगभूत भाग आहे. सर्जनशील भाषा शिक्षकाने बहुभाषिकता या वैशिष्ट्याचा एक प्रभावी संसाधन म्हणून वापर केला पाहिजे. याचा अर्थ विद्यार्थ्यांना फक्त अनेक भाषा शिकविणे अपेक्षित नाही. तर अशा नव्या पद्धतींचा, कौशल्यांचा व कार्यकृतींचा विकास व वापर करणे की, ज्यामुळे बहुभाषिक वर्ग हे एक आव्हान न होता एक संधी होईल व बहुभाषिक वर्गाचा एक संसाधन म्हणून उपयोगात आणता येईल.

बहुभाषिक विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी शिक्षकाची भूमिका :-

* अध्यापनामध्ये विविध भाषांचा वापर करणे.
* विविध भाषिक गटांच्या समिश्राने गटचर्चेचे आयोजन करणे.
* बहुभाषिक संवाद सादरीकरण करणे.
  विद्यार्थ्यांमध्ये भाषिक आंतरक्रिया घडवून आणणे.
* शैक्षणिक साहित्य विविध भाषांमधून निर्मितीस प्रोत्साहन.
* विविध भाषिक समूहात दुवा म्हणून कार्य.
* विचार प्रक्रियेचा विस्तार करण्यासाठी विभिन्न बहुभाषिक प्रश्नोत्तरे, शब्द कोडी स्पर्धांचे आयोजन करणे.
* विविध बहुभाषिक स्तोत्रांचा वापर करणे.
* विविध भाषांचे शुद्ध व्याकरणावर तज्ञांचे व्याख्याने आयोजित करणे.

Peer Reviewed Refereed Journal **ISSN : 2278 – 5639**
Global Online Electronic International Interdisciplinary Research Journal (GOEIIRJ)
{Bi-Monthly} **Volume – XII** **Special Issue – II** **April – 2023**

* बहुभाषिक विद्यार्थ्यांसह विद्यार्थी-विद्यार्थी, शिक्षक-विद्यार्थी आंतरक्रियेला प्रोत्साहन देणे.

* विविध भाषांची रुची वाढविण्यासाठी अनौपचारिक पद्धतीने प्रयत्न करणे.

* विभिन्न उपक्रमांच्या साहाय्याने सांस्कृतिक सहिष्णुता वृद्धीसाठी प्रयत्न करणे.

समारोप :- वरील प्रमाणे जर बहुभाषिक शिक्षकाने त्याची किंवा तिची भूमिका उत्कृष्टपणे बजाविली तर वर्गातील सर्व विद्यार्थी निश्चितपणे बहुभाषिक होतील यात शंका नाही.

संदर्भ सूची :-

*सराफ रा. सो.(नोव्हेंबर २००६), भाषा, मातृभाषा आणि परभाषा, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे-३०.

*भंगाळे, एस. , महाजन एस. (२०१५), अभ्यासअंतर्गत भाषा , प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव.